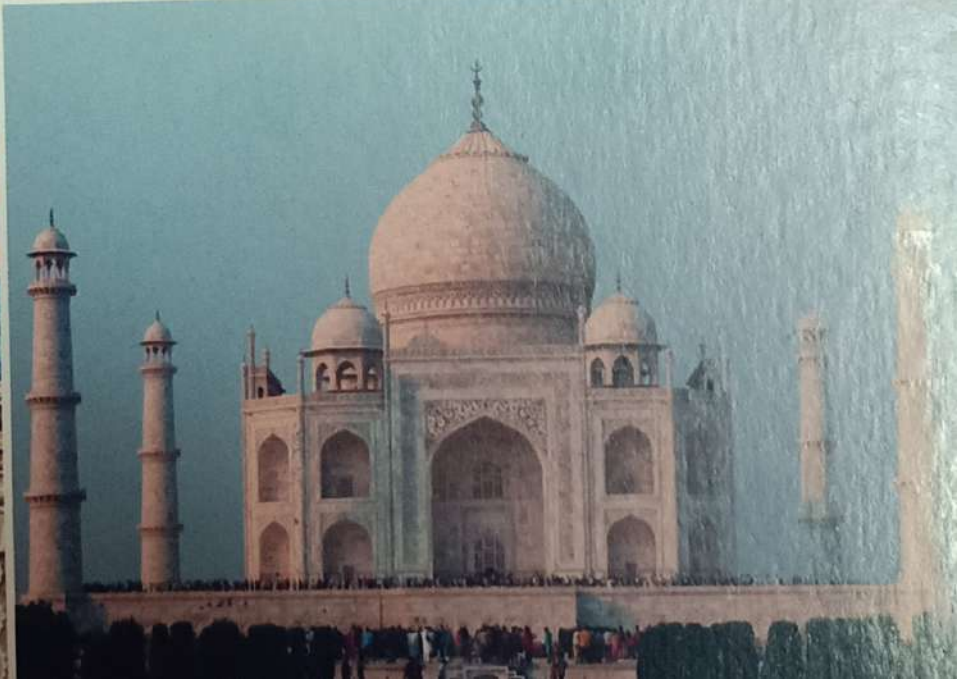
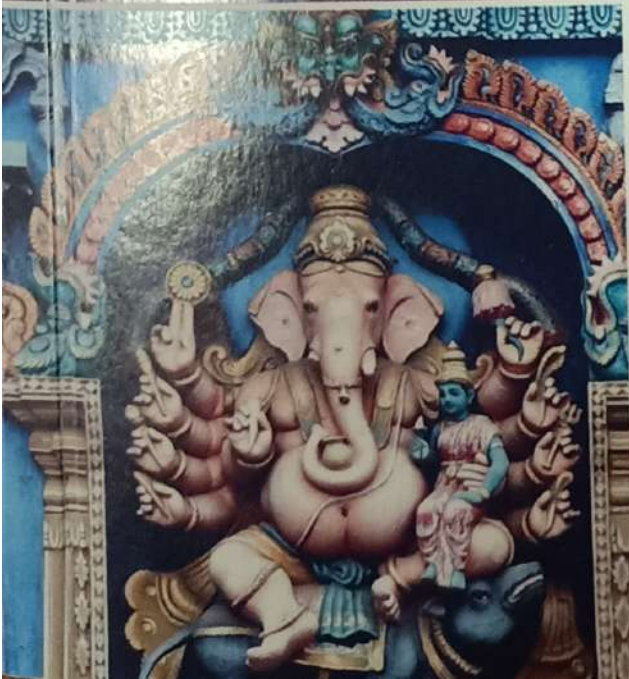
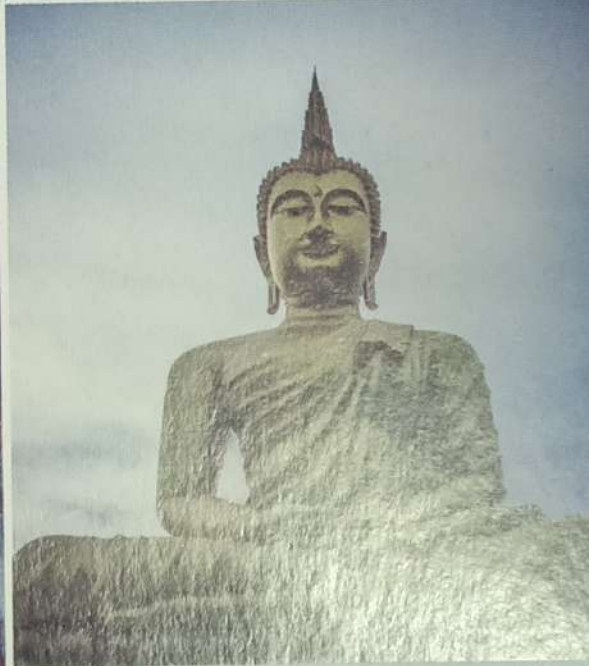

Є. А. ХАРЬКОВЩЕНКО

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

УДК 2(075.8)
Х23

Рецензенти:

д-р філос. наук, проф. М. М. Закович
(Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова),
д-р філос. наук, проф. М. Ф. Рибачук
(Український гуманітарний інститут),
д-р філос. наук, проф. П. Ю. Саух
(Житомирський державний університет ім. Івана Франка).

*Рекомендовано до друку вченою радою філософського факультету
(протокол № 9 від 25 травня 2017 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 4-16/17 н. р. від 16 червня 2017 року)*

Харьковщенко Є. А.

Х23 Релігієзнавство : підручник / Є. А. Харьковщенко. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2019. – 479 с.

ISBN 978-966-439-936-1

Визначено предмет дослідження релігієзнавчої науки, її принципи і структуру, викладено основні релігієзнавчі концепції, з'ясовано роль релігії у духовній культурі людства. Особливу увагу приділено історії та сучасному стану релігій в Україні. Розглянуто тему конституційного закріплення і правового регулювання свободи совісті в Україні, розміщено витяги з міжнародних та вітчизняних актів щодо свободи віросповідання, подано статистичні матеріали про стан релігії і церкви в Україні на 1 січня 2017 р.

Коло питань, засвоєння яких краще необхідне в навчальному процесі, структуровано за модульним принципом. Для поліпшення самостійної роботи до підручника вміщено короткий релігієзнавчий словник та іменний покажчик.

Для студентів, магістрантів, аспірантів, а також усіх, хто хоче детальніше ознайомитися з історією релігії та релігієзнавчою тематикою.

УДК 2(075.8)

ISBN 978-966-439-936-1

© Є. А. Харьковщенко, 2019
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2019

ПЕРЕДМОВА

Релігієзнавство як наука про релігію виникає в ХІХ ст. і посідає своє вагоме місце серед інших гуманітарних наук. Для України, на відміну від багатьох інших європейських держав, наука про релігію є відносно новою дисципліною, актуальні проблеми якої активно осмислюються зараз як у науково-педагогічному середовищі, так і в більш широкому суспільно-політичному контексті. Це визначається тим, що на сучасному етапі історії нашої країни серед соціальних, історичних, культурних, психологічних факторів національно-духовного відродження особливе місце посіли численні релігійні питання.

В Україні, по суті, розпочався новий, посттоталітарний етап розвитку релігійних конфесій. Він породив безліч проблем, пов'язаних з нормалізацією релігійного життя, пошуками шляхів урегулювання міжцерковних відносин, зокрема подолання гострих і болючих міжконфесійних конфліктів на основі конституційних положень принципу свободи совісті й відповідного законодавства про правове регулювання діяльності релігійних організацій. Через події, пов'язані з анексією Криму і військовими діями на Сході України, релігійний чинник стає вагомим фактором національної безпеки України.

Правильне орієнтування у сфері релігійно-церковних питань як доктринально-догматичного, так і практичного характеру – необхідна умова гуманітарної підготовки фахівця будь-якого профілю. Навчальний предмет "Релігієзнавство", його програма ще остаточно не усталилися, стандарти вищої освіти лише затверджуються, але навчальні посібники та підручники почали активно з'являтися. Серед них Міністерством освіти і науки України до використання у навчальному процесі рекомендовано кілька (*Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А.* Релігієзнавство. Підручник. К., 1994; *Лубський В. І.* Релігієзнавство. К., 1997; Релігієзнавство. За ред. *М. Ф. Рибачука.* К., 1997; Релігієзнавство / за ред. *С. А. Бублика.* К., 1998; *Ершиев А. А.* "Религиоведение". К., 1999; Академічне релігієзнавство. Підручник. За ред. *А. М. Колодного.* К., 2000; *Харьковщенко Є. А.* Релігієзнавство. Підручник. К, 2007 та ін.).

Пропоноване видання, з урахуванням досвіду попередніх шести (1994–2002) видань підручника "Релігієзнавство" під авторством Ю. А. Калініна і Є. А. Харьковщєнка у видавництві "Наукова думка", кардинально доопрацьовано відповідно до вимог Болонської конвенції. Коло питань, засвоєння яких конче необхідне в навчальному процесі, структуроване за модульним принципом.

Осмилення релігії в контексті суспільних, духовних та правових реалій сьогочєння зумовило структурну побудову **першого модуля**, який складається з розділів, присвячених визначенню предмета дослідження релігієзнавчої науки, її принципів і структури, знайомству з основними релігієзнавчими концепціями, з'ясуванню ролі релігії у духовній культурі людства, а також проблемам її походження, структури, елементів та основних функцій. У модулі розглядаються ранні форми релігійності, історія й основні положення віровчення та культу релігій Стародавнього світу.

Другий модуль пов'язаний із розглядом етнонаціональних і світових релігій. До першої релігійної теми належать багато релігій нашого часу – індуїзм, сикхізм, джайнізм (Індія), конфуціанство, даосизм (Китай), синтоїзм (Японія), іудаїзм (релігія євреїв у багатьох країнах світу), зороастризм (Іран) тощо. Світові релігії – буддизм, християнство, іслам – вийшли за межі певної етнічної чи національної спільноти й охопили своїм впливом багато націй і етносів, увібрали в своє віровчення й культ традиції, звичаї, культуру різних народів. Їх вивчення, знання відповідної конфесійної літератури – Вед, Трипітаки, Авести, Біблії, Корану тощо забезпечить усвідомлення фахівцєм духовної спадщини людства, загальнолюдських цінностей, зосереджених у вченнях цих релігій.

У третьому модулі підручника йдеться про історичні форми вільнодумства, породжені критичним ставленням до релігії, а також як надмірною клерикалізацією, так і надмірною атеїзацією суспільства, що врешті-решт викликало необхідність правового розв'язання проблеми. Потребує такого підходу й неградиційна релігійність, яка останнім часом актуалізувалась в Україні.

Особливе місце посідає **четвертий модуль**, присвячений історії і сучасному станові релігій в Україні. У ньому йдеться про специфічний, софійно-гуманістичний характер релігійно-сті наших предків, що сприяв формуванню українського варі-анта християнства і визначив його історичну долю в русі за автокефальну православну церкву, в уніатських процесах, у толерантному ставленні до інших релігійних вірувань. У цій частині розглядається тема конституційного закріплення і правового регулювання свободи совісті в Україні, розміщено витяги з міжнародних та вітчизняних актів щодо свободи ві-росповідання, подано статистичні матеріали про стан релігії і церкви в Україні на 1 січня 2017 р.

Наприкінці кожного розділу наведено **список літератури**, ц якій досліджувалися поставлені проблеми, пропонується **те-матика рефератів, курсових і конкурсних робіт**. Усі чотири змістові модулі мають у своєму складі основну проблему, відпо-відні лекційні й семінарські модулі, модуль самостійної роботи і підсумкову теку.

Для поліпшення самостійної роботи до підручника вміщено **короткий релігієзнавчий словник та іменний покажчик**.

МОДУЛЬ I

Розділ 1

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ЯК НАУКА

Фіксована історія релігій світу доводить, що численні релігійні вірування й культу є продуктами суспільного розвитку і відображають у своїх специфічних ученнях, догматах та доктринах істотні риси різних соціальних епох. Тому релігія є універсальним духовним явищем у житті суспільства. Релігійні вірування об'єднують за допомогою догматів, моральних і духовних цінностей певні верстви населення в ієрархічно побудовані церковні організації, уособлюють за чітко визначеними конфесійними ознаками різні угруповання віруючих і в контексті соціальних реалій можуть сприяти консолідації різних громад віруючих у їхній боротьбі проти негативних соціальних явищ або виконувати інші функції.

Будь-яку форму релігії доцільно розглядати з позицій ретроспективного методу, висвітлюючи історичні особливості виникнення та еволюції релігійних вірувань і вчень, ту роль, яку вони відігравали на певних етапах розвитку суспільства й відіграють нині.

Історичний аналіз феномену релігії треба поєднувати з теоретичним дослідженням її побудови, функцій та системи духовних цінностей. Вивчати релігійне середовище доцільно комплексно, лише в тісному зв'язку з конкретно-історичними, соціальними, етнічними, культурними явищами, під впливом яких формуються ті чи інші релігійні вірування й культу. Отже, релігієзнавчі знання відіграють велику роль у вивченні феномену релігії, допомагають знайти серед її численних напрямів загальні, істотні риси і характеристики.

Для більш глибокого, цілеспрямованого й систематизованого опанування цього матеріалу пропонуємо спиратися на такий план:

1. Поняття "релігієзнавство", його предмет і принципи.
2. Структура релігієзнавства.
3. Основні релігієзнавчі концепції.

1.1. Поняття "релігієзнавство", його предмет і принципи

Релігія – складне соціальне й духовне явище, корені якого сягають глибинних теренів суспільної історії. Соціальна природа та риси релігії вказують на її зв'язок з розвитком суспільства, яке є системою, що самовідтворюється, і де один елемент пов'язаний з багатьма іншими. Прогресивний розвиток або занепад духовних цінностей у всьому суспільстві неодмінно позначається і на історичній еволюції релігійних учень, зміст яких становить основу релігійних вірувань. Звідси виникає необхідність комплексного наукового вивчення релігійних учень із урахуванням їхнього догматичного змісту й тих суспільних факторів, що зумовлюють історичні особливості виникнення і функціонування релігійних ідей.

Класиками-засновниками релігієзнавства вважаються *Фрідріх Макс Мюллер* (1823–1900), *Корнеліс Пітер Тіле* (1830–1902) та *П'єр Шантеп'є де ла Соссе* (1848 – 1920), які у своїх працях теоретично обґрунтували принципи, методи та концепції релігієзнавства. Відправним пунктом у становленні релігієзнавства були прочитані М. Мюллером чотири лекції, видрукувані в 1873 р. під назвою "Вступ до науки про релігію". К. Тіле у своїх працях окреслив предмет, основні завдання науки про релігію і чітко розмежував її з теологією. Завдяки його релігієзнавчій систематизації наука про релігію увійшла до академічних навчальних планів європейських університетів. П. Д. Шантеп'є де ла Соссе вважається одним із засновників такої релігієзнавчої дисципліни, як феноменологія релігії.

У релігієзнавстві виокремлюють два важливі напрями, або розділи, – теоретичний та історичний. **Теоретичне релігієзнавство** складається з філософських, соціологічних і психологічних аспектів дослідження релігії. **Історичне релігієзнавство** вивчає історію виникнення і еволюції релігій та релігійних вірувань у їх взаємозв'язку, акцентує увагу на послідовності розвитку релігійних культів.

Обидва напрями становлять цілісну систему наукового дослідження релігії. Однак теоретичні й історичні питання релігієзнавства мають власну специфіку і повністю не зливаються, не ототожнюються один з одним. Це відображає об'єктивні процеси інтеграції та диференціації наукових знань про соціальну сутність релігії і її функцій.

Отже, одним із предметів релігієзнавчої теорії виступають релігійні вчення – складова частина релігійного комплексу. Підкреслимо: релігієзнавство й релігійні теорії за своїм змістом не можуть повністю збігатися. Релігієзнавство – це галузь науки, що досліджує феномен релігії, а релігійні вчення належать до системи богослов'я (теології), де теоретично обґрунтовуються релігійні цінності. Тому релігієзнавство поділяють на академічне і богословське.

Однак, крім протилежностей, які відокремлюють наукові принципи релігієзнавчої теорії від богословських концепцій, релігієзнавство та богослов'я мають деякі спільні риси, оскільки вивчають (відповідно, з наукової та релігійної позицій) одне й те саме явище – релігію та її інституції.

Релігієзнавство як комплексна галузь наукового знання досліджує суспільно-історичну природу релігії, механізм її соціальних зв'язків з економічними, політичними і духовними структурами суспільства, впливу на особистість віруючого у контексті конкретно-історичних умов. На цьому рівні релігія вивчається як об'єктивний процес, що спирається на відповідні соціальні передумови і фактори, відображаючи їх у своїх догматах. Отже, релігієзнавство визначає релігію як складову частину життєдіяльності суспільства, що розвивається разом з ним і впливає на людську свідомість.

Богослов'я у будь-якій формі виступає системою релігійно-догматичних постулатів і обґрунтування надприродних, "абсолютних" істин, що випливають з необмеженої, надчасової природи Бога. Релігійні вчення існують також у формі апології (захисту) віровчення і культу від інших релігійних (конфесійних) впливів, руйнування з боку наукового світогляду. Звичайно, богослов'я не ізолюється від суспільства. За допомогою своєї

соціальної доктрини релігійні авторитети формують суспільну позицію церкви, вимагаючи від віруючих здійснення конкретних соціально-корисних дій, залучаючи до церковних організацій нових членів із різних прошарків населення.

Проте, на відміну від релігієзнавства, системи наукових знань про релігію, релігійні теорії не виводять релігію з глибинних надр суспільної історії та практики, а навпаки, стверджують богопоходження суспільства. Суспільство в релігійно-догматичній інтерпретації виступає лише як момент, результат "еманації" (прояву) сутності Бога, його творчої потенції. Виходячи з цих принципових положень, релігійна думка ставить суспільний прогрес у пряму залежність від кінцевої реалізації релігійних істин, що викладені в різних церковних документах та канонічних книгах.

Отже, релігієзнавство і богослов'я – це протилежні, хоча й зв'язані спільним предметом дослідження, типи світоспоглядання та світосприйняття, різні системи власне духовних і культурних цінностей. Тому їх не можна ототожнювати.

Особливого значення набуває питання **про ставлення релігієзнавства до атеїстичної теорії**. Атеїстичні ідеї й оцінки релігійних явищ, як відомо, за часів панування тоталітарного режиму в Україні клагалися в основу антирелігійної та антицерковної політики. Це призводило до порушення прав людини, а конституційний принцип свободи совісті лише декларувався, що породжувало значні деформації в духовному житті суспільства, правовій політиці держави, створювало напруження у відносинах між віруючими і невіруючими, а також спотворювало міжконфесійні взаємини.

У той час релігієзнавство було вимушене розвиватися в лоні атеїстичних знань і вважалось їх складовою частиною. У сучасних умовах релігієзнавча наука є самостійною теоретичною дисципліною і за своїми принципами та методами корінним чином різниться від атеїзму. **Основними принципами** релігієзнавства як науки і навчальної дисципліни є наукова об'єктивність, позаконфесійність, історизм, загальнолюдські принципи та плюралізм. Це означає – послідовне вивчення еволюції релігії протягом її історії, наукову обґрунтованість цього процесу, нейтральне ста-

влення до будь-якої релігії, демократизм, гуманізм, правовий підхід та повагу світоглядно-конфесійних орієнтацій віруючих.

Таким чином, релігієзнавство вивчає релігійні явища як складний комплекс релігійних, соціально-історичних, правових, філософських, морально-етичних і психологічних тем. Тому треба звернути увагу на конкретні галузі релігієзнавчої науки, її структурованість та розглянути основні релігієзнавчі концепції.

1.2. Структура релігієзнавства

Ядром теоретичного релігієзнавства виступає **філософія релігії**, основи якої заклав **Б. Спіноза** (1632–1677). **Г. Гегель** (1770–1831) тлумачив "філософію релігії" як філософське пояснення релігії.

Філософія релігії зосереджується на проблемах релігієзнавства, пов'язаних із гносеологічними (пізнавальними) та онтологічними (буттєвими) чинниками, вивчаючи основні релігійно-філософські ідеї в їх історичному розвитку, сукупність філософських понять, принципів, які тлумачать релігію. Її представляють різноманітні концепції, що інтерпретують релігію під кутом зору герменевтики (тлумачення давніх текстів залежно від культури, у яких вони існували, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію), феноменології (учення про феномен, який постає як певна реальність, її самовияв і саморозкриття), екзистенціалізму (учення, яке значення суцього виводить з існування людини), прагматизму (учення, яке зводить суть понять, ідей до практичних операцій), позитивізму (учення, яке єдиним джерелом пізнання вважає емпіричний досвід), матеріалізму (учення, що проголошує матерію першоосновою всього суцього) тощо.

У сучасній філософській думці існують два напрями обґрунтування релігії: філософська теологія (релігія визначається як центральне суспільне явище і вважається, що в релігійній свідомості відображається зміст потойбічних, надприродних факторів) та філософське релігієзнавство (релігія є суспільно-історичним продуктом з її внутрішніми закономірностями розвитку).

Від філософської теології треба відрізнити релігійну філософію: не можна ототожнювати філософію релігії, яка, наприклад, впливає з корінних принципів філософської теології (об'єктивного чи суб'єктивного), з конкретною формою релігійної філософії. Сучасна релігійна філософія є сукупністю різних напрямів і течій, які розвиваються у християнстві, ісламі, буддизмі та інших релігійних системах.

Безумовно, релігійна філософія у будь-якій формі є специфічним різновидом філософської теології. Однак вона спирається не на теоретичні постулати філософських систем, а на вихідні принципи віровчення конкретної релігії. Між раціональними філософськими постулатами і релігійними, містифікованими принципами віровчення існують досить значні розбіжності, які не можна ігнорувати.

Релігійна філософія з теологічних позицій також розв'язує певні суспільно-політичні й соціальні проблеми, прагне вплинути на практичну сферу релігійності віруючих. Таким чином, у концептуальному плані треба відокремлювати філософію релігії від релігійної філософії, а також від самої теологічної доктрини, на яку спирається певна релігійно-філософська система.

Філософія релігії локалізує предмет вивчення релігії. Остання виступає об'єктом філософського знання насамперед як соціальне явище. Досліджується не тільки механізм виникнення релігії, а й процес її відображення у свідомості людини, особливості формування релігійних понять, символів і духовних цінностей. При цьому об'єктом філософського вивчення є не тільки сама релігія, а й те соціальне та природне середовище, що впливає на формування релігійних вірувань.

Другою, не менш важливою, частиною релігієзнавства є **соціологія релігії**. Концептуально вона сформувалася на межі XIX–XX ст. завдяки працям *М. Вебера* (1864–1920) і *Е. Дюркгейма* (1858–1917). Грунтуючись на загальних положеннях філософії релігії, соціологічний розділ релігієзнавства вивчає релігію як певну соціальну структуру, складову частину суспільства з властивими їй структурою, функціями, соціальними зв'язками. На соціологічному рівні релігія визначається як

соціальна підсистема, що в межах конкретної суспільної системи виступає одночасно і об'єктом зовнішніх впливів, і суб'єктом свого власного впливу на різні соціальні інституції. Соціологія релігії, базуючись на висвітленні цих питань, досліджує механізм функціонування та соціальної еволюції релігійних вірувань і вчень у різних соціальних середовищах, групах віруючих, аналізує особливості їхніх індивідуальних релігійних рис, щоб визначити головні тенденції релігійної ситуації із урахуванням дій тих чи інших соціальних факторів.

Третьою частиною системи теоретичного релігієзнавства є **психологія релігії** (*Ф. Шлейєрмахер* (1768–1834), *В. Вунд* (1832–1920), *У. Джемс* (1842–1910)). Релігійні вірування – це не тільки теоретичні погляди, організаційні форми діяльності віруючих. Релігійна віра – ядро будь-якої релігійної системи – є феноменом психічного життя з відповідними емоціями, що спрямовані на сприйняття ідеї Бога (або інших аналогічних ідей) і похідних від неї істин. Світ релігійної психології – це особливий внутрішній стан духовних цінностей віруючої людини. Він поєднує релігійні та нерелігійні цінності в складний емоційно-інтелектуальний комплекс світосприйняття. Релігійні почуття, настрої, типи містифікованого мислення становлять досить чутливу, динамічну первинну основу світогляду людини, що, сприймаючи релігійні ідеї, переробляє їх у своїй індивідуалізованій свідомості, впливаючи і на напрям подальшої еволюції релігійних учень.

Отже, психологічний аспект релігієзнавства зосереджує увагу на внутрішніх психічних механізмах діяльності прихильників різних релігійних вірувань і культів, вивчає їхні духовні цінності та орієнтації, класифікує і систематизує найпоширеніші типи релігійно-психологічних рис поведінки віруючих. Психологія релігії є науковою дисципліною, яка за допомогою власних специфічних методів психологічного дослідження і психодіагностики поглиблює відповідні галузі загальної та соціальної психології щодо психіки людини та її діяльності у сфері релігійності. Особливого значення ці проблеми набувають у контексті психологічного забезпечення адаптації віруючої людини в умовах тих конфліктних ситуацій, коли віруючі стають жертвами

злочинів з боку невіруючих або інших віруючих з релігійних мотивів чи, навпаки, самі стають суб'єктами правопорушень.

Феноменологія релігії є наступною частиною теоретичного релігієзнавства – це напрям, предметом дослідження якого є релігійний феномен. Вона сформувалася в першій половині ХХ ст. завдяки працям німецьких дослідників – теолога і філософа **Рудольфа Отто** (1869-1937) та філософа **Макса Шелера** (1874–1928), нідерландського філософа **Герарда ван дер Леува** (1890–1950) та інших, які зосереджувалися на описанні та класифікації ознак, властивих релігійним явищам.

Головна вимога до таких досліджень полягала в тому, щоб побачити релігію такою, якою вона є насправді у своїх самовиявах, у недопущенні світоглядних, ідеологічних упереджень.

У полі зору феноменології релігії не тільки релігія, релігійна свідомість, а й акти віри, містичні аспекти. Напрацювання її є важливим джерелом знань при з'ясуванні природи та сутності релігії, сенсу релігійності.

Сучасне релігієзнавство має й таке дисциплінарне відгалуження, як **історія релігії**. На відміну від теоретичного релігієзнавства, що розглядає релігію у статичності, історія релігії вивчає цей суспільно-історичний феномен в його динамічності, змінах і розвитку. Історизм як методологічний принцип вивчення релігії давав можливість таким вченим і богословам, як **Й. Г. Гердер** (1744–1803), **Є. Голубинський** (1834–1912), **І. Огієнко** (1882–1972) тощо, проаналізувати становлення, розвиток та еволюцію релігійного комплексу від первісних форм релігійних уявлень до розвинутих релігійних систем світового масштабу, порівняльну історію церков, історію релігійних і антирелігійних рухів, церкви як соціального інституту, специфіку релігійного процесу в певних природних, історичних, культурних та етнічних умовах. Отже, історія релігії має свою специфіку і є важливим структурним компонентом релігієзнавства.

Існують і інші, не менш значущі розділи релігієзнавчої науки: антропологія релігії, географія релігії, культурологія релігії, політологія релігії, правологія релігії, футурологія релігії тощо.

Отже, **релігієзнавство** є комплексом взаємопов'язаних наукових дисциплін (філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії, феноменологія релігії, історія релігії тощо), які за допомогою певних методів теоретичного (теоретичне релігієзнавство) та історичного (історичне релігієзнавство) досліджень вивчають релігію як суспільне явище, пізнають закономірності її розвитку і відображення у людській свідомості. Практичний сенс релігієзнавства полягає в тому, що воно допомагає людям краще зрозуміти суть релігії, а своїми розробками та рекомендаціями – коригувати основні напрями державної політики щодо дотримання прав громадян у забезпеченні конституційного принципу свободи совісті, а це виступає однією з передумов єдності й міцності суспільства та держави.

1.3. Основні релігієзнавчі концепції

Усі релігієзнавчі концепції додержуються певних філософських принципів. Для того щоб зрозуміти внутрішню логіку філософських поглядів на природу релігії, слід розглянути принципи методологічні положення у цій сфері.

Філософія як продукт суспільної свідомості людства формувалася поступово, у міру відокремлення людини первіснородового ладу від природи і роду, усвідомлення людиною себе не тільки як біологічної, а й насамперед як соціальної істоти (соціалізованої особи). У сфері людського мислення поступово відбувався процес самоусвідомлення, самоаналізу, самопізнання, самовдосконалення свого внутрішнього "я" – системи внутрішніх духовних цінностей. Процес самоусвідомлення себе як діючої істоти відображав риси внутрішнього інтелектуального світу людини, але він ґрунтувався на підкоренні людській волі сил природи, вивченні певного кола матеріальних явищ і предметів. На основі складних процесів самопізнання й залучення сил природи до сфери людської діяльності історично, спочатку в межах міфологічної, а пізніше релігійної свідомості, виникає особливий тип мислення – **рефлексія**. Саме вона й становить тло філософування. Рефлексія ґрунтується на самосвідомості,

власне кажучи, виступає її найвищим інтелектуальним продуктом, реалізує в собі моменти абстрагування й узагальнення.

Рефлексія як особливий тип мислення оперує тими знаннями, які уже нагромадилися. За допомогою рефлексивного методу вивчається внутрішня побудова знань, духовних цінностей та загалом усіх елементів світогляду, якими людина володіє в результаті пізнання певних явищ природи та суспільства, практичної діяльності, спілкування з іншими людьми. Рефлексія досліджує наявність розбіжностей і суперечностей між різними елементами знань та цінностей, з яких виводиться певна проблема (актуальне питання) щодо необхідності вивчення якогось явища і внесення відповідних змін у внутрішній світогляд людини, обґрунтовується шлях розв'язання такої проблеми та вдосконалення системи духовних цінностей в необхідному напрямі.

Внутрішній механізм рефлексії мислення над продуктами власної інтелектуальної діяльності сприяє пізнавальній активності людини, критичному переосмисленню світогляду і духовних цінностей у напрямі, що відповідає новим умовам суспільної практики.

Філософія використовує міфологічно-релігійний матеріал і спочатку за своєю зовнішньою формою виступає як міфотворчість. Однак уже перші універсальні філософські ідеї щодо сутності буття й природи людини починають відособлюватися від міфологічної і релігійної сфери в окрему галузь свідомості. Філософські вчення поступово складаються у відносно самостійну систему знань. Від прафілософії (міфотворчості) філософська свідомість приходить до свого власного предмета – світогляду і проблеми буття людини.

Із наведених положень випливають такі висновки: і філософія, і релігія є продуктами суспільної свідомості. Між ними існують внутрішні взаємозв'язки. Наприклад, є філософські системи, що базуються на різних міфах: так звана міфологізована філософія *А. Шопенгауера* (1788–1860), *Ф. Ніцше* (1844–1900). Проте треба акцентувати увагу й на тому, що філософські та релігійні вчення – це протилежні системи духовних цінностей, вони спираються на різні типи рефлексивного мислення. Філо-

софська рефлексія має раціоналізований характер, а релігійна рефлексія, яка в теоретичному плані дещо менш розвинута, узагалі орієнтується на ірраціоналізм і певні містифікації, природу яких достеменно вивчити важко.

Релігія була головною формою суспільної свідомості понад два тисячоліття. Проте поряд із нею, а іноді й у її лоні, побутували й інші форми світосприйняття. Із часом вони, розвиваючись, звужували сферу релігії. Наприклад, у XVII–XVIII ст. філософія, наука й етика стали ідеологічними конкурентами релігії. Вони як форми вільнодумства теоретиками ідеології Новаго часу протиставляються релігії та відображаються у філософсько-суспільствознавчих концепціях.

Звідси існує розмаїття релігієзнавчих концепцій, кожна з яких має право на самостійне існування, незважаючи на протилежність ідеологічних орієнтацій. У лоні кожної з них розроблено відповідно до їхніх засадничих принципів концепції релігії: теологічні, філософські, соціологічні, біологічні, психологічні, етнологічні тощо. Бажаючи з'ясувати особливості феномену релігії, кожна з них виходить зі своїх світоглядних орієнтацій. Водночас вони тісно взаємодіють між собою, користуючись дослідницьким інструментарієм одна однієї, взаємозбагачуючись і взаємокоригуючись. До найпоширеніших релігієзнавчих концепцій можна зарахувати богословсько-теологічні, філософські, а також натуралістичну й соціологічну.

Богословсько-теологічні концепції. **Теологія** (*teos* – Бог, *logos* учення) – учення про Бога і **богослов'я** – наука про уславлення Бога є історично першими формами вчення про релігію. Вони сформувалися внаслідок намагання пояснити, зрозуміти релігію "зсередини"; зробити доступними для віруючих загальні положення певної релігії, образи, утілені у священних книгах, догматичні формули. До них належать: **догматика** як системний виклад положень, які, згідно з конкретною релігією, вважаються істинними, **екзегетика** як тлумачення біблійних текстів, **каноніка** як теорія церковного права тощо.

Богословсько-теологічний підхід до релігії – це погляд на неї зсередини, з позиції самої релігії, відповідного релігійного дос-

віду. Основою його є релігійна віра. Збагнути релігію, вважають теологи, може тільки релігійна людина, а невіруючим релігія недоступна. Віруючим властивий особливий вид духовного пізнання – релігійний досвід, тобто переживання, пов'язані з відчуттям присутності у житті Вищого начала. Реалізується він на основі визнання абсолютності релігійного віровчення.

Головне в богословсько-теологічних концепціях – обґрунтування та захист релігійного віровчення, визнання вічної цінності релігії для кожної людини і людства загалом. Теологічні пояснення релігії наскрізь пронизані ідеями, які відображають конфесійну належність їх авторів. Єдне їх визнання того, що релігія є особливим феноменом, результатом взаємопричетнос-ті Бога і людини.

У процесі становлення теологічних пояснень окреслилися два підходи у визначенні релігії: супранатуралізм та історична школа в теології. **Супранатуралізм** ґрунтується на визнанні існування надприродної, надрозумової субстанції, а релігію тлумачить як "надприродне одкровення", "нестворюваний феномен". Проте такий погляд суперечить залежності еволюції релігії від тенденцій суспільного розвитку. Саме на це звертали увагу представники **історичної школи в теології**. Найвідоміший серед них німецький теолог, філософ, соціолог **Ернст Трельч** (1865–1923) стверджував, що релігія є одночасно суб'єктивним ставленням до Бога та об'єктивною історичною реальністю.

Згодом у теологічному релігієзнавстві заявили про себе роз'єднувальна та об'єднувальна тенденції. Стосувалися вони відносин суспільства і релігії. Представники роз'єднувальної тенденції стверджували, що суспільство і релігія існують як "самостійні величини", різняться між собою. Утілена в догматичному вченні суть релігії постає "вічними істинами", "позачасовими принципами", "надісторичним зерном". Соціальними аспектами наділені не лише явища релігії, а також релігійні організації, установи. Прихильники об'єднуючої тенденції стверджують, що релігійні ідеї та принципи неухильно оволодівають світською сферою, яка вже не є позарелігійною. Теологічному підходові до релігії (погляду "зсередини") протистоїть філософський метод розуміння її (погляд "ззовні").

Філософський аналіз релігії. Висхідним принципом об'єктивістського підходу для пояснення релігії стало визнання наявності надістотного джерела: Бога, "абсолюту", "трансцендентного", "світового духу". Цей постулат поєднує теологів усіх основних християнських конфесій – католицизму, протестантизму, православ'я і філософів, які формально перебувають поза конфесійними межами. Якщо християнські теологи надістотним джерелом релігійної віри вважають християнського Бога, сутність якого визнається відповідно до "символу віри", то філософи під таким джерелом розуміють якийсь об'єктивний духовний початок, що в кожній історико-філософській системі має власну назву.

Таким чином, сутність релігії виводиться з поняття (ідеї) Бога. Людина – це "творіння Боже", яке прагне до злиття з "абсолютом" (Богом). Отже, на ґрунті визнання надістотного і надприродного джерела богослови (теологи) й філософи зводять питання про існування і сутність релігії до питання про існування й сутність Бога. Обґрунтування релігії з цих позицій переходить в обґрунтування буття Бога.

У християнській теології і філософії в обґрунтуванні буття Бога існують дві тенденції – раціоналістична й ірраціоналістична.

До **раціоналістичної тенденції** належить неотомізм. Це найбільш впливовий напрям сучасної релігійної філософії. Назва походить від імені середньовічного богослова **Фоми (Томас) Аквінського** (1225–1274) і набула поширення у країнах католицького віросповідання. Учення Ф. Аквінського акцентує увагу на наявності у християнському одкровенні двох істин, а саме: тих, якими можна оволодіти за допомогою людського розуму, і тих, які за своєю природою є "надрозумними", тобто виходять за межі пізнавальних можливостей людини. Стосовно останніх фундатор томізму додавав, що вони "надрозумні", але не "про-тирозумні". Перші істини досліджуються за допомогою пізнання реальних речей і явищ, що оточують людину. Другі пізнаються лише через одкровення Бога за допомогою церкви.

Ф. Аквінський, використовуючи вчення **Аристотеля** (384–322 рр. до н. е.), розробив систему п'яти доказів буття Бога засобами людського розуму на основі вивчення природних явищ:

1. У світі все рухається, тому має існувати "першодвигун", яким і є Бог.

2. Одна природна річ зумовлює іншу; у світі існує загальна причинна зумовленість. Такою "першопричиною" є Бог.

3. Світ також складається з випадкових явищ. Ці явища не можуть існувати самі по собі, вони мають породжуватися необхідною причиною, тобто Богом.

4. Різні речі містять у собі й різні "ступені досконалості". Про них можна говорити лише порівняно з більш досконалим. Абсолютною досконалістю є Бог.

5. Розвиток світу підпорядкований певній меті. Отже, має існувати початок, що визначає напрям розвитку світу до означеної мети. Таким початком є Бог.

Зазначені "докази" Ф. Аквінського ґрунтуються на обмеженій метафізичній інтерпретації загальнофілософських проблем, що є характерним для середньовіччя.

Сучасний неотомізм на філософсько-доктринальному рівні прагне синтезувати в цілісну гармонійну систему такі речі, як віра і розум, релігія й наука. Неотомізм трактує світ як "реальне створіння Бога", який треба прийняти відповідно до його внутрішніх законів. Наука – це нижчий вид знання, релігія – вищий. Наука, філософія та релігія, стверджують неотомісти, вивчають одну й ту саму проблему, тільки на різних рівнях: розум, наука охоплюють лише сферу зовнішнього досвіду, а релігія за допомогою Божого одкровення володіє абсолютною істиною.

Ірраціоналістичне обґрунтування віри в Бога є також важливою тенденцією у сучасній теології і релігійній філософії. Воно представлене протестантською "неортодоксальною" школою, що нерідко називають "діалектичною теологією" і "теологією кризи". Значним представником цієї школи був **К. Барт** (1886–1968).

Протиставивши своє вчення томізму, К. Барт доводив, що існування Бога не можна виявити за допомогою розуму. К. Барт також заперечував можливість "природного одкровення", тобто "одкровення" Бога в природі та суспільстві. Відповідно, заперечувалася й можливість "природної теології", "християнської філософії". "...Бог християнства, – заявляв К. Барт, – не може бути присутнім у будь-якій можливій концепції світу".

Раціоналізмові К. Барт протиставив віру: в акті віри народжується пізнання. Віра – не суб'єктивний стан людини, а те, що йде від Бога і надається людині через "одкровення".

Позицію К. Барта розвивають інші представники християнсько-протестантської неоортодоксії в контексті тези, що існування Бога не може бути досліджене за допомогою розуму. Тому наука протиставляється вірі. Протестантська теологія вважає, наприклад, що віру можна зрозуміти тільки через "одкровення". Раціональне мислення можна інтерпретувати, лише виходячи з його засад у людському розумі.

Аналогічні ірраціоналістичні тенденції присутні й у сучасному православ'ї. Віра характеризується як внутрішній психологічний акт. Стосовно до неї аргументація буття Бога – це щось зовнішнє, від чого сама віра не залежить. Тому віра – це засіб ірраціонального, містичного "прилучення до Бога". Віра відмежовується від знання про Бога. Бог недоступний людському розумові. Проте православні ідеологи, на відміну від протестантських, не обмежуються різницею між Богом і світом, Богом і людиною, навпаки, вони прагнуть побудувати антропологію, тобто вчення про людину як частину християнської філософії.

Спроби ірраціоналістичного обґрунтування надприродного джерела релігії властиві сучасній західній філософії, яка тісно поєднана з теологією. Прикладом такого синтезу є праця **Р. Отто** (1869–1937) "Святе", що справляє певний вплив на сучасне західне релігієзнавство.

Р. Отто прагне поєднати психологізм і суб'єктивізм з теологією. Він наводить такі принципові положення власної концепції:

а) реально існують об'єкти релігійного поклоніння – "святе", "трансцендентне", "зовсім інше". Вони не мають нічого спільного з реальними об'єктами, що оточують людину;

б) релігія – це зустріч людини зі "святим", що породжує психічні особливі відчуття і переживання, головні з яких – страх і захоплення.

Таким чином, на ґрунті психологічного аналізу релігійних емоцій Р. Отто намагається побудувати концепцію сутності релігії.

Початок суб'єктивістської традиції тлумачення релігії пов'язується з ученням Ф. Шлейєрмахера. Він не заперечував існування надприродного джерела релігії. Однак центр релігійної проблеми переніс у сферу окремого індивіда, передусім у галузь його почуттів. Ф. Шлейєрмахер започаткував вивчення релігії як індивідуально-психологічного феномену, як певного стану людської свідомості та людських переживань.

Найбільш послідовно цю суб'єктивістську й ірраціоналістичну лінію провадив американський філософ-прагматист У. Джемс. Він доводив, що релігія є істиною щодо індивіда, оскільки вона є "корисною" для нього. Корисність релігії У. Джемс убачав у тому, що вона нейтралізує психологічні конфлікти, перетворює негативні емоції на позитивні. На цій підставі релігійний досвід індивіда ототожнювався з науковим досвідом. Кожний індивід, з огляду на власні почуття, обирає той чи інший світогляд. Тому світогляд людини визначається її емоційним світом. Таким чином, У. Джемс дійшов висновку, що основою релігії є почуття, а релігію треба визначати як породження людської свідомості, результат суб'єктивних переживань людини.

Американський психолог ХХ ст. *Г. Олпорт* (1897–1967) абсолютизує суб'єктивні особливості релігійних переживань, притаманних окремій людині. Він твердить: "Від самого початку і до кінця шлях релігійних пошуків є ізольованим". Концепція Г. Олпорта доводить суб'єктивізм у розумінні релігії до крайності. Її сенс полягає в тому, що кожний віруючий має власну релігію. Отже, релігій стільки, скільки віруючих.

Така надто широка форма суб'єктивізму, з погляду теології, має чимало істотних недоліків. По-перше, релігія розглядається як породження людської свідомості, а не як продукт Божого одкровення. Надприродне джерело релігії або відсовується на задній план і має риси "філософського", а не християнського Бога (Ф. Шлейєрмахер), або зовсім ігнорується. По-друге, абсолютизація ролі почуттів як основи релігії веде до розгляду догматики як чогось вторинного. Таким чином, руйнується концепція "істинної" церкви, належність до неї віруючого перестає бути обов'язковою.

Дальший розвиток суб'єктивізму фактично призводить до руйнування релігійної ідеології. Тому сучасна західна філософія релігії прагне подолати крайнощі суб'єктивізму, а саме – прагне обґрунтувати єдність суб'єктивного ідеалізму з теологією. Суб'єктивно-ідеалістична концепція релігії розглядає людську свідомість як особливу духовну сутність, що сама виробляє релігійні ідеї та уявлення, але не дає відповіді на головне запитання: звідки виникає зміст індивідуальної свідомості.

З марксизмом зазвичай пов'язується **матеріалістична концепція релігії**. Домарксистські філософи-матеріалісти стверджували, що релігійні поняття "помилкові" і намагалися їх подолати просвітницькими заходами, розкриттям помилковості релігійного світогляду.

Марксизм підійшов до аналізу сутності релігії не тільки з боку дослідження її внутрішніх закономірностей. Релігія вивчається ним у широкому контексті дослідження суспільства як складного соціального організму, що розвивається.

Ф. Енгельс (1820–1893) таким чином визначав специфіку релігії: "...усяка релігія – це не що інше, як фантастичне відображення у головах людей тих зовнішніх сил, які панують над ними у їхньому повсякденному житті, – відображення, у якому земні сили набувають форми неземних".

Релігія відображає той аспект соціального буття, де існує момент залежності людей від умов їхнього життя, момент несвободи. Марксизм намагається довести, що неістинне відображення світу в релігійних віруваннях – це не лише незнання законів природи, а й відображення певних соціальних умов життєдіяльності людей. Реальні сили, які панують над ними, відображаються в релігійній свідомості в деформованому вигляді і виступають як сили неземні, надприродні. Цей момент у марксизмі становить поняття "**соціальні корені релігії**".

Окрім того, марксистська релігієзнавча концепція концентрує увагу на такому питанні: яким чином момент соціальної несвободи, який позначається терміном "соціальні корені релігії", усвідомлюється у системі релігійних поглядів? Чітке з'ясування цього питання дуже важливе, тому що фактично існуван-

ня релігії, процес її виникнення ґрунтуються на усвідомленні людиною власного безсилля перед природними та соціальними силами. Отже, людина змушена звертатися до надприродного з проханням допомоги і захисту. Цей аспект марксистського дослідження отримав назву **"гносеологічних (пізнавальних) коренів релігії"**. Він містить кілька суджень.

Людське пізнання складається із суб'єктивної форми пізнання та його об'єктивного змісту. У галузі пізнання світу виникає процес поширення як форм, так і змісту відображення об'єктивної реальності. Однак кожна нова форма пізнання є більш складним відображенням, яке дедалі менше збігається з матеріальним об'єктом, який безпосередньо існує в полі зору суб'єкта. Тобто з розвитком пізнавальних здібностей людини й освоєнням природного та соціального середовища, а також з проникненням у глибини пізнавальних явищ мислення набуває рис абстрактного характеру. На ґрунті абстрактного мислення виникають розбіжності між людською думкою і реальністю. З позиції марксизму, цей момент розбіжностей становить основу для виникнення релігійних поглядів як ілюзорного відображення дійсності. Поняття "Бог" і "Дух", гадають марксисты, є не що інше, як наслідок відриву загальних понять (абстракцій) від реальних предметів, які вони (поняття) позначають. Тут виявляється властива всьому марксизмові загносеологізованість, що не витримує випробування практикою.

Релігія виникає на певному рівні емоційної структури людської особистості. У зв'язку із цим марксистська концепція окреслює поняття **"психологічні корені релігії"**. Такими треба вважати деякі негативні емоційні почуття індивіда, такі як страх, відчай, горе, самотність. На ранніх етапах розвитку людського суспільства релігійні уявлення формуються у природних умовах і значною мірою під впливом прагнення людини зрозуміти навколишній світ, виходячи з уявлень про свою особисту природу. Тому первісна людина, гадали марксисты, пояснює природу за аналогіями зі своїми практичними вчинками: об'єкти без душі вона наділяє свідомістю, волею, приписуючи їм ірраціоналістичну сутність.

Отже, марксистська релігієзнавча концепція фіксує соціальний, пізнавальний і психологічний аспекти розуміння релігії. Вона стверджує історичний характер існування релігії, яка ви-

никає в нерозвинутих умовах первісного суспільства і зникає з оволодінням людиною силами природи й подоланням антагоністичних (непримирених) суперечностей у стосунках між людьми в соціально-економічній та політичних сферах суспільства.

Натуралістична концепція релігії. Згідно з нею релігія породжується внутрішніми потребами людського організму, його фізіологічними процесами. У такій інтерпретації релігія стає атрибутом біологічної природи людини. Представниками цієї концепції були насамперед **З. Фрейд** та **Е. Фромм**.

З. Фрейд у праці "Тотем і табу. Психологія первісної культури та релігії" намагався застосувати власний психологічний метод, щоб пояснити виникнення тотемізму – найдавнішої форми релігії. Усі соціальні явища, культура розглядаються ним як система забобонів, за допомогою яких суспільство стримує ворожі йому сексуальні потяги людини ("лібідо"). Завдяки культурним нормам поведінки природжені інстинкти і потяги людини або зміщуються у сферу несвідомого, або "сублімізуються", тобто перетворюються на форми соціальної творчості, до яких З. Фрейд зарахував і релігію. Тайну виникнення тотемізму він убачав у перенесенні первісною людиною свого двоякого ставлення до батька, зумовленого так званим едіповим комплексом, на "замісника" батька – на тотем.

У праці "Майбутнє однієї ілюзії" З. Фрейд розширює свої погляди щодо релігії у сучасному суспільстві. Релігійні уявлення – це ілюзії, що випливають із бажань людини. Релігія визначається як загальнолюдський "нав'язливий невроз". Якщо першим "замісником" батька був тотем, то у сучасному суспільстві таким "замісником" стає Бог. Таким чином, З. Фрейд прагне пояснити релігію на рівні окремої людини з її імпульсами і нахилами. Невроз як стан окремої людини переноситься на все суспільство.

Е. Фромм (1900–1980), представник сучасного неофрейдизму, в основу своєї доктрини поклав синтез соціологічного підходу з психоаналітичним. У праці "Психоаналіз і релігія" Е. Фромм пояснює потребу людини в релігії "екзистенціальним" конфліктом між душею і тілом. Тіло є часткою природи, а розум підіймається над природою. Людина постійно прагне розв'язати проблему розколу між тілом і душею, але ніколи не зможе це зробити. На та-

кому ґрунті в людини виникає потреба у вірі та релігії. Е. Фромм пропагує релігію без Бога, у центрі якої – людина. На його думку, "немає жодної людини, у якої не було б потреби в релігії", тобто обґрунтовується існування релігії у будь-якому суспільстві.

Соціологічна концепція релігії. Засновником концепції вважається М. Вебер. Теоретичними передумовами вивчення релігії були його положення про "ідеальні типи соціальної дії". М. Вебер заперечував об'єктивні чинники розвитку суспільства і стосовно релігії стверджував, що вона має власні, релігійні джерела. А тому соціологія релігії має обмежуватися лише вивченням мотивації релігійних уявлень, котрі історично сприяли контролю над поведінкою та триманням індивідів у покорі. Згідно з цими положеннями М. Вебер на основі залучення значного історичного матеріалу вмотивовує думку про вирішальну роль протестантської етики у формуванні й розвитку капіталізму.

На думку іншого визначного прихильника цієї концепції – Е. Дюркгейма, розуміння людської природи принципово неможливе без вивчення суспільства, у якому діє людина. Інтегративною основою суспільства він вважає суспільну свідомість – загальні вірування, почуття, цінності, норми. За Е. Дюркгеймом, послаблення згаданих вірувань і почуттів призводить до послаблення соціальних зв'язків між людьми і у перспективі загрожує дезінтеграцією суспільства, його розпадом.

Релігія у Е. Дюркгейма – соціальне явище. Однак вона отожднюється із суспільною свідомістю взагалі. Для Е. Дюркгейма релігійними є всі колективні, суспільні уявлення й вірування, якщо вони мають обов'язковий для всіх членів суспільства характер і підкоряють собі діяльність індивіда.

У цій концепції в релігійних уявленнях та ритуалах персоніфікуються і символізуються всі соціальні явища. Для Е. Дюркгейма релігійної віри як головної ознаки релігії не існує. Він фактично отожднює форми релігійної і нерелігійної свідомості, а з іншого боку, релігійна свідомість отожднюється із суспільною свідомістю загалом. Е. Дюркгейм доходить висновку, що існування релігії має вічний статус, вона є необхідним елементом у кожному суспільстві.

Крім вищерозглянутих релігієзнавчих концепцій, варто звернути увагу й на інші підходи до розгляду природи релігії. Це концепції міфологічної школи (*М. Мюллер* (1823–1900), *О. Потебня* (1835–1891)), прагматичного підходу (*Д. Дьюї* (1859–1952), *У. Джемс*), феноменологізму (*М. Еліаде* (1907–1986)), анімістична (*Е. Тайлор* (1832–1917), *Г. Спенсер* (1820–1903)), преанімістична (*Дж. Фрезер* (1854–1941)) та концепція *В. Богораза* (1865–1936)) тощо. Багатоманітність підходів до тлумачення природи релігії свідчать про незвичайність і складність феномену релігії в історії людської спільноти.

Отже, розглянувши питання теми, можна пересвідчитись у важливості релігієзнавчої проблематики і констатувати той факт, що в умовах демократизації сучасного суспільного життя значно зростає інтерес людей до релігії та її культури, зникають ті штучні перепони, що відокремлювали віруючу особу від релігійних цінностей, а також протиставляли релігійні верстви населення громадянам, які думали по-іншому. Це викликає гуманістичну переорієнтацію суспільної свідомості, вносить нові акценти в правову політику держави. Демократична держава може стати правовою лише тоді, коли її практична діяльність буде забезпечувати права людини, у тому числі, у галузі свободи совісті.

У цьому контексті актуальності набувають положення релігієзнавства – системи наукових знань (правових, філософських, соціологічних, психологічних, історичних) про релігію, її походження, будову і функції. Ця галузь науки приділяє значну увагу вивченню соціальної природи релігії, її місця в суспільстві. Таким чином, релігієзнавство виступає як раціоналістичний науковий тип знання про релігію, позбавлений рис як заідеологізованих, так і містифікованих теорій.

Така наука має служити громадянському суспільству як надійний та ефективний інструмент глибокого вивчення усіх тих процесів, що відбуваються в релігійно-світоглядній сфері й безпосередньо в релігійно-побутовому середовищі, аналізувати найважливіші сучасні тенденції в розвитку релігійної проблематики для коригування практичної політики держави та її органів щодо релігії і церкви.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Релігієзнавство як система наукових знань про релігію.
2. Структура академічного релігієзнавства.
3. Релігієзнавство і богослов'я – специфіка методології, предмета і об'єкта дослідження.
4. Класики світового релігієзнавства.
5. Основні релігієзнавчі концепції.
6. Фрейдистська концепція релігії.
7. Релігієзнавство в Україні.

Рекомендована література:

- Академічне релігієзнавство* : підручник / за ред. А. М. Колодного. – К., 2000.
- Вебер М.* Избранные произведения / М. Вебер. – М., 1990.
- Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – Львів, 1925.
- Джемс В.* Многообразие религиозного опыта / В. Джемс. – СПб., 1993.
- Докаш Е.* Релігієзнавство : навчальний посібник / Е. Докаш ; за ред. В. Докаша та ін. – Чернівці, 2008.
- Ершшов А. А.* Религиоведение / А. А. Ершшов. – К., 1999.
- Історія релігії в Україні* : навчальний посібник / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999.
- Калінін Ю. А., Харьковщенко Є. А.* Релігієзнавство : підручник / Ю. А. Калінін, Є. А. Харьковщенко. – 1–6 вид. – К., 1994–2002.
- Класики мирового религиоведения.* Антология : в 2 т. / сост. и общ. ред. А. Н. Красникова. – М., 1996. – Т. 1.
- Лекции по религиоведению* : учеб. пособ. / под ред. И. Н. Яблокова. – М., 1997.
- Лубський В. І.* Релігієзнавство / В. І. Лубський. – К., 1997.
- Основи религиоведения* : учебник / под ред. И. Н. Яблокова. – М., 1994.
- Попова М. А.* Фрейдизм и религия / М. А. Попова. – М., 1985.
- Радугин А. А.* Введение в религиоведение: теория, история и современные религии : курс лекций / А. А. Радугин. – М., 1996.
- Релігієзнавство* : навчальний посібник / за ред. С. А. Бублика. – К., 1998.
- Релігієзнавство* : навчальний посібник / за ред. М. Ф. Рибачука. – К., 1997.
- Релігієзнавство* : підручник / за ред. М. М. Заковича. – К., 2000.
- Релігієзнавчий словник* / за ред. А. Колодного, Б. Лобовика. – К., 1996.

- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира / С. А. Токарев.
– М., 1986.
- Угринович Д. М.* Введение в религиоведение / Д. М. Угринович.
– М., 1985.
- Фрейд З.* Тотем и табу / З. Фрейд. – М., 1923.
- Шевченко В. М.* Словник-довідник з релігієзнавства / В. М. Шевченко.
– К., 2004.
- Элиаде М.* Очерки сравнительного религиоведения / Мирча Элиаде.
– М., 1999.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 14.
- Яроцький П. Л.* Релігієзнавство : навчальний посібник. / П. Л. Яроцький – К., 2004.

Розділ 2

РЕЛІГІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ. РАННІ ФОРМИ РЕЛІГІЙНОСТІ

Ця тема посідає особливе місце в курсі "Релігієзнавство". За передбачений програмою час треба розглянути ключові теми курсу: походження релігії, її сутність, елементи та структуру, визначити місце релігії у духовно-практичному освоєнні світу, розкрити соціальні функції і роль релігії в суспільному житті, а також розглянути ранні форми релігійності.

Ураховуючи вимоги програми курсу, пропонуємо такий план розгляду цієї теми:

1. Сутність і походження релігії.
2. Релігія як сфера духовної культури, її елементи, структура і функції.
3. Ранні форми релігійності: а) магія; б) фетишизм; в) анімізм; г) тотемізм; д) землеробські культури; е) шаманізм.

2.1. Сутність і походження релігії

Висвітлення першого питання доцільно розпочати з визначення поняття "релігія". У сучасному значенні цей термін з'являється лише на початку XIX ст., коли релігію поряд із філософією, етикою, мистецтвом розглядають як форму суспільної свідомості. Слово походить від латинського "*religare*" і означає "зв'язок". Саме в такому значенні використовував його **Цицерон** (106–43 рр. до н. е.), характеризуючи культ богів давніх римлян. До мов європейських народів цей термін потрапив із християнства. У тлумаченні богословів релігія – це все те, що зв'язує, з'єднує людину з божественністю ("Святе Письмо", культ тощо). Отже, богословське визначення релігії виходить з віри в існування Бога. Проте це конфесійне, однобічне тлумачення.

Зазначимо, що релігія – явище дуже складне і має соціальний характер, тобто воно з'явилося в суспільстві цілком закономірно й існує разом з ним; воно поєднує в собі елементи раціонального (наприклад, моральні настанови) та ірраціонального (скажімо, фантастичні образи надприродних істот – ангелів, демонів тощо).

Релігія є однією з найдавніших форм суспільної свідомості – формою відображення світу, але відображення своєрідного, фантастичного. Релігія виникла в процесі осмислення людиною сил природи, а пізніше – суспільних сил і вона є однією з най-більш давніх форм духовного освоєння світу, яка впливає з властивостей процесу пізнання.

Наприклад, у свідомості первісної людини панівне значення мали міфологічні та магичні уявлення. Із часом магію змінює релігія як нова форма суспільної свідомості.

Зазначимо, що **фантастичні образи релігії** – це форма відображення дійсності, притаманна усім народам. Вона є необхідним ступенем сприйняття світу, зумовлена функціями головного мозку і має таке саме право на існування, як і раціональне, наукове пізнання. Отже, релігія є однією з форм суспільної свідомості, яка відображає явища дійсності в образах і міфах та утверджує віру в їх реальність.

Релігія, на відміну від таких конкретніших форм суспільної свідомості, як мораль, політика, право, претендує на всебічне відображення дійсності. Вона виступає і як світогляд, а саме – як система поглядів на світ та місце людей у ньому, на принципи їхньої повсякденної поведінки. Релігія як форма суспільної свідомості й світогляд є однією з найдавніших і найпоширеніших сфер духовної культури людства.

Отже, істотна особливість релігії полягає в тому, що їй притаманні фантастичні форми відображення дійсності. Однак з фантазією ми зустрічаємося також у науці й мистецтві. Виникає запитання: що ж таке фантазія, у чому полягає специфіка її прояву в науковому, художньому, релігійному відображенні світу?

Художня фантазія – це невід'ємна властивість людського творчого мислення. Як засіб творчості вона одночасно є необ-

хідною передумовою і наслідком трудової діяльності. В образній формі вона дає можливість моделювати не тільки світ речей, а й ставлення людини до плоду своєї уяви.

Наукова фантазія пробуджує творчу уяву людини, дає поштовх абстрактному мисленню, за її допомогою людина здатна випереджати час, силою своєї уяви моделювати світ речей і відносин, які природа, суспільне буття не дають у готовому вигляді. Така фантазія спонукає людину до пошуку істини, до дії.

Релігійна фантазія також моделює світ речей і відносин, вимагає емоційного ставлення людини до плоду власної уяви. Натомість мистецтво, наприклад, не вимагає визнавати його твори за дійсність, а от релігійний образ видається за об'єкт, що реально існує, і з ним треба рахуватися. Щоправда, при цьому наводяться відповідні докази.

На світанку зародження суспільства людина відображала дійсність у **міфах** (з грец. "розповіді") – оповіданнях про богів, героїв, демонів, духів тощо. У цих творах, які передавалися з покоління у покоління, відбивалися фантастичні уявлення людей про світ, природу, буття. Міфи, фольклор, загально визнані звичаї, містичний досвід та норми поведінки людей стали головними джерелами, з яких почалася релігія. Оскільки в міфології міститься уявлення про надприродне, то вона має в собі елементи релігії. Записаний догматизований міф далі стає складовою частиною "священних книг" національних релігій, які виникають разом із державою.

Важливо дослідити, коли і як виникла релігія.

Богослови, віруючі люди, спираючись на богонатхненні книги (Біблія, Коран та ін.), стверджують, що релігія має надприродне, божественне походження, існує споконвічно і що суспільство своїм виникненням зобов'язане релігії. Про це можна довідатися в такому розділі Біблії, як **"Книга Буття"**, працях батьків і вчителів церкви **Тертуліана** (бл. 160 – після 200), **Василя Великого** (бл. 330–379), **Августина** (354–430) тощо.

Наукові дані свідчать, що становлення людини і суспільства охоплює величезний історичний період, який тривав понад 2,5 млн (за новими даними – 3,5 млн) років. Деякі археологи та антрополо-

ги засвідчують, що в історії людства існував тривалий безрелігійний період, а перші релігійні уявлення (у сучасному розумінні) склалися у верхньому палеоліті приблизно 40–20 тис. років тому, коли жили люди сучасного антропологічного типу (кроманьйонці).

До ранніх форм релігії належать: фетишизм, тотемізм, магія, анімізм, демонізм.

У період виникнення соціальної нерівності формуються племінні релігії, головну роль у яких відіграють культ племінного вождя та культ духів предків. Виникає **політеїзм** (від грец. *poly* – багато, *theos* – бог, тобто багатобожжя) як ідеологічне відображення створення родоплемінних союзів. Складається інститут жерців – професійних священнослужителів.

Доречно зауважити, що жреці монополізували знання, духовну культуру взагалі і використовували їх в інтересах своєї касты. Проте завдяки насамперед жрецькам до нас дійшло чимало давніх історичних пам'яток у формі "священних книг", де відображаються життя, досвід освоєння світу переважно в містичній оболонці та ідеологія минулих епох.

У політеїстичних національно-державних релігіях виникає пантеон богів, які уособлюють різноманітні явища природи і види людської діяльності, різні напрями суспільного, духовного й особистого життя людей. Класичним взірцем багатобожжя є релігія Стародавньої (античної) Греції.

Монотеїзм – релігія єдинобожжя – виник, як свідчить наука, унаслідок утворення централізованих рабовласницьких держав. Держава з єдиним царем потребувала і релігії з єдиним Богом, який уособлював би та підтверджував би дії єдиного правителя. Проте це не завжди і не всюди було так прямолінійно.

Поворотним пунктом в історії релігії стало виникнення світових релігій: буддизму, християнства та ісламу. Головною особливістю світових релігій, що дала змогу їм подолати національні й державні кордони, є їхній космополітизм. Світові релігії звернені до всіх народів незалежно від національності та громадянської належності: Вони спростили культ, відмовилися від специфічної національної обрядовості (не всі, звичайно, в однаковій мірі), пропагуючи загальну рівність усіх людей перед Бо-

гом, і переносять на небо здійснення соціальної справедливості. Космополітичний характер буддизму, християнства та ісламу сприяв їх поширенню по всій Земній кулі.

2.2. Релігія як сфера духовної культури. Елементи релігії, структура і функції

З'ясуємо суть зв'язку релігії та духовної культури. Філософія свого часу розробила поняття "духовне виробництво" для характеристики виробництва ідей, знань, уявлень, художніх цінностей. Імовірно, саме продукти духовного виробництва в широкому розумінні є елементами духовної культури.

В основі теологічних концепцій розуміння духовної культури лежить ідея про визначальну роль релігії в розвитку цивілізації та культури. Стосовно православ'я цю ідею на початку ХХ ст. розвивав російський релігійний філософ **П. Флоренський** (1882–1937), який доводив, що саме релігія створює культуру, становить її зміст, виконує ті самі функції, що й мистецтво, наука, мораль. Похідним тут є етимологічне виведення ним поняття "культура" зі слова "культ". Оскільки слово "культура" має корінь "культ", вважав православний мислитель, то й сама культура, культурні цінності є похідними від культу.

На дохристиянських етапах розвитку суспільства, на думку П. Флоренського, людина орієнтує власну діяльність на "матеріальні інтереси", розвиваючи лише матеріальну культуру. "Одухотворяться" душа людини починає лише після появи **Ісуса Христа**. Саме з "Богоявлення" особливого значення у духовно-історичному розвитку набуває **Софія, Божественна Премудрість**, яка виводить людину зі стану "духовного сну" і забезпечує розвиток духовної культури. П. Флоренський розробляє власну концепцію, яка здобула назву "софіологія", де намагається висвітлити духовність людини як результат дії Софії, що є проміжною ланкою між Богом і людиною, наближає Першого до останньої і повертає останню до Першого. Він певним чином заперечував творчу діяльність людини як справжнього творця культурних цінностей, не враховував динамізму історичного розвитку культури.

Сучасні православні богослови, ідучи за П. Флоренським, визначають духовну культуру як неземне, надприродне явище, обмежують її лише релігійними ідеями та морально-релігійними вимогами. При цьому зазвичай не беруться до уваги матеріальна основа культури, її значення, нерозривна єдність матеріального і духовного напрямів культури.

Подібна позиція існує в католицькій та протестантській культурології. Зокрема, у пастирській конституції, схваленій *II Ватиканським собором* (1962–1965), підкреслюється, що християнське віровчення обновлює і очищує духовну культуру, підносячи її розвиток на новий щабель. Протестантська теологія також розглядає релігію як субстанцію духовної діяльності людини, як форму осмислення і правильного сприйняття культурних цінностей.

У свою чергу, мусульманські культурологи називають іслам "цивілізаторською релігією" і стверджують, що всім досягненням у науці, культурі мусульманський світ зобов'язаний ісламу.

Отже, наведені богословські системи вважають релігію тією єдиною основою, лише на ґрунті якої могла виникнути й досягти висот духовна культура.

З наукового погляду, духовна культура виступає механізмом передавання нагромаджених суспільством різноманітних цінностей і традицій, охоплює сферу духовного виробництва, куди входять такі форми суспільної свідомості, як філософія, мистецтво, політика, право, етика, наука, у тому числі релігія. Наукова концепція виходить з органічної єдності матеріальної і духовної культури. За цього підходу переважна роль надається матеріальним основам культури, хоча й не заперечується роль ідеї, інтуїції та інших чинників духовного освоєння світу.

Духовній культурі властиві певні особливості: вона має історичну зумовленість, фіксує національні особливості, містить загальнолюдські цінності. Усе це характерне для усіх феноменів духовної культури, у тому числі для релігії.

Отже, релігія є складним духовним утворенням. Зазначимо, що атеїстична література надає їй вкрай спрощену оцінку: релігія визначається як система "невіглаських" уявлень про світ і людину.

Як особлива система духовної діяльності людей, релігія має власну специфічну структуру, у якій виокремлюють дві сфери – духовну та практичну, що поділяються, у свою чергу, на релігійну свідомість, релігійну віру, релігійний культ, релігійні організації.

Релігійна свідомість – це форма суспільної свідомості, сукупність специфічних ідей, міфів, догм, поглядів та уявлень, почуттів і емоцій, традицій та звичаїв, у яких відображається навколишній світ переважно через уявлення про надприродне. Основною ознакою релігійної свідомості, як уже зазначалося, є віра в реальне існування надприродних сил та істот. Релігійна свідомість містить ідею Бога (головна ідея усіх релігій), міфи або легенди про основоположників релігійних учень, про створення світу, уявлення про ангелів, рай, пекло, почуття любові до Бога, гріха, злагоди, обряди покаяння, сповіді та ін. Релігійні парадигми віруючі висловлюють в уявленнях, поняттях, судженнях, умовиводах, тобто логічних формах, властивих також реалістичному світорозумінню.

Релігійна свідомість виявляється на буденному і теоретичному рівнях. Буденна релігійна свідомість – це властиві масі віруючих релігійне мислення й пізнання, поняття та уявлення про об'єкти релігійного поклоніння, що формуються в процесі їхнього буденного життя. Теоретичний рівень релігійної свідомості становлять поняття, концепції та вчення певним чином систематизовані, раціонально опрацьовані теологами й апологетами релігії. Звідси релігійна свідомість містить два взаємопов'язані і водночас відносно самостійні рівні: релігійні психологію та ідеологію.

Релігійна психологія – сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних із певною системою релігійних ідей. Релігійна психологія є буденною релігійною свідомістю. Вона виникає в первісному суспільстві, коли формується рання релігійність як спосіб освоєння навколишнього світу (магія, фетишизм, анімізм).

Релігійна ідеологія – система богословських ідей, які розробляють і пропагують релігійні організації, професійні богослови й служителі культу. Це теоретичний рівень релігійної свідомості. Він формується фактично на ґрунті релігійної психології.

Релігійна ідеологія в сучасних релігіях містить теологію, або богослов'я, богословські концепції економіки, політики, права, мистецтва, релігійну філософію тощо. Найважливішою частиною релігійної ідеології є теологія. Вона формулює докази ідеї Бога, дає систематизований виклад релігійних поглядів на світ, людину у світі, на сенс її буття.

Джерелом ідеології кожної релігії є її святе письмо (Трипітака – у буддистів, Біблія – у християн, Коран – у мусульман). Підкреслимо, що богослови неоднозначно тлумачать одну й ту саму "святу" книгу і що це залежить від їхніх власних соціально-політичних позицій, умов конкретної історичної епохи. Навіть, скажімо, православні християни, католики, протестанти, за основу свого віровчення беручи Біблію, тлумачать деякі її положення, проте по-різному. Отже, основою релігійної ідеології кожного конкретного віровизнання можна вважати його власне розуміння і тлумачення Божого одкровення, текстів Святого Письма.

Релігійна ідеологія виступає у формі фантастичних уявлень про надприродний світ, настанов святих пророків (поданих дуже часто у формі оповідей) і відіграє для широких мас віруючих роль популярної, життєвої філософії.

Істотним елементом релігії є емоційне ставлення віруючих до сприйнятих їхньою уявою надприродних сил. Специфіка релігійних почуттів, згідно з наукою, полягає в тому, що вони спрямовані на надприродні об'єкти, на віру в їх існування.

Головною ознакою будь-якої релігії є віра у надприродне. **Релігійна віра** як головна ознака релігії виявляється в таких переконаннях: реальне існування надприродного, особливі двобічні стосунки між людиною і надприродним, високий рівень емоційного переживання надприродного. До віри у надприродне треба зарахувати уявлення про потойбічні сили у вигляді божества, ангелів, чортів тощо.

Релігійна віра в надприродне характеризується певними особливостями. По-перше, вона передбачає не просто наявність у свідомості уявлень про надприродне, а віру в реальне існування надприродного. По-друге, релігійна віра обов'язково передбачає емоційне ставлення до надприродного. По-третє, віра в надприродне передбачає переконаність в існуванні особливих двобіч-

них відносин між ним і людиною. Віруючий переконаний в тому, що надприродне не тільки існує, а й може вплинути на його життя, долю, і що за допомогою певних дій людина, у свою чергу, може впливати на надприродне, задобрити його, вимолити прощення, викликати доброзичливе ставлення тощо. Релігія виникла у свідомості людей під впливом умов суспільного буття, труднощів пізнавального процесу, потреби виходу із, здавалося б, безвиході, а також емоційного ставлення людини до дійсності. Ця сукупність причин та умов, які створюють необхідність і можливість виникнення й відтворення релігійного відображення дійсності, і становить джерело та корені релігійної віри.

Невід'ємною частиною будь-якої релігії, її реалізації у сфері повсякденної практичної діяльності є **релігійний культ** – (лат. *cultus* – поклоніння, шанування) – сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні об'єкти. До культу належать: обряди, ритуали, жертвоприношення, таїнства, богослужіння, пости, молитви, а також матеріальні предмети та споруди, які при цьому використовуються, – храми, священні реліквії, посуд, одяг. Об'єктом культової діяльності є усвідомлені у формі релігійних образів ті реальні явища, що уявляються як надприродні. Суб'єктом культової діяльності є віруючий або релігійна група, організація.

Конкретні форми реалізації релігійного культу в різних конфесіях неоднакові. Наприклад, католицизм і православ'я зберігають вірність пишній театралізованій обрядовості. Вони широко використовують мистецтво: живопис, скульптуру, музику, спів тощо. Обряди у протестантизмі мають більш скромний характер: зменшено кількість таїнств та свят, спрощено богослужіння. Основу культу в ньому становлять індивідуальні форми спілкування віруючого з Богом – молитви, покаяння, містичні одкровення.

Релігія матеріалізується також у **релігійних організаціях** – об'єднаннях послідовників тієї або іншої релігії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів (церква, секта, деномінація). **Церква** – це об'єднання віруючих на основі сприйняття уявлень про надприродне, відповідних, спільних догматичних положень, обрядів, канонів. Конституювальні елементи церкви –

це віровчення, культова діяльність і специфічна організаційна структура. **Секта** – це відносно закрите об'єднання одновірців, що виникає як опозиційна течія щодо офіційної конфесії. У секті діє певна система контролю, ідейних принципів, цінностей і настанов. **Деномінація** – це специфічне релігійне об'єднання, яке перебуває на стадії становлення, організаційного оформлення. Будучи централізованим релігійним об'єднанням, деномінація характеризується власним самоуправлінням, відсутністю священників. За певних умов у деномінації може виникати тенденція до перетворення на церкву або секту.

Релігійні організації виконують широке коло функцій, головними з яких є задоволення релігійних потреб віруючих, регулювання культової діяльності, розроблення і пропаганда віровчення, забезпечення цілісності організації.

Релігійні організації можуть виконувати й нерелігійні функції (політичні, правові та ін.), що допомагає релігії зберігати свої позиції в соціальному і духовному житті суспільства.

Таким чином, релігійні уявлення, настрої, дії і організації становлять єдиний релігійний комплекс, усі елементи якого нерозривно пов'язані між собою, а також із конкретними соціально-політичними і духовними умовами життя кожної країни чи народу.

Розкриваючи функції релігії та її роль у житті суспільства, підкреслимо, що для релігієзнавства одним із важливих питань є вивчення її соціального змісту. Наукова характеристика ролі релігії в суспільстві можлива лише в тому разі, якщо вона враховує всі форми суспільної свідомості – одного з істотних компонентів духовної культури.

Головною функцією релігії є функція втішлива, або **ілюзорно-компенсаторна**. Релігія для віруючого – насамперед компенсація (хай навіть ілюзорна) усіх тягот його земного буття. У свідомості релігійної людини відбувається певне згладжування прикрощів тяжкої дійсності через уявлення ідеального, райського буття, ідеального світу, де панують рівність і свобода.

Навіть у розвинутому сучасному суспільстві існує потреба втіхи, зняття психологічної напруги, викликані умовами повсякденного буття. Знищення цієї – нехай ілюзорної – компенсації

було б антигуманним актом. Саме головна ідея кожної релігії – ідея бога як уособлення надприродного, наділеного рисами абстрактної людини – не позбавлена гуманізму. Тому глобальний гуманізм не заперечує вірувань, національних традицій, звичаїв, світорозумінь, які наповнюють змістом сенс людського життя.

Однією з найбільш важливих функцій релігії є функція **світоглядна**. Вона полягає в тому, що релігія намагається створити власну картину світу, навіть більше – власні соціально-гносеологічні схеми вдосконалення суспільного життя, визначити місце і роль людини в системі природи та суспільства. Як світогляд віруючої людини, релігія забезпечує їй ціннісні орієнтації, визначає ставлення до навколишнього світу, зумовлює специфіку життєдіяльності.

Релігія виконує **регулятивну** функцію. Як будь-яка інша сфера духовної культури, вона створює певну систему норм і цінностей, специфіка яких полягає насамперед у збереженні й закріпленні віри у надприродне. Цьому підпорядковані не тільки культові дії, а й сімейно-побутові стосунки, система традицій і звичок. Підкреслимо, що релігія асимілювала, породила і підтримала багато елементів загальнолюдської моралі, що знайшли відображення і закріплення в Декалогу, морально-етичному вченні Будди, Нагорній проповіді Ісуса Христа тощо. Силою свого впливу релігія дбає про ретельне виконання й дотримання цих норм.

За певних історичних умов релігія виконує функцію **інтегрування**, тобто функцію збереження і зміцнення існуючої соціальної системи. Такою, наприклад, була роль католицизму в феодальному суспільстві, православ'я у Візантійській та Російській імперіях. Однак інколи, релігія може стати і прапором соціального протесту, як це було, наприклад, із середньовічними ересями та сектами, з протестантизмом, прихильники якого в епоху його зародження боролись проти феодальних порядків.

На рівні окремої релігійної організації релігія виконує інтеграційну функцію, згуртовуючи одновірців. Однак одночасно релігія розділяє і протиставляє один одному послідовників різних релігій чи конфесій, що, наприклад, простежується в сучасному православному житті України.

Релігії притаманна також **комунікативна** функція, яка полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, а також у стосунках різноманітних релігійних організацій і навіть релігійних політичних партій.

В умовах сучасного суспільства релігія виконує насамперед втішливу функцію. Зазначимо, що, не будучи панівною формою масової свідомості, вона задовольняє тільки особисті почуття віруючих, впливаючи таким чином і на все суспільство.

Щодо світоглядної, регуляторної та комунікативної функцій релігії, то задля збереження релігійних організацій їхні масштаби визначаються особливостями конфесійних течій і категоріями віруючих, на яких, у свою чергу, впливає реальна дійсність.

На рівні суспільства зникає інтеграційна функція релігії: вона об'єднує лише віруючих певної конфесії, громади і втрачає роль провідного ідейного фактора, що покликаний зміцнювати суспільну систему.

Загалом роль релігії в суспільстві як специфічної інституції не можна оцінювати однозначно. Наприклад, релігія відіграла важливу культурно-історичну роль. У межах релігійних віровчень та культу формувались єдині зразки почуттів, думок, поведінки людей, завдяки чому релігія виступала як могутній засіб упорядкування і збереження традицій та звичаїв. Проте, наприклад, у Речі Посполитій, у період її розвитку, католицизм використовувався для ополячення українського народу, а в царській Росії синодальне православ'я слугувало засобом русифікації.

Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі дедалі більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей. Однак релігія може бути й виразником зовсім інших настроїв, зокрема фанатизму, непримиренності до людей іншої віри тощо.

Отже, вплив релігії на суспільне життя не завжди був однозначним. Характер цього впливу може істотно змінюватися, набувати специфічних особливостей.

Соціальні функції релігійних організацій не тотожні функціям релігії, тому що релігійні організації входять до загальної системи економічних, політичних та інших суспільних відносин і виконують безліч нерелігійних функцій.

У середні віки церква не тільки володіла монополією у сфері ідеології, а й виконувала економічні та політичні функції. У капіталістичному суспільстві релігійні організації активно включаються в політичне життя, мають власну систему навчальних закладів, здійснюють благодійницьку діяльність тощо.

Релігійні організації дотримуються прогресивних позицій з певних соціальних і політичних питань. У деяких країнах Східної Європи християнські церкви, наприклад, сприяли боротьбі народних мас проти іноземних загарбників. Монастирі в Європі тривалий час були майже єдиними культурними центрами. Багато релігійних організацій і в наш час активно виступають за мир, борються з тероризмом, піднімають екологічні питання. У пострадянських суспільствах релігійні організації сприяють розвитку й утвердженню національної ідеї. Наприклад, в Україні відродження національної церкви йде поряд із процесами національного відродження.

Таким чином, релігія – явище багатопланове і багатозначне. Вона виникла як результат специфічних закономірностей розвитку суспільства, і саме суспільні процеси визначають в кінцевому підсумку її роль та значущість на тому чи іншому етапі історичного розвитку.

2.3. Ранні форми релігійності

Первісна релігійність є складним конгломератом місцевих звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів, якими позначаються різні етапи людського життя (надання імені, ініціація, похорон та ін.), уособлення небесних і атмосферних явищ, релігійно-міфологічні уявлення. Прадавній релігійності властиві:

- 1) поклоніння духам (природи, предків), яким спочатку надавали зооморфних, а пізніше – антропоморфних рис;
- 2) відсутність професійних служителів культу;

3) відправлення культу у формі особливого для кожного племені святкування, що супроводжується магічними обрядами (танцями, іграми) на честь духів.

До ранніх форм релігії належать: магія, фетишизм і анімізм, котрі виникли в період формування і розвитку родового ладу (до 40 000 років тому).

Магія (від грец. *mageia* – чаклунство) – віра в існування надприродних засобів впливу на навколишній світ. Приміром, деякі з північноамериканських індіанців ще в XIX ст. перед початком полювання на бізонів виконували особливий мисливський танець: танцювальним рухам вони приписували надприродні властивості заманювати бізонів до стійбищ і забезпечувати вдале полювання. Магія подвоювала (в уяві людей) шляхи впливу на природу: вважали, що людина могла вплинути на природу не лише своєю працею (природний рух), а й особливими символічними діями – обрядами, заклинаннями, ритуалами, табу (надприродний шлях).

Магія поділяється (за метою, яка ставиться перед чаклунством) на: виробничу, лікувальну, застережну, військову, метеорологічну (магія погоди) тощо. Найпоширенішою була магія виробнича, яка, у свою чергу, мала кілька "розгалужень": мисливська, рибальська, будівельна тощо. У ході розвитку суспільства з'являються нові й нові різновиди виробничої магії: землеробська, скотарська, гончарна, ковальська, навчальна, спортивна.

Особливим різновидом застережної магії були релігійні табу. Слово "табу" запозичене з мов корінних жителів Гавайських островів, що означає заборону що-небудь робити, щоб не накликати на себе неприємностей. Магія дійшла до наших днів і як елемент сучасної релігії (віра в надприродну силу обрядів), і в самостійній формі (у вигляді таких побутових передсудів, як ворожіння на картах тощо).

Фетишизм (від португ. *fetico* – зачарована річ) – це віра в існування у матеріальних об'єктів надприродних властивостей. Фетишами називають матеріальні предмети, що їм віруючі приписують надприродні властивості.

Порівняно з магією фетишизм є більш складною формою релігії. Якщо магія "подвоювала" шляхи впливу на природу, то фетишизм "подвоїв" ще й властивості матеріальних об'єктів.

До реальної користі матеріальних предметів додавалися їхні надприродні здібності бути помічником і заступником людей. У фетишизмі в зародковій формі з'являється ідея бога.

У сучасних релігіях фетишизм зберігається у вигляді поклоніння священним предметам (хрести, ікони, мощі), а як самостійний залишок – у вигляді віри в **талісмани** (від грец. *telesma* – посвячення, чари) й **амулет**и (від лат. *amyliri* – відсторонювати). Талісман, з погляду марновірних людей, приносить щастя, а амулет оберігає від нещастя. Сучасними фетишами (талісманами або амулетами) у марновірних людей є, наприклад, підковки, шпильки, ладанки, кулони, слоники, іграшки тощо.

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – це віра в існування у матеріальних об'єктів і процесів надприродних двійників. Анімізм починається з приписування якостей двійників матеріальним об'єктам: людському тілу, тваринам, знаряддям праці тощо. У подальшому своєму розвитку анімізм увібрав у себе уявлення про двійників матеріальних процесів (хвороби, війни, ковальської справи тощо).

У слов'ян для визначення таких двійників застосовувались два терміни: менш могутніх називали "душами", більш могутніх – "духами". Тому можна сказати, що анімізм є вірою в існування душ і духів. Прикладом анімізму можуть бути деякі релігійні уявлення, скажімо, ескімосів Гренландії (XIX ст.). На їхню думку, надприродні двійники були в кожній людині, дерева, струмка, звіра. Уночі, вважали вони, людські душі залишають свої тіла і вирушають полювати, танцювати, відвідувати друзів. Коли вмирала людина, їй у могилу клали знаряддя та предмети праці. Вважалося, що двійники цих речей служитимуть двійникам людських тіл у "країні мертвих".

В анімізмі здійснюється подальше подвоєння світу: світ реальних об'єктів доповнюється світом духовного буття. У багатьох народів головними двійниками, яких найбільше поважали первісні анімісти, були душі померлих родичів. Тому в літературі первісний анімізм часто називають культом предків. У початковому анімізмі двійники уявляються як певне інше тіло, невидиме і невідчутне в більшості життєвих ситуацій. Водночас у багатьох народів існувало повір'я, що інколи двійника можна побачити,

почути і ще й якось відчути: уві сні, як відображення у воді, як тінь. На цій стадії розвитку релігії не існувало уявлення про безтілесну душу, двійники мислились наче якась друга плоть, що має всі речові характеристики: форму, обсяг, вагу, колір, запах. Наприклад, уже згадувані гренланці вважали, що душі в людей неоднакові, – гладкі люди мають гладкі душі, у худих людей і душі худі. Оскільки уві сні щастило "бачити" також душі померлих, то з'явилося уявлення про безсмертних двійників.

З уявлення про безсмертя двійників виросло уявлення про потойбічне життя. У первісних анімистів "країна мертвих" розташовувалась не на небі, а десь на землі чи під землею. Життя душ у "країні мертвих" вважалось звичайним продовженням реального життя. Наприклад, за уявою індіанців-алконгінів душа мисливця у "країні мертвих" бігає за душами лося і бобра. У деяких народів замість уявлення про "країну мертвих" з'явилися уявлення про переселення душ у нові тіла.

У сучасних релігіях анімістичний елемент посідає значне місце. Уявлення про бога, сатану, ангелів, безсмертні душі – усе це за своєю суттю – ускладнений анімізм. Самостійно анімізм живе у вірі в привиди і в спіритизмі (вірі у можливість спілкування з душею померлого за допомогою блюдечка, яке крутиться).

Магія, фетишизм та анімізм відобразили й виразили спосіб життя первісної людини. У всіх випадках, коли люди, не маючи достатніх знань, відчували себе безсилими, вони шукали "допомоги" у магії, фетишах або надприродних двійниках. Ранні форми релігії, виникнувши ще в період формування родового ладу, збереглися й надалі як у родоплемінному суспільстві, так і в подальших релігійних системах. Проте їх було відсунуто на другорядні позиції тими релігіями, які повніше відображали конкретні особливості суспільного розвитку.

Родоплемінний (або родовий) лад пройшов у своєму розвитку три основні етапи: ранній матріархат, пізній (розвинутий) матріархат і патріархат. Кожному етапу відповідала форма релігії, яка відображала особливості вірувань людей у певних конкретних умовах: ранньому матріархатові – тотемізм, пізньому – землеробський культ, патріархатові – шаманізм. Усі ці форми були дуже специфічними для кожного роду чи племені, тому їх називають родоплемінними релігіями.

Тотемізм (мовою індіанців-оджибве *ototem* – його рід) є віра в надприродну спорідненість людських колективів з певними видами тварин.

Тотемами називають тварин, яких первісні люди вважали своїми надприродними родичами. У тотемах люди вбачали покровителів роду і племені, захисників та заступників, помічників у розв'язанні всіх конфліктів. Усі вважалися братами й сестрами людей, тому свої родові колективи первісні мисливці називали їхніми іменами. Наприклад, північноамериканські індіанці з племені оджибве (журавля) у XVII ст. мали п'ять родових колективів, які мали назву: журавля, сома, гагари, ведмедя тощо. А в Австралії наприкінці XVIII – початку XIX ст. європейців дуже дивувало, що на запитання: "Хто ти такий?" абориген відповідав: "Я – кенгуру" або "Я – личинка комахи". А тим часом цими відповідями австралійці підтримували свій кровний зв'язок з цими тотемами.

Спочатку як тотемові поклонялися тільки тварині і причому тій, яка була об'єктом полювання. Пізніше (зі збільшенням людських колективів) родинні відносини поширилися на решту тварин, а в окремих народів – також на рослини і природні фактори. Наприклад, в австралійців тотемами були собака Дінго, водяна лілія, сливове дерево, великий камінь, гарячий вітер, дощ, сонце.

Виникнення тотемізму мало дві специфічні соціальні передумови: виникнення родового ладу і полювання як основний вид трудової діяльності. Разом із виникненням родового ладу з'явилася і залежність кожного члена суспільства від колективу родичів, оскільки тільки від них первісна людина могла отримувати допомогу й заступництво. А в умовах, коли полювання було головним видом трудової діяльності, первісна людина досить сильно відчувала свою залежність від тварин. Залежність від родового колективу і тварин – ось ті головні особливості раннього матриархату, які ніби відштампувалися в тотемізмі.

Зазначимо дві основні риси тотемізму.

Перша – виокремлення в ролі головних об'єктів поклоніння тотемних духів, тобто двійників тотемів. Не самі тотеми, а їхні двійники були головним об'єктом поклоніння в цій релігійній

системі. Тотемам поклонялися настільки, наскільки вони були вмістилищем тотемних духів. Це поклоніння виявлялося через молитви (прохання), танці, табу, жертвоприношення, виготовлення і вшанування зображення тотемів, спеціальні тотемні свята. Особливим способом поклоніння були обряди уподібнення тотемові. Під уподібненням розуміється прагнення зовні бути подібним до тотема хоч би однією якоюсь рисою. Наприклад, деякі жителі Африки, намагаючись бути подібними до антилопи-зебри, вибивали собі нижні зуби.

Друга риса – дозвіл убивати і з'їдати тотема тільки за умови дотримання особливих релігійних процедур. Тотемам поклонялись, але їх же вбивали і з'їдали. І, на переконання первісних мисливців, одне не заважало іншому. Важливим було вбити і з'їсти за правилами, тобто так, щоб не нашкودити тотемному духові. Наприклад, індіанці-шевенези (Канада) ще на початку ХХ ст. виконували такі процедури над тілом забитого "родича"-оленя: ставили перед мордою забитого посуд з їжею, танцювали мисливський танець, гладили тіло, дякували оленеві за те, що він дав себе забити, просили вибачення і бажали щастя духові оленя в країні померлих.

Тотемізм увійшов як елемент у всі сучасні релігії. Особливо відчутним є його вплив в індуїзмі, де багато тварин вшановуються як священні. Найпочесніше місце серед шанованих тварин у індусів посідає корова. Сліди тотемізму чітко простежуються в християнстві. Святий дух зображується у вигляді голуба, а Христос часто називається агнцем, тобто ягням. Від обряду ритуального з'їдання тотема бере свій початок християнське таїнство причащення, під час якого віруючі у вигляді хліба і вина "з'їдають тіло й п'ють кров Бога".

Землеробські культури – це переважно поклоніння двійникам тих факторів природи, які впливають на врожай. Типовий приклад – релігійні погляди індіанців-ірокезів. Вони жили на території, на якій тепер розташовані канадські міста Квебек і Монреаль. Ще в ХІХ ст. ірокези шанували чотирьох головних духів: духа землі, духа бобів, духа кукурудзи і духа гарбуза. Усі ці чотири духи, за їхніми уявленнями, були жінками. Духів кукурудзи, бобів і гарбуза міфологія ірокезів зображувала у вигляді

трех сестер, одягнених у листя відповідних рослин. Поряд з духами-жінками шанували також, але на другорядних ролях, духів-чоловіків – духа сонця, духа дощу і духа вітру.

Землеробський культ виник за певних історичних умов. У період матріархату (від лат. *mater* – мати і грец. *arehe* – вла- да), що виник близько 8 тис. років тому, основним видом виробничої діяльності було мотичне землеробство, яке вирросло зі збиральництва, а збиранням раніше займалися жінки. Можна сказати, що доки чоловік полював, жінка винайшла землеробство. Тому на стадії пізнього матріархату жінки, виконуючи головну роль у господарському житті, почали керувати чоловіками і в інших галузях життя. Залежність землеробства від природи керівна роль жінки – ось дві головні особливості того часу, які відобразилися у релігійних поглядах тогочасних людей.

Можна виокремити основні риси цієї релігійної системи.

Перша – шанування землеробських духів у ролі головних. Цих духів ми вже називали, коли йшлося про ірокезів. Нагадаємо, що в багатьох народів шанувалися і двійники таких природних факторів, які лише в уяві людей впливали на врожай. Наприклад, багато стародавніх народів (вавилоняни, єгиптяни та ін.) гадали, що на врожай впливають місяць і планети, тому поклонялися також духам цих космічних об'єктів.

Друга – керівна роль жінки в релігії. Землеробський культ – своєрідна жіноча релігія. Це виявлялося у двох головних процесах. По-перше, найголовніші духи зображувались у вигляді істот жіночого роду. По-друге, найважливіші релігійні обряди в цей час виконували жінки. У деяких народів дозволялося важливі обряди виконувати й чоловікам, але за однієї обов'язкової умови: вони повинні були видавати себе за жінок (говорити голосно, що вони жінки, перевдягатись у жіночий одяг).

Третя риса – людське жертвоприношення як система. Не розуміючи суті землеробських процесів, люди думали, що врожай є зворотною вдячністю духів за жертвоприношення. Тому первісні землероби намагалися свої дари духам зробити більш дорогими, більш цінними. Таким чином виникла ідея необхідності людського жертвоприношення.

Четверта – ідея смерті і воскресіння деяких духів. Спостерігаючи за зерном, люди помітили, що після "похорон" воно воскресає знову. Звідси зародилося уявлення, нібито деякі духи можуть тимчасово померти, щоб потім воскреснути.

І нарешті, п'ята риса – переселення до "країни мертвих", із землі на небо. Багато благ і неприємностей землеробам "посиляло" небо: світло й тепло, дощ і вітер, сніг, град. Звідси зародилося уявлення про те, нібито духи живуть на небі. За аналогією і "країну мертвих" переселили із землі на небо. Саме тоді вперше виникла ідея "про життя" душ мертвих у царстві небеснім.

Землеробський культ дуже поширений у сучасних релігіях. Серед християнських святих є покровителі землеробства (Георгій) і повелитель дощу та грому (Ілля-пророк). Усе це явний відголос землеробського культу. Від ідеї жіночого духу землі бере свій початок уявлення про Богородицю: неспроста віруючі в селі називали її "заступницею хлібів". Із землеробського культу, що припадав на певні пори року, прийшли до християнства свята Різдва Христового (у минулому свято народження духа сонця – узимку) і Пасхи (у минулому свято воскресіння духа зерна – навесні).

Шаманізм (евенкійською мовою "шаман" означає несамовитий) – це віра в особливо могутні надприродні можливості стародавніх професійних служителів культу (шаманів).

Приміром, у якутів аж до початку ХХ ст. вважалося, що коли людина захворіла, то її ніхто не може вилікувати, крім шамана. Шаман "лікував" за плату. До процедури "лікування" входило виконання сукупності релігійних дійств: заклинання, пісні, танці, звернення до духів за допомогою розмови з духом. Якщо після релігійного "лікування" організм перемагав хворобу, слава приписувалася шаманові, а якщо помирав – винуватим оголошувався злий дух, що вкрав душу хворого.

Визначимо, за яких історичних умов виник шаманізм. Близько шести тисяч років тому розпочався перехід до патріархату. У цей період з'явився додатковий виробничий продукт. Це означає, що люди почали виробляти більше, ніж було потрібно. У колективі виникла можливість утримувати тих, хто не займався продуктивною працею. Основними видами виробничої

діяльності цього часу були скотарство і плугове землеробство, яке виникло на основі скотарства. Займалися цією працею чоловіки, оскільки вони мали мисливське знаряддя. Вирішальна роль чоловіка в господарському житті зумовила те, що його було висунуто на перший план і в господарському управлінні. Можливість утримувати людей, які самі нічого не виробляють, і керівна роль чоловіка в суспільстві – ось дві основні особливості, які відобразилися в шаманізмі.

Перша риса шаманізму – поява професійних служителів культу. Уперше в історії релігії виникла група людей, які одержували засоби для існування (значною мірою або й повністю) за рахунок відправлення релігійних обрядів; хоча в особі шаманів уже, по суті, з'явилося духовенство, проте церкви ще не було. Шамани не мали власної організації. Вони діяли в межах родоплемінної організації, підкоряючись ватажкам роду і племені, виконували їхні вказівки.

Друга – використання в ролі головних об'єктів релігійного поклоніння так званих шаманських духів. З погляду людей того часу, ці духи служили шаманові, виконували його різні доручення, допомагали пізнавати таємниці, билися із злими духами.

Третя риса – керівна роль чоловіка в релігії. Кількість духів-жінок зменшилася, і вони були витіснені на другий план духа-ми-чоловіками. Серед професійних служителів культу були й жінки, але чим глибшим ставав процес розкладу родового ладу, тим більше шамани витісняли шаманок.

Четверта – використання істеричних приступів як засобів виконання релігійних обрядів. У багатьох народів шамани входили в екстаз і доводили себе до приступів, симптомами яких були: судомні обличчя та порухи тіла, нечутливість до уколів, піна на вустах, надзвичайно високі стрибки, мовна діяльність без контролю свідомості, знепритомніння. Шамани в багатьох випадках нагадували нервовохворих людей. До поєднання нервової хвороби з професією шамана люди йшли двома шляхами: в одних випадках нервовохворі ставали шаманами через свою незвичайність і обмежену здатність до суспільно-корисної праці, в інших шамани ставали нервовохворими через сильні й часті збудження під час виконання релігійних обрядів.

І нарешті, п'ята риса – використання задурливих дій як засобів виконання релігійних обрядів. Релігія виникла без будь-якої брехні. І лише на стадії шаманізму до несвідомого обдурювання додалося свідоме, яке стало одночасно і засобом відправлення релігійних обрядів, і однією з додаткових причин збереження релігійності.

У народів Азії, Австралії та Америки, які й досі живуть в умовах, де зберігаються залишки первісного суспільства, шаманізм існує й дотепер.

У всіх сучасних релігіях є залишки шаманізму. Це і професійна каста служителів культу, і уявлення про те, що священики перебувають в особливих стосунках зі "світом духів", і те, що головні представники надприродного світу – чоловічої статі. До залишків шаманізму належать також елементи екзальтації у деяких сучасних релігійних сектах.

Подальший розвиток суспільства викликав зміну релігійної діяльності людей: на зміну старим релігіям прийшли нові. За своїм змістом вони були складніші порівняно з релігіями первісного суспільства, тому їх називають ще розвинутими релігіями.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Особливості релігії як форми суспільної свідомості.
2. Наука і богослов'я про феномен виникнення релігії.
3. Сучасна наука про датування виникнення релігійних уявлень.
4. Основні релігієзнавчі підходи до класифікації релігій.
5. Культурологічна концепція релігії П. Флоренського.
6. Структура й головні функції релігії.
7. Ранні форми релігійних уявлень.
8. Особливості родоплемінних релігій.
9. Давньоукраїнський культ Березині.

Рекомендована література:

- Біблія.* – К., 1992. – 1220 с.
- Блаватская Е. П.* Тайная Доктрина : у 3 т. / Е. П. Блаватская. – М., 1992. – Т. I, Кн. 2.
- Бутинова М. С.* Как возникла религия / М. С. Бутинова. – М., 1977.
- Дулуман С. К.* Релігія як соціально-історичний феномен / С. К. Дулуман. – К., 1974.

- Капустин Н. С.* Особенности эволюции религии: (На материалах древних верований и христианства) / Н. С. Капустин. – М., 1984.
- Косвен М. О.* Очерки истории первобытной культуры / М. О. Косвен. – М., 1954.
- Косуха П. И.* Наука про походження релігії / П. И. Косуха. – К., 1976.
- Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление / Л. Леви-Брюль. – М., 1930.
- Ленин В. И.* Социализм и религия / В. И. Ленин // ПСС : в 55 т. – М., 1958–1967. – Т. 12.
- Лобовик Б. А.* Религия как социальное явление / Б. А. Лобовик. – К., 1982.
- Маркс К.* К критике гегелевской философии права / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 1.
- Митрохин Л. Н.* Мифы о Вселенной / Л. Н. Митрохин. – Новосибирск, 1988.
- Мифы народов мира.* Энциклопедия : в 2 т. / гл. ред. М. А. Токарев – М., 1987–1988.
- Скибицкий М. М.* Мироззрение, естествознание, теология / М. М. Скибицкий. – М., 1986.
- Сорокин П.* Социокультурная динамика и религия. Кризис нашего времени / П. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
- Сухов А. Д.* Религия как общественный феномен / А. Д. Сухов. – М., 1973.
- Танчер В. К.* Проблемы теории научного атеизма / В. К. Танчер. – К., 1985.
- Угринович Д. М.* Введение в религиоведение / Д. М. Угринович. – М., 1985.
- Фрезер Д. Д.* Золотая ветвь / Д. Д. Фрезер. – М., 1986.
- Штеренберг Л. Я.* Первобытная религия в свете этнографии / Л. Я. Штеренберг. – Л., 1936.
- Элиаде М.* Священные тексты народов мира / М. Элиаде. – М., 1998.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 14.
- Эншлен Ш.* Происхождение религии / Ш. Эншлен. – М., 1954.

Розділ 3

РЕЛІГІЇ У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

Релігії Стародавнього світу – це такі релігійні вірування, що охоплювали своїм впливом верхні й середні шари населення у межах однієї держави. До них зараховують усі релігії, які в літературі позначають за допомогою слова "давній": давньоєгипетську, давньоіндійську, давньогрецьку, давньоперсидську, давньоримську тощо. Визначення історії стародавніх релігій можна здійснити, вивчаючи виникнення, розквіт і падіння стародавніх держав і цивілізацій. Жодна з них загалом і в релігійному аспекті зокрема не пропала без вісти і є внеском в основи сучасної цивілізації. Зосередимося в межах цієї теми на таких релігіях, як:

1. Релігія Стародавнього Єгипту;
2. Релігії народів Дворіччя;
3. Релігія Стародавньої Індії;
4. Давньогрецька релігія;
5. Релігії Стародавнього Рима;
6. Релігія у давніх скандинавів, германців і кельтів.

Спільним підґрунтям виникнення й існування стародавніх релігій був рабовласницький лад. Ці релігії існували в умовах, коли була можливість тримати найбільш пригнічені прошарки суспільства (рабів) у покорі завдяки лише грубому насильству. Тому зазначимо такі спільні риси цих релігій:

1. Відсторонення від офіційного культу низів суспільства. У цих релігіях до культових відправлень не допускалися раби, а іноді – і частина сільської бідноти. Таке відсторонення низів від офіційного культу в давньоіндійській релігії наочно ілюструвалося, наприклад, термінами "різнороджені" і "двічінароджені". Раби й сільська біднота, які належали до нижчих шарів (каст), вважалися "різнородженими", їх породила мати. "Двічінародженими" вважалися ті люди, яких, по-перше, народила мати, а по-друге, вони пройшли через обряд посвячення богам, тобто "друге народження".

2. Порівняна недовговічність. Мається на увазі та обставина, що стародавні релігії існували тільки в межах рабовласницького суспільства. Щойно рабовласницьке суспільство вичерпувало себе, на зміну їм приходили або етнонаціональні, або світові релігії.

3. Суворий політеїзм. Усі стародавні релігії були політеїстичними, тобто багатобожні.

Серед багатьох богів зазвичай виокремлювалась невелика група головних, а серед них – верховний бог. Останнього шанували як царя богів і людей, установника й охоронця законів, голову пантеону богів. Інші боги вважались його помічниками, які відповідали за певні ділянки земного і "потойбічного" життя.

4. Зародження вчення про загробну (посмертну) віддяку, тобто про наявність причинного зв'язку між поведінкою людини в земному житті та її долею у загробному житті. Це вчення визнає посмертну винагороду для одних людей (праведників) і посмертну кару для інших (грішників).

У ранніх релігіях учення про потойбічну (загробну) віддяку існує поки що в нерозвиненому вигляді: віддяка пропагується не всіма релігіями, не всіма течіями всередині цих релігій і не на всіх етапах їх розвитку. До того ж давні релігії навіть у тих випадках, коли вони пропагували загробні віддяки і наполягали на вірі в них, не обіцяли небесної винагороди найбільш пригнобленому шарові населення – рабам.

5. Обов'язковість і складність жертвоприношень. У жертву богам приносили: пшеницю, виноград, млинці, мед, молоко, вино, пахучу траву, дику птицю, півнів, кіз, овець, свиней, биків, собак, коней тощо.

Чимало цих релігій знали і людські жертвоприношення. За повідомленням *Плутарха* (46–125), жителі Карфагена, які були прихильниками давньофінікійської релігії, у жертву богам війни Молоху приносили, наприклад, не тільки військовополонених, а й власних дітей-первістків.

Є також відомості про людські жертвоприношення у давньовавилонській, давньоєгипетській, давньогрецькій, давньомексиканській та в інших стародавніх релігіях світу.

3.1. Релігія Стародавнього Єгипту

Наприкінці IV тис. до н. е. невеликі племінні державні утворення в долині річки Ніл – номи – об'єднуються під владою єдиного царя – фараона. Таким чином виникла стародавня єгипетська держава, яка нараховувала 30 династій фараонів і проіснувала до 332 р. до н. е., коли її було завойовано *А. Македонським* (356–323 рр. до н. е.).

Релігійні уявлення Стародавнього Єгипту склалися ще в номах, де в культурах номових богів переважали тотемізм та магія. Пережитки тотемізму залишилися і в загальноєгипетській релігії, яка складалася внаслідок державного об'єднання номів. Боги Єгипту – у тому вигляді, у якому вони представлені в гробницях і храмах – є дивним набором напівтварин-напівлюдей. До найбільш авторитетних тварин, що їх обожнювали, належали: бик Апіс, корова Ісіда, баран Хнум, крокодил Себек, кішка Баст, шакал Анубіс, соколи Гор, Ібіс, Тот. Пізніше єгипетські божества стали набувати антропоморфних рис, але зооморфізм не був повністю відкинтий і, наприклад, богиня Баст зображувалася у вигляді жінки з головою кішки, а бог Тот – у вигляді чоловіка з головою Ібіса.

Піднесення того чи іншого політичного і релігійного центрів у результаті приходу до влади різних династій фараонів супроводжувалося набуттям загальноєгипетського значення місцевих культів. Наприклад, під час правління V династії загальноєгипетського значення набуло геліопольське божество Ра (бог сонця), цар богів і батько людини. В епоху середнього царства домінує інший (Фіви) бог сонця – Амон, покровитель фараонів. Осиріс як бог мертвих витісняє від кінця III тис. до н. е. іншого покровителя померлих – Анубіса. Саме Осиріс, бог землеробства, перебував на початку виникнення в Єгипті культу бога, що вмирає і воскресає, якого вбив його брат Сет, бог скотарства, і воскресив син – Гор, бог-небо. Його (Осіріса) дружина Ісіда (буквально означає "трон") вважалася богинею-рятувальницею, яка вводила людину в таємницю вічного життя. Із часом її культ завоював широку популярність в елліністичному світі, а потім і Римській імперії.

Крім землеробських, чільне місце у давньоєгипетській релігії належало і культукам космічних сил. Вони представлені богом землі Гебом, богинею неба Нут, яку підняв і підтримує бог повітря Шу. Від Геба і Нут народжуються Ісида та Нефтида, Осиріс і Сет. Крім них, у створенні світу беруть участь бог сонця Амон і богиня вологи Тефнут. Таким чином створюється один із найстаріших пантеонів давньоєгипетських богів, так звана енноада, яка панує в усьому Єгипті і незмінно присутня у релігійних текстах.

Із космічними культурами тісно пов'язані солярні релігійні уявлення. Сонячні боги – Ра і Амон ведуть боротьбу зі злом, що ототожнюється з чудовиськами, особливо зі зміями. Вони також відповідають за зміну діб року. Періодично Тефнут, донька Ра, вступає у шлюб з Шу, що знаменувало припинення посухи й народження нових багатих плодів. Свято повернення коханої доньки Ра відзначалося в Єгипті і в історичний період: у календарях воно звалось "Днем виноградної лози і повноти Нілу".

Релігія Стародавнього Єгипту мала розвинуту міфологію, включаючи поклоніння численним фетишам, велику роль у ній відігравала магія. Наприклад, на початку першого місяця весни відбувалися численні містерії Осиріса. У спеціальному приміщенні храму розміщувалась зроблена з глини постать бога, засіяна зерном. До початку свят його зображення вкривалося зеленими паростками, що символізувало воскресіння. Жриці в образі Ісиди і Нефтиди через магичні заклинання зображували пошуки, оплакування і поховання бога.

Створення інституту жрецтва сприяло виникненню у Стародавньому Єгипті храмової організації. Як особлива соціальна група, жрецтво сконцентрувало у своїх руках велику владу і було досить впливовим. Воно брало участь у керівництві державою, входило до оточення фараона, призводило до влади одні фараонські династії й скидало інші. Жреці зробили помітний внесок у нагромадження астрономічних, математичних і медичних знань. За цих часів будувалися величні храми, зводилися статуї богів, розроблялися складні й урочисті релігійні церемонії, пишні ритуали.

Один із них – культ померлих – демонструє специфічні уявлення єгиптян про потойбічне життя. Померла людина вважала-

ся сплячою і тому потребувала їжі, домашнього начиння. Звідси виникає ідея збереження тіла й мистецтво муміфікації. Для найбільш впливових осіб споруджуються грандіозні гробниці – піраміди. Найвідомішою серед них є піраміда фараона IV династії Хеопса. Її площа дорівнює понад 5 га, а висота – 146,5 м. Її складено з 2300 тис. відшліфованих кам'яних брил вагою 2,5 т кожна. У цих культових спорудах вражають не лише розміри, а й якість роботи. Настінні розписи високого художнього рівня реалістично зображували земне буття померлого, який потребував уваги до себе і після смерті. Релігійний культ померлих, як бачимо, продовжував вікові традиції єгиптян, підтримання яких було повсякденною потребою.

Лише після завоювання Стародавнього Єгипту персами (525 рр. до н. е.) та А. Македонським місцеві релігії поступаються спочатку елліністичним культам, а потім – християнству (у сучасному Єгипті 7 січня – день святкування православними Різдва Христового – державне свято і неробочий день) та ісламові.

3.2. Релігії народів Дворіччя

Цивілізація народів Дворіччя сформувалась приблизно в середині IV тис. до н. е. Вона знала різні царства, що розквітали і занепадали, різні династії і столиці – Шумер, Аккад, Ур, Ларс і, нарешті, Вавилон та Ассирію.

У шумеро-аккадський період релігійні уявлення мали політеїстичний характер. Пантеон антропоморфних богів очолював бог неба Ан. Величне небо, що оточувало людину з усіх боків, сприймалося як щось священне, яке потребувало вільного, зумовленого бажаннями власної душі, підпорядкування. Енліль – друге божество – вважалося богом землі і повітря. Енкі – володар підземних вод і світового океану, згодом набуває статусу божества мудрості. Поширюється в цей час і культ богині-матері. Як активний початок в народженні, плодючості, постійному оновленні рослинності, проростанні зерна, збільшення кількості домашнього скоту і продовженні людського роду, вона – Нінмах, Нінту, Мамо, Мамі – "велика цариця", "цариця богів", сила землі, мудрість. У шумерських міфах боги завжди згадуються разом зі своїми дружинами,

імена яких змінювалися залежно від місця поклоніння. Наприклад, дружина творця світу Ана – шумерська богиня Кі аккадською мовою звалася Іштар, фінікійською – Астарта тощо.

З появою семітів кількість богів у цьому регіоні значно збільшується. Дослідники нараховують до 3 000 імен богів, серед яких помітна певна ієрархія. Слідів тотемізму в шумерській релігійності практично немає. Про його залишки свідчить невелика кількість знахідок зображень людиноголового бика, крилатих левів, орла з лев'ячою головою тощо.

На початку другого тисячоліття у Дворіччі зростає роль Вавилону, який досягає небаченого розквіту за царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Відповідно, головну роль у релігійному пантеоні починає відігравати вавилонське божество – Мардук. Офіційне жрецтво, роль якого не була такою значною, як у Стародавньому Єгипті, зосередилося на виправданні величі Мардука, намагаючись показати його законним нащадком попередніх богів. До того ж Мардук стає спадкоємцем Енкі не тільки мирним шляхом, а й за правом найсильнішого. За легендою, богиня півми Тіамат вирішила згубити усіх богів. Ніхто не наважувався боротися з нею. Лише Мардук взяв це на себе, але за умови, що посяде перше місце над всіма іншими богами. Він переміг Тіамат, розрубав її навпіл, створивши небо і землю, а сам став головним богом світу. Сином Мардука був бог Набу, головним завданням якого було розповсюдження освіти й писемності.

Крім Мардука, вавилонсько-ассирійська релігія дуже багато уваги приділяла розробці і поширенню культу бога Таммуза, що вмирав і воскресав; поширенню міфу про першу людину – Адапа, втратою ним безсмертя і гріхопадіння. Певну релігійноцікавість викликає міф про потоп, від якого врятувався Ут-Напіштім, улюблений жрець бога Енкі, що за порадою останнього побудував ковчег.

Релігійними центрами цивілізацій Дворіччя були храмові організації з численним обслуговуючим персоналом – жрецькими і жрицями. Жрецтво тримало в руках вавилонсько-ассирійську науку, техніку, культуру, літературу й мистецтво, які справили значний вплив на подальший розвиток людства. Саме з вавилонсько-ассирійських релігійних уявлень багато чого запозичили наступні релігії.

3.3. Релігія Стародавньої Індії

Залишки культури Мохенджо-Даро у басейні ріки Інд засвідчують, що в цю епоху були поширені культ первісного тотемізму. Люди поклонялися зооморфним істотам, існував культ дерев. Після вторгнення у середині II тис. до н. е. на давньоіндійські землі арійських племен розпочинається інтенсивний розвиток нових суспільних відносин. У цей час утворюються касты. Релігійні уявлення стародавніх індійців дістали назву ведичних – від книг Вед (санскр. – "знання") і формувалися протягом XVI–II ст. до н. е. Стародавні ведичні вірування, брахманізм та індуїзм, що виникли пізніше, вважають **Веди** "священими" книгами. Початок їх створення відбувається у період після вторгнення до країни арійських племен. Протягом наступних десяти століть усна ведична традиція видозмінюється і поповнюється. Записані Веди були лише в першій половині I тис. до н. е.

Чимала ведична література поділяється на чотири групи: **Самхити, Брахмани, Араньяки, Упанішади**. Такий поділ відображує історичну послідовність розвитку всієї цієї літератури. Кожна група ведичної літератури не є єдиним цілим. Самхити – це чотири збірки: **Ригведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа**. Найдавнішою за часом створення і найбільшою за обсягом (1018 гімнів і 1005 віршів) вважають Ригведу. Більшу частину гімнів присвячено прославлянню богів та сил природи, котрі розглядаються як могутні, милосердні, мудрі божества. До них зверталися у проханнях і молитвах, їм приносили жертви. Вважалося, що життя людини, її багатство, блаженство і спокій повною мірою залежать від цих жертв. Індійці вірили у багатьох богів: в одному місці Вед вказується, що їх 3399.

Найпоширенішим було поклоніння богам **Агні**, як першооснові всього наявного, богам Сонця – **Сур'ї** і володареві земних та небесних вод, покровителеві скотарства – **Варуні**. Широко визнавався і культ предків.

Інші збірники Самхити вміщують мелодії, які супроводжували культові дії, різні магичні заклинання.

Брахмани (тобто книги, написані брахманами і для брахманів) – це коментарі до Самхитів, вони мають здебільшого ритуальний характер. Вони спрямовані на зміцнення авторитету жреців і поглиблення кастового поділу суспільства, їх поява пов'язана зі зміною умов життя суспільства, з посиленням соціальної нерівності, розвитком системи варн. Крім того, із часом деякі тексти стали незрозумілими, значно ускладнився і змінився релігійний культ. Виконання обов'язків жреця стало професією і виникла потреба у відповідній літературі.

Пізніше було створено Араньяки та Упанішади. Араньяки (буквально – "лісні тексти") – це здебільшого правила для пустельників, старців, які намагаються сам на сам пізнати істину і її природу. Заключною частиною ведичної літератури є Упанішади (санскр. – сидіти біля вчителя з метою пізнання істини). Створення Упанішад пов'язують із 108 авторами. Кожний із текстів є коротким викладом релігійно-філософських роздумів того чи іншого легендарного або напівлегендарного мудреця. Ранні Упанішади посилено підкреслюють моністичні ідеї ведичної релігії. Водночас, на відміну від іншої ведичної літератури, в Упанішадах центр уваги переноситься з уявлень про зовнішній світ на внутрішній світ людини. Предметом шанування в таких творах стає те, що перебуває за явищем природи. Також виводяться категорії "брахман" і "атман" як першооснови буття. "Брахман" у багатьох текстах розглядається як абсолютна субстанція, першооснова і першопричина всього суцього, початок і кінець усіх істот; "атман" – це дихання або окрема людська душа.

Протягом VII ст. до н. е. – V ст. н. е. у Стародавній Індії складається **брахманізм**: ведичні боги, які уособлювали природу, поступаються місцем кастовим богам. Існування каст (варн) поділяє людей на чотири групи: брахманів, тобто жрецтво; кшатрійів – воїнів; вайш'ів, до яких входило вільне населення, і шудрів – рабів. Взаємовідносини між представниками цих варн регулювалися "трьома заборонами": на сумісну трапезу, на сумісну молитву і на сумісний шлюб. Головним божеством цієї релігії стає Брахма. Поряд із ним існують верховні боги – Вішну, з дружиною Лакшмі, і Шива, з богинею Парваті. Характерним для брахманізму

в цей час було створення вчення про перевтілення душ, за яким характер переселення душі після смерті матеріального тіла залежить від того, як померлий виконував закони каст.

Кастова структура закріплювалася "**Законами Ману**". Відповідно до них кожна людина може вирватися з кола нескінченних перероджень, дотримуючись **дхарми**, а саме шанування Вед і стародавніх мудреців (ріші), поклоніння божествам (девам) та повага до батьків роду (пітарів) з обов'язковим його продовженням. Наслідуючи дхарму, людина, за брахманізмом, має виконати умови праведного життя, які зводяться до чотирьох етапів (ашрамів). Перший етап – етап вивчення священних текстів (брахмачар'я), другий – створення сім'ї, виховання дітей, заняття працею (тріхастха). Далі йдуть: ванапрастха – відхід від активного життя й передання досвіду наступному поколінню; і сан'яса – перехід у аскетизм і обривання мирських зв'язків.

Цій життєвій програмі відповідають і чотири життєві цілі, до яких має наблизитися кожний правовірний індус. Це пошук задоволення у почуттєвій любові (кама), прагнення до процвітання й набуття земних благ (артха), виконання вимог духовного життя та настанов своєї касты (дхарма) і досягнення стану звільнення (мокша). Норми й положення брахманізму викладено також у пуранах (переданнях) і в епосах. Найвідомішим творінням індійського епосу є "**Махабхарата**".

Ведична релігія і брахманізм дають змогу простежити, як поступово увага стародавнього індійця переносилася з явищ зовнішнього світу на людину, її психіку, мислення. Вони справили великий вплив на розвиток індуїзму, джайнізму й буддизму.

3.4. Давньогрецька релігія

Для релігії Стародавньої Греції характерний політеїзм з добре розвинутою міфологією і олімпійською ієрархією богів. Вони не були творцями світу, а захопили його в готовому вигляді, під час боротьби з титанами. Стародавня грецька міфологія вважала, що світ сам по собі вічний і не потребує творця. Відповідно до цього історія поділяється на доолімпійську і класичну олімпійську.

Пантеон давньогрецьких класичних богів очолює Зевс. У результаті боротьби з різними чудовиськами, перемоги над титанами, циклопами, гігантами і ув'язнення їх до Тартару Зевс стає головним, верховним богом. Він народився на о. Крит, де його мати, богиня Рея, врятувала його від власного чоловіка Кроноса. Здобувши Олімп, Зевс формує власне оточення. До нього входять богиня перемоги Ніка, богиня права і справедливості Феміда, символ вічної юності – Геба, Ганімед, мойри тощо.

Родина Зевса складалася з його дружини Гери, покровительки шлюбів, сім'ї і дітей; Аполлона – бога сонця і музики; Артеміди – богині полювання; Афродіти – богині краси й кохання; Афіни – богині мудрості; Гермеса – бога торгівлі. Крім них, до родини Зевса входили його брати: Посейдон – бог моря і Аїд – бог підземного царства.

Ієрархія олімпійців доповнюється богами, які не перебувають на Олімпі. Це покровитель ковалів – Гефест, богиня землеробства Деметра, бог виноробства та рослинності Діоніс, бог пастухів Пан тощо. Важливе місце в давньогрецькому пантеоні богів посідають боги-герої – Прометей і Геракл.

Перший є двоюрідним братом Зевса, за волею якого він створив людей із землі й води. Оскільки під час творення люди вийшли беззахисними і менш пристосованими до життя, ніж тварини, Прометей дав людям знання, навчив користуватися вогнем, використовувати ремесла, за що Зевс покарав його, прикувавши ланцюгом до скель Кавказу.

Подвиги Геракла відомі як перемоги смертної людини над природою. Син Зевса і земної жінки переміг багатьох різних чудовиськ (немейського лева, лернейську гідру, керінейську лань, еріманфського вепра, стимфалійських птахів, марафонського бика, коней Діомеда і стада Геріона). Йому також притаманні надлюдські якості, завдяки яким він вичистив авгієві конюшні, здобув пояс амазонок, яблука, що дарують молодість, і вивів Кербера на поверхню.

Міфологічне тлумачення природи й людини, діяльність олімпійських богів у релігійних уявленнях стародавніх греків свідчили про практичний і тверезий характер обожнювання навко-

лишнього світу. Давньогрецька релігія не приділяє особливої уваги моральним проблемам, потойбічної винагороди для неї не існує. Перебування у царстві Аїда жалюгідне.

Для давньогрецької релігійності характерний полісний культ. Оскільки всі громадські акти супроводжувалися релігійними церемоніями, він був обов'язковим для усіх громадян. Виконавцями культу були як жреці, так і офіційні державні особи. Великого значення набули оракули. Саме через цих медіумів, щобули в стані збудження і трансу, грецькі боги і богині начебто доносили свою волю до своїх послідовників.

Храми вважалися житлом богів у буквальному розумінні і тому їх статуї визнавалися сповненими життя. Задовго до того, як храми почали будувати, у кожного божества був свій храм-дерево. У Зевса це дуб, у Гери – верба, в Афіни – оливкове дерево, в Афродіти й Діоніса мирт і виноградна лоза відповідно. Найбільш ранніми проявами релігійності греків було огороження гаїв. Храм Аполлона в Дельфах був приміщенням, спорудженим з лаврових дерев. Перші храмові будівлі з'явилися у греків досить пізно. Наприклад, храм, присвячений Зевсові, спорудили лише в IV ст. до н. е.

В елліністичну епоху полісна релігія спочатку витісняється різними релігійно-містичними течіями і філософськими вченнями, а з появою християнства релігія стародавніх греків остаточно відкидається.

3.5. Релігії Стародавнього Рима

Первісна релігія однієї з найбільших імперій світу склалася на основі вірувань етрусків. Вони шанували бога на ім'я Тіній, який пізніше збігся з римським богом Юпітером, богиню Уні – володарку всього живого, символ влади, яка тримала скіпетр, і Менрву, богиню ремісників. Вони, відповідно, були ототоженні з Юноною і Мінервою. Світоглядні погляди етрусків зводилися до розуміння світу як храму. Верхньою частиною його було небо, середньою – земля, а нижня ототожнювалася з царством мертвих. За віруваннями етрусків, небо визначало долю людей і

народів. Його знаки етруски вираховували за допомогою печінки тварин, яких приносили в жертву. Етруски шанували богиню невідвортної долі – Ванф. Богом смерті у них був Мант, а богом підземного царства – Анта. Етруски вважали, що душу померлої людини в підземному світі зустрічає крилате чудовисько на ім'я Харон. Усі ці жахи не ввійшли до римської релігії, однак стали частиною маскарадної і святкової ходи.

Римські божества спочатку вважалися покровителями тих чи інших земель або територій. Певну роль у їхніх образах відігравали залишки тотемізму. Римляни вважали, що походять від вовчиці, котра вигодувала засновників Рима – **Ромула і Рема**. Ця подія, від якої римляни вели своє літочислення, відбулася в 753 р. до н. е. Її сакральність зумовлювалася тим, що Ромула було проголошено нащадком троянського Енея, сина богині Афродіти. Тобто свої релігійні уявлення Рим формував на основі релігій етрусських родових общин, а згодом запозичив релігійні вірування стародавніх греків. Стосовно цього авторитетний християнський богослов Августин Блаженний зазначав, що "римляни перетворили чужих богів на своїх матросів".

Значне місце в давньоримській релігії посідало поклоніння домашнім духам: манам, пенатам і ларам. Модель римського будинку складалася зі входу в дім, який охороняв Янус, – табуїрована межа між внутрішньою, "домашньою" територією і зовнішнім світом, та священного центру – Вести, внутрішнього джерела життя. Веста, богиня вогню, була індоєвропейським божеством, ідентичним грецькій Гестії. З нею уособлювали вогонь у домашньому родинному осідкові, яке господиня будинку ретельно прибирала. Янус у первісних римських віруваннях захищав дім від злого року. Наприклад, він вимагав здійснення певного ритуалу, коли в дім приходила невістка, народжувалася дитина тощо. Однак він більше відомий як божество державної римської релігії. Під час Республіки, у разі звернення до всіх божеств відразу, першим називали Януса. Цим фактом засвідчувалася традиція, відповідно до якої римляни головну увагу як у житті, так і в релігійних сподіваннях приділяли контролеві над своєю територією та управлінню нею.

Численний пантеон римської релігії спочатку складався з тридцяти трьох божеств. Очолював його бог неба, грому й блискавки – **Юпітер** (Юпатар, Іовис). Він керував фазами повного місяця, а також дубовими гаями і вершинами пагорбів. Його перше святилище розташовувалося на Капітолійському пагорбі, де ріс дуб, на якому, відповідно до легенди, Ромул розвішував трофеї, здобуті ним у боях. Тут же лежав священний камінь, на якому освячувалися клятви.

Разом з Юпітером до тріади богів входили бог війни **Марс** (Мамерс, Маморс, Мармар, Март) і бог господарства **Квірін** (Воффон). Марс в архаїчній міфології був "зовнішнім" богом, який ототожнювався з вовком. Пізніше щороку в березні – місяці, названому на честь Марса, здійснювалися ритуали, пов'язані з початком сезону збройних компаній. На їх завершення у жовтні святкувалося повернення церемоніальної зброї до Рима і робилися жертвоприношення на честь Марса. Про Квіріна залишилося уже мало інформації, однак про важливість цього божества говорить те, що на його честь було названо один із римських пагорбів. Четверте місце в пантеоні римських божеств посідав Янус, який дедалі більше перебирав на себе функції державного церемоніймейстера.

Інші боги "контролювали" вузькі ділянки реального життя. Неабияку розвиненість здобули землеробські культури. Наприклад, зерно, посіяне в землю, опікав Сатурн; колос, що виріс, – Церера; колос, який зацвів, – Флора; готовий до жнив – Конс, а зжятий – Опс. Кожний чоловік мав свого індивідуального бога-покровителя, так званого генія, а жінка – покровительку Юону. Усі ці культури індивідуальних божеств, на честь яких споруджувалися вівтарі і храми, були найдавнішими формами релігійного поклоніння римлян. Із розвитком імперії індивідуальні культури сім'ї і певного поселення еллінізувалися і перетворювалися на загальнонаціональні. Наприклад, помітним стає культ державних воріт (Янус) і державного вогнища (Веста) у римському Форумі. Зростала роль грецьких оракулів, пов'язана з книгами Сівілли. До них зверталися, якщо місцеві священнослужителі не могли дати відповіді на те чи інше запитання.

Саме за вказівкою оракулів Сивіли почали застосовувати міс-терії на честь божеств грецького племені, але в їх римському ви-гляді. Під час цих свят поклонялися статуям Юпітера і Юнони, Нептуна й Мінерви, Марса і Венери, Аполлона та Діани, Церери й Меркурія. Божества із цими римськими іменами насправді ста-новили грецькі культові пари. Наприклад, у римському культі Марс і Венера не пов'язувалися один з одним, але їхні прототи-пи в грецьких міфах Арес і Афродіта були коханцями.

Спочатку римський культ був формальний, але практичний, без всякої містики. Однак на зламі старої і нової ери в імперії набува-ють поширення марновірства, магія, мантика, східні культури (культ Ісиди, мітраїзм). У боротьбі з ними офіційна влада, з одного боку, прагнула перевести їх у площину "приватної релігії", практика якої потребувала офіційного дозволу, а з іншого – намагалася проти-ставити їм загальнодержавну монотеїстичну релігію – культ імпе-ратора, але успіху це не мало. Цю роль згодом виконало християн-ство, витіснивши релігії Стародавнього Рима.

3.6. Релігія у давніх германців і кельтів

Германцями називали давні племена індоєвропейської мовної сім'ї, які спочатку заселяли узбережжя Північного та Балтійсь-кого морів, а в II–III ст. н. е. почали наступ на Римську імперію. Відіграли вони помітну роль у Великому переселенні народів (IV–VII ст. н. е.), становили основу в етногенезі німців, голлан-дців, фламандців, австрійців, датчан, шведів.

Давньогерманська релігія охоплює систему політеїстичних ві-рувань народів, що жили племенами в Центральній Європі, Скан-динавії, Англії, Ісландії і утворювали два розгалуження – герман-ське та скандинавське. Германські племена в епоху зіткнення з цивілізованими народами античного світу ледве почали долати родові відносини, а їхня релігія існувала в архаїчних формах: тоте-мізмі, лікувальній та попереджувальній магії, мантиці (ворожіння, ілюзорні засоби пізнання майбутнього, невідомого) тощо. Племена різнилися за рівнем розвитку, за силою впливу на них вірувань сусідніх народів кельтів та римлян, а пізніше християнства.

Найповніші відомості про міфологію та вірування давніх германців містяться у праці римського історика Тацита "Германія". Тривалий час там домінував культ богів-покровителів і святинь племені (найчастіше священних дібров). Існував і загальногерманський пантеон великих богів. Найважливішим вважався південногерманський бог Водан (північногерманський Один). Спочатку його визнавали богом бурі, померлих, володарем потойбічного царства, пізніше – богом війни, носієм мудрості і магічної сили, хранителем таємниць письма. Можливо, в епоху воєнної демократії та міжплемінних війн Водан (Один) був провідним у пантеоні богів. Північногерманський Один царствує у світлій Валгаллі; войовничі діви-валькірії приводять до нього душі хоробрих воїнів. Образ Водана південногерманці пов'язували із психічним життям людини. Його вважали богом бурхливих душевних змін, сказу, божевілля, що свідчило про залишки шаманських уявлень.

Богом грому і блискавки був Донар (у скандинавській міфології Тор, англосакській Токар, Тумор). Багато в чому він подібний до давньогрецького Зевса, індійського Індри, слов'янського Перуна. Його зображення носили як амулет. Більшість богів були покровителями землеробства. Богинею родючості, рослинності вважалася Нертус. Богам присвячувалися тварини: Водану змія і вовк, Донару ведмідь і козел, що засвідчує наявність у віруваннях давніх германців елементів тотемізму.

Давньогерманських богів, згідно з міфологією, очікував і природний кінець. Від старості їх рятувало вживання чудодійних яблук, які постачала покровителька родючості богиня Ідун. Але це не рятувало богів від неминучої космічної катастрофи, у якій на них чекала смерть. Після загибелі світу настане його відродження та оновлення. Бог родючості Бальдр повернеться з царства мертвих, нове покоління богів і людей житиме в достатку та спокої. У цій есхатологічній картині простежуються вплив міфологічних уявлень про божество родючості, яке померло і воскресло, ідея боротьби світлих і темних сил.

Основним джерелом давньогерманської міфології є Едда – книга міфів та легенд. Едда – це назва двох пам'яток літератури у народів Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції. Старша Едда є збір-

кою міфологічних і героїчних пісень VII–XIII ст. Молодша Едда є своєрідним підручником теорії поезії давньоісландських поетів-співців скальдів. Упорядковано їх 1222–1223 рр. ісландським істориком **Сноррі Стурлусоном**.

Ідея Всесвіту в міфології германських народів втілена в дереві фантастичних розмірів і незвичайних властивостей. Цим деревом є священний ясен Ігдрасілл. Під його гіллям розташований увесь світ, його вершина підтримує світ, а заглиблене в землю коріння сягає підземного царства.

Ставлення людини до божества ґрунтувалося на принципі "даємо, щоб повернули". Вважалося, що боги мали користь із людських жертвопринесень, коли душі цих жертв були в їхньому розпорядженні. Саме вони зміцнювали богів (ішлося про військову міць).

Германські вожді та князі мали не тільки загони дружинників вільних людей, а й формування невільників із колишніх військово-полонених. Імовірно, що саме їх використовували для людських жертвопринесень божеству, чію милість намагалися заслужити. Такі жертвопринесення найчастіше присвячували Водану.

У германській міфології існують казкові істоти, які не належать ні до божественних асів чи ванів, ні до людського племені. Вони породжені уявленням, що все в природі має свого духа-покровителя. Таким чином постав казковий світ ельфів, русалок, лісовиків, велетнів, тролів, кобольдів тощо.

Зіткнення з римлянами прискорило процес розпаду общинно-родового укладу германців. Уже через 150 років після Цезаря германські жреці були особливо впливовими. Вони мали вищий авторитет, ніж вожді племен, воєначальники. В їхніх руках був суд, де вони виступали від імені богів, могли засудити до страсти, інших покарань. Жреці розпоряджалися і всіма справами культу богів, жертвопринесеннями, ворожбами, керували племінними зібраннями.

Релігія давніх германців помітно вплинула на розвиток європейської культури. Багато мотивів давньогерманської міфології увійшло в літературу та мистецтво епохи романтизму. Творчість німецьких романтиків увібрала її ідеї, символіку. Сюжети й мо-

тиви давньогерманської релігії простежуються у творчості видатного німецького композитора XIX ст. **Р. Вагнера** (1813–1883).

Кельтська релігія – релігія племен, що жили у другій половині I тис. до н. е. в басейнах річок Сена, Рейн, Луара, верхів'ї Дунаю. Пізніше вони заселяли більшу частину Північної та Західної Європи, Британські острови, території сучасних Іспанії, Франції, Британії, Північної Італії, Південної Німеччини, Чехії, частково Румунії, Угорщини. У середині I тис. н. е. кельтів було підкорено Римською імперією. Римляни називали їх галлами.

Історія та цивілізація, духовна сфера, міфологія та релігія давніх кельтів мало досліджені. Немає описання пантеону кельтських богів, сакральних (священних, наділених божою благодаттю) обрядів. А наявні описання найдавніших вірувань, міфів і обрядів кельтів є лише правдоподібною реконструкцією, ґрунтованою на свідченнях римських і грецьких хроніків, традиціях ірландської культури, археологічних матеріалах.

Релігія давніх кельтів була політеїстичною. Більшість богів вважалися заступниками конкретних племен. Були й такі божества, що вважалися спільними для кельтських племен Галлії та Британії: Белінос (Беліс, Білий), Камулос (Кумалл), Огміос (Огміан, Отам), Есус (Есар) тощо. Це було наслідком розвинутих як на той час міжплемінних відносин. Назви та різні атрибути богів свідчать про їх тотемічне походження. Одні з них стосуються мисливського культу де є галльські боги Моккус (вепр), Церіунн (бог з оленячими рогами), Оса Агайо (ведмідь). Часто елементом зображення різних божеств була рогата змія. В Ірландії, наприклад, поклонялися риб'ячому богові. Інші божества пов'язані з домашніми тваринами і, мабуть, вважалися заступниками скотарства: богиня Епона опікувалася конями, Дамона – рогатою худобою, бог Таврос – биками.

Значну роль у кельтському пантеоні відігравала богиня Епона, яку зображали верхи на коні. Її ототожнювали з богинею Рхіаннон (Великою Царицею, Великою Матір'ю), пов'язаною з малоазійською Кібелою, джерелом життя на землі, прародителькою всього, що дарує блага, заступницею світу мертвих.

Культ голови або черепа відігравав значну роль у кельтських віруваннях. "Спляча голова", або маска мертвого із заплющеними очима, напіввідкритими вустами і застиглою посмішкою поширена в кельтській іконографії. Такі маски виявлено на мечах і прикрасах. Із культом черепів у кельтів пов'язаний і обрядовий канібалізм (людожерство), який мав певний зв'язок з ритуалом, присвяченим Великій Богині, про що свідчить мотив на казані з Гундеструна. Поряд із жіночим божеством там зображено лева, що пожирає людину. Лев і був атрибутом Великої Богині, Великої Матері.

На честь богів, які персоніфікували сили природи, у певні пори року відбувалися пишні обряди. Найважливішим релігійним святом був Самайн ("кінець року"), який припадав на 31 грудня. У цей день гасили священний вогонь на вівтарях і запалювали новий, символізуючи настання нового року. Свято пов'язувало воєдино різні культури, літургійні дії та магичні обряди. Тоді здійснювали й криваві жертвопринесення, у тому числі й людські, щоб заручитися підтримкою богів у майбутніх ризикованих справах. Передбачало воно й оргістичні обряди, пов'язані з культом родючості.

Середину зимового сезону відкривало свято Імболк, яке відзначали напередодні 1 лютого. Воно пов'язане з початком доїння овець, обрядом очищення за допомогою вогню і води. Великими святами вважали й відкриття літнього сезону напередодні 1 травня – Белтаїн, яке пізніше ототожнювали із сонячним богом Аполлоном у греко-римській міфології. Цього дня також гасили старі й розпалювали нові вогнища, у які друїди (жреці) кидали поліна дев'яти видів дерев. Істотну роль відігравав при цьому вогонь, який символізував літнє сонце.

Наприкінці літнього сезону (напередодні 1 серпня) святкували день бога Лугу. Це свято відбувалося в Ірландії і мало безліч міфічних аспектів, значення яких недостатньо з'ясовані. Його називали також Брон Трогаїн ("гнів Трогаїна").

Під час щорічних релігійних свят відбувалися також поховання, що символізували завершення життєвого циклу. Перше поховання здійснювали відразу після смерті, воно було тимча-

совим, оскільки вважалося, що душа ще не відділилася від тіла й оселилася на території племені, очікуючи наступного колективного поховання для всіх померлих членів клану, племені. Після другого поховання душа розпочинала свою подорож у країну Діє, яку в ранньосередньовічних джерелах називали Маг Мелл, або "країна молодості й насолод", або Аваллон. Кельти вірили в безсмертя душі та реінкарнацію (переселення душ).

Після римського завоювання кельтських районів Іспанії та Північної Італії, Галлії кельтські вірування, обряди та міфи було піддано значному впливу релігійного комплексу Римської імперії. Менше це торкнулося придунайських провінцій і Британії, майже не торкнулося Шотландії та Ірландії (з II ст. вона була опорою давньокельтських вірувань і обрядів).

Романізація кельтських культів спричинена не лише впливом релігії Римської імперії, а й проникненням містичних вірувань Близького Сходу в Рим і швидким їх поширенням у римських провінціях. Симбіоз римських і кельтських божеств утворився без особливого опору. Самі римляни знаходили в богах кельтів багато рис і атрибутів, властивих богам римського пантеону, і вже Цезар у своєму описанні війни з галлами називає їхні божества римськими іменами.

Проте римляни нещадно знищували кельтських жерців (друїдів) як охоронців народних традицій та організаторів можливих бунтів. Як і в інших народів, кельтські жреці мали неабиякий авторитет і владні можливості, а їхній суд мав незаперечне визнання. Тих, що не підкорялися йому, відлучали від участі у жертвопринесеннях, а це було найтяжчою карою. Друїди складали гороскопи, беручи за основу залежність долі людини від рослин, їх вважали знавцями небесних світил, таємниць природи і Всесвіту.

Кельти мали свої священні місця, культові центри, а пізніше й святині. Як і всі індоєвропейські народи, вони "добрим" вважали правий бік, "злим" лівий. Цієї схеми дотримувалися для організації сакрального простору і під час культових обрядів та містичних дій. Величезного значення надавали вони певним територіальним центрам, особливо території племені. За їхніми

уявленнями, він був не тільки центральним пунктом їхніх земель, а й центром світу або навіть Всесвіту. У зв'язку з цим кельтський світ мав багато таких центрів.

Справжнім священним місцем був неметон ("священний гай, ліс, діброва"). Тут відбувалися обряди жертвопринесення, серед яких значну роль відігравали людські жертви. Вважалося, що за життя треба було принести людську жертву. Об'єктами їх були особи, що вчинили якийсь злочин, хоч це не було основною умовою. Поширеними були і колективні жертвопринесення людей. Важливими культовими місцями були цвинтарі й могили, особливо ті, де були поховані герої, вожді, царі. Цвинтар розташовували в центрі території племені, а культ мертвих був суттєвим елементом релігійних сезонних свят. Згодом під впливом римських культів місце і форми культових споруд змінилися. З'явилися святилища, які вважали пристанищем бога.

Давня кельтська культура (міфологія, епос, лицарський роман) з її віруваннями та міфами відчутно вплинула на європейську цивілізацію. Цьому сприяв інтерес до неї при дворах середньовічної Європи. Це знаменитий епос про короля Артура, повість **Кретьєна де Труа** (1135–1183), у якій викладено кельтський міф про Персіваля і священну смарагдову чашу Грааля, у яку стекла кров розіп'ятого Христа. Кельтські міфи та легенди сповнені не тільки релігійної містики, у них і мотиви любові, подружньої вірності. Один з їхніх сюжетів покладено в основу роману про Тристана та Ізольду. Кельтські мотиви помітні в трагедіях **В. Шекспіра** (1564–1615) "Король Лір", **П. Кальдерона** (1600–1681) "Чистилище святого Патрика", у філософській казці-епопеї **Дж. Толкієна** (1892–1973) "Володар кілець" тощо.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Характеристика пантеону давньоєгипетських богів.
2. Сакральний зміст єгипетських пірамід.
3. Релігія Вавилону.
4. Роль стародавнього жрецтва в розвитку науки і культури.
5. Веди – священні книги давньоіндійської релігії.
6. Олімпійський пантеон богів.

7. Культ імператорів в релігії Стародавнього Рима.
8. Вільнодумство Стародавнього світу.
9. Вплив кельтської культури на середньовічну Європу.
10. Давньогерманська міфологія в літературі та мистецтві епохи романтизму.

Рекомендована література:

- Волшебное зеркало.* Книга знаменитых египетских мудрецов и астрономов. – М., 1992.
- Деп'янчук І.* Перекази старинного світа / І. Деп'янчук. – Львів, 1908.
- Заморовский В.* Тайна хеттов / В. Заморовский. – М., 1986.
- Картер Г.* Гробница Тутанхамона / Г. Картер. – М., 1959.
- Коростовцев М. А.* Религия древнего Египта / М. А. Коростовцев. – М., 1976.
- Крамер С.* История начинается в Шумере / С. Крамер. – Изд. 2-е. – М., 1992.
- Кун Н. А.* Легенды и мифы древней Греции / Н. А. Кун. – М., 1989.
- Куманецкий К.* История культуры Древней Греции и Рима / К. Куманецкий. – М., 1990.
- Лауэр Ж.Ф.* Загадки египетских пирамид / Ж. Ф. Лауэр. – М., 1966.
- Нейхарут А. А., Шишова А. Л.* Семь чудес древнего мира / А. А. Нейхарут, А. Л. Шишова. – М.; Л., 1966.
- Парнов Е. И.* Боги лотоса: Критические заметки о мифах, верованиях и мистике Востока / Е. И. Парнов. – М., 1980.
- Редер Д. Г.* История древнего мира : в 2-х ч. Ч. I. Первобытное общество и Древний Восток : учеб. пособие для студентов ист. ф-тов пед. ун-тов / Д. Г. Редер, Е. А. Черкасова. – М., 1985.

ПЕРШИЙ ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ

ТЕМА: Предмет релігієзнавства. Походження і сутність релігії. Стародавні релігії.

Лекційні модулі:

1. Релігієзнавство як наука.
2. Релігія як предмет дослідження. Ранні форми релігійності.
3. Релігії у Стародавньому світі.

Семінарські модулі:

1. Предмет релігієзнавства. Основні релігієзнавчі концепції.
2. Походження релігії. Ранні форми релігійності.
3. Релігія і міфологія Стародавньої Греції і Рима.

Модулі самостійної роботи:

1. Структура релігієзнавства.
2. Сутність і походження релігії.
3. Релігія як сфера духовної культури, її елементи, структура і функції.
4. Релігія Стародавнього Єгипту.
5. Релігії народів Дворіччя.
6. Релігії у Стародавній Індії.

Підсумкова тека:

1. Визначення релігієзнавства.
2. Релігієзнавство і богослов'я.
3. Релігієзнавство й атеїзм.
4. Основні принципи релігієзнавства.
5. Філософія релігії.
6. Соціологія релігії.
7. Психологія релігії.
8. Футурологія релігії.
9. Предмет історичного релігієзнавства.
10. Теологічно-богословські концепції релігії.
11. Філософські концепції релігії.
12. Матеріалістична концепція релігії.
13. Натуралістична концепція релігії.
14. Соціологічна концепція релігії.
15. Визначення поняття "релігія".
16. Релігія як сфера духовної культури.
17. Елементи релігії.
18. Функції релігії.
19. Зміст понять "політеїзм" і "монотеїзм".
20. Магія.
21. Фетишизм.
22. Анімізм.

23. Тотемізм.
24. Культ богині-матері.
25. Шаманізм.
26. Особливості релігій Стародавнього світу.
27. Пантеон єгипетських богів.
28. Ідея бога, який умирає і воскресає, у стародавніх релігіях.
29. Учення про касту в брахманізмі.
30. Полісний культ у давньогрецькій релігії.
31. Культ імператора в релігії Стародавнього Рима.
32. Релігія давніх германців.
33. Релігійні уявлення кельтів.

МОДУЛЬ 2

Розділ 4

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ

Це найбільш складна тема курсу, де розглядаються історія і сучасне становище більшої частини релігій світу, суть їхніх священних книг, таїнств і обрядів, а тому її доцільно розкрити в такому логіко-історичному порядку:

1. Іудаїзм.
2. Індуїзм.
3. Конфуціанство і даосизм.
4. Синтоїзм.
5. Зороастризм.
6. Джайнізм і сикхізм.

Старадавні релігії практично не збереглися до наших часів, але багато їхніх ідей і обрядів увійшли до сучасних релігій. Пізніші етнонаціональні релігії стають такими релігійними віруваннями, які охоплюють своїм впливом всі соціальні верстви населення спочатку в межах одного етносу, а згодом – однієї національності. До цієї релігійної форми належать багато специфічних релігій нашого часу – індуїзм, сикхізм, джайнізм (Індія), конфуціанство, даосизм (Китай), синтоїзм (Японія), іудаїзм (релігія євреїв у багатьох країнах світу), зороастризм (Іран) тощо.

Соціальним ґрунтом виникнення національних релігій була криза суспільних порядків, за якої виникла потреба використати релігію як засіб втіхи і втихомирення найбільш пригніченої частини суспільства. Найбільше суть кризи виявилася у розкладі роботодавництва і переході до феодальних суспільних відносин. Проте були й специфічні прояви цієї кризи. Наприклад, у житті єврейської народності криза виразилась у тому, що євреї рано втратили свою державність і надовго потрапили до чужоземців-завойовників. За цих умов етнічна релігія євреїв перестала бути релігією тільки верхів суспільства, утратила характерну для стародавніх релігій функцію ідеологічного протистояння верхів низам.

Етнонаціональні релігії мають певні риси.

Перша риса – великі масштаби впливу. Релігія починає відігравати роль культового засобу всіх пригнічених соціальних верств тієї чи іншої етнічної або національної держави. Тепер можливість взяти участь у відправленні культу дістали й найнижчі прошарки суспільства. Наприклад, індуїзм, який прийшов на зміну брахманізму, ліквідував поділ індусів на "однороджених" і "двічінароджених".

Друга риса – довга живучість. Багато етнонаціональних релігій, як зазначалося, існують і досі.

Третя риса – єдність політеїзму і монотеїзму. Більша частина релігій цього типу є політеїстичними. Але серед них є і монотеїстичні. До останніх належать іудаїзм і сикхізм.

Четверта риса – спрощення жертвоприношень. Жертви худоби, птиці значно скорочені або зовсім ліквідовані. Повністю відмовилися національні релігії від людських жертвоприношень.

П'ята риса – розвиненість учення про загробні відплати. На цьому етапі розвитку релігій вчення про потойбічне життя набуло першорядного значення.

4.1. Іудаїзм

Прикладом збереження до наших днів етнонаціональної релігії є **іудаїзм**, який у VII ст. до н. е. прийшов на зміну давньогрецькій релігії і нараховує нині близько 14 млн прихильників.

У загальній історії релігій іудаїзм відіграв надзвичайно важливу роль, увійшовши істотною частиною до християнства та ісламу – двох найбільших світових релігій. Щоб його краще зрозуміти, зупинимося на історії та змісті "закона Мойсея".

У найдавніший період своєї фіксованої історії, у першій половині II тис. до н. е., предки євреїв жили патріархальним родоплеменним побутом, і їхня релігія віддзеркалювала цей побут. По-

---

¹ дані щодо кількості віруючих релігій світу наведено за URL: http://www.adherents.com/Religions_By_Adherents.htm

ширений був культ духів предків, їхніми іменами називалися давньоєврейські племена. Вірили в можливість викликати тіні (душі) померлих і вести бесіду з ними. Поширений був і тваринницький культ, а також культ місяця, блискавки і грому (Ваал) та інших природних явищ. Отже, за своїм змістом релігія давніх євреїв-кочовиків мало чим різнилася від інших племінних культів.

Перехід євреїв від скотарства до землеробства сприяв формуванню рабовласницьких відносин і утворенню держави (X ст. до н. е.). Це викликало певні зміни в релігійних уявленнях. Вихід монотеїзм: цар Іудеї, розуміючи потребу централізації культу в інтересах централізованої держави, декретом 621 р. до н. е. запровадив релігійну реформу і проголосив бога племені Іуда – Ягве єдиним, всемогутнім, виключно загальноєврейським божеством, на яке були перенесені функції і атрибути всіх племінних божеств, що шанувалися раніше.

Організаційним центром іудаїзму став храм на горі Сіон в Єрусалимі, жреці якого протягом століть збирали й редагували міфи про Ягве та його пророків. До цього залучалися асировавильонські, хетські, єгипетські, арабські та інші джерела. Наприклад, у книзі Буття сказано: "І створив Господь Бог людину з пороку земного і вдихнув у лице її дихання життя, і стала людина душею живою" [Бут., 2:7]. Її було названо Адамом (від давньоєвр. "адама" – земля). У вавилонян ще раніше існував міф про створення людини з глини. У єгипетській міфології Хнум, батько богів, зліпив людей з глини на гончарному колі. За грецьким міфом, мудрий Прометей також виліпив з глини перших людей.

Дж. Фрезер у своїй книзі "Фольклор у Старому Заповіті" вивчає походження багатьох міфів і легенд, які пізніше ввійшли до Біблії. Він, зокрема, пише, що легенди про "всесвітній потоп", які він вивчав серед народів Азії, Австралії, Америки, Африки, не позбавлені фактичних підстав. Це або зливи, або підвищення рівня морів, або руйнівні цунамі.

Чимало елементів культу євреїв запозичили від сусідніх народів. Наприклад, від місцевого палестинського населення було взято землеробські свята: маццот – весняне свято, яке злилося з дав-

ньою скотарською паскою; шабуот, п'ятидесятниця – свято жнив пшениці; суккот – свято кущів, на честь збору плодів та інші.

Укладання перших п'яти книг **Біблії**, які отримали назву **Тора** (Закон), або "п'ятикнижжя Мойсея", було завершено й оголошено віруючим у 444 р. до н. е. Пізніше було написано інші книги Старого Заповіту, про які йтиметься окремо. Іудаїзмові притаманні такі характерні риси: монотеїзм – віра в єдиного бога Ягве, творця неба й землі; віра в особливе покровительство Ягве щодо євреїв; у кінець світу; у потойбічну винагороду; у воскресіння з мертвих; у прихід божественного спасителя – Месію і створення ним тисячолітнього царства в Єрусалимі; детально регламентована обрядовість і особливий ритуал.

Священною книгою іудаїзму є **Талмуд** (від давньоєвр. "ламейд" вивчення) – багатотомний збірник єврейських догматичних, правових, релігійно-філософських, моральних і побутових уявлень, які сформувалися протягом багатьох віків – від IV ст. до н. е. до V ст. н. е. Структурними складовими Талмуду є Мішна і Гемара. Мішна – докладний коментар до Старого Заповіту. Вона поділяється на 63 трактати, що утворюють шість розділів. Гемара – збірник тлумачень до трактатів Мішни. Завдяки тому, що коментування Мішни здійснювалося у Палестині й Вавилоні, розрізняють два Талмуди: палестинський (Т. Єрушалмі) і вавилонський (Т. Бавлі). Перший було відредаговано у III ст. н. е., другий – у V ст. Спочатку зміст Талмуду передавався усно з покоління в покоління. Тому, на відміну від Старого Заповіту – писаного закону, Талмуд називався усним законом. Пристосовуючи Біблію до історичних умов, талмудисти розробили безліч правил, постанов та заборон.

Талмуд вміщує роздуми про культ, догматику, мораль і різноманітні релігійні приписи, а також елементарні дані з первісної медицини, математики, географії, притчі й прислів'я, казки і легенди, міфи. Талмуд зберіг і деякі дані історичного характеру: про виникнення релігійних партій і угруповань в Іудеї (книжники, ессени, садукєї, фарисеї), про трансформацію релігійних уявлень стародавніх євреїв із часу "завершення" Старого Заповіту. Через

весь Талмуд проходять ідеї залежності людини від Бога, непорушності чинних порядків, а також проповідь покірності.

Усе життя віруючого єврея підпорядковане багатьом релігійно-обрядовим діям і заборонам (їх разом нараховується 613: 248 повелінь і 365 заборон).

Основою іудейської моралі вважається **Декалог** – 10 заповідей (шануй єдиного Бога, не створи собі кумира, не поминай ім'я Бога без необхідності, шануй день суботи, шануй своїх батьків, не вбивай, не перелобствуй, не кради, не свідчи брехливо на ближнього свого, не зажадай майна ближнього свого).

Частина заборон пов'язана зі статевим життям, інші – з їжею. Одна з найсуворіших заборон стосується вживання в їжу крові. Ягве ніби сказав євреям: "...душа кожного тіла є кров його, вона душа його, тому я сказав синам Ізраїлевим: не їжте крові з будь-якого тіла, тому що душа тіла є кров його, кожний, хто їсть її, – знищиться" [Лев., 17:14].

Євреям забороняється вживати м'ясо певних тварин (трефне). Дозволяється їсти м'ясо кошерне, тобто приготовлене відповідно до ритуалу.

На восьмий день життя новонароджений хлопчик-єврей підлягає обрядові обрізання. Біблія приписує запровадження такого звичаю Авраамові, який нібито отримав особливий наказ від Бога: "Обрізуйте крайню плоть вашу: і це буде знаменням заповіту між Мною і вами. Восьми днів від народження нехай буде обрізане у вас в роди ваші кожне дитя чоловічої статі" [Бут., 17:11, 12].

Іудаїзмові притаманне протиставлення євреїв іншим народам, він ставить неєвреїв поза законом.

У сучасному Ізраїлі іудаїзм оголошений державною релігією. З іудаїзмом тісно пов'язаний сіонізм – політична течія єврейської буржуазії, що сформувалася наприкінці XIX ст. Він містить різноманітні організації на чолі з "єврейським агентством". Сіонізм запозичив і пропагує одну з провідних ідей іудаїзму – ідею "богообраності" євреїв як вищої раси.

В Україні єврейське населення сповідує іудаїзм. Служителі іудаїстського культу стоять на лояльних позиціях, підтримують

політику і шанують закони держави. На 1 січня 2017 р. в Україні діяли 276 офіційно зареєстрованих іудейських релігійних громад, які налічували більше ніж 100 священнослужителів, активно працюють 42 недільні школи.

4.2. Індуїзм

Індуїзм (900 млн віруючих) як давньоіндійська релігія склався на основі давнього брахманізму протягом I–V ст. н. е. у процесі суперництва буддизму з брахманізмом, точніше, як підсумок суперництва. Ця доктрина подібна до буддизму, але її кінцевий успіх забезпечила орієнтація на конкретні умови кастової Індії з її численними культурними традиціями, що склались на межі нашої ери. У цьому розумінні найповнішим визначенням поняття "індуїзм" можна вважати індійський спосіб життя, тобто всю суму життєвих принципів і норм, соціальних та етичних цінностей, вірувань і уявлень, обрядів та культів, міфів і легенд, буднів та свят тощо.

Основи індуїзму походять від вед і пов'язаних із ними легенд та текстів. Чому саме індуїзм, а не інша з релігій, що існують в Індії, сприймається народом? Головним напрямом еволюції в процесі становлення індуїзму була зрозуміла масам релігійна доктрина, яка виникла в ході переробки, примітивізації та вульгаризації давніх філософських теорій. Тому давні ведичні принципи у спрощеному вигляді стали доступними всім. Народний індуїзм сприйняв і зберіг давнє уявлення про карму з її етичною основою, про святість вед, але у надто спрощеному вигляді.

Більшість ведичних богів відійшли в минуле і тільки незначна частина їх, здебільшого завдяки згадуванню в міфах та легендах, зберіглася у людській пам'яті. Тому не дивно, що у спрощеному й переробленому індуїзмі на перший план вийшли нові божества, точніше, нові іпостасі тих самих, давно відомих державних богів, які набули нового життя в цій релігійній системі. Такі боги були ближчими і зрозумілішими людям, їх по-іншому й шанували. Криваву ведичну жертву було витіснено богослужінням без жертв (хоч теза "убивство заради бога – це не вбивс-

тво" остаточно не знята й досі). Разом із буддизмом Махаяни на початку нашої ери в Індії набула поширення практика виготовлення ідолів-зображень у храмах на їхню честь. Головні індуїстські боги мали вже прибічників із тих, хто вважав за потрібне шанувати свого обранця і спілкуватися переважно з ним. До того ж особиста відданість богові стала характерною рисою прихильників індуїзму.

Найважливішими з численних богів індуїзму вважають трьох (**Тримурті**) – **Брахму, Шиву і Вішну**. Зазвичай зазначають, що ці троє в системі індуїзму поділили між собою основні, властиві верховному богові функції: творчу, руйнівну й охоронну, хоча нерідко вони збігаються. Кожний із цієї трійці має власні обличчя, характер, сферу дій.

Першим вважають Брахму, основна функція якого – творець. Він створив світ у різноманітності живого і минушого, тобто протилежним тому, чого прагнули індійські релігії (досягнення мокші, нірвани, розчинення у Вічному і Єдиному). Брахма як обов'язковий і перший член Тримурті був необхідний – без нього нічого б не було, але заслуги його перед світом живого, перед людиною, перед індієм вважалися не дуже значними, а інших функцій у цього бога не було. Брахмі присвячувалися поодинокі храми, а в повсякденних обрядах і ритуалах про нього зазвичай не згадують.

Більшість індуїстів розподілилися на шиваїтів і вішнуїтів, які віддавали перевагу Шиві або Вішну відповідно. **Шива** – дуже суперечливий бог. Головною його функцією вважають руйнівну (бог смерті, розорення, зміни), що частково пов'язане з тим, що Шива – покровитель аскетів, які прагнуть такого розорення й змін, що веде начебто до злиття з Вічністю й Абсолютом.

Проте практично в культурі Шиви на перший план вийшов творчий момент: культ життєвої сили і чоловічого начала став основним. Культ лінгама – чоловічого животворного начала – найпопулярніший. Бичок Нанді – атрибут Шиви – символізує силу й животворні потенції Бога. До Шиви звертаються спрагли нащадки, у його храм сходяться бездітні жінки, які чекають від його сили реального втілення своїх мрій.

Шиву вважають також грозою демонів, у битвах з якими він не раз виявляв чудеса героїзму. Шакті – духовна енергія Шиви; саме в ній – могутність гігантських потенцій бога. Вона виявляється лише за певних обставин. По-перше, ця енергія нагромаджується у ньому в періоди його аскетичних пильнувань і споглядань. По-друге, енергія Шакті в Шиві тісно переплетена з його чоловічою животною силою. Культ жінок Шиви – переміщення Шакті на жіноче начало. У цьому культі започатковується і значно поширюється ідея, згідно з якою енергетична сила Шакті реалізується у момент злиття чоловічого й жіночого начал, що відіграло свою роль у розквіті в індуїзмі культу Ками. Культ Ками, мистецтва любові, тісно пов'язаний з культом Шиви і Шакті.

Вішну – м'який, несуперечливий бог, його основна функція – збереження. Він простий, максимально близький людям, особливо схильним до емоційного сприйняття божества – саме такі переважають серед вішнуїтів. На численних зображеннях чотирирукий Вішну звичайно сидить на тисячоголовому драконі, що пливе, або на троні у вигляді білого лотоса.

Богиня Лакшмі – жінка Вішну – завжди поруч з чоловіком, вона ніжно любить його. У Вішну багато перетворень – аватар, хоча основних десять: у перших чотирьох він виступає у вигляді тварин (риби, черепахи, вепра, людини-лева); у п'ятому – карлика-велетня; решта п'ять відомих аватар Вішну – Пара-шурама, Рама, Крішна, Будда і Мессія-Калка, на прихід якого ще чекають; найулюбленіші в Індії аватари Вішну – Рама і Крішна.

Рама – герой давньоіндійського епосу Рамаєна, найулюбленішої поеми індійців. У селах брахмани речитативом переказують її.

Рама – герой, благородна людина, воїн, мудрий монарх і люблячий чоловік. Його дружина Сіта є уособленням жіночої вірності, любові й шляхетства, еталон індійської жінки. Загибель її символічна: чистота жінки є настільки святою, що тільки смерть змиває підозри. І хоч загибель Сіти руйнує щастя Рами, сама поема загалом ніким в Індії не сприймається як трагедія. Рамаєна найкраще відображає національний дух індійців, їхній спосіб життя, думи, етичні й культурні цінності. Тому й не дивно, що Рама обожнений в уяві народу.

Другою відомою і шанованою аватарою Вішну вважають **Крішну**. Як колісник і радник головного героя – воїна Арджуни – він розкриває йому вище значення небесного й етичного закону. Саме це тлумачення Крішни ввійшло у вигляді розділу до складу Махабхарати. Пізніше Крішна трансформувався з мудреця-філософа у веселого й задоволеного легковажного бога-пастушка і саме в цій іпостасі став відомим та шанованим в усій Індії.

Жрецьями індуїзму, носіями основного релігійного культу, ритуального обряду, етики, естетики, форм соціального укладу і побуту були члени брахманських каст. Із них обиралися радники і чиновники, вони диктували народові норми життя, які зводилися здебільшого до суворого збереження ієрархії каст і дотримання норм поведінки всередині каст. Браhmани були домашніми жрецьями в багатих, передусім у брахманських сім'ях. Серед них були найавторитетніші релігійні учителі – гуру, які навчали молоде покоління мудрості індуїзму. Однак найголовнішою соціальною функцією брахманів як найвищого в Індії прошарку суспільства було задоволення релігійних потреб населення.

У межах домашніх святилищ індійці були самі собі господарями і самі виконували щоденно, щомісячно або щорічно нескладні ритуальні обряди. Участь брахмана в сімейних ритуальних відправленнях завжди бажана, а в найважливіших сімейних обрядах – весілля, народження дитини, похорони – просто необхідна.

Авторитет брахмана, чий особистий престиж завжди зумовлений належністю до найвищих брахманських каст, в Індії безумовний. Цей авторитет виявлявся насамперед у винятковому праві брахманів приносити жертви богам у храмах. Мета відвідування храму – можливість благоговійного споглядання статуї бога, відчуття належності до божественної величі. За це право індуїсти залишають у храмі свої підношення.

Переконання в необхідності посередництва жреця для досягнення цілей, які можуть бути реалізовані лише за умови сприяння надприродних сил, впливає з давньої магії. В Індії та індуїзмі це знайшло вияв у вигляді магічних способів – тантр, на основі яких виникли формули – мантри, тобто освячені заклинання. Мантри використовують багато індійців. Власні мантри мають рибалки, пастухи, пожежники та ін.

Роль, аналогічну мантрам, відіграють і численні талісмани й амулети (шнурки, значки тощо). Усі ці предмети, як і мантри, є необхідним реквізитом професійних чаклунів, по допомогу до яких звертаються у важких випадках індійці, особливо в селах.

Чаклун – це той самий жрець, але рангом нижчий, простіший, найчастіше – неписьменний. Основою його мудрості є діаграми і чаклунські кола (янтри) з літерою "О". Він має великий авторитет серед населення.

І жреці-брахмани з їхніми високоурочистими храмовими і респектабельними домашніми ритуалами, і напівписьменні сільські чаклуни-знахарі, з їхніми заклинаннями-мантрами та діаграмами однаково вписуються в ту гігантську вільну синкретичну систему, яку становить індуїзм. Важливий елемент цієї всеохопної системи – численні, часто дуже яскраві й приголомшливі обряди і свята. На думку деяких дослідників, саме сукупність ритуалів та обрядів і робить індійців індуїстами.

Багато ритуальних обрядів припадає на урочисті й пам'ятні дати, коли святкові збори, походи на честь того чи іншого божества, масові паломництва до "святих" місць пов'язані з популярними давньоіндійськими героями, приваблюють мільйони людей і стають всенародними подіями першорядного значення.

Саме в ці урочисті дні всенародних свят наочно спостерігається та сила індуїзму, яка цементує в єдину релігійно-культурну спільність людей, що належать до різних рас і каст і розмовляють різними мовами.

Крім свят на честь Рами чи Крішни, заслуговують на увагу такі свята, як Дурга-пуджа, – свято світильників, які засвічуються на честь богині щастя Лакшмі; свята на честь богині мудрості Сарасваті і покровителя багатства й торгівлі Ганеша. Свята на честь Шиви відзначаються щомісячно в ніч нового місяця. Помітне місце серед загальноіндійських свят посідає велике паломництво Кумбхамела – святкування на честь давніх богів і амрити – напою безсмертя. На ці святкові обряди з усієї Індії до Гангу з'їжджаються мільйони паломників, які перебувають тут майже місяць. Головний момент обряду – обмивання у священ-

них водах Гангу. Тут можна зустріти виснажених аскетів, ченців, йогів, факірів. Спеціальна каста брахманів – панда – обслуговує паломників, які для ритуального обмивання повинні бути старанно поголеними (ні волосинки аж до брів і повік). Спеціальні служителі стежать за порядком і пильно охороняють права брахманів, які збирають плату з паломників.

Крім загальноіндійських, існує чимало свят, які стосуються того чи іншого регіону або порівняно невеликої місцевості. Усі вони зазвичай тісно пов'язані з міфологією, з індуїстськими легендами й божествами. Багато свят і обрядів пов'язані з патронами – покровителями різних професій, занять. На цих святах та обрядах, які збирають у якому-небудь центрі все навколишнє населення, ритуал звичайно супроводжується ярмарковою торгівлею і веселоцями.

Так само відправляються й численні домашні та сімейні обряди, пов'язані з весіллям, народженням сина, врученням шнура юнакові на знак його "нового народження" тощо. Під час обрядів домашній жрець-брахман виконує усі необхідні ритуальні дії.

Весільний обряд – найурочистіший. Молоді обходять навколо жертвовного вогню, куди кидають різні продукти, і тільки після цього обряд шлюбу вважають завершеним. Обряд похорону в Індії також особливий. В Індії немає кладовищ – тільки священні місця, на яких спляють померлих. На таке місце виносять загорнутого у сувій померлого, його старший родич розпалює вогнище. Коли вогонь згасне, обгорілі останки кладуть у посуд і занурюють у річку. Після цього сім'я померлого десять або й більше днів носить траур – шмат білого полотна. Подальша доля вдови жалюгідна. Удруге одружується вона нечасто, а в колишні часи, особливо серед вищих каст, вважалось нормальним, коли жінка, хоч би вона була й дівчиною 13–14 років, щойно одруженою, живцем спляувалась на вогнищі разом із тілом чоловіка. Це страшний звичай індійців – саті.

Саті як жахлива спадщина минулого стоїть в одному ряду з іншим його пережитком – кастовим ладом. Кастова система, що ґрунтувалася на міцній внутрішньокастовій ендогамії і

суворих кастових заборонах, а також на ще суворіших релігійно-культурних традиціях сімейного і внутрішньообщинного, внутрішньокастового життя, залишається й понині істотним інститутом соціальної організації в Індії. Каста визначає досі людини в індійському суспільстві, її стан, права, поведінку, навіть її внутрішнє обличчя, у тому числі одяг і знаки на чолі або коштовності, які вона носить.

Каста визначає й коло ритуальних обов'язків індивіда, його релігійну активність. Чим вища каста, тим більше уваги, хоча б теоретично, згідно з прийнятими нормами людина зобов'язана приділяти щоденним обрядам удома, необхідним поклонам, підношенням, мантрам тощо. Кастові заборони в Індії мають характер табу і знімаються лише в рідкісних випадках. Приміром, зазвичай вважають, що "рука ремісника завжди чиста", тобто, що користуватися продуктами ремесла можна, і не належачи до касты ремісника. Порушення кастових норм спричиняється до суворих покарань і обрядів "очищення" винного.

В Україні модернізований індуїзм репрезентують громади Міжнародного товариства Свідомості Крішні, Ошо (Раджніша), Саї Баби, Шрі Чинмоя та ін.

4.3. Конфуціанство і даосизм

Виникнення **конфуціанства** (580 млн віруючих) завжди пов'язується зі стародавнім Китаєм, із його специфікою релігійної структури і психологічних особливостей мислення, усієї духовної орієнтації.

Практичний китаєць багато не замислювався над таємницями буття і проблемами життя й смерті, проте він завжди бачив перед собою еталон доброчесності і вважав за свій священний обов'язок йому наслідувати. Китаєць понад усе цінує матеріальну оболонку, себто своє матеріальне життя. Величезними і загально визнаними пророками тут вважалися насамперед ті, хто вчив жити гідно й відповідно до заведених норм – жити заради життя, а не в ім'я благополуччя на тім світі чи порятунку від страждань.

Усі ці специфічні особливості системи цінностей, що склалися у Китаї за тисячоліття, передували епосі Конфуція, підготували країну до сприйняття тих принципів і норм життя, які відомі під назвою "конфуціанство". Суть їх, задовго до Конфуція, зводилася до відособлення ірраціональних основ релігії і звеличення раціональних основ етики, підпорядкування релігійно-етичних норм вимогам соціальної політики й адміністрації.

Конфуцій (Кун Фуцзі) (551–479 рр. до н. е.) народився і жив в епоху великих соціальних і політичних потрясінь, коли Китай перебував у стані тяжкої внутрішньої кризи. Влада чжоуського правителя давно ослабла, хоча він і продовжував вважатися сином неба й виконував функції первосвященника. Руйнувалися патріархально-родові норми, у жорстоких міжусобицях гинула родова аристократія, на зміну їй приходила централізована влада правителів окремих царств, що спиралася на адміністративно-бюрократичний апарат із незначного служилого чиновництва.

Виступивши з критикою своєї епохи і високо оцінюючи минуле, Конфуцій на основі цього протиставлення створив власний ідеал удосконаленої людини – **Цзюнци**.

Високоморальний Цзюнци, сконструйований Конфуцієм як еталон для наслідування, володіє двома важливими, за його уявленнями, гідностями: гуманністю і почуттям обов'язку. Поняття "гуманність" (жень) уміщувало багато якостей: скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей тощо. Жень – це високий, майже недосяжний ідеал, характерними рисами якого були наділені лише стародавні: із сучасників Конфуцій вважав гуманним тільки свого рано померлого улюбленого учня Янь Хуеня. Обов'язок – це моральне зобов'язання, яке гуманна людина завдяки своїм добродетностям накладає на себе сама. Почуття обов'язку зазвичай зумовлене знанням і вищими принципами, але не розрахунками.

Конфуцій розробив і низки інших понять, включаючи вірність і щирість (чжень), благопристойність й дотримання церемоній та обрядів.

Конфуцій щиро прагнув створити ідеал лицаря доброчесності, який бореться за утвердження високої моралі, проти несправедливості, що існує навколо. Однак, як це часто трапляється, із перетворенням його вчення на офіційну догму, на перший план виступила не суть, а зовнішня форма, що виявилася переважно в підкресленій відданості старовині, повазі до старших, напускній скромності й доброчесності. У середньовічному Китаї поступово склалися і були канонізовані певні норми та стереотипи поведінки кожної людини залежно від того, яке місце вона посідала в соціально-чиновницькій ієрархії.

У будь-який момент життя, на будь-який випадок, у щасті й скруті, під час народження й смерті, вступу до школи чи призначенні на службу – завжди й у всьому існували строго фіксовані й обов'язкові для всіх правила поведінки. В епоху Хань було складено детальний збірник цих правил зовнішньої ввічливості і церемоніал-трактат Линзи – компендіум конфуціанських норм, який мав силу понад два тисячоліття. Усі записані в цьому обрядникові правила належало знати й застосовувати на практиці, причому з тим більшим старанням, чим вище становище мала людина в суспільстві.

Конфуцій, відштовхуючись від сконструйованого ним соціального ідеалу, сформулював основи такого соціального порядку, який хотів би бачити в Піднебесній: "Нехай батько буде батьком, син – сином, цар – царем, чиновник – чиновником тощо, нехай усе в цьому світі хаосу і мішанини стане на свої місця, усі будуть знати свої місця, права й обов'язки, робити те, що їм належить". Упорядковане таким чином суспільство має складатися з двох категорій: верхів і низів – тих, хто думає, управляє, і тих, хто трудиться й підкоряється.

Критерієм поділу на верхи та низи мусили служити не знатність походження, а надто не багатство, яке Конфуцій зневажав, а лише знання та чесноти, а точніше, ступінь близькості людини до ідеалу Цзюнци.

Формально цей критерій відкривав шлях для будь-кого, хто приносив "в'язку сушеного м'яса", тобто плату за навчання. Фа-

ктично справа була значно складнішою: стан чиновників був відокремлений від простого народу перешкодою, яку було важко подолати, – "стіною ієрогліфів", тобто письменністю.

Однією з найважливіших основ соціального порядку, за Конфуцієм, було суворе підкорення старшим. Будь-хто зі старших (чи то батько, чи чиновник, чи імператор) є беззаперечним авторитетом для молодшого, підкореного, підданого. Сліпе підкорення його волі, слову, бажанню – це елементарна норма для молодших і підкорених не лише в державі загалом, а й у клані, корпорації або сім'ї. Невипадково Конфуцій полюбляв говорити, що "державна – це велика сім'я, а сім'я – це мала держава".

У культурі предків ідеться про культ як мертвих, так і живих. Значно змінивши зміст і форми цього культу, відомого в основних рисах майже всім народам, конфуціанство надало йому глибинного змісту як символу соціального порядку і перетворило його на найперший обов'язок кожного китайця – універсальну й загальну норму поведінки. Саме із цією метою Конфуцій розробив **учення про Сяо** – синівську пошану.

Сяо – це основа гуманності. Бути чемним сином зобов'язаний кожний, а особливо – людина письменна, освічена, гуманна, яка прагне до ідеалу Цзюнци. Суть Сяо – служити батькам за правилами обов'язку Лі, поховати їх за правилами Лі і приносити їм жертви за правилами Лі. Культ синівської пошани з часом досяг у Китаї загального визнання і став нормою життя. Оповіді про визначні вчинки Сяо, зібрані у збірнику "24 приклади Сяо", перетворилися на об'єкт захоплення й наслідування. Наведемо зразок Сяо із цього збірника: восьмирічний хлопчик літніми ночами не відганяв від себе комарів – нехай вони краще кусають його, а не турбуватимуть його батьків; шанобливий син голодного року відрізав шматок свого тіла, аби зварити юшку для обезсиленого батька. Ці та багато інших прикладів-розповідей мали з дитинства виховувати в людині шанобливого сина, готового до пожертви в ім'я цього культу.

Конфуціанський культ предків і норми Сяо сприяли розквітові культу сім'ї й клану. Сім'ю вважали серцевиною суспільст-

ва, інтереси сім'ї переважали над інтересами окремої особи, яка розглядалася лише крізь призму її (сім'ї) вічних – від далеких предків до віддалених нащадків – інтересів. Дорослого сина або дочку одружували за вибором і рішенням батьків, причому це вважалося настільки нормальним і природним, що проблема любові при цьому не поставала ні перед ким. Любов, тобто щось особисте, емоційне, визнавалася чимось незрівнянно нижчим, аніж інтереси сім'ї, яка вважалася категорією високого обов'язку. Любов могла прийти після шлюбу, а могла і зовсім не прийти. Однак це ніколи не заважало нормальному існуванню сім'ї й виконанню подружжям свого усвідомленого соціально-сімейного обов'язку: збереження інтересів сім'ї, народження дітей, насамперед синів, покликаних продовжувати рід, зміцнювати позиції сім'ї у віках.

Процес перетворення конфуціанства на офіційну доктрину централізованої китайської імперії тривав чимало часу. Спочатку треба було детально розробити вчення, домогтися його поширення в країні, що й було з успіхом зроблено послідовниками Конфуція. Успіхам конфуціанства великою мірою сприяло й те, що вчення ґрунтувалося на незначно змінених давніх традиціях, на звичних нормах етики і культу.

За часів Чаньго (V–III ст. до н. е.), коли в Китаї сперечалися різні філософські школи, конфуціанство за своїм значенням і впливом посідало перше місце. Однак, незважаючи на це, запропоновані послідовниками конфуціанства методи управління країною тоді ще не одержали визнання. Цьому завадили суперники конфуціанців – **легісти**.

Учення законників-легістів значно відрізнялося від конфуціанського. В основі легістської доктрини лежав безумовний приємат писаного закону, сила й авторитет якого мали триматися на кийковій дисципліні та жорстоких покараннях. Грубі методи легізму для правителів були вигідними й ефективними, адже вони давали змогу тримати в руках централізований контроль над приватним власником, що набувало великого значення у боротьбі за об'єднання Китаю.

Синтез конфуціанства з легізмом виявився нескладною справою. По-перше, незважаючи на значні відмінності, легізм і конфуціанство мали чимало спільного: послідовники обох доктрин мислили раціоналістично; як для одних, так і других цар був найвищою інстанцією, міністри, чиновники – його основними помічниками в управлінні, а народ – відсталою масою, якою треба управляти для її ж блага. По-друге, необхідність синтезу зумовлювалася запровадженням легізмом методів та інститутів, без яких не можна керувати імперією; в інтересах самої імперії слід поєднувати повагу до традицій з патріархально-класовими зв'язками, що й було здійснено.

Перетворення конфуціанства на офіційну ідеологію стало поворотним пунктом в історії як самого вчення, так і Китаю. Якщо раннє конфуціанство, закликаючи навчатися у древніх, передбачало за кожним право самому розмірковувати, то тепер набувала сили доктрина абсолютної святості й непорушності давніх канонів.

Конфуціанство зуміло посісти головні позиції в китайському суспільстві, ідеологічно закріпити свій крайній консерватизм, який знайшов найвищий вияв у культурі незмінної форми.

Починаючи від епохи Хань, конфуціанці не тільки тримали у своїх руках управління державою і суспільством, а й піклувалися про те, щоб конфуціанські норми та цінності стали загально-визнаними, перетворилися на символ "істинно китайського". На практиці це призвело до того, що кожний китаєць з народження й за вихованням мав бути насамперед конфуціанцем. Це означало: з перших кроків життя кожний китаєць у побуті, у спілкуванні з людьми, під час виконання важливих сімейних та громадських обрядів і ритуалів діяв таким чином, як це було санкціоновано конфуціанськими традиціями.

Виховання розпочиналося з сім'ї, дитинства, з привчання до культу предків і норм сяо, до суворого дотримання церемоніалу в сім'ї, особливо на людях, у суспільстві.

У країні виник нечуваний культ письменності, ієрогліфа, культ конфуціанських освічених моралістів-начотників, учених-чиновників, які вміють читати, розуміти й тлумачити мудрість

священних книг, прошарок письменних інтелектуалів, які зоседили у своїх руках монополію на знання, освіту й керівництво, посівши в Китаї місце, яке в інших суспільствах мало дворянство, духовенство, бюрократія, разом узяті.

Уся система освіти в середньовічному Китаї була зорієнтована на підготовку знавців конфуціанства. Досконале знання стародавніх текстів, уміння вільно оперувати висловлюваннями мудреців і, як взірець, уміння писати твори, у яких вільно викидалася і коментувалася мудрість древніх – такою була програма навчання в китайській школі – державній і приватній. Протягом тисячоліть саме це вважалося у Китаї наукою.

Дати синові освіту й вивести його "у люди" – мрія кожної сім'ї в Китаї, але здійснити її було нелегко. Треба було вивчити кілька тисяч ієрогліфів і за їх допомогою вміти розбиратися у складних стародавніх текстах, написаних малозрозумілою писемною мовою. На це втрачалися тривалі роки наполегливої праці, та й давалася освіта не всім. Проте варто зазначити, що облягодіяти й вивчити бідного, але здібного родича вважалося справою честі всієї родини і приносило їм у разі успіху чималу вигоду, що, звичайно, стимулювало благодійність.

Конфуціанці ефективно керували всією великою імперією, за винятком тих періодів, коли Китай перебував у стані кризи і центральна влада помітно слабшала. У періоди кризи особливо ставала помітною характерна закономірність – зростання хабарництва і корупції (які ніколи не зникали, але в період ефективного функціонування влади певним чином обмежувалися і офіційно суворо переслідувалися).

Саме в періоди глибокого занепаду і розкладу імперії в середовищі чиновників завжди були популярні діячі, які мужньо чинили опір і викривали недоліки сучасного їм суспільства. При цьому вони не тільки керувалися інтересами багатостраждального народу, а й намагалися врятувати вічні й священні принципи конфуціанської держави.

Заклики цих чесних чиновників не заважали, звичайно, кризити своїм шляхом. Проте їхня діяльність не була безплідною.

Дехто з них приєднувався до повсталих селян і навіть очолював рух, у разі його перемоги – ставав радником нового імператора. Після смерті чесних чиновників, особливо якщо вони були жертвою репресій з боку уряду, їхні дії ставали легендарними. Такі легенди підтримували в народі культ мудрих, справедливих і турботливих конфуціанських учених-чиновників.

Поняття "**китайські церемонії**" стосувалося життя й побуту кожного китайця настільки, наскільки кожний із них у стародавньому Китаї був причетний до конфуціанства. У цьому розумінні церемоніальні норми можна було б зіставити з релігійними: подібно до того, як у межах інших релігій усі деталі ритуалу зазвичай були відомі тільки професіональному духовенству, знання всього комплексу церемоній було привілеєм учених-чиновників (шеньші).

Серед цього освіченого прошарку суспільства старанне дотримання всіх церемоній і деталей етикету, регламенту у вчинках, рухах, одязі, прикрасах, виїзді тощо було не тільки природним і обов'язковим, відмінною ознакою, а й вважалося умовою престижу, критерієм освіченості. Підкресленим дотриманням усіх умовностей і формальностей шеньші намагалися визначити ту межу, яка відокремлювала їх від неосвіченої маси китайців, знайомих з церемоніалом лише в загальних рисах.

Культ форми породив у сфері конфуціанських шеньші дивне переплетення почуття самоповаги з показовим самозневаженням. Норми поведінки передбачали принизливий тон кожного з представників обох сторін щодо самого себе ("Я, негідний, насмілюсь потурбувати...", "Яке Ваше дорогоцінне прізвище?", "Ваш негідний слуга сподівається" тощо). Проте така форма звертання не означала, що співрозмовник (навіть якщо його поза, жести, міміка відповідали самозневажливому тону) насправді вважає себе нікчемним.

Форма в конфуціанському Китаї була еквівалентом релігійного ритуалу, наприклад, молитви у християнстві чи ісламі, аскези або медитації в індуїзмі й буддизмі. Чим щільнішою була мережа обов'язкового церемоніалу, тим більше людина наближалася до стану

автомата. Ні вільного вияву волі, ні сміливості й безпосередності у почуттях, ні прагнення до реалізації громадянських прав – усе це замінювалося, витискалося сталою тенденцією до повного й автоматичного і докладно розробленого віками ритуалу.

Конфуціанська централізована держава, що існувала за рахунок ренти – податку на селян, не стимулювала подальшого розвитку приватного землеробства. Якщо посилення приватного сектору перевищувало припустимі межі, це призводило до значного зниження прибутків у казні й розладу всієї адміністративної системи. Виникала криза, і в цей момент починала діяти конфуціанська теза про відповідальність імператорів та їхніх чиновників за нерозумне керівництво. Після кризи центральна влада в особі нового імператора та його оточення ставала сильнішою, а приватний сектор повинен був розпочинати все спочатку.

Приблизно таку саму роль відіграло конфуціанство і в соціальних процесах.

Конфуціанство виступало і як регулятор у взаємовідносинах країни з небом і від імені неба – з різними племенами й народами, що населяли світ.

Конфуціанство підтримало й піднесло створення ще в інсько-чжоуський період культу правителя, імператора, "сина Неба", який управляв Піднебесною від імені великого Неба. Із плином часу склався справжній культ Піднебесної серединної держави, яка розглядалась як центр Всесвіту, вершина світової цивілізації, зосередження істини, мудрості, знання і культури, реалізації священної волі Неба. Звідси починався поділ всього світу на цивілізований Китай та варварів, які населяли околиці й животіли в темноті, безкультур'ї і черпали культуру з одного джерела – із центру світу – Китаю.

За конкретних умов китайської імперії конфуціанство відіграло роль основної релігії, виконувало функції офіційної державної ідеології. Висунута конфуціанством на перший план і старанно культивована соціальна етика з її орієнтацією на моральну досконалість індивіда в межах корпорації суворо фіксованих, освячених авторитетом давності норм

побуту є, по суті, еквівалентом тієї сліпої і забарвленої істини, іноді навіть екстазом віри, що лежить в основі інших релігій.

Не будучи релігією у повному розумінні слова, конфуціанство стало більшим, ніж просто релігія.

Конфуціанство – це і політика, і адміністративна система, і верховний регулятор економічних та соціальних процесів – тобто основа всього китайського способу життя, принцип організації китайського суспільства, квінтесенція китайської цивілізації.

Можна сказати, що саме завдяки конфуціанству з усім його культом стародавності й консерватизмом китайська держава і суспільство не тільки проіснували понад дві тисячі років у майже незмінному вигляді, а й засвоїли гігантську силу консервативної інерції.

Понад дві тисячі років конфуціанство формувало уми й почуття китайців, впливало на їхні переконання, психологію, поведінку, мислення, сприймання, на їхній побут і спосіб життя. У цьому розумінні конфуціанство не поступається жодній із великих релігій світу. Протягом цієї історії верхи китайського суспільства жили за конфуціанськими нормами, виконуючи обряди і ритуали на честь предків, неба і землі згідно з вимогами Ліцзі.

Будь-хто з тих, хто стояв вище від рівня простолюдинів або намагався висунутися з його середовища, повинен був підкорити своє життя дотриманню цих норм і церемоній; без їх знання й дотримання ніхто не міг розраховувати на повагу, престиж, успіх у житті. Але ні суспільство загалом, ні окрема людина, хоч би як вони були скуті офіційними догмами конфуціанства, не могли завжди керуватися тільки ними. Треба було хоч інколи ковтнути повітря, віддихатися. Роль духовно-ідеологічної віддушини відіграв у Китаї даосизм.

Конфуцій не визнавав духів і скептично ставився до марновірства та метафізичних спекуляцій: "Ми не знаємо, що таке життя, – говорив він, – як можемо ми знати, що таке смерть?" Не дивно, що все сумнівне, підсвідоме, що належало до сфери непідконтрольних розумові почуттів, конфуціанство залишало осторонь. Однак усе це продовжувало існувати і в марновірстві простого народу, і у філософських пошуках творчо мислячих і

допитливих індивідів. У передханьські часи, особливо на початку Хань (II ст. до н. е.), дуже насичену для історії Китаю еру, коли складалося й набувало остаточного вигляду вже реформоване ханьське конфуціанство, усі ці вірування й обряди були об'єднані в межах релігії даосів – релігійного синкретизму, що сформувався паралельно з конфуціанством.

Даосизм (31,2 млн прихильників) виник у Джоуському Китаї одночасно з ученням Конфуція як самостійна філософська доктрина. Засновником філософії даосів вважається давньокитайський філософ **Лао-Цзи** (Лі Ер, Лао Дань, Ли Боян,) – попередник Конфуція. Жодних достовірних відомостей історичного або біографічного характеру стосовно нього в джерелах немає. Легенди розповідають про його дивне народження (мати носила його кілька десятків років і народила старим – звідки й походить його ім'я "Стара дитина", хоча слово Цзи означало одночасно "філософ"). Отже, ім'я його можна перекласти як "старий філософ". Існує легенда, що, залишаючи Китай, ідучи на Захід, Лао Цзи люб'язно погодився віддати служителю прикордонної застави свій твір "**Дао де цзин**" (IV–III ст. до н. е.).

У трактаті викладені основи даосизму, філософії Лао Цзи. У центрі доктрини – **учення про великий Дао**, загальний Закон і Абсолют. Дао панує всюди й у всьому необмежене. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме і нечуване, недосяжне для органів чуттів, постійне й невичерпне, безіменне і безформне, воно дає початок, ім'я й форму всьому на світі. Навіть велике Небо наслідує Дао. Пізнати Дао, іти за ним, злитись з ним – у цьому сенс, мета і щастя життя. Виявляється *Дао* через свою еманацию – через *Де*, і якщо *Дао* все породжує, то *Де* все годує.

У трактаті йдеться про те, що життя і смерть – поняття відносні, але наголошувалося на житті, на тому, як його треба організувати (Чжуанцзи, IV–III ст. до н. е.). Містичний ухил у цьому трактаті, який виявлявся, зокрема, у нагадуваннях про фантастичне довголіття (800–1200 років) і навіть безсмертя, яких можуть досягти праведні відлюдники, що приєдналися до Дао, відіграв значну роль у трансформації філософського даосизму в даосизм релігійний.

Проповідь довголіття і безсмертя забезпечила даоським проповідникам популярність у народі й прихильність імператорів. Офіційна підтримка допомогла даосизмові вижити й зміцніти в умовах панування конфуціанства, але, вистоявши, даосизм дуже змінився. Облишивши метафізичні спекуляції на тему *Дао* і *Де*, відмовившись від відлюдності з ідеєю увей (недіяння), даоські проповідники і маги активізували свою діяльність серед народу, уміло синтезували філософські ідеї "Дао де цзин" з примітивними віруваннями насамперед селянських мас, а також потурбувалися, щоб ці ідеї у вигляді міфів і легенд почали широко популяризуватися. Наприклад, даосистами було створено міф про богиню безсмертя Сиванму, у саду якої квітнуть раз на 3000 років персики безсмертя. Створили вони і міф про першолюдину **Пань-гу**.

Історія цього міфу особливо цікава. У "Дао де цзин" є твердження: "Дао родить одне, одне родить двоє, двоє родять три, а троє – усі речі". Такий глибокий філософський зміст був явно недоступний розумінню простих людей, і даоси яскраво інтерпретували його у вигляді міфу про Паньгу (Дао родить одне). Минуло 18 тисяч років, почав створюватися Всесвіт, усе легке і чисте, янци, піднялося догори, утворивши небо, усе каламутне і важке, інь-ци, опустилося і утворило Землю (одне родить два).

Паньгу лишився між небом і землею й почав швидко рости (з двох народжується троє). Коли він виріс, його очі стали сонцем і місяцем, тіло – ґрунтом, кістки – горами, волосся – травами, дихання – вітром. Із бороди злетіли в небо зірки, а з паразитів на його тілі пішли люди (троє породили всіх). Даоський міф про Паньгу – приклад післяханьських текстів, причому його деталі змушують згадати міф про "творця" Брахме, який народився з яйця, дві частини шкаралупи якого стали небом і землею. Та за допомогою таких міфів, апеляцій до містики і марновірства даосизм зумів не тільки завоювати довір'я і симпатії селянських мас, а й дати їм релігійні гасла, ставши їхнім прапором у політичній боротьбі (селянське повстання "жовтих пов'язок").

Даосизм пропонує особливий шлях досягнення безсмертя. Тіло людини є мікрокосмосом, який треба уподібнити до макро-

космосу, цебто Всесвіту. Подібно до того як Всесвіт функціонує під час взаємодії сил **Інь і Ян**, має зірки, планети тощо, організм людини є також скупченням духів та божественних сил, результат взаємодії чоловічого й жіночого начал. Той, хто прагне досягти безсмертя, повинен насамперед намагатися створити для всіх духів-монад (їх 36 тис.) такі умови, щоб вони не бажали залишити тіло. Це досягається, вважають даоси, обмеженням у їжі – шлях, до кінця вивчений індійськими аскетами-відлюдниками. Кандидат у безсмертя повинен був відмовитися спочатку від м'яса і вина, потім від будь-якої грубої їжі, потім від овочів і зерна, які зміцнюють матеріальне начало в організмі.

Другий важливий елемент досягнення безсмертя – фізичні й дихальні вправи. До комплексу цих вправ входило постукування зубами, потирання скронь, кошлатіння волосся, а також уміння володіти власним диханням: затримувати його, перетворювати на ледь помітне "утробне".

Проте даосизм був усе-таки китайським ученням, навіть якщо він і зазнав певного впливу ззовні. Це наочно виявляється у тому, якого великого значення даоська теорія безсмертя надавала моральним факторам, причому моралі саме в китайському розумінні – у плані добродесних учинків, демонстрації високих моральних якостей. Щоб стати безсмертним, кандидат повинен був здійснити не менш як 1200 добродесних актів, при цьому навіть один аморальний учинок зводив усе нанівець.

На підготовку до безсмертя мало йти багато часу і сил, фактично все життя, причому все це було тільки прелюдією до завершального акту – злиттям дематеріалізованого організму з Великим Дао. Ця трансформація людини в безсмертя вважалася дуже непростою, доступною лише небагатьом. Сам акт перевірення вважався настільки священним і втаємниченим, що ніхто не міг його зафіксувати. Просто була людина – і немає її. Вона не вмерла, але зникла, залишила свою тілесну оболонку, дематеріалізувалася, піднялась на небо, стала безсмертною. Даоси пояснювали, що видима смерть – це ще не доказ невдачі: цілком можливо, що померлий піднявся на небо і досяг безсмертя.

Зміцнівши за рахунок дальшої розробки своєї теорії, даоси в ранньосередньовічному Китаї зуміли стати необхідною і незамінною частиною духовної культури країни й народу. В епоху Тан (VII–X ст.) даоси розселилися по всій країні. Опорними пунктами даосизму стали великі монастирі, що будувалися повсюдно, де вчені даоські маги й проповідники наvertsали неофітів, знайомлячи їх з основами теорії безсмертя. Даоські ворожбити й лікарі, одержавши початкову освіту, розходилися по Китаю і практично зливалися з підданими Піднебесної, не відрізняючись від них ні одягом, ні способом життя – тільки професією. Остання з часом перетворювалася на спадкове ремесло. Для оволодіння ним не було потреби в окремому навчанні – треба було тільки засвідчити свій професійний рівень і одержати від властей сертифікат на право займатися власною справою.

Протягом віків даосизм переживав злети й падіння, підтримку і гоніння, а іноді, щоправда на короткий час, ставав офіційною ідеологією якої-небудь з династій. Даосизм був необхідний і освіченим верхам, і малоосвіченим низам китайського суспільства.

Громади даосів є і в Україні, зокрема в Києві.

4.4. Синтоїзм

Приблизно 31 млн віруючих сповідують синтоїзм. У перекладі з японської мови "синто" означає "шлях богів". Японія багато в чому є країною унікальною. Усі поширені в ній релігійні течії мають відбиток взаємозапозичення і взаємовпливу.

Процес формування релігійних уявлень японського народу розпочався ще за сивої давнини, ставши складовою частиною загального процесу культурного взаємовпливу населення Японських островів і азійського материка.

Основу синто як релігії становлять міфи, уміщені у творах "Кодзікі" і "Ніхонсьокі". Їх поява знаменувала собою пік стародавньої офіційної релігії. У міфах розповідається про створення світу. Першим божеством, яке виокремилася із загального хаосу, був **Аміно Міканусі**. Однак ім'я цього божества згаду-

ється один раз у "Кодзікі" і зовсім не згадується у "Ніхонсьокі". По суті, створення світу, за міфами, розпочинається з появою подружньої пари Ідзанагі та Ідзанамі, які породили Японські острови і багато божеств. Після смерті Ідзанамі, що загинула під час народження божественного вогню, засмучений Ідзанагі рушив за дружиною до країни мертвих, але втік звідти, злякавшись скверни. Щоб позбутися її, він здійснив обряд очищення, уході якого народив велику кількість богів. Коли він робив омивання обличчя, з його лівого ока народилася **богиня сонця Аматерасу**, з правого – бог місяця Цукійомі, з носа – бог вітру і бурі Сусаное. Тимчасом як Аматерасу й Цукійомі діяли за велінням батька, Сусаное не підкорився йому і замість вступити у володіння "рівниною океану" почав плакати. У відповідь на запитання Ідзанагі про причину плачу Сусаное заявив, що бажає відправитися до країни мертвих до своєї матері Ідзанамі. Ця відповідь так розгнівала Ідзанагі, що він прогнав Сусаное. Останній піднявся в Небесну країну для того, щоб попроситись з Аматерасу, але так розлютувався, що вчинив багато неподобств, тобто здійснив учинки, які в давнину вважалися тяжким злочином. Ображена Аматерасу сховалася у небесній печері, і весь світ опинився в темряві. Боги суворо осудили Сусаное за його вчинки і навічно вигнали з Небесної країни.

Сусаное спустився на землю, де зіткнувся з восьмиголовим драконом, перемиг його і з його хвоста зробив чудовий меч, який підніс Аматерасу на знак примирення. Лише після цього Аматерасу визнала, що настав час направити на землю свого представника.

Після деяких невдалих спроб підкорити землю владі небесних богів вибір Аматерасу впав на її божественного онука Нінігі. Аматерасу вручила йому "божественні реліквії" – дзеркало і меч, яшмові підвіски і ратище. Першим правителем країни, згідно з міфом, був Дзімму, котрий перш ніж вступити на трон, породичався з нащадками Сусаное. У міфі Дзімму є персонажем, необхідним для того, щоб зв'язати епоху богів з епохою земних правителів і обґрунтувати божественне походження останніх.

На міфах, зібраних у "Кодзікі" і "Ніхонсьокі", ґрунтувався релігійний престиж правителів країни, які постійно посилалися на своє походження від верховного божества Аматерасу. Імператор вважався продовженням Аматерасу в часі, "сином небес", "богом в людському обличчі".

У V ст. до Японії проник буддизм. Обидві релігії, співіснуючи, взаємодоповнювалися. Місцеві культу відображали інтереси общин, клану і водночас були байдужі до духовних запитів особи.

Буддизм заповнив цей вакуум, причому важливу роль тут відіграла ідея карми – особистої розплати за здійснені вчинки. До того ж буддизм створив концепцію відродження у потойбічному світі, якої не було в уявленнях давніх японців, порятунку в раю Будди. Саме буддизм з часом здобув найбільшу популярність, впровадив у японське суспільство етичні поняття, яких не було в місцевих культурах.

Треба мати на увазі, що, незважаючи на активний процес синто-буддійського синкретизму, буддизм ще не став релігією всього японського народу. Його вплив поширювався здебільшого на імператорський двір та його оточення.

Серйозною перешкодою поширенню буддизму серед народу була складність його догм. Для усунення цього бар'єра треба було спростити як догматику, так і обрядовість буддизму, зробивши їх доступними для широких верств. Через те, що буддизму чинили опір старі школи, які прагнули зберегти вплив на віруючих, з'явилися чимало нових перешкод.

Загроза монгольської навали викликала піднесення національної свідомості японців і змусила їх звернутися до місцевих богів як до заступників. Короткий час реставрації імператорської влади супроводжувався посиленням інтересу до синтоїстської міфології. Наприклад, робилися перші спроби створити догматику синто, зокрема культу ісе-дзингу.

Канонем **ісе-дзингу** вважають "П'ятикнижжя синто", "Синто-гобусе". Священнослужителі твердили, що воно було складене в VIII ст., приписуючи авторство окремих його частин відомим буддійським проповідникам того часу.

Одним із найважливіших документів, у яких втілене "усе синто", є "Записки про закони спадковості божественних марновірств", написані *К. Такафуса* (1293–1354).

У XIII–XVI ст. релігія синто все ще залежала від буддизму. Синтоїстські святилища значно поступалися буддійським храмам не лише своєю економічною могутністю, а й політичним впливом. Синто-буддійський синтез залишався найхарактернішою рисою релігійного життя. Проте в межах синтезу цих двох релігій склалась власна догматика – синто.

Після 1867–1868 рр., тобто після незавершеної буржуазної революції, що зберегла монархістський режим, політика уряду в галузі релігії підпорядковувалася завданню зміцнення свого панування. Ніколи ще в історії Японії релігійна ідеологія не була так тісно пов'язана з політикою держави. По суті, було утворено нову релігію – державне синто.

Процес перетворення синто на державну релігію супроводжувався всілякими утисками. Головний удар уряду було спрямовано на буддизм, аби підірвати його вплив і підняти престиж святилищ. Сигналом початку гонінь проти буддизму та буддійського духовенства стало опублікування 28 березня 1868 р. указу про поділ синто і буддизму. Указ передбачав припинення діяльності буддійських священиків, які відправляли обряди в святилищах, вилучення у них зображень будд і бодхисатв, а також буддійських культових предметів.

Синтоїзм став офіційною державною ідеологією, а отже, і нормою моралі та кодексом честі. На синтоїстські принципи спиралися імператори, які відродили і значно підсилили культ богині Аматарасу: не тільки в головних храмах, а й у кожному домашньому вівтарі японця (камідан) віднині мало бути зображення богині, що перетворилася на символ японського націоналізму. Синтоїстські норми лягли в основу патріотизму й відданості імператорові (не вітчизні, а особі) японських самураїв, з рядів яких під час Другої світової війни бралися кадри самовбивць – камікадзе. Офіційно японська пропаганда у своїх націоналістичних претензіях спиралася на стародавні синтоїстські

міфи про створення світу, про те, що велика Японія покликана створити "Велику Азію" і реалізувати принцип "вісім кутів під однією покрівлею", тобто об'єднання світу під владою Японії і японського імператора, нащадка богині Аматерасу.

Розгром Японії у Другій світовій війні призвів до занепаду синтоїзму як державної ідеології, котра виховала мілітаризм і націоналізм, культ імператора і "великої Японії". Проте синтоїзм не зник, але дуже змінився. Культ богині Аматерасу став приватною справою японського імператора й осіб, що його оточували, а відтак державний статус поступово зник. Різко впало і значення культу аристократичних порядків, генеалогічних ліній, патріотичних традицій самурайства.

За нових умов повоєнної Японії релігія синто фактично втратила своє значення: позбавлена державної опіки, вона пережила глибоку кризу. Перед синтоїстським духовенством гостро постало питання щодо подальшої долі синто. Синтоїстські священнослужителі повинні були змиритися з думкою, що віднині синто може існувати лише як одна з релігійних організацій поряд з іншими релігіями. З лютого 1946 р. вищі представники синтоїстського духовенства утворили Асоціацію синтоїстських священиц (Дзіндзя хонте), до якої увійшли і кілька громадських організацій синтоїстського гатунку.

4.5. Зороастризм

Локально обмеженою дуалістичною релігією, в основі якої лежить уявлення про протиборство добра і зла, є **зороастризм**, або **парсизм** (226 тис. віруючих) – давньоіранська релігія, що склалася у X–VII ст. до н. е. і поширилася у Середній Азії. По-різному називають цю релігію: зороастризмом – за іменем її легендарного засновника – **пророка Заратуштри** (між X–VI ст. до н. е.), або Зороастра (від грец. "астрон" – зірка); **маздаїзмом** – від імені Ахурамазди – головного божества, що уособлює світ, добро, істину, життя, і бореться з Анра-Майо – богом тьми, зла, брехні й смерті; **магізмом** – жреці її є вихідцями з племені ма-

гів; **релігією Авести** – від назви збірника священних книг; **вогнепоклонством** – у зв'язку з особливим культовим шануванням вогню (в Ірані зберіглася невелика кількість вогнепоклонників, яких мусульмани презирливо називають гебрами – невірними); **мітраїзмом** – від бога-спасителя **Митри**; парсизмом, послідовники якого нині мешкають у Бомбеї (Індія). Суть цієї релігії зводиться до переможної боротьби Ахурамазди з Анра-Майо. Земні джерела дуалізму цієї релігії треба шукати в особливостях життя давньоіранських землеробських племен, які потерпали від руйнівних нападів кочовиків.

Об'єднання зороастризму з іудео-християнством породило у III ст. маніхейство – учення, яке в середньовіччі й пізніше дало кілька ересей: павликанів, богомилів, катарів, альбігойців та ін. У XI ст. серед курдів з'явився іезидизм, послідовники якого поклоняються світлому і темному началу.

Зороастризмові властиве вчення про страшний суд, про потойбічне життя, про кінець світу внаслідок космічної катастрофи, в якій грішники з їх покровителями загинуть, а праведники – послідовники доброго божества – за допомогою Митри воскреснуть і очистяться вогнем. Зороастризмові також властивий культ вогню. На його честь будувалися храми. Дуже специфічний і обряд захоплення: тіло небіжчика вміщують на спеціальних "вежах мовчання" на розтерзанні хижим птахам, тому що вважалося, що кремація і поховання у землю або воду споганює їх. Як і будь-яка інша релігія, зороастризм переносить перемогу зла на майбутнє, а утвердження правди передбачається лише в потойбічному світі.

Священна книга **Авеста** має 5 розділів. Перша частина – **Вендидат** (закон проти девів) – розповідає про створення світу, коли в поетичній формі змальовуються 16 країн, населених шанувальниками бога Ахурамазди; про історію людства і засновника цивілізації – Іама. Значне місце у Вендидаті посідає тлумачення про охорону ритуальної чистоти. Кілька розділів присвячено собаці як священній тварині. Визначаються розміри покарання за вбивство собаки або за неправильне поводження з ним. Друга частина – **Ясна** – містить описання релігійних цере-

моній; до неї входять і гати Заратустри. Багато молитов Ясни звернені до вогню, води, землі, повітря, які вважалися священними стихіями. У третій частині – **Висперед** – зібрано літургійні молитви, звернені до богів.

Найдавніша, четверта частина Авести називається **Ушти**. У ній зібрано гімни, присвячені давньоіранським божествам – Митрі, Ардвісурі-Анахіті, Тімтрії тощо. Роз'яснюються способи захисту від злих духів, подано формули проклять. П'ята частина – **Біндезії** – уміщує роздуми про природу речей, кінець світу, прихід Саошинта і утвердження вічного добра на Землі.

У Європі зміст Авести став відомим XVIII ст., після перекладу книги в 1771 р. французькою мовою. Це дало змогу вивчити не тільки історію стародавніх східних релігій зороастризму і маздаїзму та вірувань, що існували до них, а й простежити вплив учення Авести на формування низки релігійних систем більш пізнього походження.

4.6. Джайнізм і сикхізм

Джайнізм (4,3 млн віруючих) – релігія, яка виникла в Індії у VI ст. до н. е. одночасно з буддизмом як опозиція брахманізмові, що освячував кастовий лад. Джайнізм висловлював інтереси прогресивних шарів індійського рабовласницького суспільства. Послідовники джайнізму поклоняються 24 пророкам, останнім із яких був легендарний засновник джайнізму *Махавіра Вардхамана* (VI ст. до н. е.) на прізвисько Джина (з санскр. – переможець) – звідси назва джайнізму. Розповіді про Джина та його учнів становили канонічну релігійну літературу джайнізму (сіддханта).

Згідно з джайнізмом Джина проповідував **п'ять істин**: невбий, не говори неправди, не кради, не прив'язуйся до земних речей, будь непорочним (для ченців). Джайнізм зберіг деякі елементи брахманізму: віру в перевтілення душ, учення про карму, про періодичну появу пророків.

Джайнізм і буддизм заперечують кастовий лад, учення про індивідуальне позбавлення від страждань, святість Вед, брахманістські обряди. Обряди джайнізму передбачають поклоніння

Джині як божеству, а також його учням, читання священних текстів, прилюдні сповіді. У наш час робляться спроби модернізувати джайнізм, що виявляється в русі ануварт (моральне відродження суспільства), яке ставить за мету звільнити людину від вад виховання.

Ануварти проповідують реформаторські ідеї щодо суспільства: виступають проти нагромадження багатства і проти бідності.

Сикхізм (18 млн) засновано **Нанаком** (1469–1539) – сином дрібного торгівця з касти кшатріїв. Він народився у селі Тальванді в Пенджабі, що входив тоді до імперії Великих Моголів. Нанак розробив усі основні положення сикхізму і на тривалий час визначив характер общини. Релігійно-філософська система сикхізму протягом п'яти з половиною століть свого існування неодноразово змінювалася, але її догмати залишалися майже незмінними, так само як і в першій половині XVI ст., коли Нанак почав проповідувати своє вчення. Засновник сикхізму багато зробив для пропаганди своєї релігії: якщо повідомлення сикхістських авторів про його мандрівки до Мекки, Медини, Багдаду не здаються достовірними, то, безсумнівно, він багато ходив по Пенджабу, де знайшов послідовників серед індусів і мусульман. Нанак був першим гуру секти: його наступники носили цей титул до кінця XVII ст., коли десятий ватажок сикхів Говінд радикально змінив характер общини й усунув посаду гуру. Вісім гуру, які йшли за Нанаком, розвивали його ідеї і не внесли до сикхізму кардинальних змін: тільки наступному судилося наповнити ідеологію общини новим змістом і надати їй нового характеру, хоча основні догмати релігії Нанака залишилися непохитними.

У гімнах, поемах, молитвах Нанака, які ввійшли до "**Грантх Сахіб**" – "біблії" сикхів, його погляди викладено й систематизовано.

Центральне місце у філософії сикхізму посідає поняття бога. Щоб довести існування бога, ні Нанак, ні інші гуру не вдавалися до витонченої системи аргументації, як це робили ідеологи християнства в Європі або філософи індійських шкіл. Бог для віровчителів сикхізму був самоочевидною реальністю, тому ні їхня епоха, ні їхня аудиторія не вимагали доказів його існування.

Нанаку не було потреби доводити існування того, що його слухачі вважали безсумнівним: коли йшлося про теологічні питання, він найчастіше приділяв увагу проповіді єдності бога, що давало привід багатьом дослідникам вважати однією з важливих відмінних особливостей сикхізму його монотеїзм. "Суди про одного бога, звідки бути іншому?" – постійно повторює гуру. Джерела сикхського єдинобожжя насамперед треба шукати в монотеїстичних традиціях самого індуїзму: релігія Нанака, яка вийшла з лона індуїзму, зобов'язана йому багатьма своїми доктринами. Важливим фактором, який вплинув на формування як монотеїстичних поглядів засновника сикхізму, так і багатьох інших ідей, що їх він впроваджував, були вчення таких середньовічних індійських мислителів, як **Рамануджа** (XI ст.), **Німбарка** (XII ст.), **Мадхва** (XIII ст.), **Чантанья** (XV ст.).

Отже, етнонаціональні релігії є певною системою, що поширювалася у межах держав і етнічних територій, що існували в той час, їхня історія тісно пов'язана з історією відповідних народів та держав. Частина з них передавала дещо з свого арсеналу наступним релігіям, деякі існують і тепер, певною мірою трансформувались і пристосувались до сучасних реалій життя. Вони передали естафету історичного розвитку релігійних уявлень на більш високому рівні світовим релігіям: у деяких народів релігійні уявлення поступово наближаються до єдинобожжя і до триєдності творця світу та безсмертя людської душі.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Талмуд як давньоєврейський кодекс релігійно-юридичних правил.
2. Брацлавський хасидизм в Умані.
3. Індуїстське вчення про триєдиний божественний абсолют.
4. Культ священних тварин в індуїзмі.
5. Релігія досконалої людини в конфуціанстві.
6. Учення про безсмертя в даосизмі.
7. Культ божеств природи і предків у синтоїзмі.
8. "Авеста" – збірник священних канонів зороастрійців.
9. Пророк Заратустра.
10. Етика джайнізму.

Рекомендована література:

- Беленький М. С.* Иудаизм / М. С. Беленький. – М., 1974.
- Бойс М.* Зороастрийцы. Верования и обычаи / М. Бойс. – М., 1987.
- Васильев Л. С.* История религий Востока : учеб. пособ. для студ. вузов / Л. С. Васильев. – М., 1988.
- Гусева Н. Р.* Индуизм / Н. Р. Гусева. – М., 1977.
- Лаоцзы.* Обрести себя в Дао / Лаоцзы. – М., 1999.
- Мень А.* История религии. В поисках Пути, Истины и Жизни : в 7 т. / А. Мень – М., 1991.
- Редер Д. Г.* Мифы и легенды древнего Двуречья / Д. Г. Редер. – М., 1965.
- Светлов Г. Е.* Путь богов: (Синто в истории Японии) / Г. Е. Светлов. – М., 1985.
- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – М., 1982.
- Фрезер Д. Д.* Золотая ветвь / Д. Д. Фрезер. – М., 1980.
- Фрезер Д. Д.* Фольклор в Ветхом завете / Д. Д. Фрезер. – М., 1985.
- Штейнер Р.* Мистерии древности и христианство / Р. Штейнер. – М., 1990.
- Шюре Э.* Великие Посвященные / Э. Шюре. – М., 1990.

Розділ 5

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

Світові релігії – буддизм, християнство, іслам – вийшли за межі певної національної спільноти, охопили своїм впливом багато націй і етносів, увібрали в своє віровчення і культ традиції, звичаї, культуру різних народів. Буддизм виник у VI ст. до н. е. нині нараховує до 360 млн віруючих, християнство сформувалось у I ст. н. е. і має близько 2 млрд своїх послідовників, іслам виник у VII ст. н. е. і нараховує 1,3 млрд віруючих¹.

Україна належить до країн християнської цивілізації і тому доцільно в цій темі зробити акцент на вивченні виникнення і становленні християнства, його основних напрямів, а також священної книги християн – Біблії. Тому робочий план теми може бути таким:

1. Буддизм;
2. Християнство:
  - а) православ'я;
  - б) католицизм;
  - в) протестантизм;
  - г) Біблія – священна книга християн.
3. Іслам.

5.1. Буддизм

Буддизм є найдавнішою зі світових релігій. Якщо звернутися до буддиста із запитанням про те, як виникла релігія, котру він сповідує, то відповідь буде короткою: її проголосив людям *Шак'ямуні* (пустельник із племені шак'ів) понад 2,5 тис. років тому в Індії.

---

¹ Кількість віруючих світових релігій наведена за даними : http://www.adherents.com/Religions_By_Adherents.htm на кінець 2002 р. і може розглядатись як приблизна

За легендою, після численних перероджень Будда (що означає на санскриті "освітлений вищими знаннями") прийшов на землю, щоб виконати свою місію порятунку, указати людству шлях до виходу із страждань. Для свого останнього переродження, а він пройшов їх 550, під час яких побував 85 разів царем, 83 рази пустельником, 5 разів рабом, тричі парієм, а також великою кількістю різноманітних тварин, **Будда** обрав царевича **Сіддхартху** (563–483 рр. до н. е.), який належав до знатного роду (родове ім'я – **Гаутама**).

Рід належав до племені шак'їв, що жили 600–500 рр. до н. е. у долині р. Ганг, у середній її течії. Мати Сіддхартхи – дружина правителя Майя (або Махамая) – одного разу побачила вві сні, що їй у бік увійшов білий слон, і через деякий час вона народила дитину, яка з'явилася на світ незвичайним способом (вийшла з боку матері). Малюк зробив кілька кроків і вигукнув заклик, котрий почули всі боги Всесвіту. Пологи застали Майю в містечку Лумбіні, що розміщено тепер на території Непалу, у 10 км на північ від індійського кордону. Цариця переселилася зі своєї столиці до батьків. Через сім днів після пологів вона померла. Боги подарували новонародженому подарунки.

Дізнавшись про народження царського сина, палац повелителя шак'їв відвідав старий мудрець Асіта. Побачивши та тілі новонародженого "риси величі", Асіта засміявся і заплакав. "Я сміюсь, – сказав він, – від радості, що рятівник явився на землю, і плачу тому, що мені не випадає щастя жити довго, щоб побачити звершення ним свого подвигу". Новонародженого назвали Сіддхартхою, що означає "той, хто виконує своє призначення".

Однак повелитель землі зовсім не хотів утратити сина, що обов'язково сталося б, якби син вирішив присвятити себе релігії. Тому він оточив дитину піклуванням і багатством, старанно маскуючи від нього похмурі боки життя. Ще хлопчиком Сіддхартха вражав усіх своїми непересічними здібностями, силою, спритністю та розумом. Досягнувши повноліття, він одружився. Дружина подарувала йому сина. Життя сім'ї сповнилося радості і щастя.

Одного разу, проїжджаючи під час прогулянки містом в колісниці, оточеній дівчатами, які танцювали та співали, Сіддхартха поба-

чив вкритого гнійними виразками хворого, згорбленого роками слабого старця, поховальну процесію та аскета, що поринув у думи.

Ці "чотири зустрічі" усе в ньому перевернули. Він дізнався про страждання, які випадають на долю людини. Тієї ночі він крадькома залишив свій дім, щоб на самоті знайти шлях, який звільнив би людей від страждань. Шлях до порятунку відкрився на березі річки Напранджани в містечку Урувілья (нині Бух Бодх-Гая), коли під час відпочинку під деревом Сіддхартху осяяла істина, і він став Буддою.

Вважають, що суть відкриття, зробленого Гаутамою у день великого прозріння (що й є суттю власне буддизму), викладено Буддою у першій же його проповіді. У ній коротко розкривається вчення про чотири "святі істини": "жити значить страждати", "причина страждань – бажання"; "для звільнення від страждань треба позбавитися бажань"; "шлях позбавлення від бажань – дотримуватися вчення Будди", яке може привести віруючого до головної мети його буття – нірвани (заспокоєння, згасання), тобто стану повного подолання людських почуттів, бажань, досягнення вічного блаженства в житті з божеством і абсолютного спокою.

Хоча страждання викликаються насамперед факторами біологічними (смерть, хвороба, народження) і психологічними (смуток, відчай), однак буддизм не залишає без уваги фактори другого порядку.

Будді, наприклад, приписують такі слова: "Володарі царств, котрим належать багатства й скарби, пожадливо поглядають один на одного, підкоряючись своїм ненаситним бажанням, і якщо вони діють саме так, не знаючи втоми, пливучи течією ненадійності, ведені хтивістю і звірячим бажанням, то хто жтоді може спокійно ходити по землі?"

Підкреслимо, що буддизм зводить в абсолют твердження, за яким головна риса чуттєвого буття в усіх його формах робить страждання суттю буття. Власне життя, існування у будь-якій формі завжди є обов'язково стражданням та злом. Цим буддизм відрізняється від інших релігій, які були до і існують після нього.

Справді, у всіх релігіях зазвичай "світ земний", "світ чуттєвий" принижується, а протиставлений йому "світ небесний" зве-

личується, утверджується як "істинне буття". Звідси – логічний висновок, що перебування у земному світі треба використати для підготовки до "життя" у "світі небесному". Зрозуміло, що "вічне життя" дається як винагорода за страждання, які людина перенесла під час перебування на землі.

Зробивши відправним пунктом свого вчення тотожність будь-якого існування зі стражданням, буддизм уже не зміг припустити можливість якогось іншого буття, крім повного страждання. Смерть, що є водночас стражданням, також не позбавляє від мук. Після неї розпочинається нове, знову наповнене стражданнями існування: учення брахманізму щодо переродження залишилося у буддизмі незмінним.

Однак буддизм указує шлях до порятунку, до подолання страждань. Він полягає у повному подоланні людських почуттів, бажань, вічного блаженства у злитті з божеством і досягнення абсолютного спокою – нирвани. Шлях до порятунку сформульовано у "третьій святій істині": "Що ж є святою істиною позбавлення страждань? Це – повне позбавлення від бажань, повне заперечення їх і усунення їх". Допомогти у здійсненні цього шляху можуть вісім добродійностей: правильні погляди, правильна рішучість, правильна мова, правильна поведінка, правильний спосіб життя, правильні зусилля, правильний напрям думки і правильне зосередження.

Чуттєвий світ у буддизмі позначається терміном "сансара", запозиченим буддистами з брахманізму. Переконавати віруючих Індії епохи формування буддизму в тому, що світ сповнений страждань, не було потреби. Це стверджували тодішні релігійні філософські традиції, це відчували прості люди на своєму життєвому шляху саме тоді, коли руйнувалися вікові суспільні традиції: коли податковий прес вичавлював з людей усі життєві соки; коли на кожному кроці людину підстерігала страшна перспектива розорення, зубожіння, рабства. За таких умов традиційно-релігійне критичне ставлення до чуттєвого світу знайшло своє повне завершення. Брахмани обіцяли перспективу радісного щасливого життя тому, хто народився раджею, багатим купцем, могутнім воєначальником у разі слідування релігійним ді-

ям, принесення жертв, а буддійські проповідники вже повністю заперечували існування життя без зла, без страждань.

Демон зла, бог смерті Мара пробував залякати "Просвітленого" страшними бурями. Щоб спокусити його радощами життя і змусити відмовитися вказувати людям шлях порятунку, він посилав до нього своїх гарних дочок. Сім днів (згідно з іншими твердженнями – чотири тижні) розмірковував Будда і все-таки переборював нерішучість. Неподалік Бенареса (нині Сарнат) Будда проголосив перед п'ятьма майбутніми учнями свою першу проповідь. У ній він стисло сформулював основні положення нової релігії, або, як кажуть буддисти, "привів у рух колесо дхарми". Протягом 40 років, оточений учнями, ходив він горами й долинами поблизу Гангу, творячи дива і проповідуючи своє вчення. Спочатку воно називалося дхармою (слід розуміти як закон життя). Потім нова релігія стала носити ім'я свого засновника – буддизм.

Помер Будда, згідно з легендами, у 80-літньому віці в Кушинагарі (що, як твердять, відповідає сучасній Каспі). Будда лежав під деревом у позі лева і звернувся до ченців та мирян з такими словами: "Тепер, ченці, мені нічого більше сказати, крім того, що все створене підлягає руйнуванню! Для врятування докладіть усіх зусиль!" Смерть Будди буддисти називають досягненням великої нірвани. Згідно з каноном Будда помер у день травневого повного місяця. Цю дату шанують як дату народження та прозріння, тому її називають "тричі святим днем".

Буддійська релігійна література нараховує багато тисяч творів. Канонічною вважається **Трипітака**, що має три частини (кошки). Різноманітні школи й течії буддизму вносили поправки до Трипітаки. Тому в 1871 р. в Мандалаї (Бірма) було скликано спеціальний собор, на якому 2400 делегатів шляхом зіставлення різних списків та перекладів Трипітаки створили її уніфікований текст. Пізніше його вирізьбили на 729 мармурових плитах, кожна з яких зберігалася в Кутодо в невеличкому окремому храмі. Таким чином було створено своєрідну бібліотеку, яка зберігала канони і стала місцем, шанованим буддистами всього світу.

Перша частина Трипітаки – **Віная-пітака** (кошик уставу) викладена на 111 мармурових плитах і складається з міфів про Буд-

ду та його повчання, правил поведінки і способу життя буддійських ченців та мирян, умов прийому до общини і виключення з неї тощо. **Сутта-пітака** (кошик повчань) є найбільшою частиною канону. Їй у Кутодо відведено 410 плит і до неї входять притчі й бесіди Будди та його послідовників, зокрема ця частина Трипітаки містить знамениту бенарестську проповідь Будди. **Абхідхарма-пітака** (кошик пояснень учення) – філософія буддизму, викладена в семи книгах релігійно-філософського змісту (208 плит).

Крім канонічної літератури, буддисти вважають корисною і неканонічну. Загалом це збірники біографії Будди або коментарі до канону; склалися вони в II–VIII ст. н. е. Найбільше неканонічної літератури написано в IV–VIII ст. н. е. у період розквіту буддизму в Північній Індії та на Цейлоні (нині Шрі-Ланка).

Моральні заповіді буддизму (панчашила) мають характер заборон: 1) не вбивати жодну живу істоту; 2) не брати чужої власності; 3) не торкатися чужої дружини; 4) не говорити неправди; 5) не пити вина.

Послідовник Будди не повинен відповідати злом на зло, має захищати інших від насильства, не мститися за несправедливість. Буддист спокійно, терпляче ставиться до зла, ухиляючись лише від співучасті в ньому.

Перші буддійські громади склалися з жебракуючих ченців. Вони носили простий одяг жовтого кольору (ознака нижчої касты), жили з милостині, їли один раз на добу – перед заходом сонця, тобто вели суворий, аскетичний спосіб життя. Чернечий буддизм отримав назву **хінаяна**. Але не всі послідовники Будди погоджувалися бути ченцями, а залишалися "у миру". Вони репрезентували другий напрям у буддизмі – **махаяну**. Їхні головні релігійні обов'язки – виконувати п'ять моральних заборон і жертвувати на користь чернечої громади. Основу буддійської релігійної організації (махаяни) становить група віруючих мирян, очолюваних ченцем, які групуються навколо певного храму.

Протягом VII–XIV ст. у Тибеті виникла і набула поширення така форма буддизму, як **ламаїзм** (від. тибет. лама – вищий, адепт вчення, чернець) (20,6 млн). Його засновник – тибетський лама **Цзонкаба** (1357–1419). Первісний ламаїзм, поряд з істина-

ми буддизму всіх напрямів – від хинаяни, махаяни до тантрійської ваджраяни, пропагував містичні уявлення про світ, про надприродні сили, культ божеств, духів і сил природи, які йшли від примітивних шаманських вірувань стародавніх тибетців і монголів. Реформатор Цзонкаба різко обмежив практику первісних магічних обрядів і виступив за дотримання норм класичного буддизму. Він сприяв формуванню мережі монастирів, які стали центрами розвитку нового напрямку в буддизмі і підняли авторитет буддійського ченця, лами.

Ламаїзм надає Будді атрибутів вищого божества – творця, "істинної сутності світу". Без учення Будди неможливе спасіння, учить ламаїзм, але викласти це вчення може лише лама, чия допомога є необхідною умовою досягнення блаженства і позбавлення від гріхів. Шанування лами розглядається як шанування самого Будди. Вищий лама (Далай-лама) вважається земним втіленням Ботхисатви Авалокітешвари. Тибетський верховний лама (панчен-лама) ототожнюється із живим буддою Амітабхою. Загалом пантеон ламаїзму містить численних будд, ідамів (божеств-охоронців), джармапалів (захисників віри) та інших фантастичних осіб.

Сучасний Далай-лама XIV **Джецун Джампхел Нгаванг Лобсанг Єше Тенцзін Г'яцо** народився у 1935 р. Після традиційних випробувань у дворічному віці спеціальною групою лам був визнаний реінкарнацією свого попередника. З шести і до 25 років Далай-лама здобував традиційну буддійську освіту, у програму якої входять "п'ять великих наук" – санскрит, логіка, медицина, буддійська філософія, тибетська культура і мистецтво і "п'ять малих" – поезія, музика, драматичне мистецтво, словесність і астрологія. У 1959 р. Далай-лама у присутності 20 тис. учених-монахів склав випускні іспити і отримав учений ступінь доктора буддійської філософії. З 1960 р. проживає у вигнанні в індійському містечку Дхарамсала. Відомий своєю активною пастирською діяльністю у вирішенні сучасних викликів цивілізації.

Головним канонічним текстом ламаїзму є **Ганджур** – збірка "одкровенень" Будди (108 томів), а також **Данджур** – переклад буддійських учень (225 томів). Крім цих канонічних книг, ламаїсти

вивчають твори самого Цзонкаби, також інших батьків ламаїстської церкви, у тому числі і далай-лам. Відповідно до тез цих творів ламаїзм передбачає суворі етичні норми поведінки віруючого.

Дзен-буддизм – один з різновидів буддизму. Засновником цього напрямку, який став за останні 30 років предметом великого інтересу в США та Західній Європі, вважається індійський ченець *Бодхидхарма* (?–528), який начебто прибув у 520 р. до Китаю і заснував там особливу "езотеричну", тобто призначену лише для вузького кола "посвячених" школу буддизму. Школа отримала назву чань-буддизму. "Чань" (японське – "дзен") є модифікацією терміну, що передається в японській та китайській мовах поширеним у буддизмі санскритським словом "дх'яна" – споглядання.

Розглянемо монастирський дзен-буддизм. Монастир був і залишається основною формою відтворення дзен-буддизму. Життя монастиря починається звичайно о третій годині ранку. Снідають поночі, обідають о 10 ранку, вечеряють о 4 годині дня, причому в їжу вживають лише рис, ячмінь, бобові, овочі. Роздавання і прийом страв здійснюються за складним ритуалом і супроводжуються великою кількістю дій, що мають символічний зміст. Після сніданку всі стають до роботи: це – прибирання приміщень і монастирського дворища, праця на землі, що належить монастиреві, тощо. Фізична праця – невід'ємна частина монастирського побуту, однією з вимог якого є: "День без роботи – день без їжі". Розпорядок дня містить також співбесіди з наставниками, які супроводжуються ритуалом.

Цей розпорядок певною мірою змінюється в періоди інтенсивних духовних сесій, які провадяться щомісячно протягом 7–8 днів. Під час сесій сеанси споглядання тривають по 17–18 годин на добу. Ченці сидять у позі лотоса, розслабившись і напівприкривши очі. Їхня мета – досягти високого ступеня зосередження, утратити відчуття особистого "я" і зануритися у абсолютне "бездум'я", віддатися Пустоті й Абсолюту. За учнями спостерігає чернець, який походжає по залі й бамбуковим кийком б'є по спинах тих, хто втомився.

Вивчення дзенської премудрості в монастирі триває в середньому 10–12 років.

Дзен-буддизм наприкінці 50-х років ХХ ст. охопив широкі кола інтелігенції та студентство, а через десятиріччя – дрібнобуржуазні верстви Західної Європи. Творча інтелігенція пов'язала з дзен-буддизмом надії на духовне оновлення, на отримання повноти буття, безпосередньої волі. Різноманітні течії бітників та хіпі вбачали в ньому ідейне виправдання морального нігілізму, побутової розпусти, повну зневагу до соціальних обов'язків. Добропорядні обивателі намагалися в цій модній течії знайти ефективний засіб психотерапії, здатний послабити тиск "безглузлого світу", а також як альтернативу кризи європейської культури. І нарешті, свою роль відіграла добре поставлена реклама, яка подавала дзен як панацею від усіх хвороб сьогодення.

На сучасному етапі розвитку людства важливу суспільно-політичну й культурну роль буддизм відіграє у країнах Індокитайського півострова. За винятком В'єтнаму, у всіх інших країнах Індокитаю поширений хинаяністський буддизм. У Бірмі, Камбоджі, Таїланді, Японії буддизм виступає як державна релігія. У Таїланді король вважається головою буддійської церкви, усі чоловіки обов'язково перебувають певний час у монастирі. У Бірмі буддизм є панівною релігією, але частина населення сповідує інші релігії.

На ґрунті широких демократичних рухів у країнах Азії намітилася тенденція до зближення буддійських церков і окремих сект. На буддійському з'їзді в Коломбо (Шрі-Ланка) у 1950 р. було утворено "Всесвітнє братство буддистів". Резиденцію "Виконавчого комітету" пізніше було перенесено до Бірми, а потім до Таїланду.

На сьогодні буддисти світу об'єднані у дві міжнародні організації – Всесвітнє братство буддистів (штаб-квартира в Бангкоку, Таїланд) і Азіатську буддійську конференцію за мир (штаб-квартира в Улан-Баторі, Монголія).

Буддизм в Україні. Буддизм у його поверхневих формах був відомий в Україні досить давно завдяки регулярним контактам козацтва з калмицьким степом та його мешканцями, що сповідували буддизм. Інтерес до буддизму в його віроповчальних і філософсько-етичних аспектах виник в Україні в середовищі культурної і наукової інтелігенції лише в ХІХ ст. Першу в Україні офіційно зареєстровану буддійську громаду було організова-

но в м. Донецьку в 1991 р. На 1 січня 2017 р. в Україні, згідно з державною статистикою, налічується 42 буддійські громади, три не заважали пройти юридичну реєстрацію, два центри, один монастир з п'ятьма ченцями, 35 служителів культу, разом нараховують близько 500 членів і 10 тис. симпатиків цієї релігії. Зазвичай буддизм поширюється в Україні переважно в модернізованих формах (дзен-буддизм, нітерен, різні школи тибетського буддизму). Працює інтернет-форум "Буддизм в Україні".

5.2. Християнство

Вивчаючи цю, другу за хронологією виникнення світову релігію, треба зазначити, що за змістом вона тісно пов'язана з іудаїзмом. Християнство зародилося в середині I ст. н. е. у східних провінціях Римської імперії за часів глибокої кризи рабовласницького ладу. Внутрішня ситуація в імперії була напруженою: постійно точилася боротьба між рабами і вільними, багатими і бідними, загарбниками і підкореними.

Поразка народних рухів породжувала настрої відчаю, беззахисності, надії на допомогу надприродних сил. Породжене загальним економічним, політичним, інтелектуальним і моральним розпадом Римської імперії, християнство мало задовольнити духовну потребу суспільства, яке вже не мало надії на соціальне визволення.

Віра в Месію, тобто в божественного спасителя, як основи християнської релігії, значно поширилася в східних провінціях імперії, де численні проповідники сповіщали про прихід справедливого ладу.

Месіанські погляди набули особливого поширення серед іудеїв Палестини і Малої Азії у зв'язку з Іудейською війною 73–66 рр. до н. е. В іудаїзмі виникає секта євусеїв (євсеїв). 1947–1952 рр. на березі Мертвого моря відкрито залишки їхніх поселень в Хірбет-Кумрані, а також знайдено рукописи, в одному з яких багато уваги приділено "наставникові справедливості" – імовірно, засновникові секти (вона існувала з II ст. до н. е. до другої половини I ст. н. е.

включно). На основі рукописів можна зробити висновок, що євсеї, які називали себе "синами світу", вірили в якогось Учителя праведності, якого нібито було покарано за його проповідь. Про Вчителя праведності говорили, що він є обранцем Божим і що його переслідував якийсь нечестивий жрець. Через 40 років після його страти, як вважали кумраніти, він повинен був вернутися для суду над всіма народами. Цілком можливо, як гадають учені, що вірування кумранітів стали одним із багатьох джерел міфу про божественного спасителя, який реалізувався в образі *Ісуса Христа* (народився у II ст. до н. е. у Віфлеємі, помер у 33 р. н. е. в Єрусалимі).

Сучасні дослідження не заперечують історичного існування засновника християнства, оповіді про життя й діяльність якого – Євангелія – створювалися значно пізніше після його смерті.

За свій, хоч і пасивний, протест проти порядків Римської імперії та рішуче відкидання язичництва, прихильників християнства жорстоко переслідували. Треба пояснити, що цей протест виражався виключно в релігійних формах: надія покладалася на "небесного" Спасителя. І чим більше, мовляв, перетерпиш страждань, тим більшою буде небесна компенсація. Така ідеологія не лише не була небезпечною для держави, а навпаки, робила їй велику послугу, виховуючи населення у дусі покори. Водночас це сприяло поширенню християнства, бо оберігало його послідовників від повного знищення. Держава почала поступово схилитися до християнства. У 312 р. імператор *Костянтин* (306–337) зрівняв християнство в правах з усіма релігіями імперії; у 324 р. проголосив його державною релігією, а в 325 р. скликав у м. Нікеї перший церковний Собор, на якому фактично закріпив союз між державою і церквою. На **Нікейському соборі** під керівництвом Костянтина було засуджено вчення олександрійського священика *Арія* (256–336), що заперечував божественність і передвічне народження Ісуса Христа і вчив, що той є лише вищим витвором божества.

У Соборі взяли участь 318 єпископів, серед яких були *св. Миколай* (260–343), *св. Афанасій Великий* (295–373), що був тоді лише дияконом. Собор засудив і відкинув ересі і, щоб всі християни могли сповідувати єдиний Символ віри, прийняв

перші сім його членів. На цьому ж Соборі було визначено час святкування Великодня (Паски) та ухвалено деякі інші правила.

Другий Вселенський Собор скликано 381 р. у Константинополі за імператора **Феодосія I** (379–395). Він був спрямований проти вчення колишнього аріанського єпископа **Македонія** (IV ст.), який заперечував божество Святого Духа і вчив, що той був не Богом, а лише витвіром, що слугував Богові. У Соборі взяли участь 150 єпископів під головуванням **Григорія Богослова** (30–390). На Соборі було засуджено ересі й доповнено Символ віри (до 12 членів).

Третій Вселенський Собор проведено 431 р. у м. Ефес за імператора **Феодосія II** (408–450). Його було скликано проти вчення константинопольського патріарха **Несторія** (428–431), що стверджував, нібито Діва Марія народила не Бога, а лише людину, з якою божественна суть злилася пізніше. Тому Несторій називав Ісуса Христа не Богом, а лише богоносцем, а Діву Марію – христородицею. Собор засудив ересі і доповнив й остаточно затвердив Символ віри. У Соборі взяли участь 200 єпископів.

Четвертий Вселенський Собор відбувся 451 р. в м. Халкідон. Його було скликано проти вчення архімандрита **Євтихія** (V ст.), що відкидав людську сутність Ісуса Христа. Це вчення отримало назву "монофізитство", а його послідовники називалися монофізитами. На Соборі були присутні 650 єпископів. Собор засудив ересі і ухвалив, що під час втілення (народження) Ісуса божественне й людське з'єдналося в ньому як в єдиній особі (проти Євтихія), незмінне (проти Несторія), нероздільно (проти Македонія).

П'ятий Вселенський Собор скликав 553 р. імператор **Юстиніан I** (527–565). На Соборі були присутні 165 єпископів. Собор засудив несторіанські твори вчителів церкви **Феодора** (?–428), **Феодорита Юрського** (393–458) і знову виступив проти ересей Несторія та Євтихія.

Шостий Вселенський Собор відбувся 680 р. у Константинополі за імператора **Костянтина Пагонаті** (668–685). У ньому брали участь 170 єпископів. Собор скликано проти вчення монофелітів, що не визнавали в Ісусі два ества – людське і божественне. Собор засудив ересь монофелітів, однак під тиском

останніх наступний імператор *Іраклій* (610–641) вимагав від Собору скасувати рішення, вдаючись навіть до репресій.

Через 11 років Собор поновив свою діяльність, зібравшись у царських палатах, іменованих Трулльськими. Тепер він вирішував питання церковного благочестя, повторюючи п'ятий Собор. Тому в історії він інколи називається п'ято-шостим. На Соборі було впроваджено нові церковні правила, що склалися у так званій Номоканон, який став основою церковного управління. На Соборі було також засуджено деякі нововведення Римської церкви, а саме: celibat священників, суворий піст у суботу перед Пасхою і зображення Христа у вигляді агнца.

Сьомий Вселенський Собор скликано 787 р. в м. Нікеї. На ньому були присутні 367 єпископів. Собор було спрямовано проти іконоборчої ересі, що виникла за 60 років до Собору за імператора *Льва Хозара* (717–741), який, бажаючи прилучити мусульман до християнства, вважав за необхідне знищити ікони. Собор засудив іконоборство, однак після нього гоніння на ікони тривало ще при трьох імператорах понад 25 років. Поклоніння святим іконам було остаточно запроваджено вже на Помісному Константинопольському Соборі в 842 р. На цьому Соборі було також введено свято Торжества Православ'я.

Підкреслимо, що Римо-Католицька церква визнає понад 20 вселенських соборів, включаючи до їх складу пізніші собори Західної церкви.

Церковна організація остаточно склалася у VI ст. Імператор Юстиніан I своїм указом визначив п'ять центрів патріаршества: Рим, Константинополь, Олександрію, Антіохію та Єрусалим. Кожному з них підпорядковувалися відповідні митрополії, а митрополіям – єпископи. Було створено чітку систему церковних громад, яка в загальних рисах нагадувала провінційний поділ імперії. Від названих патріаршеств пізніше відокремилися автокефальні церкви, які існують і зараз.

Християнство навіть під час зародження ніколи не було єдиним щодо ідеології та організації. У ньому виникали багато різних течій, зумовлених соціальними чинниками.

У 395 р. Римська імперія розкололася на Західну й Східну. Розпочався процес розділення римської і константинопольської церков, який остаточно завершився у 1054 р. Західна церква з часом отримала назву католицької (грец. *katholikos* – вселенський), а східна – православної (грец. *orthodoxy* – правовір'я).

У XVI ст. стався ще один великий церковний розкол, коли у Західній Європі в процесі Реформації від католицизму відокремилися протестантські церкви. Таким чином у християнстві виникли три основні течії: православ'я, католицизм і протестантизм (з лат. *protestans* – той, що заперечує).

Православ'я нараховує 308 млн віруючих. У сучасному світі є 15 автокефальних (незалежних, самостійних) церков – Константинопольська, Олександрійська, Антіохійська (Сирія, Ліван), Єрусалимська, Руська, Грузинська, Сербська, Болгарська, Румунська, Кіпрська, Елладська (Грецька), Албанська, Польська, Чехії та Словаччини, Американська. На початок XXI ст. у вселенському православ'ї існували також п'ять автономних церков: Синайська, Фінляндська, Японська, Критська і Естонська.

Основу православного віровчення становить Біблія ("Святе Письмо"), Святий переказ, Символ віри, затверджений на перших двох Соборах 325 і 381 рр.

Особливої уваги церква надає наверненню неофітів, внутрішньому розкішному оформленню храмів, здійсненню богослужіння, де важлива роль належить священикові. Православне духовенство поділяється на чорне (ченці), що становить вищі церковні чини, і біле – одружені парафіяльні священики.

Для православних віруючих дуже важливим є відвідання храмів, виконання постів, таїнств, у яких "під видимим образом передається невидима Благодать Божа". Православна церква визнає сім таїнств: хрещення, причастя, священство, сповідь, миропомазання, шлюб і маслосвяття.

Хрещення – прилучення до християнства через занурення у воду або скроплення водою. Слово "охрещений" рівнозначне слову "християнин".

Обряд скроплення водою як магічна дія виник ще в далекому минулому. У багатьох народів вважалося, що вода має здатність

відганяти від людини "нечисту силу". Тому ще до виникнення християнства існував звичай окроплювати немовля водою і при занурюванні в неї давати йому ім'я.

Раннє християнство не знало обряду хрещення. Воно впроваджувалося поступово і тільки рішеннями перших вселенських соборів (IV ст.) було оголошене обов'язковим. Форма обряду у різних християнських церков різноманітна: католики обливають свяченою водою; протестанти – окроплюють або занурюють у воду; православні тричі занурюють немовля у "святую воду". Цією дією нібито змивається "первородний гріх", успадкований дитиною від "прабатьків людства", що відкриває перед нею перспективу спасіння.

Причастя, або євхаристія, – з'їдання хліба та вина, які сприймаються як тіло й кров Христа. Причащаючись, віруючий, учить церква, приймає "подячну жертву" і "прилучається до божественного єства". У деяких протестантських церквах та сектах (євангельські християни-баптисти, адвентисти, меноніти, п'ятидесятники та ін.) специфічною формою причастя є хлібопереломлення. На відміну від православ'я та католицизму, вони вважають причастя не таїнством, а обрядом, який символізує духовну єдність віруючих у їхній вірі у друге пришествя Христа.

На думку вчених, першоджерелами таїнства причастя є стародавні вірування та обряди. Первісні люди вважали, що поїдання тотемної тварини надає їм її сили, властивостей. Із появою землеробства хліб і вино також почали вважати кров'ю рослинницьких духів і божеств, до яких люди "причащалися". Зі стародавніх релігій християни запозичили таїнство причастя, пов'язавши його з ученням про викупну жертвову смерть Ісуса Христа.

Миропомазання – передавання хрещеному "благодаті Святого Духу" через змазування його ароматичною речовиною – миром.

Обряд змазування тіла оліїстими речовинами виник, звичайно, набагато раніше, ніж християнство. Люди вірили в магічні властивості речовин. Пізніше помазання здійснювалося, наприклад, в Індії, під час хрещення, на весіллях і похоронах. У Єгипті застосовували помазання під час освячення жерців, змазували голову під час освячення і в іудаїстському обряді.

Запозичивши зі стародавніх релігій обряд миропомазання, християни оголосили його таїнством. У ранніх християнських церквах хрещення і миропомазання здійснювалося лише на Пасху. Таїнство миропомазання виконували зазвичай над немовлям. Отже, більша частина обрядів видозмінюють усю релігійну історію людства.

Сповідь – зізнання у власних гріхах з метою спокутувати їх. Таким чином віруючі сподіваються одержати через священика прощення від Бога. Джерелами таїнства покаяння, або сповіді є первісні уявлення про зло і гріх як "бісові сили", котрі переслідують людину і яких можна позбутися, розповівши про свої гріхи іншим людям або промовляючи слова закляття.

У християнстві сповідь спочатку була прилюдною і лише наприкінці IX ст. замінена таємною, тобто сповіддю віруючого священикові, хоча в православ'ї тепер, поряд із таємною, існує і загальна сповідь.

У християнській релігійній обрядності **таїнство шлюбу** утвердилося порівняно пізно. Його ритуал склався лише в XVI ст. Згідно з твердженням православних і католицьких священиків це таїнство освячує шлюбний союз "іменем Божим", передає подружжю "благодать одностайності" щодо народження й виховання дітей.

Священство – посвята у сан диякона, священика або єпископа. Рукоположений служитель культу після цього стає посередником між Богом і людиною.

Обряд священства існував і в дохристиянських релігіях, був запозичений християнами в період утвердження перших релігійних громад і посідав значне місце. Після проголошення християнства державною релігією розпочалося становлення церковної ієрархії – священновладдя церковних чинів зверху донизу. Католицька церква запровадила свою, власну ієрархію за феодальним зразком. Те саме можна сказати й щодо православ'я. У протестантизмі священновладдя спрощене. Усі християнські конфесії визнають божественне походження церковної ієрархії.

У християнстві священство здійснюється лише чоловіками і має три ступені: диякон, пресвітер (священик), єпископ. Диякон – священнослужитель першого ступеня. Він бере участь у бого-

служінні, прислугує під час таїнств, але не має права робити це самостійно. Пресвітер (священик) може самостійно здійснювати богослужіння, обряди і шість таїнств із семи, визнаних у католицизмі й православ'ї, крім рукоположення. Єпископ – священнослужитель найвищої категорії, здійснює всі сім таїнств і має право висвячувати у сан диякона та пресвітера. Усі служителі культу наділені владою над віруючими.

Єлеєсвяття, або соборування, – помазання хворого освяченою олією – елеєм. Згідно з ученням православної церкви елеєсвяття зцілює немочі духовні й тілесні – ті, які є наслідком гріхів. У православ'ї елеєсвяття здійснюється над особами старше семи років, які мають тілесні або душевні хвороби (відчай, скорбота тощо).

Таїнство елеєсвяття у православній церкві спочатку здійснювалося сімома священиками. Вони запалювали свічки, читали сім молитов про одужання хворого, сім послань апостолів, сім віршів з Євангелія, потім сім разів змазували елеєм хворого. Тепер цей обряд здійснює один священик, але, як і раніше, збереглися сім прохань за хворого, сім молитов тощо.

Церковні свята відзначаються протягом року. Головне з них – Пасха Христова. До так званих "дванадцятих" свят належать три перехідні – Вхід Господній до Єрусалима, Вознесіння Господнє, День Святої Трійці, або П'ятидесятниця і дев'ять неперехідних – Різдво Христове, Хрещення Господнє, Стрітення Господнє, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Преображення Господнє, Успіння Пресвятої Богородиці, Різдво Пресвятої Богородиці, Воздвиження Хреста Господнього, Введення у храм Пресвятої Богородиці. Великі свята, які православна церква також відзначає урочистими богослужіннями, містять найменування (Обрізання) Господнє і пам'ять святителя Василя Великого, Різдво Іоанна Предтечі, Святих першOVERHOVНИХ апостолів Петра і Павла, Усікновення глави Іоанна Предтечі, Покрова Пресвятої Богородиці.

Християнські свята, пройшовши певний шлях свого становлення і канонізації, увібрали в себе багато обрядів і традицій інших релігій, народних свят, які, з одного боку, не суперечили християнським догматам, а з другого – слугували місіонерським цілям цієї світової релігії.

Пасха Христова (Великдень). Серед багатьох християнських релігійних свят особливе місце належить святу Пасхи. Святування Пасхи впроваджено першими християнами в пам'ять "страждань, смерті і чудесного воскресіння" Ісуса Христа.

Різдво Христове у православної церкви вважається одним із найбільш урочистих свят. Своїм походженням воно зобов'язане євангельським оповідям про дивне народження Ісуса Христа – Сина Божого і водночас людини.

Міф про народження Христа своїми джерелами сягає у первісні культові дії. У Стародавньому Єгипті, наприклад, 6 січня святкували день народження бога води, рослинності, володаря потойбічного світу Осіріса, а 25 грудня – день народження стародавнього іранського бога Митри. Утверджуючись у різних країнах, свято "Різдво Христове" вбирало в себе інші обряди і звичаї інших релігій, а також народних свят, набуваючи особливих рис, що не суперечили християнським догмам.

У Київську Русь свято прийшло разом із християнством у Х ст. і злилося із зимовим старослов'янським святом – святками.

Головне значення в догматичному змісті цього свята церква надає вченню про народження Ісуса Христа, який з'явився, щоб взяти на себе людські гріхи і вказати шлях до порятунку.

Хрещення Господнє. Це свято також є одним із головних у християнстві і православ'ї. У писаннях, присвячених Хрещенню, богослови зазначають, що воно проголошене в пам'ять історичної події – хрещення Ісуса Христа в річці Йордан. Ця подія описується в Євангеліях.

Спочатку християнство, як ми зазначали, узагалі не знало обряду хрещення. Про це свідчить те, що в ранній християнській літературі немає жодних згадок про цей обряд.

У дохристиянських культурах важливого значення надавалося обрядові "очищення" людини від будь-якої "скверни", "нечисті" за допомогою води. Згідно зі стародавніми віруваннями вода

---

¹ Щодо цієї проблеми доцільно самостійно підготувати реферативний виступ на основі додаткової літератури: *Алмазов С., Питерский Л.* Праздники православной церкви. М., 1982; *Инжиевский Ю. С., Ряб-ков В. М.* Православные святая. К., 1986.

мала очищувальну силу, вона очищала людей від нечистої сили, злих духів, що могли зашкодити людині. Звідси й звичай окроплювати водою новонароджених.

Про здійснення хрещення вперше згадується в християнській літературі кінця I – початку II ст. Однак остаточно хрещення закріпилося лише у другій половині II ст. Тоді ж виникло і свято Хрещення, пов'язане з хрещенням Ісуса Христа в Йордані.

Свято Хрещення завжди було дуже урочистим. Головний його обряд – освячення води: її святити в церкві та ополонках. До ополонки рушав хресний хід, у якому брали участь духовенство, місцева знать, віруючі, відправляли урочисті молебні. Освячення води в храмах та ополонках відбувається і в наші дні.

Свято Хрещення має і другу назву – "Богоявлення". Воно проголошене, за словами церковних діячів, як вшанування дивних подій. Нібито під час хрещення Ісуса Христа в Йордані "Бог-Отець" засвідчував з неба, що це Його "Син улюблений", і "Бог-Дух святий" зійшов на Христа в голубиному вигляді.

Стрітіння Господнє. Це свято присвячене представленню батьками Ісуса Христа свого немовляти Богові. Зустріч відбулась у єрусалимському храмі на сороковий день після народження Христа.

У науці утвердилася думка, що, впроваджуючи свято Стрітіння, християнська церква намагалася відволікти народ від стародавніх культів. Римляни в лютому святкували "очищення", покаяння, дотримувалися посту, вважаючи, що перед початком весняних польових робіт треба "очиститися від гріхів" і нечистої сили відповідними жертвоприношеннями духам та богам. Голо-

вний очисний обряд цього свята припадає на 2 лютого, коли люди на чолі з жрецьми, озброївшись факелами, виганяли з домівок злих духів зимових холодів і хвороб. Саме 2(15) лютого християнська церква й заснувала свято Стрітіння Господнього, відрахувавши від Різдва Христового (25 грудня) 40 днів, необхідних для "очищення" Марії.

Прихильники православ'я це свято тривалий час не визнавали. Тільки поступово, шляхом утвердження релігійних уявлень, православна церква спромоглася надати Стрітінню значення свята очищення. Його почали урочисто святкувати, супроводжуючи обов'яз-

ковим у цей день хресним ходом. В Україні це свято утвердилося здебільшого як церковне, у побуті воно не мало великого значення. У народній свідомості Стрітіння знаменувало кінець зими і початок весни. У народі говорили: "На Стрітіння сонце – на літо, а зима – на мороз"; "Зима з літом зустрічаються". А ще в Україні на це свято освячують свічки – "грововиці", які віруючі засвічують під час усіляких негод: злив, буревіїв, численних блискавок та грому – звідси й назва цих свічок.

Вхід Господній до Єрусалима. Це свято має дві назви: офіційно-церковну – Вхід Господній до Єрусалима, і побутову – Вербна неділя.

Вербна неділя – це переддень так званого страсного тижня, який присвячується "згадкам про страждання Христа". Свято безпосередньо примикає до Пасхи і не має постійної календарної дати. В основу свята покладено оповідку про вхід Ісуса Христа зі своїми учнями до Єрусалима, куди він ішов на страждання й смерть. Похід супроводжувався творінням чудес. За день до входу в Єрусалим, у суботу, Ісус здійснив одне з найбільших див – оживив Лазаря, який був мертвим уже чотири дні, а в неділю в'їхав до Єрусалиму. Народ радісно зустрічав його, кидаючи перед Сином Божим пальмові гілки. Про появу Христа в єрусалимському храмі розповідає Євангеліє.

В Україні ритуальне значення пальмових гілок перенесене на гілки верби, що розпускаються на цей час і, згідно з народним повір'ям, захищають від злих духів та символізують воскресіння.

Вознесіння Господнє. Створена євангелістами земна біографія Ісуса Христа завершується описанням сцени вознесіння воскреслого після розп'яття на хресті Сина Божого на небо. Начесть цієї події християнська церква й запровадила одне зі своїх свят. Відзначається воно на сороковий день після Пасхи і тому постійної дати теж не має.

Ґрунтуючись на біблійних оповідках, християнські богослови запевняють, що воскресіння Христа відкриває праведникам шлях до неба, до воскресіння після смерті. У "Настільній книзі священнослужителя" православної церкви записано: "Христос

вознісся на небо, як первісток з мертвих, явивши у своїй Особі початок покутуваної і відроджуваної ним людської природи".

Як свідчить наука, міфи про вознесіння на небеса людей, героїв і богів були поширені серед багатьох народів ще задовго до виникнення християнства. У дохристиянській міфології серед тих, хто вознісся на небо, названі грецький герой Геракл, засновник Рима Ромул, римський імператор Цезар і його наступник Август, індуїстський бог Крішна, фінікійський бог Адоніс, бог Мітра, якого шанували в Ірані, Передній Азії, Індії тощо. Християнство запозичило ідею вознесіння з вірувань фінікійців, іудеїв та інших народів.

Впроваджене разом із християнством у Київській Русі, це свято спочатку не мало значного поширення в побуті віруючих і довго залишалося суто релігійним, церковним святом.

День Святої Трійці, або П'ятидесятниця. Це свято запроваджене в пам'ять чудесного явища: на п'ятдесятий день після воскресіння Христа на його учнів (апостолів) зійшов Святий Дух у вигляді вогненних язиків, і вони заговорили різними мовами, хоча до того їх не знали, і рознесли звістку про воскреслого Ісуса Христа по всьому світі.

Міфи про божественну Трійцю ще задовго до виникнення християнства існували у стародавніх вавилонян, єгиптян та інших народів, із вірувань яких християнство, що формувалося, запозичило багато уявлень. Новозавітні оповіді про Трійцю з'явилися як наслідок необхідності пов'язати нову релігію з легендами Старого Заповіту. Тому в новозавітних книгах Христос є сином давньоєврейського бога Ягве, виявом якого є Дух Святий, що уособлює єдиного Бога.

Пояснюючи походження Христа від іудейського бога Ягве, християнське духовенство запозичило й інші іудейські свята, серед них і П'ятидесятницю. Останнє виникло у стародавніх євреїв у зв'язку з переходом до землеробства і було присвячене завершенню жнив, які тривали "сім седмиць", тобто сім тижнів.

Спочатку, у період багатобожжя, це свято кінця жнив мало своїм обрядовим призначенням жертвопринесення хліба нового врожаю місцевим польовим духам і божествам як подавцям вро-

жаю та хазяям землі. Християнство надало "святу седмиць", або П'ятидесятницю, власного специфічного обґрунтування й змісту.

В Україні свято Трійці не раз зазнавало змін. Тут воно злилося з місцевим святом давніх слов'ян – семиком (інша назва "Зелені Свята") – і запозичило у нього побутові особливості святкування. Стародавні слов'яни пов'язували семик із завершенням весняних робіт. Його мета – улещання духів рослинності у відповідальний період цвітіння і косіння трав та хлібів. У православ'ї свято Трійці пов'язане з поминанням душ померлих родичів (так звана поминальна субота).

Воздвиження. Свято Воздвиження Хреста Господнього – одне з найважливіших свят, присвячених культові хреста – символів християнської віри. Із хрестом церква пов'язує кілька міфічних подій. Про одну з них священики завжди згадують у святкових проповідях. За переказами, римський імператор Костянтин, який дозволив вільне сповідання християнства, ще будучи "язичником", перед однією з найбільших своїх битв мав чудесне видіння: на небі немовби з'явився осяяний хрест із написом: "Ним перемагай!". Тієї ночі, за церковною легендою, імператорові з'явився уві сні сам "Син Божий" Ісус Христос і порадив взяти в битву прапор із зображенням хреста. Костянтин зробив усе, як велів Христос. Крім того, він наказав своїм легіонерам намалювати знак хреста на щитах. У битві Костянтин одержав перемогу і, як запевняють церковні історики, з того часу увірував у чудодійну силу хреста. У православ'ї хрест для особливого шанування виносять кількарізів протягом року (хрестопоклонна неділя та ін.)

Богородичні свята. Окрім свят на честь Христа і божественної Трійці, християнська церква ввела свята на честь його матері – Богородиці. Це: Різдво Богородиці, Введення у храм, Благовіщення, Успіння, Покрови і багато днів пошанування її "чудотворних" ікон (ікони Божої Матері, "Почаївська", "Касперівська", "Неопалима Купина" та ін.).

У вшануванні Діви Марії-Богородиці наявні сліди вшанування стародавніми народами богині землі.

Отже, і ці свята були підготовлені попереднім проторелігійним і релігійним досвідом віруючого людства. Зокрема,

на створення образу християнської Богородиці значний вплив справили уявлення стародавніх єгиптян про богиню Ісіду. У християнських творах, у тому числі в Біблії, Богородиця зображується у вигляді "цариці небесної", крилатої небожительки, "оповитої в сонце". На голові в неї – вінок із дванадцяти зірок. Давньоєгипетська богиня Ісіда також зображується небесною царицею, вона також народила, за вченням стародавньої релігії, божественного сина – "спасителя" Гора. Подібна християнська Богородиця і до богині сирійців та фінікійців – Астарти. Стародавні народи вклонялися цим богиням, вважаючи їх божествами родючості землі, худоби, заступницями землеробства. Цими властивостями наділена й Богоматір християнства.

Міф про "непорочне зачаття" церква запозичила також зі стародавніх, дохристиянських релігій. Згідно з релігійними міфами Стародавнього Сходу непорочно народжуються від непорочних матерів іранський Мітра, індійський Будда, давньоіранський Заратустра. Саме ці міфи й лягли в основу створення християнської легенди про "непорочне зачаття" як самої діви Марії (католицизм), так і Христа (православна церква зачаття Марії її матір'ю Анною визнає звичайним).

Виникнення свята *Різдва Богородиці* наука пов'язує з давніми землеробськими осінніми святами на завершення збирання врожаю. Служителі культу з особливим натхненням розповідають віруючим в день свята, що Божа Матір є "великою праведницею", помічницею і заступницею людей, покровителькою сільського господарства, що, "народивши Христа", вона зробила перший крок до "вічного спасіння" людей.

Свято *Введення* в храм Богородиці, згідно з ученням християнської церкви, пов'язане з переданням трирічної Марії на виховання до єрусалимського храму.

Благовіщення – свято, що має своїм сенсом оповідь про одержання Марією повідомлення від архангела Гавриїла, що вона непорочно зачне від Святого Духа. На Україні це свято передусім початкові весняні польові роботи і супроводжується "свяченням" насіння тощо та прикметами про майбутній врожай.

Свято *Успіння* церква відзначає як день пам'яті Богоматері. Багато в церковному тлумаченні цього свята нагадує давньосирійське сказання про смерть Кібели – богині родючості. В Україні це свято злилося з давньослов'янським язичницьким святом збирання врожаю і принесення хліба та плодів у жертву духам за "сприяння" новому врожаєві.

Великим святом православної церкви, присвяченим культові Богоматері, є свято *Покрови*. Воно не пов'язане із "земним життям" Діви Марії, а введене в пам'ять чудесного явлення Богородиці, яке нібито відбулося 910 р. у Влахернському храмі Богородиці в Константинополі. Під час нічного богослужіння юродивий Андрій, зарахований згодом до святих, бачив, як Богоматір, котру обступили ангели і святі, з'явилася у повітрі, помолилася про спасіння світу від бід та страждань і розпростерла над усіма свій покров у вигляді широкого тонкого серпанку.

Із християнськими святами тісно пов'язані пости, серед яких православна церква виокремлює багатоденні – Великий піст, Петрів піст, Успенський піст і Різдва́ний піст. До одноденних постів належать Хрещенський святвечір, Усікновення глави Іоанна Предтечі, Воздвиження Хреста Господнього, а також дні середи і п'ятниці протягом майже всього року.

Православ'я в Україні складалося протягом багатьох століть і є логічним продовженням київського християнства, яке утвердилось в Київській Русі задовго до відомого розколу на православних і католиків. Його специфіка в обрядово-культовій сфері, мистецькому оформленні церков, оригінальному трактуванні деяких канонів зумовила формування в ньому таких рис, як демократизм, соборноправність, народність, віротерпимість, гуманізм. Своє практичне вираження українське православ'я знайшло в русі за створення української автокефальної православної церкви та її визнання вселенським православ'ям (див. розд. IV).

Католицизм – один із трьох основних напрямів християнства, що має чимало особливостей у віровченні, відправленні культу та організації. Сучасний католицизм поширений у країнах Європи, Північної та Південної Америки, а також в Африці, Азії і нараховує 1 млрд 17 млн 580 тис. віруючих.

У питаннях віровчення католицизм має багато спільного із православ'ям: віра у два джерела віровчення ("Святе Письмо" і "священний переказ"), Божественну Трійцю, рятівну силу церкви, наявність безсмертної душі, потойбічне життя тощо. Є чимало спільних рис і в обрядовості. Але віровчення та культ католицизму мають деякі відмінності.

За поглядами католицьких богословів, Дух Святий іде не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина (учення про філіокве; з лат. *filioque* – "і від Сина"). Поряд із раєм та пеклом католицизм визнає чистилище, де душа нібито перебуває доти, поки її не відправлять до раю. Католицька церква вчить, що тривалість перебування у чистилищі залежить від молитов та пожертвувань родичів і друзів померлого. У католицизмі значнішою мірою, ніж у православ'ї, розвинуте шанування Богородиці. Католики вірять, начебто Марія, на відміну від усіх інших святих, вознеслася на небо не лише душею, а й тілом. Таке вчення про Марію, гадають учені, покликане було до поширення впливу церкви серед жінок. Однією з головних відмінностей католицизму від інших напрямів у християнстві є вчення про зверхність Римського папи (мається на увазі претензія бути керівником усіх християн) та догмат папської непогрішності у справах віри й моралі. Католицькому духовенству всіх рангів заборонено одружуватися.

Головним богослужінням у католицькій церкві є меса (літургія), яка до недавнього часу правилася тільки латинською мовою. Для посилення впливу на парафіян тепер дозволено користуватися національними мовами і вводити в літургію національні мелодії. Деякі відмінності є у формі здійснення таїнств: хрещення відбувається не зануренням немовляти у купіль, а обливанням; на відміну від православних, католики причащаються тільки хлібом, випеченим із прісного тіста; миропомазання (конфірмація) здійснюється не над немовлям, а в 7–8-річному віці; сповідь відбувається перед особливою сповідальницею, де священник відгороджений від того, хто сповідається.

Очолоє католицьку церкву папа римський, який діє за допомогою особливої системи установ (її називають "римською курією"). Усі ці установи (секретаріати, конгрегації, трибунали,

комісії) є за своєю сутністю особливого гатунку міністерствами, які керують різними галузями церковного життя (монастирі, релігійна освіта, церковні кадри, контроль над обрядами тощо). Усі найважливіші центральні органи управління церквою очолюють вищі католицькі ієрархи – кардинали.

Папська курія розміщена в місті-державі Ватикані, світським главою якого (монархом) є папа. Протягом 25 років католицьку церкву очолював видатний папа **Іоанн Павло II** (1920–2005). Зараз папою є **Франциск** (нар. 1936). Обирається папа на конклаві (зборах) кардиналів довічно. Він вважається вікарієм Христа, вищим главою вселенської церкви, західним патріархом, примасом Італії, архієпископом Римської провінції, сувереном держави-міста Ватикан, розташованим у межах Рима. Незважаючи на свої карликові розміри (44 га), Ватикан має усі атрибути держави (збройні сили, грошові та поштові знаки, герб, прапор, гімн тощо).

Ватиканові підпорядковані численні позацерковні політичні католицькі організації: партії, профспілки, об'єднання молоді, жінок, студентів, учителів тощо. Загалом державний секретаріат Ватикану керує 34 міжнародними політичними позацерковними об'єднаннями. Католицька церква розпоряджається великою кількістю газет та журналів, під її контролем і керівництвом діє широка мережа установ народної освіти.

На території України послідовники католицизму з'явилися у XIII ст. У 1321 р. було засновано Київську дієцезію, у 1375 р. – Галицьку, у 1427 – Володимиро-Волинську, пізніше – Кам'янець-Подільську і Херсонську. До початку XIX ст. католицизм в Україні існував безперешкодно. Однак потім царський уряд розпочав гоніння (було закрито багато костьолів, монастирів, обмежена душпастирська діяльність). У радянський період від 1920 р. тиск на католицьку церкву посилювався і на кінець 30-х років у ній залишився чинним лише один костьол. У роки другої світової війни діяльність католицьких громад активізувалася, а в повоєнний період (особливо 50–60-ті роки) знову розпочався наступ на церкву і на кінець 80-х років в Україні офіційно було зареєстровано близько 90 громад без жодної чинної ієрархії.

У незалежній Україні католицька церква здобула умови для динамічного розвитку, її духовним центром є Львівська архієпископія. Від 1992 р. в Україні працював перший Апостольський Нунцій (посол) архієпископ **А. Франко** (нар. 1937). Нині в Україні працює послом призначений папою Бенедиктом XVI архієпископ **М. Мокшицький** (нар. 1961). На початок 2017 р. у нас діють понад 935 католицьких громад, що охоплюють усі області, 33 монастирі, 6 духовних навчальних закладів, зокрема Український римсько-католицький університет, працюють 12 періодичних видань та 579 служителів культу.

Протестантизм (380 млн) є різновидом християнства, він виник у XVI ст. і започаткував собою епоху Реформації. Оскільки віджилий феодальний лад захищала католицька церква, то Реформація насамперед була спрямована проти католицької ієрархії. У результаті від папства відмежувалися деякі країни Західної та Північно-Західної Європи, де й виникли в XVI ст. незалежні від римської курії так звані протестантські церкви: лютеранська, реформатська, менонітська, анабаптистська (у континентальній Європі), англіканська, пуританська, пресвітеріанська, конгрегаціоналістська (в Англії). Строкати́сть протестантизму віддзеркалювала інтереси соціальних і національних сил, які брали участь у буржуазних революціях.

Заперечуючи католицьку ієрархію, протестанти відкинули рішення церковних соборів, послання пап, тобто "святий переказ", а також культ Богородиці, святих, ікон. Оскільки протестанти взяли за основу не магічну релігійну дію (богослужіння), а внутрішню віру, то літургію було усунено, а молитовні будинки більшості протестантських церков (сект) мало чим відрізняються від звичайних будинків. Вони лише зазвичай мають великий зал для всієї громади.

Із семи християнських таїнств, що практикуються в католицизмі та православ'ї, протестантизм залишив лише два – хрещення (дорослих) і причастя.

До основних принципів протестантизму належать: спасіння особистою вірою, священство всіх віруючих, винятковий авторитет Біблії.

Охарактеризуємо деякі напрями раннього і пізнього протестантизму й окреслимо їхнє становище, особливості віровчення та культу, регіони діяльності.

Ранній протестантизм. Лютеранство. У 1517 р. німецький теолог **М. Лютер** (1483–1546) на дверях Замкової церкви в м. Вітгенберг вивісив тези проти торгівлі індульгенціями. У цих тезах він виклав основний зміст нового релігійного вчення, що заперечувало багато догматів католицизму й пристосовувало християнство до умов життя буржуазного суспільства.

Під наглядом М. Лютера було складено документ "Аугсбурзьке віросповідання", що скасовував пишну обрядовість, спрощував церковну ієрархію, запроваджував богослужіння національною мовою. Надалі було написано "Апологію" – теологічне обґрунтування сповідання, потім складено Великий і Малий катехізиси. Це разом з деякими іншими творами ввійшло до "Книги згоди" (1580), яка й досі є головним джерелом лютеранського віровчення. Із Біблії лютерани особливу увагу приділяють Новому Заповіту, а в ньому – Євангелію від Іоанна та посланням ап. Павла.

Особливостями культу є те, що ікони усунено, хоча релігійні картини, вітари, свічки, розп'яття і органна музика збережено. Богослужіння здійснюється рідною мовою парафіян. Католицьку месу відкинута. Перше місце посідає проповідь, пояснення тих чи інших пунктів віровчення. Із таїнств визнаються, як зви- чайно у протестантів, лише два – хрещення і причастя.

Оскільки шлюб не вважається таїнством, дозволяється розлучення і другий шлюб. Найбільш поважною причиною для розлучення лютерани, як і всі християни, вважають насамперед подружню невірність.

Лютерани визначили церкву як "конгрегацію святих, у якій Євангелія правильно сповідаються, а таїнства правильно здійснюються". Лютеранську громаду очолює виборна церковна рада і пастор.

Лютеранство поширене у ФРН, Швеції, Данії, Фінляндії, Норвегії, Ісландії, Естонії, Латвії, Литві та США, кількість його прихильників становить близько 70 млн чоловік. Від 1947 р. існує Всесвітня лютеранська федерація.

З'явившись в Україні разом з німецькими переселенцями, лютеранство нараховує на сьогодні близько 80 громад. Його репрезентують такі церкви, як німецька, шведська і українська.

Кальвінізм. У Швейцарії боротьбу з католицькою церквою спершу очолив **Ульріх Цвінглі** (1484–1531), який проголосив ще в 1522 р. основою християнства тільки Святе Письмо. Цвінгліани заперечували всі християнські таїнства і всі обряди католицизму, визнавали цілковиту самостійність кожної общини і ввели виборність духовенства. Цвінглі загинув в одній із битв у релігійній війні. Його справу продовжив **Жан Кальвін** (1509–1564), який у 1536 р. опублікував "Настанову в християнській вірі". Він висунув фаталістичне вчення про "абсолютне приречення" та мирський аскетизм, заклав теоретичні підвалини ще однієї течії раннього протестантизму.

За кальвіністичним ученням, Бог ще під час створення світу наперед визначив долю кожної людини у справі спасіння, і воля його незмінна. Це не означає, що треба пасивно сприймати свою долю, бо людина ділами повинна довести, що вона є "божою обраницею". Успішна професійна діяльність, добропорядність, набожність, працелюбність, покірливість владі – це вияви обраності. Тут маємо релігійне обґрунтування буржуазної підприємливості, корисливості й гендлярства і в тому є кальвіністське "мирське покликання". Підкорення наживі, скнарості в поєднанні з обмеженням потреб і відмовою від багатьох свят для збільшення кількості робочих днів становили "мирський аскетизм".

Кальвіністи кардинально спростили релігійну організацію: общину очолює обраний віруючими пресвітер, а професіональні проповідники (пастори) – це не більше і не менше, як службовці общини.

Сучасний кальвінізм представлений трьома напрямками: реформаторством (кальвіністи Європи: у Франції, Нідерландах, ФРН, Угорщині, скандинавських країнах, частково в країнах Балтії та на Закарпатті), пресвітеріанством (англо-шотландські кальвіністи "Вестмінстерського віросповідання", пуритани) й конгрегаціоналізмом (кальвіністи, які визнають цілковиту неза-

лежність общин, відсутність спільного для них керівництва). Пресвітеріанство й конгрегаціоналізм дуже поширені в США.

Реформатори й пресвітеріани об'єднані у "Всесвітній альянс реформаторських церков", діє також "Інформаційний конгрегаціоналістський собор". Кількість кальвіністів у всьому світі становить 45 млн чоловік.

Поява кальвінізму в Україні, у період належності її до Речі Посполитої, тісно пов'язане з його поширенням в Польщі і Білорусі.

На сьогодні в Україні діє УЄРЦ (Українські Євангельські Реформатські Церкви) – деномінація, що містить вісім церков, які визнають Вестмінстерське сповідання віри і спираються на нього.

Англiканство. Реформація в Англії відбувалася з ініціативи дворянства та буржуазії. Конфлікт англійського абсолютизму з папством завершився актом 1534 р. про суперматію (верховенство), згідно з яким церква Англії оголошена незалежною від Рима; її главою став король, а сама вона державною. Пізніше, у 1671 р., парламент прийняв "39 статей", які формулюють англiканський символ віри, що містить принципи протестантизму. Однак зберігалось повне значення таїнства хрещення й причащення, багато католицьких обрядів, єпископська ієрархія, звідси ще одна назва цієї церкви – єпископальна.

Єдиної церковної організації немає, усі церкви поділяються на три групи, а саме: висока, близька до католицизму; низька – пуритансько-пієтичного спрямування; і широка – панівна, яка прагне до об'єднання з усіма християнськими течіями.

Консультативний орган сучасного англiканства – Ламбетські конференції, які скликаються раз на 10 років його примасом архієпископом Кентерберійським. У 1968 р. створено Англiканську консультативну раду з 50 членів, яка виконує функції синоду. Англiканство, крім Великої Британії, поширене в Шотландії, Ірландії, Канаді, Індії, Австрії, США. У всьому світі налічується близько 30 млн англiканців.

Методисти виникли на ґрунті англiканства з методичним дотриманням релігійних приписів. Засновником є **Джон Веслі** (1703–1791). Повністю порвавши з Римом, усунувши католицьке "чистилище" і заборонивши продаж індульгенцій, знищивши

ікони та моці, а також прийнявши протестантський принцип спасіння особистою вірою, методисти не прийняли другий принцип – священство всіх віруючих. Тут збережено ієрархічний устрій, підпорядкованість парафіян. З обрядів практикуються хрещення і причастя.

Методистська громада розподілена на "класи" по 12 осіб. "Класи" об'єднуються в округи на чолі із суперінтендантами або єпископами. Щорічно відбуваються конференції віруючих, які вважаються вищим органом для певного округу.

В Україні методисти з'явилися у 1-й пол. ХХ ст. Нині вони мають по всій Україні вісім громад.

Пізній протестантизм. Найпоширенішим різновидом протестантизму є *баптизм*, який нараховує понад 35 млн послідовників у всьому світі. Баптизм виник 1609 р., коли керівник амстердамської групи конгрегаціоналістів *Дж. Сміт* (близько 1554–1612) хрестився вдруге сам (обливанням) і хрестив вдруге своїх прихильників. Звідси й назва "баптисти" (з грец. *baptize* – "хрестити водою").

Визнаючи загальнохристиянські догмати (Символ віри), баптисти, проте, заперечують роль церкви як посередниці між Богом і людьми, проповідують принцип "спасіння особистою вірою". На відміну від лютеран, баптисти хрестять дорослих: хрещення – це, мовляв, початок навернення у віру.

Баптистський культ було значно спрощено: не вшановуються ікони, хрест, святі. Богослужіння замінені молитовними зборами, які відбуваються кілька разів на тиждень, але в неділю обов'язково включають бесіду на релігійно-моральну тему, колективну молитву, співи релігійних пісень у супроводі музичних інструментів. У першу неділю кожного місяця причащаються. Молитовні збори, на яких здійснюється обряд причастя, називаються "вечорами любові", а сам обряд – хлібопереломленням. Буханець спеціально випеченого хліба ламають на шматки і кладуть на піднос. Потім великі шматки ламають на дрібніші. У спільну чашу наливають розбавлене вино. Кожний член громади з'їдає шматочок хліба і запиває ковтком вина. Єдиний корвай – символ єдності громади. Після причастя всі цілуються один з одним – це символ баптистського "братства у Христі".

Сенс життя баптист убачає у тому, щоб врятувати власну душу від гріха і підготуватися до гідної зустрічі з Христом на тому світі, а також залучити до своєї віри принаймні хоч одну людину.

Баптисти вперше в історії висунули (і підтримують) вимогу свободи совісті та відокремлення церкви від держави.

Частина баптистів вважає, що головним джерелом віровчення є Євангелія, вони називають себе євангелістами, або євангельськими християнами (у межах баптизму).

В Україні баптизм потрапив із Німеччини у середині XIX ст. Першим українцем, який, шукаючи істину, став учасником українського євангельського руху, був **Іван Онищенко** (бл. 1815–1892). Народився він кріпаком у другій декаді XIX ст. у селі Основа на Херсонщині. Німецькі колоністи, які, найвірогідніше, і познайомили Івана з протестантським тлумаченням Слова Божого, навчили його німецької мови. Десять восени 1852 р. Онищенко хрестився і вже навесні наступного року почав хрестити своїх однодумців. Продовжувачі справи Онищенка, відокремившись від офіційної церкви наприкінці XIX ст., припиняють хрестити новонароджених немовлят, здійснювати шлюбні церемонії та поховальні обряди за православними традиціями. Про це сільські уряди починають укладати акти, аби справи "відступників" було зафіксовано та доведено до відома влади в Російській імперії.

У 1884 р. відбувся перший з'їзд російських баптистів, що утворив "Всеросійський баптистський союз", який з 1905 р. увійшов до "Всесвітнього союзу баптистів" після його заснування. У 1908 р. перший з'їзд євангелістів утворив "Всеросійський союз євангельських християн". Ці організації створили мережу общин, видавали релігійну літературу, у тому числі журнали й газети, готували свої кадри проповідників.

У СРСР у 1944 р. баптисти, євангельські християни створили церкву євангельських християн-баптистів (ЄХБ). У 1945 р. до неї приєдналася частина п'ятидесятників, а в 1963 р. – братські меноніти. На початку 60-х років найактивніші члени розкололи церкву ЄХБ і створили власний керівний орган – так звану Раду церков ЄХБ. "Баптисти-розкольники", як прозвали це угруповання в середовищі цих віруючих, не визнали радянське законодавство про свободу совісті.

На початок 2017 р. в Україні діють 2639 громад ЄХБ. Вони утворили Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСО ЄХБ), який опікується питаннями розвитку державності України, відродження духовної культури. Практична реалізація цих ідей здійснюється через євангелізаційну роботу серед населення, спорудження і реставрацію культових приміщень, розвиток своїх друкованих органів, навчальних закладів тощо.

В Україні баптисти становлять 80 % від загальної кількості членів протестантських церков.

Адвентизм виник у середині XIX ст. у США, коли баптистський проповідник **У. Міллер** (1782–1849) виступив з проповіддю про друге пришествя Христа (з лат. *adventus* – пришествя). Він "виражував", що ця подія станеться між 21 березня 1843 р. і 21 березня 1844 р.

Невдовзі стала очевидною неспроможність цього пророцтва, довелося призначати нові строки "кінця світу". Однак адвентистський рух вижив. Найбільша течія адвентизму виникла в 1863 р. Це адвентисти сьомого дня, які вважають святковим днем тижня суботу. Вони надають особливого значення творам американської пророчиці **Є. Уайт** (1827–1916), яка обстоювала положення "санітарної реформи" (досягнення віруючими фізичної досконалості до "другого пришествя" Христа), церковної десятичини й активної місіонерської діяльності.

Культ адвентистів мало чим відрізняється від баптистського. Три-чотири рази на тиждень відбуваються молитовні збори, їхня форма та зміст такі самі, що й у баптистів. Причащення здійснюється один раз на квартал, хрестять тільки дорослих, заперечують безсмертя душі. За вченням адвентистів, під час "другого пришествя" Христа Бог воскресить як тіла, так і душі померлих, після чого піддасть їх суду. Грішники будуть знищені назавжди, а праведники існуватимуть вічно.

Адвентисти об'єднуються в громади, які утворюють "союзи", що входять до 10 дивізіонів, розподілених по європейському, азіатському та американському відділеннях. На чолі всієї структури Генеральна конференція, яка обирає Виконавчий комітет, розташований у Вашингтоні (США). Вважають, що разом кіль-

кість адвентистів становить близько 7 млн чоловік. Ця організація швидко зростає, у 1978–1982 рр. вона збільшилася на 800 тис. чоловік. Наприклад, на 54-й сесії Генеральної конференції (1985) прийнято програму, за якою за п'ять років організація мала збільшитися на 2 млн чоловік.

У нашу країну адвентизм проник із США ще в XIX ст., але тривалий час він був релігією тільки для німецьких колоністів, потім поширився серед місцевого населення. Зараз в Україні діють громади (бл. 1015) реформованого адвентизму – адвентисти сьомого дня (АСД), понад 40 тис. членів якого ведуть широку місіонерську роботу, працюють у лікарнях, сирітських домах, будинках для людей похилого віку тощо.

П'ятидесятники (16 млн) вийшли з баптизму наприкінці XIX ст. у США. Назва секти походить від християнського свята П'ятидесятниці – на відзначення євангельської оповіді про зішестя Святого Духа на апостолів Ісуса Христа на п'ятдесятний день після його воскресіння.

На відміну від баптистів, п'ятидесятники практикують не лише водне хрещення, а й "хрещення" Святим Духом. Вони вірять у можливість безпосереднього спілкування з Богом і одержання від нього так званих видимих дарів Святого Духа.

Хрещення Святим Духом – специфічний обряд, коли учасники молитовних зборів доводять себе до стану колективного трансу.

Крім сходження Святого Духа, п'ятидесятники вважають, що їхня обраність підтверджена наявністю у них дев'яти "духовних дарів": слова мудрості (знання Біблії), слова знання (мистецтво проповідувати), віри (яка дається Святим Духом), зцілення (лікування хворих), дивотворення (у буквальному розумінні слова), пророцтва, розрізнення духів (уміння розпізнавати в людині нечисті духи й виганяти їх), говоріння "іншими мовами" (глосолоалія), витлумачення "інших мов" (як найвищий дар).

Серед п'ятидесятників значне поширення мають ідеї швидкого "другого пришестя" та хіліазму, практикується пророцький культ, у громадах є пророки і цілителі. П'ятидесятники проповідують релігійну і громадську ізольованість, вимагають

відмови від активного суспільного життя, визнання вічної й неопукної провини перед Богом, абсолютної покірності пресвітерам.

Общину п'ятидесятників очолює пресвітер, якого висвячують ієрархи вищого рангу – єпископи, котрі за своєю "святістю" є апостолами, вони володіють усіма "дев'ятьма дарами". Пресвітери підлягають єпископам, котрі висвятили їх незалежно від територіальної належності общини.

В общині є також диякони й диякониси, проповідники, пророки, цілителі (останні дві посади виконуються анонімно). Існують адміністративні посади: секретарі, касир, помічник касира, керівник і секретар місіонерського відділу, керівники секції сім'ї, відділу молоді. У кожній общині функціонують жіночі відділи, або сестринські ради, які контролюють приватне життя віруючих, подають допомогу їхнім сім'ям, займаються благодійництвом (відділ Тавіфи). У великих общинах діють хори й оркестри, є регенти, диригенти, органісти.

В Україні існує низка течій п'ятидесятництва, що об'єднані в ЦХВСУ (Церква християн віри євангельської України) з майже 1600 громадами.

Свідки Єгови почали з'являтися наприкінці XIX ст. Засновник – **Ч. Рассел** (1852–1916), який 1872 р. створив гурток "дослідників Біблії". У 1884 р. зареєстрував "Біблійне і трактатне товариство вартової вежі". Це поклало початок рухові єговістів. Згодом їм було дозволено вербувати послідовників, проводити зібрання, мітинги, створювати навчальні заклади, засоби інформації тощо. Учення Ч. Рассела доповнив **Д. Рутерфорд** (1869–1942).

Назва єговістської організації кілька разів видозмінювалася й уточнювалася. Спочатку вона називалася "Міжнародним товариством дослідників Біблії". Його послідовники вважають метою й сенсом свого життя проповідь Біблії, вони "свідчать істинність" слова Єгови й тому називають себе "свідками Єгови".

Єговістське богослов'я полягає в модерністському, соціально-політичному коментуванні Біблії, у тлумаченні її сюжетів і міфів відповідно до мислення сучасної людини. Таке тлумачення втілене у "Перекладі Біблії Нового світу" (1963).

Змінивши кілька назв, секта врешті прийняла 1931 р. назву "Свідки Єгови". Вважають себе християнами, але заперечують християнське вчення про Трійцю, безсмертну душу, пекло й чистилище, усі християнські таїнства та обряди. На думку єговістів, Христос і дух святий – породження Єгови, але Христос виконував лише покутну місію. Єгова – це центр Всесвіту, від нього походить увесь світ, що розвивається за законами еволюції. Сучасний світ є ареною боротьби Єгови й Христа із Сатаною, вона виявляється у війнах, політичних, економічних та екологічних кризах, катастрофах, міжнародній напруженості, злочинності, занепаді моральності тощо. Ця боротьба завершиться всесвітньою битвою "армагедоном", після чого настане Царство Боже.

Центр єговістської організації міститься в Брукліні (США). На чолі її стоїть "керівна корпорація" з її членів і комітет директорів на чолі з президентом та секретарем. Йому підпорядковані численні окружні бюро та філіали в багатьох країнах світу. Видаються журнал "Сторожова вежа" накладом кілька мільйонів примірників, інша література 163 мовами світу.

Кількість свідків Єгови в усьому світі становить близько 6 млн чоловік.

В Україні перші громади з'явилися у 20-х роках ХХ ст., коли до її західних областей почали вертатися із США та Канади українські емігранти. У той період організаційні структури єговістів в Україні підпорядковувалися крайовому Бюро в Лодзі (Польща). Після заборони, переслідувань і нелегальної діяльності протягом кінця 30–80-х років Свідки Єгови від 1991 р. в Україні є офіційно зареєстрованою і вільно діючою релігійною організацією. Кількість її членів, що об'єднані у близько 900 громад, наближається до 90 тис.

У 1830 р. у США виникла **Церква Ісуса Христа Святих останніх днів**, заснована **Джозефом Смітом** (1805–1884). Її представники мормони оселилися й досі живуть у м. Солт-Лейк-Сіті (штат Юта).

Віровчення мормонів полягає в тому, що Смітові начебто явився ангел Мороні і вказав, де знайти золоті платівки з письменами Мормона, останнього ізраїльського пророка, якому Христос, по-

бувавши після воскресіння в Америці, нібито заповів заснувати общину й виклав особливе вчення. Було складено "Книгу Мормонів" – книгу ізраїльтян, що перебралися колись до Америки. Вона містила витяги з Біблії, у яких викладається історія перших жителів Америки. У книзі стверджується, що світ прагне досконалості за "законом прогресу" (найвищий його вияв – капіталізм), заперечення цього прогресу є непокорою Богові. Отже, грядуть кінець світу і битва Бога із сатаною, і спасенними будуть тільки мормони. Згідно з ученням мормонів, релігія має нести людям радість, учити працелобству, бути розвагою. Тому в їхньому культі поєднуються і молитва, і пісні, і навіть танці в церкві.

Мормонську церкву очолює президент, він же пророк, при ньому діє президентська рада й апарат управління церквою. Активно використовуються засоби масової інформації, мистецтво. Загальна кількість послідовників ЦІХСОД перевищує 15,3 млн.

В останні десятиріччя мормони поширюють своє вчення в багатьох країнах світу, організовують у них центри "сімейної історії". Духовна єдність сучасників та минулих поколінь – одне з фундаментальних положень "Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів", яке породило практику замісного хрещення, що є етапом розвитку деяких загально християнських інтуїцій. Замісне хрещення мормонів не є маніпуляцією з душею померлого і не означає автоматичної зміни його релігійної належності. Відповідно до вчення всіх авраамістичних релігій, дух покійного перебуває в Божественній владі.

Неважко зрозуміти, що зв'язок із живими та поколінням, що відійшло у вічність, став своєрідним каталізатором досліджень, що здійснюють мормони. Тому не дивно, що в пошуках свого коріння мормони почали звертатися до різних країн, збираючи в архівах Солт-Лейк-Сіті величезну базу родовідних даних. Церква має багату бібліотеку сімейних історій, яка містить понад 300 тис. книг, два з половиною мільйони плівок мікрофільмів і більше ніж 825 000 мікрофлш. Приблизно 4200 одиниць даних додається до колекції щомісяця. Записи про кілька мільярдів померлих людей містяться у бібліотеці і надаються усім, хто зацікавлений у дослідженні своїх сімейних коренів незалеж-

но від того, яку релігію він сповідує. На сьогодні близько 100 країн світу мають понад 3900 відділень бібліотеки сімейної історії – Центрів сімейної історії. Будь-хто, якщо бажає вивчити власний родовід, може отримати інформацію в цих центрах або зануритися у базу даних, доступну через Інтернет (тут зберігається близько мільярда імен).

Тому імпульс, який надала розвитку генеалогії "Церква Ісуса Христа Святих останніх днів", було підхоплено цілою низкою незалежних науково-дослідних організацій. Серед них особливим авторитетом в академічному колі користується Генеалогічне товариство штату Юта (ГТЮ, засновано в 1894 р.), що входить до складу міжнародної ради архівів. Починаючи з 1940 р., товариство у співпраці з архівами більшості країн світу займається мікрофільмуванням історичних документів.

З 1992 р. відповідна діяльність активно здійснюється і в Україні. Зі створюваних двох екземплярів страхових копій мікрофільмів один безкоштовно передається державному архіву, другий надсилається на зберігання в бібліотеку Генеалогічного товариства. Водночас з'явилися перші місіонери в Україні. Перша громада ЦІХСОД офіційно заявила про своє існування в Україні в 1991 р. Наступного року відбулося офіційне відокремлення Київської місії Церкви від Австрійської. Вона стала 295 місією світової "Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів". Перший храм Церкви на пострадянському просторі і території центрально-східної Європи було освячено 29 серпня 2010 р. у Києві. На кінець 2016 р. в Україні нараховувалося близько 12 тис. членів Церкви, об'єднаних у 51 церковний прихід. Діють три місії в Києві, Львові та Дніпропетровську.

Усі щойно розглянуті течії християнства своїм Святим Письмом вважають **Біблію**. Вона складається з двох основних частин – Старого та Нового Заповітів. Перша, давня частина Біблії – **Старий Заповіт**, як зазначалося, визнається також іудаїзмом.

Старозавітна частина Біблії становить 4/5 усього тексту Біблії і відома у двох варіантах. Масоретський текст (Танах), прийнятий і іудаїзмі, написаний давньоєврейською. Він складається з трьох книг: 1) П'ятикнижжя; 2) Пророки і 3) Писання. Головним є П'яти-

книжжя (Буття, Вихід, Левіт, Числа і Повторення Закону). Тут ідеться про створення Богом світу і людини, про гріхопадіння Адама та Єви, усесвітній потоп, про заповіт, який заповідав Бог людям, та регламентацію життєдіяльності людини, що викладена у відомих десяти заповідях. Старий Заповіт, перекладений на грецьку мову (Септуагінта), є другим варіантом цієї частини св. Письма і містить 50 книг, ставлення християн до яких різне: протестанти визнають 39 книг, православні – 11 книг вважають неканонічними, а католики – визнають їх другоканонічними.

Загалом історія створення старозавітної частини Біблії обіймає кілька століть (з XIII–XII ст. до н. е. до 60-тих років II ст. до н. е. включно).

У Новий Заповіт, що формувався протягом I–II ст. н. е., богослови відібрали 27 книг, текст яких є єдиним для всіх християн. Він складається з чотирьох Євангелій – від Матфея, Марка, Луки та Іоанна, у яких розповідається про прихід Спасителя (Месії) Ісуса Христа, про його життя, смерть і воскресіння. В інших книгах (Діяннях і Посланнях апостолів, в Одкровенні Іоанна Богослова (Апокаліпсис)) описується життя Христа, поширення християнства, тлумачиться віровчення, даються пророцтва про страшний суд та кінець світу. Канонізація Нового Заповіту відбувалася у складній боротьбі.

Наведемо перелік книг та розділів Біблії.

КНИГИ СТАРОГО ЗАПОВІТУ

I. П'ятикнижжя Мойсееве:

1. Перша книга Мойсеева: Буття (1 М.).
2. Друга книга Мойсеева: Вихід (2 М.).
3. Третя книга Мойсеева: Левіт (3 М.).
4. Четверта книга Мойсеева: Числа (4 М.).
5. П'ята книга Мойсеева: Повторення Закону (5 М.).

II. Книги історичні:

1. Книга Ісуса Навина (книга Єгошуї) (Єг.).
2. Книга Суддів (Суд.).

3. Книга Рут (Рут).
4. Перша книга Самуїлова (або Перша книга царів) (1 Сам.).
5. Друга книга Самуїлова (або Друга книга царів) (2 Сам.).
6. Перша книга царів (1 Цар.).
7. Друга книга царів (2 Цар.).
8. Перша книга хроніки (1 Хр.).
9. Книга Ездри (Езд.).
10. Книга Неємії (Неєм.).
11. Книга Естер (Ест.).

III. Книги навчальні і поетичні:

1. Книга Йова (Йов.).
2. Книга псалмів (Пс.).
3. Книга приповістей Соломонових (Пр.).
4. Книга Екклезіястова, або Проповідника (Еккл.).
5. Пісня над піснями Соломона (Пісн.).

IV. Книги пророцькі:

а) Книги великих пророків:

1. Книга пророка Ісаї (Іс.).
2. Книга пророка Єремії (Єр.).
3. Плач Єремії (Плач).
4. Книга пророка Єзекіїля (Єз.).

б) Книги малих пророків:

1. Книга пророка Даниїла (Дан.).
2. Книга пророка Осії (Ос.).
3. Книга пророка Йоїла (Йоїл).
4. Книга пророка Амоса (Ам.).
5. Книга пророка Овдія (Ов.).
6. Книга пророка Йони (Йона).
7. Книга пророка Михея (Мих.).
8. Книга пророка Наума (Наум).
9. Книга пророка Авакума (Ав.).
10. Книга пророка Софонії (Соф.).

11. Книга пророка Огія (Ог.)
12. Книга пророка Захарія (Зах.)
13. Книга пророка Малахії (Мал.).

КНИГИ НОВОГО ЗАПОВІТУ

I. Чотири Євангелія:

1. Євангеліє від св. ап. Матфея (Мт.).
2. Євангеліє від св. ап. Марка (Мр.).
3. Євангеліє від св. ап. Луки (Лк.).
4. Євангеліє від св. ап. Іоанна (Ів.).

II. Книга історична. Діяння святих апостолів (Діяння).

III. Послання апостола Павла:

1. Послання св. ап. Павла до римлян (Рим.).
2. Перше послання св. ап. Павла до коринфян (1 Кор.).
3. Друге послання св. ап. Павла до коринфян (2 Кор.).
4. Послання св. ап. Павла до галатів (Гал.).
5. Послання св. ап. Павла до ефесян (Еф.).
6. Послання св. ап. Павла до филип'ян (ФшІ.).
7. Послання св. ап. Павла до колосян (Кол.).
8. Перше послання св. ап. Павла до солунян (1 Сол.).
9. Друге послання св. ап. Павла до солунян (2 Сол.).
10. Перше послання св. ап. Павла до Тимофія (1 Тим.).
11. Друге послання св. ап. Павла до Тимофія (2 Тим.).
12. Послання св. ап. Павла до Тита (Тит).
13. Послання св. ап. Павла до Филимона (Филим.).
14. Послання св. ап. Павла до євреїв (Євр.).

IV. Соборні послання:

1. Соборне послання св. ап. Якова (Як.).
2. Перше соборне послання св. ап. Петра (1 Петр.).
3. Друге соборне послання св. ап. Петра (2 Петр.).
4. Перше соборне послання св. ап. Іоанна (1 Ів.).
5. Друге соборне послання св. ап. Іоанна (2 Ів.).
6. Третє соборне послання св. ап. Іоанна (Зів.).
7. Соборне послання св. ап. Юди (Юд.).

V. Книга пророцька:

1. Об'явлення св. Іоанна Богослова (Об.).

Крім канонічних, православні й католицькі видання Біблії уміщують твори Старого Заповіту, які не ввійшли до закону. Ось їхні назви: 2 і 3 Ездри, Товит, Юдіф, Премудрість Соломона, Премудрість Ісуса, сина Сирахова, Послання Єремії, Варух, 1–2 Маковейські.

Аналіз знайдених рукописів Старого і Нового Заповітів засвідчує, що 66 книг, з яких складається Біблія, не були поділені на розділи, вірші, не було паралельних посилань, і читання, розуміння та перепис тексту були ускладненими. Тому групи професійних священиків робили цю працю.

Якщо написання книг Біблії завершилося у II ст., а утвердження канону – наприкінці IV ст., то поділ на розділи почався значно пізніше. Кентерберійський архієпископ **Стефан Ленгтон** (?–1228) у 1205 р. упорядкував біблійний текст за розділами – спочатку латинський переклад Старого Заповіту (Вульгату), який він поділив на 929 розділів, потім – новозавітні грецькі рукописи, які він поділив на 260 розділів. Таким чином, 66 біблійних книг поділяються на 1189 розділів.

Поділ Біблії на вірші відбувся лише в XV ст. Спочатку рабин **Натан**, який 1448 р. поділив на вірші єврейський Старий Заповіт, а згодом – французький друкар **Робер Етьєн (Стефанус)** (1503–1559), який 1551 р. у власній друкарні в Парижі видав грецький Новий Заповіт із поділом на вірші. Біблія поділена на 31173 вірші. Таким чином, лише у другій половині XVI ст. Біблія набула сучасного вигляду.

Відомо, що всі книги Біблії поділяються на канонічні, неканонічні та апокрифи. Неканонічні книги вважаються лише літературою так званого біблійного кола, корисною для навчання. Апокрифи розглядаються як твори, що не мають віроповчального авторитету.

Найважливіші з іудейських апокрифів такі: 4-та книга Макавеїв, книга Єноха, книги Ювілеїв, Псалми Соломона, Вознесіння Мойсея та інші.

До новозавітних апокрифів належать: Повчання 12 Апостолів (Дидаха), Послання Варнави, 1 і 2-ге Послання Климента до коринфян, Пастор Герма, Апокаліпсис Петра, Діяння Павла,

Послання Полікарпа до филип'ян. Сім Послань Ігнатія, Євангеліє від Псевдо-Матвія, Протиевангеліє від Якова, Євангеліє Народження Марії, Євангеліє від Никодима, Євангеліє дитинства Спасителя, Історія теслі Йосипа.

Єврейський Палестинський канон Старого Заповіту чітко відокремив Святе Письмо від апокрифів і світської літератури.

У посиланнях на Біблію не даються сторінки, а вказуються книга, розділ і вірш, наприклад: Еккл. 2.5 – означає, що книга Екклезіаста, розділ 2, вірш 5; Мт. 6.11 – Євангеліє від Матфея, розділ 6, вірш 11.

Останнім часом зріс читацький інтерес до суті християнського віровчення, тому ми пропонуємо в стислій формі настанови Біблії з цього приводу.

Десять заповідей Божих:

1. Я Господь Бог твій, не будеш мати інших богів, крім Мене.
2. Не роби собі ідола або чогось подібного до того, що на небі вгорі, або на землі долі, або в водах під землею, і не вклоняйся їм, і не служи їм.
3. Не взивай даремно імені Господа Бога твого.
4. Пам'ятай день святий святкувати: шість днів працею і роби в них усі діла свої, а день сьомий – свято Господу Богу твоєму.
5. Шануй отця свого і матір свою – добре тобі буде і довго житимеш на землі.
6. Не вбий.
7. Не перелюбствуй.
8. Не кради.
9. Не свідчи ложно на свого ближнього.
10. Не жадай жони приятеля свого, не жадай дому ближнього свого, ані поля його, ані слуги його, ані вола його, ані осла його, ані всякої скотини його, ні чогось іншого, що є в ближнього твого.

Головні заповіді Божі:

1. Возлюби Господа Бога Твого всім серцем твоїм і всією душею твоєю, і всією мислю твоєю.
2. Возлюби ближнього твого, як самого себе (Мт. 22, 37, 39).

Обов'язки християнина:

1. Неділі і свята святкувати.
2. У неділю і свята відвідувати церкву і побожно брати участь у службі Божій та інших церковних богослужіннях.
3. Установлених святою Церквою постів додержувати.
4. Принаймні один раз на рік, у св. Великий піст, сповідатися і причащатися св. Таїн.
5. Весілля у заборонений св. Церквою час не справляти.

Сім святих таїнств, які визначають повноту і досконалість благодаті Божої:

1. Хрещення.
2. Миропомазання.
3. Сповідь.
4. Євхаристія.
5. Священство.
6. Шлюб.
7. Маслосвяття

Основи віри, які кожний християнин повинен знати і в них вірувати:

1. Є один Бог, Який з любові Своєї все створив і всім керує.
2. Бог є справедливий Суддя, що за добро нагороджує, а за зло карає.
3. Бог – Один, у трьох Особах: Бог Отець, Бог Син і Бог Дух Святий, або Пресвята Трійця.
4. Син Божий став чоловіком, страждав, вмер на хресті і воскрес для нашого спасіння.
5. Господь Ісус Христос заснував Єдину Соборну і Апостольську Церкву, у якій здійснюється спасіння людини.
6. Спасіння людини здійснюється Благодаттю Божою.
7. Благодать Божа конче потрібна для нашого спасіння.
8. Є вічне життя і воскресіння мертвих.

Плоди Духа Святого:

1. Любов.
2. Радість.

3. Мир.
4. Довготерпіння.
5. Благодать.
6. Милосердя.
7. Віра.
8. Лагідність.
9. Стриманість.

Три головні християнські чесноти

1. Віра. 2. Надія. 3. Любов.

Сім дарів Духа Святого, якими духовно квітне і благоприкрашається Церква Христова:

1. Дух страху Божого (синівське благоговіння перед Богом).
2. Дух пізнання (дар пророчий і пастирський).
3. Дух сили (дар сили духовної, кріпость душі й сила волі).
4. Дух поради (дар духовного водительства, наставництва).
5. Дух розуміння (чуйність душі до всього доброго й святого).
6. Дух мудрості (уміння жити за заповідями Божими).
7. Дух Господній (дар благочестя й праведності). Дари Духа Святого ми повинні самі здобувати молитвою, вірою та добрими ділами.

Гріхи смертні з протилежними їм чеснотами:

1. Гордість – Смиренність.
2. Захланність – Щедрість.
3. Нечистота – Чистота.
4. Заздрість – Доброзичливість.
5. Нестриманість – Поміркованість.
6. Гнів – Лагідність.
7. Лінивість – Працелюбність.

Блаженства євангельські:

1. Блаженні убогії духом, бо їхнім є Царство Небесне.
2. Блаженні ті, хто плачуть, бо вони втішаться.
3. Блаженні тихії, бо вони залишать слід на землі.
4. Блаженні голоднії й спраглі справедливості, бо вони вдоволяться.

5. Блаженні милостивії, бо вони помилені будуть.
6. Блаженні чистії серцем, бо вони Бога бачитимуть.
7. Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.
8. Блаженні переслідувані за праведність, бо їхнім є Царство Небесне.
9. Блаженні, коли ганьбитимуть вас і проганятимуть і наговорюватимуть всяке лихе слово на вас Мене ради.

5.3. Іслам

Іслам – наймолодша світова релігія. Іслам виник на початку VII ст. у південно-західній частині Аравійського півострова в період розпаду родоплемінного ладу і формування там центральної держави. Одним із засновників цієї релігії є **Мухаммед** (570–632 рр.), який 610 р. оголосив себе посланцем єдиного Бога.

Термін "іслам" у перекладі з арабської означає "покірність", а того, хто прийняв цю релігію, називають відданим (з араб. мусульманин). Звідси – друга назва цієї релігії: мусульманство. У Європі її називають ще "магометанство" (від зміненого імені Мухаммед – Магомет).

З Аравії іслам поширився на сусідні країни Середнього Сходу, Єгипет, Північну Африку, Індію, Індонезію, Середню та Малу Азію, Закавказзя, Європу.

Іслам є найпоширенішою після християнства релігією у світі. За даними Всесвітньої ісламської ліги, у різних країнах налічується понад 900 млн послідовників цієї релігії.

Нині мусульмани живуть більш як у 120 країнах світу, у 28 країнах іслам є державною релігією (Іран, Пакистан, Мавританія та ін.). Великий регіон проживання охоплює район Близького та Середнього Сходу, який містить усі країни від Марокко та Мавританії по берегу Атлантичного океану до Еміратів у зоні Перської затоки, Туреччину, Іран, Афганістан, Пакистан та деякі інші країни. Мешкають у цьому регіоні близько 60 % мусульманського населення планети.

Другий важливий регіон охоплює частину Південно-Східної Азії, Бангладеш, Малайзію, Індонезію, південну частину Філіппінського архіпелагу (о. Манденас). Тут мешкають близько

третини мусульман. За межами цих регіонів більш-менш значні групи мусульман зустрічаються в країнах Африки (Сенегал, Малі, Нігерія та ін.), на Балканах (Албанія, Боснія та Герцеговина, частково Болгарія), у Китаї серед національних меншин.

Заснування ісламу датують 26 липня 622 р., коли його засновник Мухаммед змушений був переселитись з Мекки до Медини, оскільки аристократична верхівка племені корейшитів не прийняла його вчення. Цей рік називається хіджра (гіджра) і є початком мусульманського літочислення. Непарні місяці мусульманського календаря складаються з 30 днів, парні з 29 (354 днів). Кожний третій рік високосний (355 днів). Місячний календар використовують у більшості мусульманських країн, які в 1980 р. широко відзначали 1500-ліття хіджри та 1400-ліття ісламу.

Як і всі релігії, іслам має кілька течій, найпоширенішими з яких є сунітська та шийтська, що відрізняються одна від одної деякими догматами і обрядами. Основні визначення ісламу викладено у "святій" книзі мусульман – **Корані** (у перекладі заруб. означає "читання"). Написаний він у VII ст., але створювався майже 100 років, роботу над ним було завершено у VIII ст.

Другим після Корану джерелом віри мусульман-сунітів є **Сунна** (араб. поведінка, приклад). У Корані й Сунні поряд із релігійними догматами і переказами про всесилля Аллаха містяться різні моральні повчання, викладено принципи взаємостосунків з іншими народами, ставлення до жінки, до власності тощо. Положення Корану і Сунни покладено в основу феодального мусульманського права – **шаріату**, у якому чітко виявлено суть ісламу.

Віровчення ісламу має такі особливості, як:

- віра в одного бога Аллаха та його посланців – Мухаммеда й Алі. Аллах – один, невіддільний і єдиний. "Доповнюють" Аллаха пророки, ангели, демони, яких також шанують, як богів;
- шанування "священного писання" (Корану), у якому розповідається про створення світу, страшний суд, містяться ворожитські заклинання, міфи, давньоарабський фольклор, сказання про пророків, указівки, які регулюють суспільні відносини й сімейні стосунки;

- шанування "священного писання" (Сунни) – зведення оповідей про діяння, учинки Мухаммеда, його висловлювання з різних приводів, його автобіографії. Сунна є основою фікха – мусульманського правознавства і шаріату – зведення прав та обов'язків мусульман;

- щоденна п'ятиразова молитва (намаз): на світанку, в обід, о третій годині дня, під час заходу сонця і перед настанням ночі. У сучасному ісламі є дво- і одноразова молитви – намази. Перед намазом – ритуальне обмивання (водою або піском);

- сплата податку (закят); у давньому ісламі – на користь бідних (чим іслам завоював симпатії пригноблених), а нині – на користь мусульманського духовенства. Закят доповнюється садаком – добровільним пожертвуванням;

- дотримання посту (уразу). Протягом дев'ятого місяця (рамазан) за місячним календарем (рік місячний коротший від сонячного на 11 днів) мусульманин від світанку і до настання темряви не їсть і не п'є, а з настанням ночі й до світанку може їсти й пити. Зараз цю вимогу спрощено. Духовенство не вимагає строгого дотримання посту від людей, які працюють на виробництві, у сільськогосподарських місцевостях, від вагітних жінок та деяких інших категорій віруючих;

- ходіння на молитви до Мекки (хаджж) – покаєння у гріхах і прилучення до святих;

- священна війна з невірними (джихад, або газават). З давніх часів цей елемент ісламського символу віри насаджував ненависть і ворожнечу до віруючих інших релігій. Зараз цей догмат не висувається, замовчується, але духовенство звертається до нього залежно від політичної ситуації.

В ісламі велику роль відіграє складна релігійна обрядовість. Мусульманин повинен щодня п'ять разів чинити молитву, дотримуватися релігійних свят, постів, обрядів та звичаїв, здійснювати паломництво.

30-денний піст місяця **рамазану** належить до обрядових звичаїв, які існували в стародавній Аравії до ісламу. Імовірно, у давні часи постилися у найбільш жаркий літній місяць. Звідси,

напевне, і назва місяця "рамазан" (арабською – рамадан), який походить від арабських слів "рамад хар", що означає спека, виснажливий час.

Літо в Аравії, особливо його кінець, було найважчим часом року в господарстві, коли запаси продуктів закінчувалися, а нещадне сонце випалювало підніжний корм для худоби. Це змушувало стародавніх арабів певним чином обмежувати себе в їжі і переносити значну частину господарських справ на прохолоднішу частину доби – вечір і ніч. Водночас стародавні араби, які вірили в добрих і злих духів та богів, влаштовували молитви про дарування дощу, аби задобрити їх. Не спавши першу частину ночі, вони молилися своїм богам і духам і, чекаючи дощу, оголошували заборону на прийняття їжі й питва протягом дня.

Таким чином, вимоги мусульманського посту місяця рамазана – нічого не їсти і не пити з раннього ранку до настання темряви, не вдихати в цей час ніяких пахошів, не купатися тощо – здебільшого повторюють доісламські звичаї, які визначали передусім особливості господарського життя стародавніх арабів.

Ураза-байрам – свято розговин, закінчення посту, яке відзначається в перший день наступного за рамазаном місяця – шавалля. Під час цього свята (воно триває три дні) віруючий повинен, згідно з правилами ісламу, звітуватися за минулий піст, почати відбувати покарання в разі порушення і заплатити так зване "почищення свята перериву" – фітр-садака.

Свято жертвоприношення (курбан-байрам) відзначається через 70 днів після закінчення урази. Центральною ритуальною дією курбан-байраму є приношення кривавої жертви (переважно барана чи верблюда). У цей час здійснюються паломництва (хадж) до Мекки (Аравія).

У дні курбан-байраму для жертвоприношень забивали найкращу худобу. У це свято, за шаріатом, вівця і коза можуть бути заколоті за "гріхи" однієї людини, корова і бик – за семеро, а верблюд – за десятьох. За ісламом, жертвоприношення необхідне для того, щоб потрапити до раю. Потрапити туди можна, лише минувши Сірат-міст, перекинутий над пеклом; він тонший за жіночий волос, гостріший за лезо, шаблю і гарячіший від вогню. При вході на Сірат стоять верблюди, корови, барани, заколоті

віруючими на курбан-байрам. На них віруючі й переїдуть через Сірат. Той, хто не приносив жертви, самостійно не зможе утриматися на мості і впаде у пекло.

Мірадж (свято вознесіння, чи "подорож пророка на небо") відзначається за місячним календарем у місяць реджеб. Мірадж (реджеб-байрам) запроваджено в ранньому середньовіччі, коли після закріплення влади халіфів у Палестині в ісламі був прищеплений культ Єрусалима (Аль-Кудс) та його "святих" місць. Для цього використано легенду, за якою в 27-му ніч місяця реджебу пророк Мухаммед, піднятий з ліжка ангелом Джебраїлом, здійснив на білій фантастичній істоті – Бураці (від араб. "блискучий", блискавка) прогулянку до Єрусалима і звідти на сім небес, до престолу Аллаха. Тут він нібито говорив з Аллахом, сказавши при цьому 99 тис. слів. Однак усе це відбулося так швидко, що, повернувшись, Мухаммед переконався в тому, що ліжко його було ще тепле, а з перекинутого ним ковша не встигла витекти вода. Для "узагальнення" цієї чудесної легенди мусульманське богослов'я доволіно тлумачило один із віршів Корану, де йдеться про подорожування до віддаленої мечеті, яка була в Єрусалимі. Пізніше в стіні одного з храмів Єрусалима було "розшукане" кільце, до якого нібито Мухаммед прив'язував Бурака під час своєї нічної подорожі.

У легендах про мірадж є чимало спільного з переказами інших релігій про незвичайні "подорожі" або вознесіння богів та святих, а також про чудесну "нараду" Бога зі своїми посланниками-пророками (порівняймо іудейські міфи про нараду Бога з Мойсеєм на горі Синай, розмови з божеством Іллі-пророка, який піднявся на гору, християнські перекази про вознесіння Ісуса Христа тощо).

Маулюд ("день народження пророка") відзначається мусульманами за місячним календарем у місяць рабі-аль-авваль. Як і мірадж, маулюд введено доволіно, набагато пізніше "подій", покладених в його основу. Відомо, що мусульманські легенди про Мухаммеда багато чого повторюють з переказів інших релігій. Цікаво, що ранні мусульманські богослови докладно розповідають про понеділок, коли народився Мухаммед, і чудеса, пов'язані із цією подією, але замовчують або сперечаються один з одним у

питанні стосовно того, коли конкретно був той понеділок. Із часом його стали відзначати 12 числа місяця рабі-аль-авваля (рабі і).

Ритуальне обрізання (суннет) в ісламі належить до установлень, запозичених з культур стародавньої Аравії. Виник цей обряд у первісному суспільстві як один із посвятних обрядів, яким знаменувався перехід юнака до старшої вікової групи роду. Подібні мученицькі обряди (не тільки обрізування, а й вибивання зубів та інші тілесні ушкодження), пов'язані з випробуванням мужності юнаків, існували у стародавніх арабів, африканців, австралійців та інших народів на стадії первіснообщинного розвитку.

В ісламі, як і в іудаїзмі, обряд обрізання отримав нове тлумачення. Він є внутрішньою ознакою релігійної належності і самим цим слугує відособленню мусульман від людей інших вір, вселяє віруючим ідею мусульманської винятковості.

Шахсей-вахсей (ашура) – траурні релігійні церемонії у мусульман-шиїтів, здійснювані на десятий день місяця мухарраму. Згідно з мусульманськими переказами свято введено на честь мученицького кінця онука пророка Мухаммеда – шиїтського імама Хусейна (VII ст.).

Історичні факти засвідчують, що смерть Хусейна не була мученицькою і "не викупила людську свободу й право", як учать мусульманські проповідники. Хусейн помер у політичній боротьбі за владу. "Свобода і право" від цього не перемогли. Навпаки, одразу за смертю Хусейна люди, спровоковані на повстання його прибічниками, були піддані жорстоким переслідуванням. Однак владі не вдалося знищити послідовників Хусейна – шиїтів. Діючи таємно, вони продовжували домагатися політичної влади. Із цією метою шиїти почали поширювати перекази про святість Хусейна, а в річницю вбивства влаштовували траурні церемонії. Було висунуто гасло: "Помста за Хусейна". Вигук, який супроводжує оповідь про загибель Хусейна – "Шах Хусейн, вах Хусейн!" ("Цар Хусейн, ах Хусейн!"), – поступово ввійшов до обрядової жалобної традиції й пізніше у європейців став синонімом назви ашури, свята шахсей-вахсей. VIII ст. значна частина прихильників Хусейна переселилася до Кум і почала поширювати своє вчення в Ірані. До XVI ст., коли шиїзм в Ірані став державною релігією, остаточно склався культ Хусей-

на. День його смерті оголошено траурним, його святкування супроводжувалися релігійними обрядами. Зараз свято шахсей-вахсей у шиїтів здійснюється як збори віруючих в мечетях. Шиїтське духовенство закликає віруючих відкинути обряди кривавого самокатування і рубки.

Іслам в Україні має давню історію. Його масове поширення концентрується переважно в Криму, який було ісламізовано в часи Золотої Орди. У середині XV ст. тут утворилось Кримське татарське ханство, яке незабаром потрапило у васальну залежність до Османської імперії. Кримські татари були сунітами; вища духовна особа – муфтії, на чолі релігійних громад стояли імами. У період Кримського ханства, до завоювання його Росією, іслам мав всі умови для розвитку. Наприклад, на XVII ст. тільки в Бахчисараї було 32 мечеті, а на весь Крим діяли 23 медресе і 131 мектеб (школа початкової освіти). Надалі мусульманство терпіло утиски з боку світської і духовної влади імперії. Зазнавало відомих переслідувань татарське ісламське населення за часів СРСР, особливо під час депортації кримських татар.

До анексії Криму відбувалося відродження мусульманських громад (457), найбільша їх кількість була сконцентрована саме там (80 % від загальноукраїнської кількості). На початок 2017 р. в Україні було 242 громади. Вони діють в структурі найбільших трьох об'єднань: Духовне управління мусульман України (112), Духовне управління мусульман України "УММА" (21), Духовний центр мусульман України (17).

Від початку 90-х років мусульмани України прагнуть об'єднання і узгодженості своїх дій, тому неодноразово намагалися організувати повномасштабний представницький з'їзд. Ці намагання й досі залишаються актуальними.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Філософські й етико-моральні основи буддизму.
2. Буддизм в Україні.
3. Ісус Христос. Історичні і біблійські свідчення.
4. Виникнення християнства і становлення християнської церкви.
5. Вселенські собори християнства.
6. Православне християнство.

7. Особливості віровчення, культу і структури релігійної організації в католицизмі.
8. Основні течії, деномінації і конфесії в протестантизмі.
9. Біблія як культурно-історичний феномен.
10. Діяльність пророка Мухаммеда.
11. Іслам в Україні.

Рекомендована література:

- Беленький Л. С.* О мифологии и философии Библии / Л. С. Беленький. – М., 1977.
- Библейский словарь* / Эрик Нюстрем та ін. – Торонто, 1985.
- Гараджа В. И.* Протестантизм / В. И. Гараджа. – М., 1971.
- Гелей Г.* Біблійний довідник / Г. Гелей. – Торонто, 1985.
- Гече Г.* Библейские истории / Г. Гече. – М., 1988.
- Горський В. Л.* Адвентизм: історія і сучасність / В. Л. Горський. – К., 1987.
- Григулевич І. Р.* Папство. Століття XX / І. Р. Григулевич. – К., 1988.
- Григулевич І. Р.* Инквизиция / І. Р. Григулевич. – М., 1985.
- Губман Б. Л.* Современная католическая философия: человек и история / Б. Л. Губман. – М., 1988.
- Дарманський П. Ф.* Земні джерела "Святого письма" / П. Ф. Дарманський. – К., 1985.
- Жизнь Будды, индийского Учителя Жизни. Пять лекций по буддизму / С. Ф. Ольденбург, Б. Я. Владимирцов, Ф. И. Щербатской, О. О. Розенберг. – Самара, 1998.
- Ислам в истории народов Востока : сб. статей. – М., 1981.
- Ислам.* Религия. Общество. Государство : сб. статей / отв. ред. П. А. Грязневич и С. М. Прозоров. – М., 1984.
- Ислам* : Краткий справочник / ред. М. Б. Пиотровский и др. – М., 1986.
- Калинин Ю. А.* Модернизм русского православия / Ю. А. Калинин. – К., 1988.
- Каниткар В. П., Оуэн К. У.* Индуизм / В. П. Каниткар, К. У. Оуэн. – М., 1999.
- Крывелев И. А.* Библия: историко-критический анализ / И. А. Крывелев. – М., 1983.
- Ленин В. И.* Пробуждение Азии // ПСС : у 55 т. – М., 1958–1967. – Т. 23.
- Маркс К.* Объявление войны / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 10.

- Маркс К.* Лютер как третейский судья между Штраусом и Фейербахом / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 1.
- Маркс К.* К критике гегелевской философии права / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 1.
- Максуд Р.* Ислам / Р. Максуд. – М., 1999.
- Мень А.* История религии : в 2 кн. Кн. 2. Пути христианства : учеб. пособие / А. Мень. – М., 1991.
- Привалов К.* Секты: досье страха / К. Привалов. – М., 1987. – С. 123.
- Рижский М. И.* История переводов Библии в России / М. И. Рижский. – Новосибирск, 1978.
- Рижский М. И.* Библейские пророки и библейские пророчества / М. И. Рижский. – М., 1987.
- Токарев С. А.* Религия в истории народов мира / С. А. Токарев. – М., 1982.
- Толковая Библия, или Комментарии на все книги писания Ветхого и Нового завета* : в 3 т. – Стокгольм, 1987.
- Хоуп Дж.* Будда / Дж. Хоуп, Б. В. Лоон. – Ростов-на-Дону, 1997.
- Шарден П. Т. де.* Феномен человека / П. Т. де Шарден. – М., 1987.
- Шифман И. Ш.* Ветхий завет и его мир / И. Ш. Шифман. – М., 1985.
- Энгельс Ф.* Книга Откровения / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 21.
- Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 7.

ДРУГИЙ ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ

ТЕМА: Етнонаціональні і світові релігії.

Лекційний модуль:

1. Етнонаціональні релігії.
2. Світові релігії.
3. Основні напрями християнства.

Семінарський модуль:

1. Національно-державні релігії.
2. Буддизм: джерела, особистість засновника, географія поширення.
3. Стадії розвитку християнства.
4. Віровчення і культ ісламу.

Модулі самостійної роботи:

1. Роль джайнізму в розвитку індійської філософії.
2. Монотеїстична ідея в сикхізмі.
3. Головна ідея та структура книг Старого Заповіту.
4. Священні книги буддизму.
5. Структура книг Нового Заповіту.
6. Особливості раннього (первісного) християнства.
7. Коран – священна книга ісламу.

Підсумкова тека:

1. Основні риси етнонаціональних релігій.
2. Сутність, віровчення і культ індуїзму.
3. Початки індуїзму.
4. Індуїзм: сучасні тенденції.
5. Конфуціанство в системі давньокитайського світогляду.
6. Філософсько-релігійний аналіз даосизму.
7. Синто в історії Японії.
8. Релігійні традиції Японії.
9. Моральний дуалізм зороастризму.
10. Заратуштра – видатний релігійний діяч.
11. Філософські і моральні принципи іудаїзму.
12. Іудейські свята та обряди.
13. Загальна характеристика світових релігій.
14. Біблія – священна книга іудеїв і християн, історично-культурна пам'ятка.
15. Буддизм: початки, особистість засновника, географія поширення.
16. Філософія буддизму.
17. Течії буддизму.
18. Етика буддизму.
19. Буддизм в Україні.
20. Новий Заповіт – основа християнства.
21. Апокрифічні книги періоду первісного християнства.
22. Євангельський образ Ісуса Христа.
23. Особливості поширення християнства.
24. Вселенські собори. Христологічні спори. Єресі.

25. Православ'я і католицизм: спільне і відмінне в догматиці, культурі, організації церков.
26. Православ'я. Характеристика основних православних церков.
27. Православ'я. Характеристика обряду, основних свят і таїнств.
28. Католицизм. Історія папства.
29. Католицизм. Ватикан.
30. Католицькі чернецькі ордени: історія і сучасність.
31. Соціальна доктрина католицизму.
32. Ранній протестантизм: лютеранство, кальвінізм, англіканство.
33. Пізній протестантизм.
34. Ранній і пізній протестантизм в Україні.
35. Віровчення і культ ісламу.
36. Течії ісламу.
37. Шаріат. Мусульманське законодавство.
38. Ісламський фундаменталізм.
39. Іслам в Україні: історія і сучасність.

МОДУЛЬ 3

Розділ 6

НЕТРАДИЦІЙНІ РЕЛІГІЇ

У ХХ ст. набули поширення так звані нові культу або релігії "нового" віку. Ці новоутворення у духовному житті суспільства в 60-ті роки виникли й поширилися у США, згодом у Західній Європі, а після розпаду СРСР та реалізації там свободи совісті – і в країнах СНД. Конституції цих країн забезпечують кожному громадянину свободу політичних і релігійних переконань, а також право розповсюджувати їх, тому немає ніяких проблем у створенні нової релігійної спільноти. Легалізація релігійного утворення в багатьох країнах, у свою чергу, звільняє від податків. Тому нерідко створення нових релігійних об'єднань спрямовано саме на використання релігійних товариств і культів у комерційних цілях.

Однак нетрадиційна релігійність небезпідставно може розглядатись і як симптоматичний прояв глибоких кризових процесів у масовій свідомості, як несподівані метаморфози, що їх переживає релігія в сучасному світі. Певним чином ці культу можна розглядати як єдину ідейно-політичну течію, як продукти саме сучасного етапу розвитку суспільства, породжені спільними причинами і мають спільні характерні ознаки й особливості. Тому є потреба роз'яснити широкому загальному особливості подібних культів, їхню суть і вияви. Їх можна розглянути в такій послідовності:

1. Класифікація неорелігій.
2. Церква уніфікації (об'єднання).
3. Рух Харе Крішна.
4. Віра багаї.
5. Церква саєнтології.
6. Сатанізм.

6.1. Класифікація неорелігій

У середині ХХ ст. дивні випадки, пов'язані з вірою в Бога, дедалі частіше почали з'являтися на сторінках преси, зокрема американської. Поліцейський з міста Арлінгтон зупиняє машину і

вимагає у водія пред'явити документи, але той заявляє, що документів у нього нема, оскільки він з Церкви Армагедона, у якій не визнаються офіційні імена, а дату і місце свого народження вони вказати не можуть, адже вважають себе "вічними створіннями".

Театральний постановник з Нью-Йорка оголошує себе Христом і знаходить багато послідовників. Коли один із них помирає, псевдомесія протягом трьох місяців молиться над трупом для його воскресіння. Поліція примушує поховати небіжчика. Назнак протесту "Христос" викидається з вікна хмарочоса.

Групи молоді чекають у безлюдних місцях приходу спасителя з космосу, інші практикують колективне бичування з метою вигнання диявола, треті вперто відмовляються від будь-якої медичної допомоги, навіть від носіння окулярів.

І дедалі частіше такі факти почали втрачати характер винятковості, невинних дивацтв. Як з'ясувалося, за останні 40–50 років у США з'явилися близько 1000 таких організацій, нерідко з найнесподіванішими і екстравагантнішими способами поведінки та діяльності. Певна подібність між ними дає змогу розглядати їх як конкретні форми єдиного руху, викликаного глибокими зрушеннями у світосприйманні людей.

У чому ж полягають характерні спільні риси нових культів, які дають підставу твердити про їх невідповідність традиційним релігійним течіям?

Однією з таких рис є ігнорування традиційних "респектабельних" церков, гучне викриття їх як прислужників "духовного Вавилону". Апеляція до деяких сюжетів та епізодів священних книг використовується радше як вихідний матеріал для побудови власних фантастичних доктрин, пройнятих нестримним самозвеличенням. Іншими словами, нові культи майже або зовсім не пов'язані з уже наявними релігійними течіями. Деякі з них є фактично підприємницькими корпораціями, ледь прикритими релігійними гаслами.

Другою властивістю є специфічний соціальний склад. Раніше до "месій" і "пророків" здебільшого тягнулися люди з найменш забезпечених і освічених верств, особливо літні. Останнім часом у таких культах в Америці більшість становлять білі юнаки і дівчата із середнього класу, причому зазвичай ті, що мають добру освіту.

Серед цих культів значне місце посідають "східні" групи та їх різновиди, які нерідко користуються у своїх побудовах "східною" (буддійською, індуїстською) містикою.

Для новітніх релігійних утворень є характерним уявлення про лідера культу як про особливого, неповторного спасителя, небесного обранця. Наприклад, лідер Церкви уніфікації (об'єднання) твердить, що він "розмовляв з учителями, у тому числі з Христом, і в мудрості перевершив їх".

Засновник "Сім'ї любові" сповістив своїх послідовників, що мав спіритичні контакти з *Г. Распутіним* (1872–1916 рр.), *Жанною д'Арк* (бл. 1412–1431 рр.) і навіть ухитрився десь в небесах "переспати" з однією духовною істотою жіночого роду, яку він атестував як "богиню". Не відстають від них й інші самозвані "пророки". Усе це дає підставу називати такі утворення неорелігіями.

Наступною особливістю нових культів є також прагнення духовно і фізично ізолювати членів общини від зовнішнього світу, відвернути їх від колишніх цінностей та уподобань, паралізувати особисту свідомість, що досягається різноманітними засобами психічного впливу. Характерним для культів є й типовий спонукальний мотив у кар'єрі "месії", він вкрай тривіальний: гроші. Наприклад, "Місцева церква" тільки за обов'язкові для новообернених платні курси щорічно одержує понад 400 тис. доларів. "Церква живого слова" володіє маєтком у 20 млн доларів. Стільки ж одержує "Рух Харе Крішна" від продажу своєї літератури. При цьому керівники культів не гребують навіть експлуатацією праці своїх послідовників, позбавляючи їх найнеобхіднішого. Відтак постає запитання, чим же ці культу відрізняються від суто підприємницьких структур.

Значне поширення нетрадиційної релігійності має об'єктивні соціальні причини. Становище загострюється також екологічними проблемами. У міжнародному житті теж є безліч проблем, що вимагають розв'язання, серед яких чимало ідеологічно-духовних, світоглядних. Сьогодні вчені й політики поділяють про можливість загибелі людства.

Проповіді лідерів нових культів зводяться в кінцевому підсумку до пророкування кінця світу. Крішнаїти вважають сучасну

епоху "залізним віком". У Церкві уніфікації (об'єднання) твердять, що космічна боротьба із Сатаною, яка передує наступові "доби завершення Нового Заповіту", уже розпочалася. "Божі діти" призначали кінець світу на 1993 р. Імовірно, саме тому найбільш екстравагантні й фантастичні заяви подібного роду знаходять розуміння у багатьох людей, приголомшених сучасним суспільним розвитком та численними екологічними катастрофами.

Такі настрої передаються і молоді. Доречно зазначити, що "молодіжне" забарвлення культів також має власну причину зумовленості в об'єктивному становищі. Саме молодь кризових країн передусім стикається з матеріальними й адаптаційними труднощами. Ще не цілком сформоване світосприйняття юнаків і дівчат найбільш чутливо реагує на соціальну несправедливість, матеріальні нестатки і кризу духовного становлення. Вони безкомпромісні у відстоюванні своїх ідеалів і водночас найбільш беззахисні в разі краху. Нарешті, чимала частина молоді пережила гостре розчарування у наслідках своєї діяльності, що сприяє становленню і розвитку нетрадиційних культів.

Спритно використовуючи об'єктивні труднощі подальшої розбудови суспільства, певний ідеологічний вакуум на тлі руйнації старої системи цінностей, а також консервативність місіонерської структури традиційних церков, новітні релігійні організації та їхні центри розгорнули активну проповідницьку діяльність. Намагаючись розповсюдити своє віровчення серед населення різних країн за допомогою масштабної фінансової, матеріальної і людської експансії, вони роблять основними об'єктами свого проповідництва ту ж молодь, студентство, науково-технічну інтелігенцію, бізнесменів-початківців, тобто верстви населення, за якими майбутнє.

Уряд ФРН у листівці, що роздається школярам, іменує ці культи тоталітарними сектами і виокремлює 17 їхніх ознак: 1) у групі ти знайдеш саме те, що до недавнього часу даремно шукав. Група абсолютно точно знає, чого тобі не вистачає; 2) уже перша зустріч відкриває для тебе повністю новий погляд на речі; 3) світогляд групи дуже простий і пояснює будь-яку проблему; 4) достатньо складно дати точну характеристику групи. Ти не повинен думати або перевіряти. Твої нові друзі кажуть: "Це не-

можливо пояснити, ти повинен це пережити – ходімо зараз в наш Центр"; 5) у групі є вчитель, медіум, вождь, або гуру. Тільки він знає істину; 6) учення групи є єдино справжнім, вічним і істинним знанням. Традиційна наука, раціональне мислення, розум відкидаються, тому що вони негативні, сатанинські, неосвічені; 7) критика з боку неналежних до групи людей вважається доказом її правоти; 8) світ крокує до катастрофи, і тільки група знає, як можна його спасти; 9) твоя група – це еліта. Решта людства тяжко хвора і глибоко втрачена: вона не співробітничает з групою і не дозволяє себе спасати; 10) ти повинен терміново стати членом групи; 11) група виокремлює себе від світу, наприклад одягом, їжею, особливою мовою, чіткою регламентацією міжособистісних відносин; 12) група бажає, щоб ти розірвав свої "старі" відносини, тому що вони заважають твоєму "новому" розвитку; 13) твої сексуальні відносини регламентуються ззовні. Наприклад, керівництво підбирає партнерів, пропонує груповий секс або, навпаки, вимагає дати обітницю стримування; 14) група наповнює весь твій час завданнями: продажем книжок чи газет, вербуванням нових членів, відвідуванням курсів, медитаціями; 15) дуже складно залишитися на самоті – хтось із групи постійно перебуває поруч; 16) якщо ти починаєш піддаватися сумніву, якщо обіцяний успіх не приходить, то винен завжди ти, оскільки недостатньо багато працюєш над собою або дуже слабо віруєш; 17) група вимагає абсолютного і беззаперечного виконання своїх вимог і дисципліни, оскільки це – єдиний шлях до спасіння. Якщо хоча б одна з цих ознак тобі знайома, БУДЬ ОБЕРЕЖНИМ!

"Пророки" і "месії" відкидають офіційну ідеологію і традиційні віровчення, постійно викривають хиби суспільства. Алевсі їхні проповіді та викриття не виводять за межі суспільної проблематики, а є, по суті, способом пристосування до неї. "Месіанський" бізнес має масу переваг. Для його ідеологів не є обов'язковими академічна підготовка чи диплом. Немає необхідності у фінансових внесках, а матеріальні вигоди переважають будь-яку реальність. Навряд чи якась інша робота, доступна смертному, є більш престижною. Навіть сумнівне минуле не може служити перешкодою.

Неорелігії – дещо умовний термін. Їх поява і діяльність є виявом однієї з глобальних тенденцій сучасного релігійного життя – зустрічі традиційного, звичного з новим, досі невідомим. Природно, що цей контакт із багатьох причин викликає різне ставлення до себе з боку населення – від нейтрально-здивованого до відкритої конфронтації і ворожнечі, здатної перетворитися на тривалий соціальний конфлікт. Тому дослідження цих конфліктів є важливим завданням релігієзнавчої науки.

Не менш актуальна ця проблема і для України. Поява і становлення новітніх релігій у духовно-релігійному просторі нашої держави пояснюється не стільки послабленням впливу традиційної релігійності, скільки загальним релігійним відродженням після епохи тоталітаризму. За даними Державного департаменту у справах релігій Міністерства юстиції в Україні діє понад 550 новітніх релігій майже 30-ти віросповідних напрямів переважно закордонного походження. І тут релігієзнавча наука має допомогти створити *концепцію національної безпеки держави в релігійно-духовній сфері*, де принцип свободи совісті органічно поєднувався б із засадами безпечного існування людини.

Умовно дослідники релігій "нового віку" поділяють їх на кілька великих груп, а саме:

1. Об'єднання синтетичних неорелігій. Релігійні громади Церкви уніфікації (об'єднання), "Сім'я любові" ("Діти Бога"), "Церква Армагедона", "Місцева церква", "Церква Останнього Заповіту", релігійні громади Зоресвітнього християнства, що проголошують себе варіантами християнства і пропонують унікальну "богоодкровенну" істину, рекламуючи власний шлях до спасіння людства.

2. Релігії орієнталістського напрямку репрезентовані переважно Рухом Харе Крішна, неоіндуїзмом, дзен-буддизмом, "Місією божественного світла", "Ананда Маргою", Вірою багаї та ін., що ведуть свій родовід зі Сходу.

3. Саєнтологічні рухи. Церква саєнтології, релігійна громада "Наука Розуму", АСТІКА, "Вогняна квітка", Товариство трансцендентальної медитації, Синанон, Біле Братство та різні психо-

техніки. Це об'єднання, що практикують переважно духовні вправи, психотерапевтичні сеанси і процедури, які нерідко використовуються як релігійні спекуляції.

4. Неохристиянські рухи на загальнохристиянській основі. До них належать різні пізньопротестантські течії, міжнародні християнські місії та новітні церкви – Свідки Іегови, харизмати, мормони тощо, віровчення яких має апокаліптичну і міленаристську спрямованість.

5. Езотеричні об'єднання. Релігійні громади Реріхівського товариства, Асоціації "Живої етики", послідовників О. Блаватської, Д. Андреева, О. Бердника та П. Іванова, які проголошують ідею братерства всього людства на основі синтезу релігійних і філософських течій з акцентом на прихованих, втаємничених у них знаннях.

6. Об'єднання неоязичницьких релігій. В Україні це релігійні осередки РУНвіри, Рідної Віри, Собору Рідної Віри, Слов'янської релігійної громади тощо. Хоча їхні ідеологи різко протиставляють свої вчення християнству, але деякі заповіді і молитви неоязичництва перегукуються з християнськими, зокрема своїм загальнолюдським характером.

7. Окултні вірування. Містичні культу, що звертаються по допомогу до демонічних темних сил або ж до могутності самого сатани. Представлені такими течіями і сектами сатанізму: "Присвячений Сатані лицарський орден чорної меси", "Орден чорного кола", "*Black Metal Mafia*", "Зірка смерті", "Орден SA", "Партія сатаністів", "Церква Сатани", "Чорне братство", "Язичницький слов'янський рух", "Чорний орден" та "Легіон темряви".

6.2. Церква уніфікації (об'єднання)

Жодний релігійний культ у США не викликає стільки пристрасей і дискусій, як Церква уніфікації. Послідовники цієї церкви (муніти – за ім'ям керівника Муна) постійно тиняються на аеродромах, вокзалах і вулицях, продаючи квіти, солодощі, морозиво або жебракуючи, щоб дістати матеріальні засоби для "об'єднання людства в єдину божественну сім'ю". Глава церкви **Сан Мен Мун** (1920–2012) давно стоїть у шерензі знаменитих фігур. Докладніше зупинимося на історії цієї особи.

Народився Мун на півночі Кореї, одержав освіту в пресвітеріанській місії. Пізніше відвідував церкву п'ятидесятників. У Великодню неділю 1936 р., як твердить Мун, відбулася його зустріч з Ісусом Христом, який признався, що місія, яку він взяв на себе близько 2000 років тому, не вдалася, і Мун повинен її завершити. Наприкінці 40-х років Муна засуджено за згвалтування. Під час Корейської війни його звільнено американськими військами. Він утік до Південної Кореї, де і заснував у 1954 р. "Асоціацію святого духа для уніфікації світового християнства" (скорочено – Церква уніфікації). 1955 р. Мун потрапляє на лаву підсудних за те, що практикував в общині ритуальний секс; проти нього свідчило півтора десятка жінок. З однією зі спокушених ним студенток для припинення скандалу він змушений був одружитися.

1972 р. Мун прибув у США, щоб поширити своє вчення, викладене у книзі **"Божественний принцип"**. Мун вважає сім'ю творінням нечистої сили, оскільки Єва согрішила (у буквальному й побутовому розумінні) із сатаною, що мав вигляд змія, і прирекла людський рід на довгі страждання. Христос (другий Адам), як і наші прародичі – Адам і Єва, народжений безгрішним, але не встиг виконати свою місію – вступити у шлюб з ідеальною земною жінкою і породити очищених від гріха "досконалих" дітей. Оскільки Мун також безгрішний, то разом зі своєю дружиною він становить справжню сім'ю. Ідеальна сім'я "нових Адама і Єви" (преподобного Муна і його третьої дружини Хак-Джа Хан Мун) – головна надія на спасіння, предмет поклоніння. Тільки вступивши до неї, людина може врятуватися. А справжні батьки і родичі є представниками сатанинського, гріховного світу. І хоча Мун не бере прямої участі у створенні "досконалого" потомства, він визначає сумісність молодих людей один до одного в сексуальних стосунках і здійснює масові шлюби, причому деякі молодята зустрічаються за кілька днів до весілля, а деякі спілкуються через перекладача. Свою книгу Муна фішує як "Завершений заповіт", що містить відкоригований план спасіння. Проте провідні американські теологи рішуче відкидають причетність вчення Муна до християнства та його дже-

рел. Особливо енергійно його критикують іудаїсти, зазначаючи наявність відверто антисемітських висновків у його творі.

Способи й методи мунітів щодо залучення нових членів секти різноманітні. Серед них – спеціальні місіонери, які можуть підійти до людини на вулиці й заговорити з нею про все, що її цікавить, – спорт, політику, релігію, їхня тактика полягає в тому, щоб завоювати увагу й довіря. Вони здатні загіпнотизувати людину, після чого вона поступово втрачає свою особистість і стає психологічно беззахисною. У мунітів у цьому процесі особливу роль відіграють багатогодинні лекції, коли на слухачів цілеспрямовано діють повторення, монотонність і ритм. Це ті самі фактори, які є і в техніці гіпнозу. Методика обробки новачка, впливу на його світовідчуття полягає в такому: на нього "навалюються" виснажливі, часто повторювані заходи, що викликають особливий гіпнотичний стан, у якому стираються колишні інтереси, тривоги, бажання, цілі, тобто ослаблюється той психологічний панцир, який раніше захищав людину від некритичного сприйняття чужого впливу.

Особа опиняється серед людей, які впевнено розмірковують про вищі істини і прозоріння, про заповітні проблеми, що хвилюють її. Навколо себе вона бачить мунітів з незмінно сяючими очима, які ніби уособлюють радість прилучення до якихось загальних інтересів, до "вищої мети". Новачкові навіюють, що з ним незабаром станеться надзвичайне – вирішальний прорив у раніше прихований від нього сенс існування, коли виявиться, що все минуле було безбарвне, бездуховне, несправжнє. Саме за умов психологічної беззахисності й зростаючого натиску виникає відчуття, що немає повернення до колишнього світу. Причому техніка залучення людей у секту з кожним роком стає дедалі витонченішою; на сьогодні існує цілий штат справжніх професіоналів психічного і духовного маніпулювання.

Є в ученні Муна й особливість, що пояснює його привабливість для молоді. Усю "теологію" Церкви уніфікації проймає особливий інтерес до суто інтимних стосунків біблійних персонажів, до проблеми "чистоти крові" та її перетасування у наступних поколіннях. Така вульгарна інтерпретація священного пи-

сання виявилась досить ефективною для експлуатації духовних пошуків молодих американців. На ранніх етапах проповідницької діяльності Муна цю ідею було висунуто, очевидно, для виправдання його "вправ" на своїх послідовниках. Однак у "Боже-ственному принципі" ідею очищення крові вже представлено провіденційною метою людства, як головний інструмент "спасіння", що досягається лише в межах "справжньої сім'ї". Урятуватися, переконує ця церква, можуть тільки люди, які перебувають у "справжній сім'ї" та в сексуальній гармонії між собою. А цю "гармонію" і "сумісність" здатний визначити лише справжній, фактичний "отець" Мун. Звідси – обряди масових шлюбів, що справляють глибокий емоційний вплив і подібні до військових парадів. Наприклад, 1 липня 1982 р. у Нью-Йорку було повінчано 2075 пар. Створення подружніх пар – найважливіший елемент релігійного життя цієї церкви. Після підбору Муном пари відбувається обряд "винного ритуалу" – наречений і наречена випивають коктейль, складений з більш ніж 20 інгредієнтів, серед яких кров самого Муна та його дружини.

Що ж у кінцевому підсумку стоїть за специфічною "теорією" і практикою "Церкви уніфікації"? Як і в більшості інших культур, спонукальним мотивом виступають гроші, прагнення будь-якою ціною домогтися фінансового успіху. Мун урочисто оголошує: "Месія повинен бути найбагатшим. Тільки він здатний володіти всім. Поки він цього не досягне, ні він, ні бог не будуть щасливими". Доречно зазначити, що ця мета досягається передусім за рахунок жорстокої експлуатації рядових віруючих. Один із колишніх помічників Муна звинуватив 1979 р. "церкву" у нещадній експлуатації людей, твердячи, що тисячі мунітів, які щоденно працюють на вулицях, приносять "отцю" 200 млн доларів щорічно. Керівництво "церкви" з обуренням це заперечило, бо 1978 р. її прибуток, мовляв, становив "лише" 20 млн доларів, а 1985 р. – тільки 8 млн доларів. Перевірити всі ці цифри дуже важко, але цілком зрозуміло, що "Церква уніфікації" володіє величезними сумами. Тільки в Нью-Йорку їй належить маєток вартістю 17 млн доларів, а також 10-мільйонна власність у сусідньому Теритауні. Крім цього, секта володіє багатомільйонною нерухомістю в ін-

ших штатах. Глава церкви живе в особняку вартістю 625 тис. доларів, має дві яхти, а його власний маєток оцінюється в 11 млн доларів. Крім того, у Південній Кореї Мун володіє багатьма підприємствами, у тому числі військовими.

У СРСР Церква уніфікації (об'єднання) розпочала свою діяльність із запрошення протягом 1989–1990 рр. у США групи громадських і політичних діячів, журналістів. 1990 р. Мун з дружиною відвідали Москву, де їх було тепло прийнято в Кремлі *М. Горбачовим* (нар. 1931 р.). 21 травня 1991 р. Церкву уніфікації (об'єднання) було офіційно зареєстровано в СРСР.

В Україну рух із розповсюдження ідей Сан Мен Муна проник ще в 70-х роках. Своє організаційне оформлення Церква уніфікації розпочала на початку 90-х років, її громади існують у Києві, Харкові, Донецьку. У 1995 р. Сан Мен Мунові було вручено диплом почесного доктора Київського національного технічного університету.

6.3. Рух Харе Крішна

Рух Харе Крішна – один із численних східних культів, що поширилися останнім часом на Заході. До релігійних неоорганізацій східної орієнтації, що діють сьогодні у світі, належать також громади індуїстів, дзен-буддистів, тантристів тощо, тобто різноманітних напрямів і течій переважно модернізованих форм. Пошуки нових духовних і моральних цінностей, відповідей на запитання щодо сенсу людського існування зумовили інтерес раціонально мислячої західної людини до східних вірувань загалом і до їхніх нетрадиційних форм зокрема. Зацікавленість орієнтальною містиккою була викликана також піклуванням про здоров'я, бажанням засвоїти й використати рекомендації щодо дієти, дихання, фізичних вправ, методів психологічного контролю і психотерапевтичних процедур. Тобто звернення до релігійного досвіду Сходу мало не випадковий характер, а відобразило пошуки виходу західної цивілізації зі світоглядної кризи.

Щоб показати закономірність цього процесу, стисло розповімо про дзен-буддизм і тантризм. Перший привабливий для західного обивателя сумішшю елементів аскези (помірності, аскетизму),

мистецтва, поезії, чайної церемонії та своєрідної філософії. Прибічники дзен-буддизму мало цікавляться теоретичними філософськими питаннями. Головне для них – медитація, що розглядається як розумова дія, що приводить психіку людини у стан глибокої зосередженості, що знімає крайню емоційну напругу, уповільнює реакцію, позбавляє того, хто медитує, негативних переживань. Прибічники цього культу повинні засвоїти своєрідну техніку медитації, що складається з кількох стадій. Першочергова роль відведена духовному лідерові, який разом з учнями живе в комуні й контролює суворе дотримання регламентації життя, здійснює медитативні сеанси. Члени общини разом харчуються, спілкуються, тут проголошено рівність статей, утверджується цінність сім'ї, але на першому місці мають бути общинні інтереси на противагу індивідуалізму, егоїзмові, роз'єднаності суспільства. Дзен-буддисти не проголошують метою перебудову наявного суспільства, а прагнуть шляхом масового впровадження містичного медитування змінити свідомість людей.

Тантризм – напрям індуїстської релігії, у межах якого на основі широкого використання методів йоги розроблено специфічну систему езотеричної практики. Тантристське віровчення досить складне і базується передусім на тантрах – відповідних священних релігійних текстах, які вшановуються як вияв богоодкровення. Базу тантристської релігійно-філософської концепції становлять уявлення про жіночу (інь) і чоловічу (ян) статеву енергетику (шакті), трансформація якої і викликає розширення свідомості та просвітлення. Характерними для тантризму є яскраво виражений ритуалізм і широке застосування культу лінгаму (чоловічий статевий орган), йоні (жіночий статевий орган) та ритуальне використання сексуального акту для підняття енергії.

Активне використання більшістю східних культур таких методик, як медитація, монотонне співання, глосолалія, самонавіювання та контрольовані дихальні вправи (які призводять до збіднення або перенасичення крові киснем і зміни процесів мозкової діяльності), може викликати подібний до трансу змінений стан свідомості, близький за багатьма параметрами до гіпнотичного запаморочення. Типовий психологічний портрет адепта

східних культів, який час від часу перебуває в стані релігійного екстазу, характеризується екзальтацією, підвищеною сугестивністю, звуженим фокусом самосвідомості, залежністю та підсиленням прийняття ролі, що нав'язується інструктором. Дослідження, здійснені німецькими психологами у групах медитації, довели, що постійне промовляння мантри істотно знижує здатність органів чуття людини до сприйняття зовнішньої інформації через те, що загальна концентрація уваги спрямована не на навколишній світ, а передусім на мантру.

Рух Харе Крішна виявився саме таким культом, незвичним для західної культури з погляду не тільки ідеології, філософії, психології тощо, а й зовнішніх виявів. Наприкінці 60-х років на вулицях американських міст з'явилися групи людей в екзотичному одязі, що співали ритуальних пісень й пританцювали під звуки флейти, цимбал і бубнів. Чоловіки – з виголеними головами, із косичкою ззаду, одягнуті в дхоті, жінки – у довгих хустках і сарі. Це були прихильники **"Міжнародного товариства свідомості Крішни"** ("Рух Харе Крішна"), заснованого 1966 р. у Нью-Йорку вихідцем з Індії **Абхай Ширан Де** (1896–1977). Він народився в Калькутті, вивчав у місцевому університеті англійську мову, філософію і економіку. Потім служив у хімічній фірмі, займався торгівлею. 1954 р. покинув дружину й п'ятеро дітей, став ченцем і повністю присвятив себе служінню Крішні. Під чернечим ім'ям **Бхактиведанта Свами Прабхупада** 1966 р. він прибув у США, маючи при собі сім доларів і власний переклад "священного писання крішнаїтів", а 1977 р. помер дуже багатою людиною, яка користувалась усіма благами життя. Протиставивши власні погляди західним цінностям і способів життя, Бхактиведанта Свами Прабхупада здобув багато прибічників серед молодих американців середнього класу, які становлять в общинах крішнаїтів більшість. Розглянемо ідеологію крішнаїтів, щоб пояснити феномен їхньої популярності.

Віровчення і культ "Руху Харе Крішна" ґрунтуються на індуїзмі та буддизмі. Проте прихильників цієї релігії в самій Індії порівняно небагато – менше, ніж індійських католиків. Крім того, серед традиційних індусів досить поширена думка про те, що

Міжнародне Товариство Свідомості Крішні є своєрідною християнською сектою, покликаною насамперед зруйнувати традиційний індуїзм. Тому рядовий крішнаїт зазвичай далекий від філософсько-релігійних ідей індуїзму. Від нього вимагають лише не вживати наркотики, алкоголь і тютюн, бути вегетаріанцем і промовляти мантри (молитви) та гімни. Крішнаїтська свідомість ніби існує всередині кожної людини, її треба збудити. Спираються крішнаїти на "Бхагавадгіту" ("Пісню бога"), яка є частиною давньоіндійського епосу "Махабхарата" і вважається складеною з висловлювань Крішні на філософські теми. У ній стверджується, що все суще – лише видимість, у тому числі й наслідки праці людини, які належать Крішні. Людина повинна виконувати свій обов'язок, але бути байдужою до його кінцевого результату, тоді вона перебуває в єдності з волею Крішні. Це рятує послідовника від сансари (мандрівки) і приводить до злиття з божеством.

Спеціальне поклоніння Крішні ввів у XV ст. гуру (учитель) **Чантанья**, який твердив, що треба багаторазово повторювати ім'я Бога для того, щоб він надав спасіння. Тоді ж було введено мантру, що складалася з повторення в різному порядку трьох слів: "харе", "крішна", "рама".

Куль у крішнаїтів зводиться до бхакті-йоги – спасіння через любов і відданість богові Крішні. Цей культ реалізується у розспівах (найчастіше колективних) мантри "Харе Крішна". Обов'язковий мінімум декламації – 1728 повторень святої великої мантри ("Харе Крішна, Харе Крішна, Харе Крішна, Харе, Харе, Харе, Рама, Харе, Рама, Рама, Рама, Харе, Харе"). Відлік ведеться за допомогою ритуальних чоток (108 зерен перебираються 16 разів). В Індії число 108 вважається магічним. Мантра розспівується перед кожним споживанням їжі, під час спільних богослужінь, після всіляких дій тощо (у тому числі після статевих контактів). Вважається, що 16 слів мантри відтворюють певну трансцендентальну вібрацію звуку і допомагають людині прилучитися до Крішні.

Послідовники релігії повинні постійно роздумувати про бога Крішну, від двох до шести разів на добу виконувати обряд "аратрика" (вітання господа). Багаторазове повторення мантри ніби-

то приводить людину до екстазу, що вважається звільненням від тіла і поринанням у чистий дух. Посвячений повинен постійно виговорювати, співати – "вібрувати" "священне ім'я бога". Свій дім він повинен перетворити на дім Крішні, мати в ньому зображення Крішні, освячене духовним учителем, постійно молитися йому всією сім'єю.

Послідовник учення "свідомості Крішні" мусить відмовитися від усіх світських інтересів, суспільних обов'язків. Половину свого прибутку він мусить віддати "служінню Крішні і його підлеглим". Категорично забороняється їсти і спати більше, ніж необхідно. Прагнення до накопичення, навіть розмова про матеріальні предмети, світські інтереси, спілкування з людьми, які не цікавляться "свідомістю Крішні", сприймаються як серйозне порушення "відданого служіння". Щоправда, керівники секти ніколи не відмовляються від володіння "мерзеним металом". Щодо організації "Міжнародне товариство свідомості Крішні", то вона є одним із найбільш багатих центрів нетрадиційних культур. Виторг від продажу книг і перекладів Прабхупади, журналу "Назад до божественності" становить щорічно понад 20 млн доларів. Великий прибуток приносять рядові крішнаїти, які цілими днями жебракують на вулицях міст.

Кількість членів "товариства", що проживають у релігійних общинах, швидко зростає. Велика кількість "парафіян" мешкає поза комуною, але щоденно бере участь у її заходах (наприклад, у США їх налічувалось на кінець 90-х років близько 100 тис.). "Рух Харе Крішна" має магазини й ресторани дієтичної їжі, велику кількість успішних підприємств, на яких майже безоплатно працюють члени "товариства". На шести сільськогосподарських фермах площею від 100 до 1500 акрів також експлуатується праця рядових крішнаїтів. "Товариство" має 11 будівель у Лос-Анджелесі, 14-поверховий "храм" у центрі Нью-Йорка.

З метою збереження і зміцнення "Міжнародного товариства свідомості Крішні" старий Прабхупада створив адміністративну Раду з 11 гуру, які управляють крішнаїтами в різних регіонах світу. Усі керівники – американці або європейці, серед них – жодного уродженця Індії. Головою американських крішнаїтів

став колишній докторант-історик Колумбійського університету. Частиною Європи, у тому числі Східною, опікується американський громадянин, що проживає у ФРН.

У крішнаїтських ашрамах (общинах) панує специфічний деспотизм, не тільки фізичний, "зовнішній", а й "духовний", "внутрішній". Віруючий зобов'язаний без розмірковувань підкорятися духовному наставникові. Вільного часу протягом доби він не має ані хвилини, він постійно зайнятий декламацією мантр, випрошуванням пожертвувань для общини, різними господарськими роботами. Щоб у людини не виникало думок, які відвертають від спілкування з богом, її ні на хвилину не залишають одну. Просту вегетаріанську їжу дають два рази на день, на сон дається не більше ніж 4–5 годин на добу.

В Україні перші громади крішнаїтів з'явилися у 80-х роках і діяли спочатку нелегально. Від 1990 р. діяльність Міжнародного Товариства свідомості Крішні легалізовано. А в 1995 р. офіційно зареєстрований Всеукраїнський центр громад свідомості Крішні складається з 28 об'єднань і діє практично в усіх областях України. Найбільше громад Свідомості Крішні припадає в Україні на АР Крим (6), Київ (3), Донецьку, Івано-Франківську, Одеську, Сумську та Харківську обл. (по 2 громади у кожній). Крішнаїти організували шість недільних шкіл, видають два періодичні видання, мають розташований у м. Києві духовний навчальний заклад на 40 слухачів. Проблемами віруючих Руху Харе Крішна опікуються в Україні 33 священнослужителі.

6.4. Віра багаї

Віра багаї – релігія послідовників *Багаулли* (1817–1892), ім'я якого перекладається як "Слава Господа". Виникнувши 1844 р. в Ірані, ця релігія сьогодні об'єднує до семи мільйонів осіб, котрі живуть у 232 країнах і за географічною поширеністю посідає друге місце у світі після християнства. Багаїтську літературу перекладено приблизно на 800 мов світу.

Засновником основних положень Віри багаї вважається ширазький торговець *Сеїд Алі Мухаммед* (1819–1850), який

22 травня 1844 р. створив так звану **Декларацію Баба**, де проголосив початок нової ери в історії людства. Слово "Баб" арабською значить "ворота", тобто Баб заявив про себе як про ворота нової ери світу і всесвітнього братства. Його місія – випередити появу іншого, більш вагомого Посланця, який об'єднає всі народи й установить на Землі справедливий і вічний мир.

Через сорок днів у Баба з'явилися послідовники, які почали проповідувати його вчення по Персії, підготовляючи людей до приходу того, кого відкриє Бог. Послідовниками Баба стають кілька відомих учених і авторитетних релігійних діячів. Це викликало незадоволення правлячої верхівки, яка почала переслідувати бабітів. Самого Баба страчено 9 липня 1850 р.

Через два роки після страти Баба в бабітів з'явився лідер під ім'ям Багаулла. Він народився 1817 р. в одній з найвідоміших сімей Тегерана. З дитинства Багаулла був оточений багатством, комфортом і розкішшю. Як твердять його прихильники, свої надзвичайні знання він одержав від природи, а не від учителів і книг. Дуже любив птахів, дерева, квіти і віддавав перевагу життю за містом, а не в палаці. Багаулла витрачав гроші не на задоволення, а на допомогу бідним. Його дружина також походила з багатого роду, але подвір'я їхнього палацу завжди було відкрите для бідних. Історія життя і проповідницької діяльності засновника Віри багаї стверджує, що бідні люди прозвали Багауллу і його дружину "Батьком і Матір'ю бідних".

Багаулла активно підтримував бабітів і за це врешті-решт опинився у в'язниці. Саме там йому було явище, яке відкрило йому, що він – "Той, Кого відкриє Бог", той "Посланець", про прихід якого пророкував Баб.

Публічне проголошення, що Багаулла є Помазанником усіх релігій, що Віра його належить усьому людству, що новий день займається над історією цивілізації, було зроблено вже після його звільнення у Багдаді, у саду Різван, протягом дванадцяти днів – з 21 квітня до 2 травня 1863 р. Цей період увійшов в історію як свято Різван, яке кожний рік відзначається прихильниками багаїзму в усьому світі на перший, третій і дев'ятий день травня.

Подальший шлях Багаулли знав як злети, так і падіння, як визнання його вчення, так і неприйняття.

Після того як 29 березня 1892 р. Багаулла помер, залишивши після себе більше 100 книг, головною з яких є "Кітаб-і-Агдас" ("Найсвятіша Книга", бл. 1872 р.), його послідовникам було проголошено духовний заповіт. У ньому старший син Помазаника – *Абдул-Бага* (1844–1921) – призначався Головою Віри багаї і єдиним інтерпретатором учення Багаулли. Абдул-Бага був активним місіонером у всіх куточках світу. У вересні 1911 р. відбувся його перший виступ у лондонській церкві Сіті Темпл. Протягом наступних років Абдул-Бага мандрує Європою й Америкою, пропагуючи вчення Багаї. З його ім'ям пов'язується боротьба за збереження єдності вчення Багаї, з початком побудови адміністративної структури Багаї.

Певну оригінальність мають віровчення і культ Багаї. У них центральне місце посідає принцип єдності людства. У ході свого соціального розвитку людство проходить різні стадії подібно до того, як людське тіло проходить різні етапи фізичного розвитку. За давніх часів люди жили ізольованими сімейними групами. Згодом ці групи перетворилися на племінні одиниці, з яких вишли міста-держави, а потім і нації. Світова єдність, учить Багаулла, є останньою стадією соціального розвитку людства на його шляху до зрілості.

Світова єдність стосується кожного, жодна людина не може залишитися поза нею. При цьому єдність, до якої іде людство, є єдністю у її розмаїтті, у межах якої, учить Багаулла, будь-яка група людей може знайти найкраще вираження своїх прагнень та ідеалів. Водночас кожна група, кожний народ можуть використовувати здобутки, спадщину й ідеали інших.

Єдність світу буде досягнута, коли кожна окрема людина визнає єдність людства як центральний духовний принцип сьогодення. Цю єдність не буде введено якоюсь могутньою групою зверху, а поступово розвиватиметься в людській свідомості доти, доки люди не визнають, що "світ – єдина країна, і всі люди – її громадяни" (Багаулла).

Послідовники Віри багаї вірять, що всі великі релігії світу божественні за походженням. Усіх їх було повідомлено Богом у його Об'явленнях, у різних місцях та в різний час. Жодна епоха, вважа-

ють багаї, не залишалася без керівництва Бога, який керує через своїх Посланців, їх поява на Землі – подія настільки рідкісна, що людству відомі лише кілька імен: Крішна, Мойсей, Зороастр, Будда, Ісус Христос, Мухаммед, Баб, Багаулла. Кожний із них створив релігію й надихнув до розвитку самостійну цивілізацію. Сучасний прихильник багаї описав єдність Пророків так: "Учення Мойсея як бутон, учення Христа – квітка, учення Багаулли – плід. Як квітка не вбиває бутон, так і плід не губить квітку. Вони не руйнують, не протистоять одне одному... Кожне нове Одкровення є втіленням попереднього. Вони лише різні стадії єдиної Релігії".

Багаї шанують засновників усіх світових релігій і вважають Святі книги цих релігій священними. Багаулла вважається ними останнім за часом Пророком Бога на Землі. Його місія – реалізувати єдність релігій світу. Віра, учить він, є найперший фактор миру й справжнього прогресу людства. Між нею і наукою існує гармонія. Істинна віра й істинна наука не суперечать одна одній. Перша – необхідний помічник у духовному зростанні, а друга – засіб матеріального прогресу. Сучасники піддавали знуцанню і запереченню не лише засновників релігій, а й піонерів науки. Тому, за Багауллою, істинна цивілізація стане можливою лише тоді, коли людство усвідомить необхідність як релігії, так і науки.

На думку багаї, кожна людина має право вирішувати самостійно, звертатися чи ні їй до Бога. Усякій індивідуальності притаманна найвища духовна природа, яку треба розвивати для того, щоб пізнати Бога і любити Його. Але кожна людина має й іншу природу – фізичну, тваринну; Багаулла вчить, що тіло людини повинно підпорядковуватися її душі. Найвища радість людини – у духовному, а не фізичному задоволенні. Якщо людина весь час робить погане, то це означає, що її тваринна натура розвинута в ній більше, ніж духовна. Така людина має з допомогою інших, більш духовних людей, розвивати свою вищу натуру.

Духовне, душа не розпадається зі смертю людини, як її тіло. Душа, звільнившись від тіла, продовжує свій розвиток і шлях до Бога. "Рай" та "Пекло" – у Вірі багаї певні стани, серед яких перший – це наближення до Бога, а другий – відхід від Нього.

З основних положень віровчення випливають і моральні принципи Віри багаї. Вони вимагають від віруючого справ, а не слів. Багаулла не сприймає аскетизму і дозволяє людині викори-

стовувати всі життєві блага, надані Богом. Головний моральний принцип цієї релігії – будувати власне життя на основі Віри багаї й демонструвати цей приклад іншим людям. Якщо ж людина не захоче слухати багаї, то за неї треба тільки молитися, залишивши її на власному шляху до Бога.

У Вірі багаї відсутні професійні служителі культу. Кожний багаї є вчителем своєї релігії і вважає за свій обов'язок розповсюджувати вчення. Звідси інше найважливіше положення Багаулли – необхідність загальної початкової освіти: усі чоловіки й жінки повинні бути освіченими. До того ж має сенс набувати знання тих мистецтв, наук, ремесл, які можуть принести людям користь і покращити життя на Землі. На незнанні дуже часто базуються забобони й марновірства. Оскільки люди різняться між собою здібностями і талантами, освіта має на меті повний розвиток природних даних людини, щоб досягти творчого співробітництва між ними. Тло такого співробітництва може бути лише духовним, але Багаулла вказує і на деякі конкретні кроки, які треба здійснити на шляху до загального мирного розвитку. Це: ліквідація контрасту багатства і бідності як усередині націй, так і між ними; створення світової спільноти й світового парламенту на основі справедливої участі всіх народів; створення світового федеративного уряду; забезпечення загальних прав народів і відсіч агресії; введення міжнародної світової мови, яку поряд із рідною вивчатимуть у школі; вибір єдиної системи світового письма, впровадження загальної грошової системи тощо.

Багато уваги в етичній доктрині Віри багаї приділяється проблемам сім'ї та вихованню дітей. До заборон на аскетизм, професійне відправлення культу Багаулла додав заборону на вживання алкоголю, наркотиків, азартні ігри, позашлюбні зв'язки, крадіжки, гомосексуалізм, жорстоку поведінку з тваринами, а також заборону обдурювати, сповідати гріхи, креацію, жебрацтво, лихослів'я, работоргівлю, вбивства й поцілунки рук. Цим він, на думку багаї, приніс із собою закони Нової Ери, а також скасував деякі з них, що стали на заваді єдності людства і розвитку цивілізації.

Певну цікавість викликають свята, обряди й звичаї Віри багаї. Одна з найяскравіших рис, притаманних життю багаї, – га-

ряче бажання поділитися своєю вірою з усяким її шукаючим. Іншою унікальною особливістю цього життя є Адміністративний Порядок, що дозволяє кожному чоловікові, жінці, дитині стати частиною єдиної Всесвітньої общини багаї і взяти участь у розповсюдженні Віри на місцевому, національному і всесвітньому рівнях (так звані піонери).

Згідно з духовним заповітом Абдул-Баги, його старшого онука, **Шогі Еффенді Раббані** (1897–1957), призначено Охоронцем Віри багаї. Він вернувся до місця, де жив і був похований Абдул-Бага, де містяться склеп Багауллі і могила Баба. Тут Охоронець повинен був захистити Віру від поділу й розколів, які в минулому вичерпали духовні сили багатьох віровчень. Під час Охоронства Шогі Еффенді Віра багаї стала поширюватися в нових країнах; багаїстську літературу було перекладено на багато мов світу. Його літературна спадщина містить історію першого століття ери багаї обсягом 181 тис. слів; надруковані листи – це ще близько 300 тис. слів тексту, Шогі Еффенді написав тисячі листів окремим особам, групам, комітетам, місцевим і національним Духовним Радам.

Просвітницьку діяльність першого і єдиного Охоронця Віри багаї було перервано раптовою смертю у відносно ранньому віці. Його вдова написала найбільш вичерпну працю про чоловіка – книгу "Безцінний скарб" (450 с.).

Згідно з положеннями віровчення багаї Охоронець Віри повинен призначити свого наступника зі своїх нащадків. Оскільки дітей у Шогі Еффенді не було і не знайшлося людини, яка відповідала б високим моральним вимогам, у 1963 р. створено виборчий орган – **Всесвітній Дім Справедливості**. Після вивчення священних текстів було оголошено, що "Того, Кого відкрив Бог", уже не буде. Із того часу всі питання вирішуються Всесвітнім Домом Справедливості – верховним і центральним органом Віри, який міститься на горі Кармель у місті Хайфа (Ізраїль).

1968 р. ВДС оголосив про створення Континентальних Колегій Радників – по три для Африки й обох Америк, по одній для Європи і Австралії, які зобов'язувалися працювати з Національними Духовними Радами. Обиралися вони на національних з'їздах під час свята Різван. У спокійній і молитовній обстановці

учасники виборів таємно заповнювали бюлетень без усякого зовнішнього тиску, упевнені у правильності власного вибору. Хоч би кого було обрано, усі учасники голосування неодмінно щиро приймають обранця.

Багаїтські консультації одночасно є процесом духовного злиття їхніх учасників і практичним методом прийняття рішень, адаптованим до здібності людини до спільних дій. За допомогою принципу погоджування, уміння давати консультації багаї уможливають пошуки істини, необхідної для виконання тяжких завдань, висувають нові ідеї. Свобода висловлювати власні погляди відповідно до своєї совісті є істотною рисою багаїтських зборів, але її повинні використовувати помірковано, ввічливо і без приниження іншої думки.

У багаїтському календарі 19 місяців по 19 днів у кожному; разом це дає 361 день, і тому між 18 і 19 місяцями розміщуються 4 або 5 "вставних" дні. Баб назвав місяці відповідно до епітетів Бога. Щодо багаїтської доби, то вона починається і закінчується із заходом сонця.

У багаїтському році дев'ять свят, під час яких припиняється усяка робота. Три з них введено в пам'ять про Декларацію Багаулли, один – у пам'ять про Декларацію Баба. Два інші присвячені дням народження Баба і Багаулли, ще два запроваджено в пам'ять про їхню кончину. Дев'яте свято – Новий рік.

На початку кожного місяця багаїсти здійснюють досить незвичні збори, які мають здебільшого адміністративний характер. У цей час місцева Духовна Рада радиться зі своєю общиною, знайомить її з планами, вислуховує побажання з питань, що мають загальний інтерес. Ці збори називають святом Дев'ятнадцятого дня, який складається з трьох частин. У першій частині співають, читають і декламують обрані місця з Писань багаї. У другій частині звітують про діяльність Духовної ради та її комітетів, а також комірника, після чого всі переходять до трапези, яка, залежно від ситуації, може складатися зі склянки води або солідного обіду.

У зв'язку зі швидким поширенням Віри багаї по всьому світі передбачається будівництво в усіх континентах Будинків Поклоніння, які будуть репрезентувати міжнародну спільноту багаї. Вона

вбачає себе як неурядову організацію, що тісно співпрацює з ООН на шляху забезпечення миру на Землі, прав людини і повного економічного та соціального розвитку народів нашої планети.

Громада багаї організована в 1990 р. і в Україні. У 1999 р. Національні Духовні Збори багаї України було зареєстровано, а проповідницька діяльність зводиться до просвітницької роботи через залучення як своїх, так і закордонних місіонерів. Багаї організовують зустрічі, збори, читають лекції, дають консультації, на яких розповсюджують історію й теорію Віри багаї, відповідну віроповчальну літературу та популярні видання. Віруючі багаї, яких нараховується близько 1000, проживають майже в усіх областях України. Найбільші громади в Києві та Дніпропетровську.

6.5. Церква саєнтології

Слово "саєнтологія" у перекладі означає "науковчення". Коротко зупинимося на проблемі співвідношення науки і релігії в цьому контексті. Ми звикли вважати їх взаємодію як взаємозаперечення, хоча насправді все набагато складніше. Майже всі сучасні релігії прагнуть використати наукові досягнення у власних цілях. Особливо це помітно у сфері медицини. У США неодноразово з'являлися самозвані лікарі духовних і фізичних захворювань, які твердять, що нібито вони досягли гармонії у єднанні розуму й віри, науки і релігії. Наприклад, ще в 1875 р. було засновано церкву Християнської науки. У 20–40-х роках минулого століття поширилося вчення "святого отця", який регулярно інсценував сеанси "чудесного зцілення". Керівник лабораторії психологічних досліджень у Лос-Анджелесі винайшов "прилад" під назвою "альфа-вимірювач", який нібито допомагає тому, хто звернеться до нього по допомогу, досягти успіху в житті, уникати стресів, пізнати всі таємниці буття.

Те, що подібні "цілителі" мали певні успіхи, цілком законо-мірно, якщо врахувати, як зростають "зі швидкістю ракети, що злітає", за виразом американських експертів, алкоголізм і наркоманія. Кваліфікована медична допомога, у тому числі психотерапевтична, що необхідна в разі подібних захворюваннях, ко-

штує досить дорого і є доступною далеко не кожній людині. От вони й звертаються за допомогою до "наставників" і "цілителів", які навіюють їм віру в благополучний кінець усіх хвороб та віру в успіх, не бентежачись з того, що вірогідність як першого, так і другого більш ніж сумнівна.

Зазначимо, що ідея лікування за допомогою містичних заклинань та магічних дій не змогла б довго утриматися в суспільстві, якби не підтверджувалася випадками "чудесних зіцілень", що вимагає з'ясування їхньої природи. Річ у тому, що практика психотерапії, лікування гіпнозом, навіюванням, яка сьогодні набула значного поширення і серйозних наукових обґрунтувань, пояснювалася свого часу "месмеризмом", тобто псевдонауковими, спіритуалістичними доказами. Іншого в XVIII ст. і не могло бути, коли наука про людину робила тільки перші кроки.

Суть психотерапевтичного впливу полягає в тому, щоб пацієнт виступав не пасивним об'єктом зовнішнього (фізичного, фармакологічного тощо) впливу, а міг би мобілізувати на боротьбу із хворобою всі свої внутрішні сили, глибинні регулятивні можливості центральної нервової системи, не досить вивчені й сьогодні. Ще донедавна гіпнотичне навіювання виявлялось найбільш ефективним, якщо воно здійснювалось від імені надприродних сил і утвердження волі всесильного бога, служило "граничною" підвалиною для надії, переконання, віри й сподівання.

На цих же засадах тримається світогляд "церкви саєнтології", яка прагне синтезувати дві речі: основи природничо-наукових знань у галузі психології та психотерапії й релігійні уявлення. Це дає змогу використовувати релігійні забобони і нечітку свідомість людей, обтяжених власними психологічними слабостями. Водночас саєнтологічна церква, що виникла внаслідок таких віянь, заслуговує на детальніший розгляд притаманних їй властивостей як одна з найбільших і найвпливовіших організацій нетрадиційної релігійності.

Засновник "Церкви саєнтології" *Лафает Рональд Хаббард* (1911–1986) народився в американському штаті Небраска. У 12 років він познайомився з фрейдівським психоаналізом завдяки знайомому морському офіцеру, першому військовому, що пройшов

курс психоаналізу під керівництвом Зігмунда Фрейда. У молодості Хаббард багато мандрував країнами Азії. Звідси сформувався його інтерес до доктрин індуїзму, буддизму і даосизму. Він також вивчав математику, інженерну справу та ядерну фізику в університеті Джорджа Вашингтона, хоча і не закінчив його. У роки Другої світової війни Хаббард був мобілізований у воєнно-морський флот і брав участь у Філіппінській кампанії. Після демобілізації він пробував свої сили на літературній ниві, опублікував кілька фантастичних романів. Однак прибутки від цієї діяльності не задовольнили колишнього морського офіцера, і в 1949 р. на лекції в Нью-Йорку він, за свідченням часопису "Таймс Мегезін", заявив: "Смішно писати, одержуючи пенс за слово. Коли хтось насправді хоче заробити мільйон доларів, то кращий шлях – заснувати власну релігію".

Десь через рік було опубліковано книгу Л. Р. Хаббарда **"Діанетика: сучасна наука про душевне здоров'я"**. Це написаний малозрозумілою мовою переказ психоаналітичних і других психологічних рекомендацій та фантазій автора.

Мозок представлений у цій книзі як добра лічильна машина, котрій потрібний правильний детектор, який допомагає виліковувати психози, неврози й підвищувати "коефіцієнт інтелектуальності". У книзі роз'яснювалося, що діанетика володіє психотерапевтичною технікою, за допомогою якої можна вилікувати всі неорганічні захворювання мозку і всі психотерапевтичні хвороби. З виходом "Діанетики" Хаббард організовує широку мережу психотерапевтичних сеансів, обіцяючи через "технологію духовного очищення" корінне поліпшення і вдосконалення духовних здібностей. У результаті людина має досягнути стану, який Хаббард називає "чистотою", тобто звільненням "безсмертної душі". Результатом такої "чистоти" є звільнення "за допомогою підсвідомого, або реактивного почуття" від травматичного досвіду минулого, від картин, що врзалися в пам'ять. На "виході" такого очищення людина стає "кліром".

Проте Хаббард не зупиняється на організації банальних лікувальних сеансів, оточуючи їх глибокодумними розмірковуваннями й ритуалами, повними позаземної таємниці. У 1954 р. у Лос-Анджелесі ним та його послідовниками-"клірами" було організо-

вано нову церкву. Доктрина почала поширюватися в Австралії, Новій Зеландії, ПАР. У 1955 р. у Вашингтоні з'являється Основоположна церква, організовується Академія саєнтології. "Кліри", "очищені" створюють свою богослужбову практику, церковні обряди, стають активом секти. Західна преса того часу характеризувала їх як "групу псевдонаукових містичних фанатиків".

Розглянемо теорію Хаббарда, що є сумішшю уривчастих відомостей про комп'ютерну технологію зі спрощеним уявленням про буддизм та індуїзм і практикою східних релігійних наставників (гуру). Згідно з теорією можна відкрити єдину причину психозів, неврозів, насильств та розладу в соціальному житті, а також – у нежитті. Причина полягає у невмінні управляти роботою власного мозку, нерозумінні його "божественної сутності". Кожна подія в житті індивіда, згідно з Хаббардом, нібито вкладається в мозаїчну структуру головного мозку. Неприємні події, невдачі, страхи, розчарування тощо не вписуються повністю в цю структуру, випадають з неї і з-під влади індивіда, але опісля виявляються у формі ірраціональної поведінки, що не відповідає ситуації. Лікування передбачає виявлення таких подій (вужгаризована техніка психоаналізу), потім їх локалізацію шляхом застосування "електропсихометра" або "Е-вимірювача" Хаббарда, виявлення їхніх відбитків – "енграм" і нарешті нормалізацію розумової діяльності, емоцій, волі.

Створений Хаббардом прилад ("**Е-вимірювач**") складається з гальванометра, здатного фіксувати електропровідність шкіри, що змінюється від певного стану індивіда, і батарейки, з'єднаної з двома бляшанками, що пацієнт бере в руки. Для досягнення мудрості, доброго здоров'я і найвищої духовної досконалості застосовуються сеанси "обробки" або "прослуховування". При цьому людина сідає навпроти інструктора і з'єднується з "Е-вимірювачем". Інструктор ставить різні запитання, пов'язані з минулим людини, яка на них відповідає. Вважають, що різке відхилення стрілки засвідчує крайнє збудження клієнта, викликає "усвідомленням" умов, за яких вона колись дістала психічну травму. Ці відкладення у свідомості, колишні хворобливі досвіди, душевні потрясіння Хаббард назвав "**енграмами**". Для

їх усунення прослуховувач (інструктор) повторює запитання, доки прилад не покаже, що реакція стала "нормальною" і відповідь не пов'язана з хворобливим станом психіки. Оскільки у житті людини є чимало складностей, то така практика може розтягуватися на багато місяців і навіть років. Сама людина без допомоги саєнтологічної церкви, мовляв, не здатна ні зрозуміти джерело "енграм", ні позбутися їх. Вони отруюють її душевне здоров'я.

Хаббард постійно твердив, що виходить із суто наукових методів. Однак він жодного разу не зміг представити достовірних доказів. Звичайно, у деяких випадках подібні сеанси, особливо спочатку, справляють благотворний вплив на стан людини: вона відчуває душевний спокій, позбавляється колишньої нервовості, невиразного неспокою тощо. Тому завдання й полягає в тому, щоб пояснити механізм дії подібних процедур. Зазначимо, що маніпуляції послідовників Хаббарда відтворюють розроблену 3. Фрейдом теорію психоаналізу, але в гранично спрощеній і вульгаризованій формі. Ідеться про розуміння несвідомого, про душевні травми, про причини неврозів, про вплив дитячих переживань на психіку дорослої людини тощо. Головне полягає в тому, що Хаббард так чи так відтворює принципову схему сеансів психотерапії, практиковану 3. Фрейдом і його послідовниками: вишукування причин неврозу, виведення колишнього досвіду на рівень свідомого, терапію словом. Тому в тих випадках, коли сеанси клінічно показані для певного захворювання, вони неодмінно справлять благотворний вплив.

1955 р. Хаббард проголосив себе пророком учення про "**тетана**" – особливого духа, який після смерті людини переселяється до іншого тіла, і про "**тета**", духовну першооснову руху й розвитку неживої матерії. За Хаббардом усе в світі створили тетани і правила ним 40 млрд років. Однак у результаті випадкового кривавого катаклізму тетани втратили свою божественну сутність і з'явилися на землі, ставши бранцями матерії. Люди – це депресивні тетани. Релігія Хаббарда береться принести людям спасіння і повернути їм божественну сутність. Хаббард вважав, що його вчення є духовним завершенням буддизму: повернення тетанові його божественної сутності – це, по суті, вихід із нескін-

ченної низки перероджень. Це, безперечно, вульгаризація буддизму, його складної релігійної доктрини. Із нього Хаббард, як бачимо, бере одне з центральних положень – уявлення про вічне переселення душ, або інкарнацію. Використання буддизму пояснюється не тільки тим, що він на той час входив у моду, а й тим, що вчення про інкарнацію дало змогу надати тривіальній психотерапевтичній практиці космічно-світоглядні виміри.

Справді, енграми почали тепер вважатися не просто психічними травмами, набутими в буденному земному існуванні, а душевними рубцями, надбаними за всі минулі втілення "тета-на". Таким чином "Е-вимірювач" набуває принципово нового значення – не як скромний інструмент врятування "одноразового" людського існування, а як єдиний спосіб ліквідації в усьому Всесвіті болючих наслідків коловороту "тетанів".

Керівники "Церкви саєнтології" запрошують віруючих особисто випробувати їхню цілющу дію. Вони уникають виступів з критикою інших релігійних течій, а від людини, що прилучається до її "лікувальних програм", не вимагають розриву з колишньою вірою. Віротерпимість пояснюється місіонерськими міркуваннями. Віровчення, догматика не відіграють в саєнтологічній церкві вирішальної ролі, це лише вихідний пункт для атаки на людську свідомість, для якої застосовується витончена психотехніка.

У повсякденній діяльності Церква саєнтології – це воєнізована організація із ретельно відпрацьованою технікою вербування, жорсткою ієрархічною структурою, деспотичними порядками, покликаними утримувати паству в межах казармової дисципліни. Особливе служіння в церкві має "Морська організація" – фактичний аналог чернецтва: її члени живуть колоніями, працюють по 12 годин на день, а отримують за працю мізерну платню.

Вербують нових "пацієнтів" спеціально підготовлені місіонери. Людині, яку вдається зацікавити, пропонують на вибір різноманітні програми Церкви. Усі вони платні, перші шість сеансів коштують 70 доларів. Подальші "прослуховування" значно підвищуються в ціні. Прибутки приносить продаж "Е-вимірювача" по 800 марок за одиницю (його собівартість – 60 марок) і продаж творів Хаббарда, що дало Церкві, наприклад, 1979 р. тільки у

ФРН 15 млн марок (за повідомленням журналу "Штерн"). Крім того, керівництво "Церкви саєнтології" експлуатує своїх рядових членів, примушуючи їх працювати на свою користь. У результаті Церква володіє величезними коштами. Хаббард придбав у Великій Британії розкішний маєток, який спочатку належав індійському магараджі, і переніс туди свою штаб-квартиру. 1977 р. за свій будинок у Голлівуді він заплатив 5,5 млн дол., у Кліутері (Флоріда) придбав розкішний готель, перетворений на тренувальний центр для інструкторів найвищого рангу. 1983 р. американський журнал "Тайм" писав, що власність Церкви саєнтології становить понад 280 млн дол.

Л. Хаббард нібито володів особистим майном у 7 млн дол. Одним із його придбань є флотилія океанських кораблів. Лідери саєнтології заявляють, що на кінець ХХ ст. церква нараховувала більш ніж 8 млн своїх послідовників, 82 церкви і майже 200 місій у 105 країнах світу. Приблизно мільйон послідовників є прямими членами церкви, вони регулярно роблять внески, відвідують різноманітні курси й "класи", поширюють книги і брошури Хаббарда, вступають у контакти з її центрами, сподіваючись надолужити здоров'я, купують саєнтологічну літературу, користуються препаратами на зразок таблеток діанезину, які нібито підвищують життєвий тонус.

У січні 1986 р. Л. Р. Хаббард помер, але історія однієї з найчисленніших і найскандальніших сект нашого часу на цьому не закінчилась. Його нащадки, які, прагнучи слави й наживи, продовжують експлуатувати створену ним організацію, – типовий продукт кризових процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві. Саме це спричинило бурхливу діяльність прихильників саєнтології на теренах СНД.

Становлення Церкви саєнтології супроводжувалося численними конфліктами із владою. Причина їх у подвійній природі саєнтології. З одного боку, вона претендувала на статус релігії, а з іншого, була терапією, котра допомагала заробляти гроші. Це заважало владі визначити податковий статус організації. У США, Австралії та в інших країнах процес легалізації закінчився визнанням релігійної природи саєнтології і наданням їй податко-

вих пільг. А в ФРН, Бельгії, Франції, навпаки – невизнанням. Керівників саєнтологічних центрів звинувачували у застосуванні до своїх adeptів шкідливих методів психологічного тиску, несплаті податків, різноманітних фінансових махінаціях, спробах викрадення державних таємниць. Джеральд Армстронг – американець, якому двадцять один рік тому вдалось вийти з цієї секти, неодноразово заявляв, що вона є не релігійною організацією, а "групою ненависті, мафіозною групою та міжнародною розвідувальною мережею". Його думку поділяють дуже багато експертів – криміналістів, релігієзнавців, психіатрів зі світовим ім'ям. В Україні робилися неодноразові спроби легалізації Церкви саєнтології. Однак більшість компетентних експертів у нашій державі вважають цю неорелігію деструктивним тоталітарним культом, а деякі народні депутати навіть убачають в її діяльності загрозу національній безпеці країни.

Місцеві осередки "Церкви саєнтології" намагаються зареєструватися в різних містах України. У багатьох із них вони отримують опір органів влади. Наприклад, ще в 2004 р. організації було відмовлено в реєстрації Київською міською адміністрацією. Це рішення, згідно з цією постановою, було мотивоване тим, що статут "Церкви саєнтології міста Києва" та її культова практика "не відповідають вимогам статей 3, 4, 18, та 24 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Зараз "Церква саєнтології" намагається одержати державну реєстрацію у місті Харкові. Там розташований найбільш потужний на сьогодні саєнтологічний центр. Він називається "Гуманітарний центр Хаббарда". За визначенням деяких фахівців, загальна сума прибутків зазначеної структури за надання так званих саєнтологічних послуг (релігійні семінари, вивчення робіт Хаббарда, сповідь тощо) становить більш ніж 1 млн грн щорічно. Незважаючи на великі прибутки, керівники центру звітують у податкову адміністрацію про відсутність будь-яких фінансових надходжень.

Щось подібне до саєнтології лягло в основу руху фанатичних послідовників "**Білого братства**", або так званого вчення "**Юсмалос**", що передбачає "Божественну програму фохатизації Землі" (фохата – світлова енергія кванта). Автор-конструктор всього цього – киянин **Ю. Кривоногов**, він же пророк **Юоан Свами**,

твердить, що це "наука про Світло, про устрій Світу, усієї Системи Світобудови, про Любов Господню, про Перетворення і фохатизацію людства..." Мовляв, учення містить: "Уявлення про Верховну Особу Бога, новий часовий виток, у який входить планета Земля; перевтілення Божественних Монад; прийдешне; тонкий ангельський світ; перетворення землян; розкриття Закону Вічності; мікроструктуру аури людини; діагностику стану душі й тіла; езотеризм Космічно-Божественної програми Юсмалос" тощо. Для обернених у віру Кривоногова людей сучасне суспільство взагалі не існує, бо, за настановою їхнього "пророка", складається лише з "хулителів-безбожників", які тільки й думають, щоб швидше знищити найсвітліше божество юсмаліан – *Марію Деві Христос*. Марія Деві – у миру *М Цвиґун* – лікар-терапевт за фахом, приєдналася до вчення, залишивши сім'ю і ставши дружиною Ю. Кривоногова. Вони зібрали до 2-х тисяч активних членів братства, які почали здійснювати діяльність антисуспільного спрямування, яку було припинено правоохоронними органами, а керівників братства було засуджено.

Таким чином зупинити переможну ходу "Білого братства" Україною та СНД вдалося лише завдяки жорстким адміністративним заходам та арешту її провідників. Негативне ставлення більшої частини суспільства до сект після історії з "Великим

Білим братством", яке шокувало українців, закріпилося після скандалів, пов'язаних з екстремістськими закордонними культами "АУМ Сінрікьо", "Церква сонця", "Церква вічного життя" тощо. Однак немає гарантії, що на берегах Дніпра не з'явиться нове "Біле братство". Успіхи або невдачі неорелігій залежатимуть від того, наскільки успішно традиційні конфесії задовольнятимуть релігійні потреби громадян України.

6.6. Сатанізм

Увесь спектр шанувальників темних сил і тих, хто обожнює зло, можна поділити на такі групи: сатаністські секти; групи прихильників демона; низка чарівників і відьом, які практикують окремо; члени таємних громад.

У США і Західній Європі діють чимало диявольських культів. "Тисяча перша церква Трапезонда" (Сан-Франциско), "Цер-

ква останнього суду" (Лос-Анджелес), "Громада Асмодеуса" (Вашингтон), "Міжнародна асоціація відьом і чарівників" (Нью-Йорк), "Міжнародний центр магії (м. Блуа, Франція), різноманітні групи культу Вуду (язичницький культ вестіндійського походження), культу Афіни Паллади, Ізиди, богині Калі (Кала – богиня зла), таємні союзи-коледжі друїдів тощо.

Сатанинські культури особливо поширені в США і Західній Європі. Усесвітні центри сатанізму містяться в США та Англії. **Сатаністи** – це прихильники обожнення сил зла, поклоніння **Сатані** (від давньоєвр. Сатан, букв. – протидіючий, диявол). За вченням багатьох релігій, Сатана – злий дух або голова злих духів, причина зла у світі, володар пекла, який штовхає людей до гріха. Історично джерела віри в Сатану кореняться в уявленнях первісного суспільства про добрих і злих духів. Із розвитком суспільства й ускладненням духовного життя людини складаються уявлення про ієрархію головних і підпорядкованих духів, які у процесі розвитку монотейстичних релігій трансформувалися в уявлення про Сатану. Для визначення диявола вживаються також імена: **Вельзевул, Люцифер, Мефістофель, Воланд** та інші.

Сатаністи прийшли зі Стародавнього Іраку і набули особливого поширення в Європі в середні віки. Поклоніння Сатані має глибоке історичне коріння. Ім'я Сатани в різних мовах звучить по-різному: **Шайтан** – арабською, **Сет** – єгипетською, **О-яма** – японською, **Дев** – персидською, **Бехерит** – сирійською. Тому до сатанистських культів можна зараховувати всі культури, які поклоняються Сетові, Бехеритові, Деву, Шайтанові, О-ямі тощо. Протягом століть це поклоніння мало більш таємний, ніж тепер, характер, у якому переважали антирелігійні, а то й безбожні мотиви.

У центрі традиційного сатанізму стоїть поклоніння особистості **Диявола**. Тому в доктрині все перевернуто: диявол християнства стає богом сатаністів, християнські добродетелі розглядаються як вади, а вади диявола вбачаються цнотливими. Життя сприймається як безперервна боротьба між силами світла і темряви, підсумком якої є незаперечна перемога темних сил.

Основні практичні акценти в цьому контексті робилися на те, що людина не повинна стримувати свої плотські бажання, а навпаки, заохочувати їх. Уся її діяльність має бути

спрямована на те, щоб після смерті отримати місце в пеклі як служитель диявола, тому що краще служити Сатані, відчайдушно виконуючи його волю, ніж Богові.

У Європі пік захоплення сатанізмом припадає на середину XVII ст., і поширюється він в досить високих світських колах. Як жертви на чорні меси сатаністів поставлялися сотні малюків. Саме тоді було розроблено жорстокі сатаністські обряди. Однак жертва для сатаністів – не вбивство саме по собі, а смертні муки живої істоти. Вибір жертви досить простий. Зазвичай це той, хто серйозно образив або порушив спокій сатаністів. Таким чином він начебто дав дозвіл на свої муки і загибель. Замість справжньої жертви дуже часто використовується її образ: кукла, малюнок, фото, письмовий або словесний опис. Образ знищується, наприклад, втиканням в нього голок цвяхів тощо. Використовуються в сатаністській культовій практиці і кроваві жертвоприношення: ритуальне катування і вбивство тварин, а інколи й людей.

Однією із найстрашніших дій у сатанізмі вважається так зване енвольтування. Воно зорієнтоване на загибель людської мішені. Волосся, зуби, навіть фото давалося проковтнути живій жабі, котра отримувала при цьому ім'я жертви. Після цього жабу вішали в пічну трубу, протикали її цвяхом, супроводжуючи цю дію страшними прокляттями. Воля агента енвольтування в екстазі стає такою ядовитою, що нещасна жертва знемагає від невідомої, але виснажливої хвороби, у лікуванні якої навіть наука буває безсилою. Однак, якщо жертва вгадує енвольтування і відводить його наслідки, то відьма чи чарівник перебирають на себе його дію.

Сучасний сатанізм також здебільшого асоціюється з чорною магією та різноманітними таємничими ритуалами. Його ідейним натхненником вважається випускник Кембриджа, окультист і автор низки "магічних" книг *Алістер Кроулі* (1875–1947), який звав себе звіром Апокаліпсису. Він вважав, що "Сатана – це не ворог людини, а життя, світло й любов". "Роби, що хочеш, – це єдиний закон", – ця цитата з "Книги Закону" Кроулі повною мірою відображає загальну спрямованість сучасного сатанізму, який підтримує, наприклад, усі види сексуальної активності людини, що задовольняє її бажання: від гетеросексуальності до гомосексуальності. Тому сатаністи XX ст. практикують не тільки криваві, а й сексуальні оргії.

Філософія життя сатаніста, за А. Кроулі, – це пошук насолод. Сатаніст бере вигоду з усього того, що приходить у світ за допомогою диявола. Адепти сатанізму повинні поділяти такі положення: уседозволеність, тваринне існування, нічим не затьмарена мудрість, доброта тільки до тих, хто цього заслужив, мстивість, тваринна природа людини, учинення гріхів.

Свої знання Кроулі брав із практики йоги і буддійських тантричних обрядів, бував у Китаї і Гімалаях. Твори цього англійського містика, який не приховував своїх симпатій до А. Гітлера (1889–1945), були основою багатьох сатаністських культів, у тому числі і найбільшого з них – **Церкви сатани**.

Церкву сатани засновано *Ентоні Шандором ЛаВеєм* (1930–1997), колишнім циркачем, органістом у нічному клубі (акомпаніатор стриптиз-шоу Мерилін Монро), фотографом сан-франциського департаменту поліції і актором (у 1968 р. він виконав роль диявола у фільмі Р. Поланського "Дитина Розмарі"). Про народження церкви ЛаВея сповіщає проти ночі з 31 квітня на 1 травня 1966 р. (Вальпургієва ніч). Із того часу (1966 р.) сатаністи ведуть своє літочислення. Сатаністські зібрання й семінари в оригінальній будівлі ЛаВея (колишній бордель) відрізнялися екстравагантністю. Наприклад, після лекції про канібалізм присутніх пригощали запеченим жіночим стегоном (подарунок від сатаніста-хірурга) з гарніром із гусениць. Дім ЛаВея стає однією з головних примітних будівель Сан-Франциско, у якій живуть незвичайні тварини (леопард, лев).

У ньому здійснюються безліч різних культових атракціонів, які приваблюють велику кількість журналістів. Практикуються публічні сатаністські хрещення, сатаністські похорони, загальні молитви, де вітвар зображує гола красуня, набуває популярності реву "Відьми без ліфчика". Як одна із "сатаністських відьом" у ньому була задіяна відома Сюзанна Еткінс, котра через кілька років разом із поплічниками ритуально вб'є вагітну дружину режисера Р. Поланського.

Після цих подій цей сатаністський культ стає найзнаменитішим у США, нараховуючи кілька тисяч adeptів. Церква Сатани проходить процедуру офіційної реєстрації, але в 1990 р. урядом США її було позбавлено всіх податкових пільг, які надавалися

релігійним об'єднанням. У 90-ті роки ЛаВей відходить від справ, а місце керівника "Церкви" обіймає його донька. Незадовго до смерті ЛаВей потурбувався про власну епітафію: "Я жалкую лише про ті часи, коли був добрим". Він відомий ще одним парадоксальним афоризмом: "Сатанізм – це вільнодумство".

Зараз штаб-квартира Церкви сатани (так звана "Рада Дев'яти") міститься в Сан-Франциско, другий керівний центр розташований у Манчестері.

Однією із найбільш поширених серед прихильників сатанізму книг, яка містить основні концепції їхньої діяльності, є "Сатанинська біблія". Її було написано ЛаВеєм у 1968 р., вона відразу вийшла накладом 125 тис. примірників. Книга побудована за принципом антиподу справжній, християнській Біблії.

ЛаВей вважає, що Сатана, названий багатьма своїми послідовниками "Чорним папою", є концентрацією всіх темних боків людської натури, що "у кожному з нас сидить Сатана, і завдання полягає лише в тому, щоб виявити та пізнати його". Написана простою, загальнозрозумілою мовою "Сатанинська біблія", коштує дешево і тому є досить доступною та популярною серед молоді. У ній заперечуються будь-які форми авторитету – релігійного, суспільного чи батьківського. Моральні кодекси проголошуються просто перешкодами, які треба переборювати.

Організаційно положення "Сатанинської біблії" реалізуються членами сатаністських громад на щотижневих або щомісячних "службах" (зборах). Найчастіше вони відбуваються у кількості 13 осіб (чоловіки й жінки), пародуючи таким чином Тайну Вечерю. Вважається, що сатана і сили зла надають перевагу темряві, тому збори починаються опівночі й тривають до ранку. Керує зборами верховний жрець – "князь темряви". Під час зборів здійснюються ритуальні поклоніння сатані, каяття за до- брі справи, трапези, молитви тощо. За трапезою настає "чорна меса" із певним ритуалом. Вона відкривається загальним колек- тивним паплюженням Бога та Ісуса Христа, потім настає "бого- хульна служба", у якій використовуються різноманітні релігійні предмети: чорні рясни, свята вода (розбавлена сечею), чорні свічки (виготовляють інколи з людського жиру), перевернуті розп'яття, смолоскипи із сірчаним полум'ям тощо. Часто використову-

ють украдені з християнських храмів предмети. Наприклад, сатаністи наповнюють чашу для причащення сумішшю вина і крові та розпивають її, передаючи по колу. Учасники "чорної меси" кремсають ножем проскури, а інколи "причащаються" чорними трикутними облатками. Використовується також молитовник (рукописний чи друкований), переплетений інколи в людську шкіру (часто шкіру нехрещеного малюка). Нерідко присутні на "чорній месі" співають християнські гімни, наперед спотворюючи слова й мелодію. Якщо "чорна меса" проходить у домі, "служба" здійснюється у спеціально підготовлених приміщеннях із жертвником, укритим чорною тканиною, і чорними стінами, на яких розвішано зображення диявола. Особливого значення сатаністи надають знуцанню над хрестом та іншими символами християнства, щоб звільнитися, за їхнім переконанням, від страху перед цими символами. Цьому сприяє й те, що зібрання супроводжується найчастіше гнівом і люттю, мстивими закличками на адресу своїх ворогів, насамперед християн та їхніх пастирів.

Важливим моментом сатаністських культів є залучення й посвячення нових прихильників. Воно передбачає укладення договору із сатаною. Договір може бути усним чи письмовим, в останньому випадку адепт підписує його власною кров'ю. Інколи нові послідовники сатани викреслюють свої імена з церковних книг і вписують їх у "книгу сатани", яка зберігається в тайникові "головним жерцем" або "великим майстром". Якись договори укладаються навічно, інші – на певний час. "Новонавернений" до сил зла проходить "хрещення" (здійснюють сумішшю з води, солі та сірки), та отримує нове ім'я. Часто його помічають особливим знаком сатани на прихованій від сторонніх частині тіла.

Перші вияви організованих сатаністських структур у СРСР відбулися ще на початку 70-х років у Москві, Ленінграді та Одесі. Поступово культ Сатани поширився на всі великі міста тодішнього Радянського Союзу. Уже на початку 80-х років тут почали функціонувати численні сатаністські угруповання. Особливий сплеск моди на сатанізм збігся з початком "горбачовської перебудови", коли до неформального молодіжного середовища линув потік західної субкультури, культ жорсткої сили, *hard* та *rock* музики.

Зараз у Росії в одній лише Москві нараховується близько п'ятнадцяти сатаністських сект. Найбільші і найвідоміші з них – "Чорний ангел" та "Південний хрест". Здебільшого групи сатаністів побудовані за принципом суворої п'ятиступеневої ієрархії. Найвищий орган у ній – Рада. Досить часто на вищі щаблі обирають жінок. Наприклад, у "Чорному Ангелі", створеному в 1974–1975 рр. у Москві-Твері, верховною жрицею є жінка 25–30-ти років.

В Україні також діють різноманітні сатаністські угруповання, серед яких найчисленнішими є "Присвячений Сатані лицарський орден чорної меси", "Орден чорного кола", "*Black Metal Mafia*", "Зірка смерті", "Орден SA", "Партія сатаністів", "Церква Сатани", "Чорне братство", "Язичницький слов'янський рух", "Чорний орден", "Легіон темряви" тощо. Точну кількість сатаністських об'єднань визначити досить важко, але з певною мірою вірогідності можна стверджувати, що їх значно більше ніж сотня (можливо, і дві), а загальна кількість adeptів – від 800 до 1800 чоловік. Тільки в Києві, наприклад, зафіксовано ознаки діяльності близько десяти угруповань сатаністів загальною кількістю 250–300 осіб.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Філософія Церкви уніфікації (об'єднання).
2. Асоціація Святого Духа за Об'єднання Світового Християнства.
3. Діанетична терапія Л. Р. Хаббарда.
4. Структура Церкви саентології.
5. Міжнародна громада свідомості Харе Крішна.
6. Бхакті-йога в культурі крішнаїтів.
7. Етична доктрина Віри багаї.
8. Багаї в Україні.
9. деологія сатанізму.

Рекомендована література:

Арестов В. М., Шудрін І. О. Нетрадиційні релігії: суть і спрямування / В. М. Арестов, І. О. Шудрін. – К., 1990.

Балагушкін Е. Г. Критика современных нетрадиционных религий. Истоки, сущность, влияние на молодежь / Е. Г. Балагушкін. – М., 1983.

Бог и мы. Учение преподобного Муна. – М., 1992.

Буайе Ж. Империя Муна / Ж. Буайе. – М., 1990.

Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхагавад-гита – как она есть / *Бхактиведанта Свами Прабхупада.* – М. ; Л. ; Кулькутта ; Бомбей ; Нью-Делі, 1986.

Гуревич П. С. Нетрадиционные религии на Западе и восточные религиозные культы / П. С. Гуревич. – М., 1985.

Демьяненко С. П. Религиозно-философские аспекты современного дзэн-буддизма / С. П. Демьяненко. – М., 1993.

Жоль К. Куда ведет пилигрим / К. Жоль, Д. Выдрин. – К., 1988.

Клизовский А. И. Основы миропонимания новой эпохи / А. И. Клизовский. – Рига, 1993.

Кривельская Н. В. Секта: угроза и поиск защиты / Н. В. Кривельская. – М., 1999.

Кто созидает будущее? Размышления о двадцатом столетии. – Международное Сообщество Бахаи, 1999.

Хаббард Л. Р. Сайентология. Основы мысли / Л. Р. Хаббард. – М., 1998.

Митрохин Л. Н. Религии "нового века" / Л. Н. Митрохин. – М., 1985.

Новітні релігійні течії і рухи в Україні. – К., 1997.

Тантрический буддизм : сборник : в 2 кн. / сост. А. Фесюн. – М., 1999. – Кн. 1.

Филипович Л. Нові релігії в Україні: поява, типологія, перспективи / Л. Филипович // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і релігії сьогодення. – К., 1998. – С. 92–110.

Розділ 7

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ РЕЛІГІЇ

Історія цивілізації свідчить, що практично на всіх етапах розвитку духовної культури людства виникали різноманітні форми критичного аналізу як релігійної доктрини загалом, так і деяких її положень. Переоцінка традиційно поширених релігійних ідей, індиферентність уявлень, критика релігії з позицій здорового глузду, суспільної практики, науки відображені у філософії, природознавстві, фольклорі, ересьх, світській літературі. Усе це стало загальнокультурним тлом для формування вільнодумства в системі духовної культури. Основні історичні етапи його розвитку пропонується розглянути в контексті таких питань:

1. Вільнодумство Стародавнього світу.
2. Середньовічне вільнодумство.
3. Вільнодумство епохи Відродження і ранніх буржуазних революцій.
4. Радикальні форми вільнодумства: французький атеїзм XVIII ст. і марксистсько-ленінський атеїзм.
5. Природничо-наукове вільнодумство.
6. Сучасні організації вільнодумців.

7.1. Вільнодумство Стародавнього світу

Уперше термін "вільнодумство" використав англійський філософ XVIII ст. **А. Коллінз** (1676–1729), на його думку, для боротьби з релігійною нетерпимістю, догматизмом і авторитаризмом релігії. У світовій суспільній і природничонауковій думці обґрунтовувалося право розуму міркувати про все вільно, у тому числі про релігію. У стародавні часи зародилося, а надалі концептуально оформилося серед багатьох видатних діячів переконання в тому, що вільнодумство є найкращим способом пошуку істини.

З історичним розвитком вільнодумства змінюється і його зміст. Воно може виявити себе в м'якій формі "релігійного індиферентизму" або "антирелігійного скептицизму", внутрішньо-конфесійного "інакомислення" або "богоборства", філософських течіях "пантеїзму", "деїзму" чи теорії "двоякої істини", соціально-політичній реакції "антиклерикалізму" або "релігійного нігілізму", радикальних варіантах "атеїзму". Зі свого боку, релігія в особі певних її діячів радикально реагувала на розвиток вільнодумних ідей. Однак у кінцевому підсумку загострений варіант протистояння релігії і вільнодумства не вирішував їх співіснування в системі духовної культури. І тільки з виникненням демократичних суспільних інституцій та формуванням конституційно-правового принципу свободи совісті вдалося толерантно врегулювати співіснування релігійних і вільнодумних ідей, вважаючи їх належними до сфери внутрішніх переконань кожної людини та її права сповідати будь-яку релігію або вільно мислити про давно усталені принципи та погляди.

Перші вияви критичного ставлення до релігії, елементи вільнодумства знаходимо серед літературних пам'яток Стародавнього Сходу. Найдавнішими є **"Бесіда пана з рабом"** (Дворіччя, кінець III – початок II тис. до н. е.) і **"Пісня арфіста"** (Єгипет епохи Стародавнього царства). У них ставляться під сумнів ідеї особистого безсмертя й існування потойбічного світу, критикується аскетизм.

Більш складним пам'ятником давньоєгипетського вільнодумства є **"Бесіда розчарованого зі своїм духом"**. Це складний філософський твір. Людина, розчарувавшись у житті, хоче накласти на себе руки, але дух відмовляє її, намагається переконати віддатися благам життя і в цій суперечці висловлює більш тверезий погляд, ніж людина.

Розвиток вільнодумства в Індії, а потім у Китаї ставить критику релігії на філософську основу. Твори давньоіндійських філософів-матеріалістів до нас не дійшли. Вони згадуються лише в пізніших джерелах, де матеріалістичні погляди викладаються з метою спростування. Відома школа **локаята**, або **чарвака**, ще з давніх часів виступала проти релігійно-ідеалістичного розуміння

природи і людини. Чарваки стверджували, що всі речі в природі складаються з чотирьох елементів: повітря, вогню, води й землі. З їх комбінацій створюються не тільки фізичні об'єкти, а й усі живі організми, які після смерті повертаються до тих самих елементів.

Важливий етап у розвитку вільнодумства в Китаї пов'язаний з іменем **Ван-Чуна** (I ст. до н. е.). Головним його твором є "**Критичні міркування**". У ньому Ван-Чун заперечував принципову відмінність між органічною й неорганічною частинами світу, між людиною і твариною.

Сумнів щодо релігії в країнах Стародавнього Сходу мав обмежений, поверховий характер, він торкався лише окремих напрямів релігійного світо розуміння. Світоглядна непослідовність, фрагментарність, відсутність стрункого вчення про релігію не применшує значення антирелігійного скептицизму далекої давнини – без нього не було б античного матеріалізму, який узагальнив досвід полеміки античної культури з релігією, навіть якщо ця полеміка виявлялася у скепсисі лише щодо деяких положень релігії.

Найбільшого розвитку вільнодумство набуває в Стародавній Греції. Саме тут VI ст. до н. е. у результаті перемоги роботодавницької демократії і перетворення раба на головну продуктивну силу склалися сприятливі умови для бурхливого розвитку науки, філософії, літератури й інших видів мистецтва. Вільні громадяни Афин, Коринфа, Мілета, Ефеса та інших великих грецьких міст, не зайняті важкою фізичною роботою, мали можливість займатися розумовою працею.

Уже в VI ст. до н. е. представники так званої мілетської школи **Фалес** (625–547 рр. до н. е.), **Анаксимандр** (бл. 610 – після 547 рр. до н. е.), **Анаксимен** (585–525 рр. до н. е.) розглядали світ як саму по собі зрозумілу єдність різноманітних явищ природи і вбачали її в існуванні певної матеріальної першопричини всього суцього.

Погляди мілетської школи знайшли свій подальший розвиток у вченні батька діалектики **Геракліта** (бл. 540–480 рр. до н. е.), який, стверджуючи ідеї вічності й нестворимості світу, зазначав: "Світ, єдиний з усього, не створений ніким із богів і ніким із людей, а був, є і буде живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає".

Одночасно з Гераклітом у стародавній Греції жив поет і філософ *Ксенофан* (бл. 565–473 рр. до н. е.), який висловив думку, що люди створюють собі богів за своєю подобою. "Якби бики і леви мали руки, щоб подібно до людей створювати твори мистецтва, то вони також стали б зображати богів і надавати їм таких форм тіла, які мають самі", вважав він.

З появою *Демокріта* (460–370 рр. до н. е.) і його школи починається новий етап розвитку вільнодумства. Демокріт – перший енциклопедичний розум стародавнього світу. На відміну від мислителів мілетської школи, які шукали першооснову світу в якомусь конкретному началі (воді, повітрі, вогні), учення Демокріта стало сформованим матеріалістичним світоглядом. Виходячи з визнання вічності й незнищенності матеріального світу як аксіоми, що не потребує доведення, Демокріт доходить висновку про існування первинних "цеглинок" – атомів. Нескінченна кількість рухомих атомів і порожнеча, де відбувається цей рух, є, на його думку, природною об'єктивною реальністю. Атоми неподільні, без'якісні, але відрізняються один від одного формою, розміром і вагою. Усі речі, у тому числі душа людини, створені з комбінацій атомів, розпад яких означає смерть. Полемізуючи з релігійним ученням про доцільність у природі, Демокріт протиставляв йому ідею причинності й закономірності.

Демокріт висловив також думку про походження живого з неживого, про різноманітність світів. Він перший дійшов висновку, що релігія виникла з незнання природи, що саме "страх створив богів". Атомістична теорія Демокріта, яка не лишала місця для дії надприродних сил, справила великий вплив на подальший розвиток вільнодумства аж до його радикального, марксистсько-ленінського варіанта – атеїзму.

До видатних вільнодумців минулого належить також *Епікур* (бл. 341–270 рр. до н. е.), який гостро критикував античну релігію і вважав обов'язком філософів звільнити людство від страхів та забобонів, які є результатом віри в надприродне. Епікур виступав проти релігійного подвоєння світу. Він учив, що у Всес-

віті існують тільки порожнеча й атоми, з комбінацій яких утворюється реальний світ. У цьому процесі не потрібна участь богів. Епікур також виступав проти ідеалістичного твердження щодо існування безсмертної душі.

У своїх висловлюваннях Епікур не заперечував існування богів, щоб не бути обвинуваченим у зневазі до них. Але він таким чином характеризував богів і їхню роль у житті людства, що мимоволі напрошувався висновок про заперечення релігії. "Ми повинні визнати, – говорив Епікур, – що бог бажає усунути зло з цього світу і не може, або може й не хоче, або, нарешті, і може, і хоче. Якщо він хоче й не може, то він не всемогутній, але це безсилля, яке противно природі бога. Якщо він може і не хоче, то це свідчення злої волі, що не менш противно природі бога. Якщо він хоче і може, що є єдиним з припущень, яке можна застосувати до бога, то чому ж в такому разі на землі існує зло?"

Ідеї Епікура розробляв і поширював видатний римський філософ *Тім Лукрецій Кар* (99–55 рр. до н. е.) – автор славетної поеми "**Про природу речей**", єдиної великої праці Стародавнього світу, що повністю зберіглася. Поема Лукреція Кара є енциклопедією наукових матеріалістичних знань Стародавнього світу.

У творі автор намагається дати цілісну картину світу з матеріалістичних позицій, висловлює догадки щодо еволюції дійсності, про природу людської свідомості. Набагато випереджає своїх попередників Лукрецій Кар у розкритті причин виникнення релігії. Розглядаючи релігію як соціальне явище, мислитель убачає причини її виникнення у безкультур'ї людей, у страхах перед грізними і незрозумілими явищами природи.

Одним із представників вільнодумства Стародавнього світу був римський письменник-сатирик *Лукіан із Самосати* (бл. 120 – після 180), який у своїх сатиричних творах таврував усі релігійні вчення того часу і був одним із перших критиків християнства.

Як бачимо, ідеї вільнодумства лежать у сивій давнині розвитку людської культури й філософії. Подібно до перших наукових надбань людства і положень філософії вільнодумство Стародавнього світу так само було наївним і безпосереднім.

7.2. Середньовічне вільнодумство

Утвердження феодального ладу в різних народів відбувалось не одночасно: у Китаї – у III–II ст. до н. е., в Індії – у перші століття нашої ери, у Закавказзі та Середній Азії – у IV–VI ст., у Західній Європі – у V–VI ст., в Україні – у IX ст. Це був період остаточного формування більшості сучасних релігій. Релігійна ідеологія стала загально визнаною ідеологією феодалізму. За феодальних часів навіть виступи проти соціального гніту часто мали релігійну форму. Однак, незважаючи на панівне становище релігії у феодальному суспільстві, розвиток вільнодумства не припинявся.

На Сході визначним його представником був таджицький учений, поет і філософ **Омар Хайям** (бл. 1040–1131), який заперечував істинність священних книг ісламу й високо оцінював науку. Вірші Хайяма "**Рубаї**" не тільки глибоко проникають у світ почуттів людини, вони сповнені філософських роздумів і відвертого вільнодумства. Хайям висміює релігійний заклик відмовитися від земних благ на користь благ, що чекають людину в потойбічному світі. Поет часто повторює і дотепно ілюструє думку, що єдиною реальною дійсністю є дійсність земна, лише вона має цінність.

Уже наприкінці X – на початку XI ст. видатний син таджицького народу **Ібн Сіна (Авіценна)** (980–1037) – учений, філософ, поет, лікар – висуває **теорію "двоякої істини"**, намагаючись довести незалежність науки і філософії від богослов'я і таким чином звільнити розвиток наукової думки від контролю духовенства. У своїх працях він заперечував божественну ідею створення світу, стверджуючи, що світ має дві субстанції – матеріальну й ідеальну. Його теорія "двоякої істини" мала на той час прогресивне значення щодо утвердження й розвитку суто наукових учень

Ідеї Ібн Сіни знайшли свій подальший розвиток у поглядах іншого видатного мислителя арабського світу – **Ібн Рошда** (1126–1198) про вічність матеріального світу. Він доводив панування в ньому суворої необхідності, відкидаючи, таким чином, чудеса і втручання бога у звичайний перебіг подій. Продовжуючи розви-

вати теорію "двоєю істини", Ібн Рошд вважав, що шлях до вдосконалення людини лежить через науково-філософське знання, а не через містику й аскетизм, як твердять богослови.

Оскільки він народився і займався наукою та філософією у завойованій арабами Іспанії, учення про "двоєю істину" потрапляє до інших європейських країн, де воно стає відомим під назвою аверроїзму. Незважаючи на переслідування аверроїзму католицькою церквою, на його офіційне засудження у 1513 р. на Беневентському соборі, аверроїзм поклав початок тому "просвітительському вільнодумству", яке підготувало матеріалізм XVIII ст.

Значну роль у розвитку вільнодумства й матеріалізму епохи середньовіччя відіграв англійський філософ і природознавець **Р. Бекон** (1214–1294). Він є передвісником дослідної науки Нового часу. Р. Бекон указував на безплідність відірваного від життя схоластичного методу, пропагував значення досліду та експерименту в розвитку наукового знання. На його думку, філософія має спиратися на досвід, конкретні науки, особливе місце серед яких він надавав фізиці й математиці. Значне місце у творах Р. Бекона посідає розкриття нецтв та аморальності християнського духовенства. Хоча Р. Бекон утримувався від критики релігійних догматів, церква вбачала в його філософських і антиклерикальних поглядах небезпеку. За наказом духовних властей його було ув'язнено на 14 років.

Незважаючи на те, що в Європі V–XIV ст. панували теологія і церковна схоластика, видатні вчені, мислителі боролися за звільнення науки та філософії з-під влади релігії.

Значну роль у поширенні ідей вільнодумства у середньовіччі відіграли численні народні **антиклерикальні рухи** (павликани – у Візантії, богомили – у Болгарії, катари – у південній Франції та Італії, лолларди – в Англії, таборити – у Чехії тощо). Відображаючи в релігійній формі соціальний протест поневоленого селянства й міських низів проти феодальної експлуатації, ці рухи піддавали критиці державну релігію, яка стояла на сторожі інтересів дворянства і духовенства.

Продуктом народного вільнодумства є анонімні твори "**Протрьох обманщиків**", які набули значного поширення вже у XIII ст.

У Росії в ту епоху до вільнодумства наближалися деякі групи еретичних течій: стригольників (70-ті роки XIV ст.) і новгородські ересі (кінець XV ст.). У 40-х роках XVI ст. ідеї вільнодумства знаходимо у висловлюваннях **І. Пересвєтова** (XVI ст.), який байдуже ставився до Святого Письма і виступав проти релігійного гніту. Однак найбільш видатними вільнодумцями XVI ст. були **М. Башкін** (XVI ст.) і **Ф. Косой** (XVII ст.). М. Башкін заперечував деякі догмати православ'я, виступав проти кріпосництва і за це його запроторили до монастиря. Ф. Косой був ченцем, але зрікся чернецтва і став на шлях заперечення потойбічного життя й безсмертя душі, а також багатьох інших положень православ'я. Учення Ф. Косого викликало появу численних богословських трактатів, з яких до нас і дійшли відомості про нього.

Представником вільнодумства в Україні був один із видатних учених пізнього середньовіччя **Ю. Дрогобич** (1450–1494) – учений-енциклопедист, доктор філософії, медицини і вільних мистецтв, магістр астрономії, професор кількох університетів Європи. Ю. Дрогобич мав великий вплив на багатьох діячів епохи Відродження. Одним із перших сприяв поширенню гуманістичних ідей в Україні.

Таким чином, хоча виступи проти релігії в період середньовіччя були майже неможливі, певні ідеї вільнодумства знайшли поширення в усіх країнах Європи. Ці ідеї підготували ґрунт для нового, більш розвинутого ступеня вільнодумства – вільнодумства буржуазного суспільства.

7.3. Вільнодумство епохи Відродження і ранніх буржуазних революцій

Розвиток вільнодумства в Західній Європі продовжувався в період розкладу феодального суспільства і початку формування капіталістичних відносин. Цей період припадає на XV–XVI ст.

Виникнення капіталістичного укладу супроводжувалося розвитком науки, особливо природознавства, що сприяло посиленню матеріалістичної тенденції в філософії. Ця обставина, а також загострення соціальної боротьби у феодальному суспільстві сприяли відродженню античного вільнодумства і піднесенню його на новий, вищий щабель.

Виступи проти католицької церкви відбувалися і в суто релігійній формі. Наприклад, XIV–XV ст. в Англії існував рух проти папства, теоретиком якого виступав *Д. Уїкліф* (1320–1388) – релігійний реформатор, священник. Обмежену критику Д. Уїкліфом католицької церкви в народі було доповнено певною антирелігійною спрямованістю, якої він зовсім бажав.

XV ст. ознаменувалося в Чехії могутнім рухом проти церкви, відомим під назвою гуситського. *Ян Гус* (1371–1415), який очолив цей рух, виступав проти засилля авторитету церкви і протиставляв Святому Письму людський розум та досвід.

У XVI ст. у західноєвропейських країнах антифеодальний рух і боротьба проти католицької церкви набули найвищого вираження в Реформації, яка здійснила буржуазний ідеал "дешевої церкви".

Антикатолицькі настрої трудящих яскраво виявилися під час **Селянської війни** в Німеччині (1524–1525). Одним із вождів цієї війни став *Томас Мюнцер* (1490–1525), який був пантеїстом, піддавав критиці не лише католицизм, а й усе християнство. Він не визнавав Біблії і засуджував розповіді про "царство Боже" як вигадки. Учення Т. Мюнцера за суттю було революційним, хоча за формою – релігійним.

В епоху **Відродження** вільнодумні ідеї набули досить значного поширення. До них звертаються філософи, учені, письменники, публіцисти. Загальновідомим є твір "**Декамерон**" італійця *Боккаччо* (1313–1375). У ньому автор не тільки висловлює своє вороже ставлення до попів та ченців, а й відверто виступає проти релігії. Наприклад, у новелі про три кільця Боккаччо висловлює думку, що іудаїзм, іслам і християнство за своєю суттю однакові.

Німецький гуманіст **У. Гугген** (1488–1523), хоча сам належав до поміркованого крила реформізму, своїми творами об'єктивно сприяв поширенню вільнодумства, бо перевершив своїх сучасників у сатиричному викритті богословських недоречностей.

У цей самий період добре відомий **П. Помпонаці** (1462–1524) із Падуї, посилаючись на матеріалізм, відкинув догмат про безсмертя душі і протиставив йому твердження про зв'язок мислення із чуттєвим сприйняттям природних явищ.

До вільнодумців того часу належав і геніальний італійський художник, учений, інженер і філософ **Леонардо да Вінчі** (1452–1519). Католицьку церкву він називав "крамницею обманів", різко критикуючи теологію й марновірства. Використовуючи біблійні сюжети і теми, Леонардо да Вінчі у своїх творах пропагував реалізм і радість життя.

Колоритною постаттю вільнодумства XVI ст. був французький філософ **Мішель де Монтень** (1533–1592). Виходячи з принципів скептицизму, Монтень висміює ідею безсмертя душі, марновірство духовенства, релігійну мораль й релігійний догматизм, хоч загалом він визнавав існування Бога.

Найбільшого значення в розвитку й обґрунтуванні вільнодумства в епоху Відродження набула наукова діяльність М. Коперника і Д. Бруно.

Микола Коперник (1473–1543) піддав критиці геоцентричну систему Птолемея, згідно з якою центром Всесвіту вважалася Земля, навколо якої нібито рухались Сонце і планети. Він дав наукові докази геліоцентричної системи, за якою центром нашої планетної системи є Сонце. Це був відчутний удар по суто релігійній інтерпретації біблійного вчення про Всесвіт. Послідовники характеризували наукову діяльність М. Коперника як революційний акт, яким природознавство заявило про свою незалежність від теології.

Джордано Бруно (1548–1600) рішуче відкинув непослідовність учення про "двоєкість істини". Істина належала лише науці, говорив Бруно. За його вченням, Всесвіт єдиний, матеріальний, вічний і нескінченний. Церква вкрай вороже поставилася до наукової діяльності Д. Бруно. Вимушений поневірятися

по чужих країнах, Д. Бруно був схоплений інквізиторами і після восьмирічного ув'язнення засуджений до страти. 17 лютого 1600 р. у Римі на Площі квітів Д. Бруно було спалено.

Гірка доля спіткала й **Л. Ваніні** (1585–1619). Його твори і виступи не були такими оригінальними, як у Д. Бруно, він не пішов далі пантеїзму. Проте в історії назавжди страшним обвинуваченням інквізиції залишилася його жахлива смерть; у похоронному савані і з факелом в руці його вели по вулиці, потім тягли конем, як труп самовбивці, після чого відрізали язик і спалили на вогнищі.

Нове піднесення вільнодумства пов'язане з розвитком матеріалізму в період ранніх буржуазних революцій у країнах Західної Європи (кінець XVI–XVII ст.). Це був час інтенсивного зростання продуктивних сил суспільства, посилення зв'язків між народами, нових успіхів і перемог науки. Подальший розвиток природознавства потребував визволення науки від опіки церкви, і це поступово було досягнуто.

Вільнодумство цього періоду розвивалося під впливом геніальних ідей **Галілео Галілея** (1564–1642), наукова діяльність якого була особливо різкою антитезою для релігії. Він одержав нові, ґрунтовніші підтвердження геліоцентричної системи М. Коперника і піддав критиці традиційне вчення про принципову відмінність "земного" від "небесного".

Галілей критично ставився до релігії, хоч змушений був це приховувати. "Тільки зі смертю догми, – писав учений, – починається наука". Своє критичне ставлення до релігії він прикривав теорією "двоєї істини" і не міг відійти від деїзму.

За боротьбу проти релігійних догм Г. Галілей переслідувався церквою і змушено погодився на принизливу процедуру відречення від учення Г. Коперника. Проте після відречення він сказав про Землю своє знамените: "А все ж таки вона крутиться!"

Сучасником Г. Галілея був мислитель **Френсіс Бекон** (1561–1626) – родоначальник англійської експериментальної науки. Ф. Бекон домагався звільнення від теології, від помилок, що закривають від нас дійсність. Об'єктивно сприяючи розвитку вільнодумства, він, однак, ніде не заявив про нього. Бекон не зміг піднятися вище теорії "двоєї істини".

Більш рішучий характер мало вільнодумство співвітчизника Ф. Бекона *Томаса Гоббса* (1588–1679), який вів наполегливу боротьбу за витіснення релігії з філософії і науки, виступав проти теорії "двоєю істини", заперечував ідею бога й безсмертя душі.

Ще більш послідовно виявив свої вільнодумні погляди *П'єр Гассенді* (1592–1665) – французький учений. Він написав низку праць із природознавства, листувався з Г. Галілеєм, був прибічником і пропагандистом атомістичного вчення Епікура.

Видатною постаттю вільнодумства XVII ст. був *Бене-дикт Спіноза* (1632–1677). 1670 р. Б. Спіноза видав "**Богослов-сько-політичний трактат**", у якому докладно виклав свої матеріалістичні і вільнодумні переконання. На його думку, основою всього світу є вічна, нескінченна субстанція, яку він ототожнював з природою. Спіноза доводив, що людина здатна пізнати природу, що наукове знання є єдиною формою знання. Ототожнюючи, як і Д. Бруно, Бога з природою, Спіноза був, по суті, пантеїстом. Значною його заслугою є аналіз Біблії. Дослідник виявив у Старому Заповіті велику кількість суперечностей, довів, що Мойсей, якому богословська традиція приписувала авторство перших п'яти книг Біблії, не міг бути їх автором. Своїм "Богословсько-політичним трактатом" Спіноза викликав вороже ставлення до себе з боку ортодоксів. Завдяки цьому творові він уславився як вільнодумець, що поклав початок науковому аналізу Біблії.

Таким чином, XVI і XVII ст. ознаменувалися новими кроками в розвитку вільнодумних поглядів. Виступи з критикою релігії у переважній більшості маскувалися пантеїзмом та деїзмом.

7.4. Радикальні форми вільнодумства: французький атеїзм XVIII ст. і марксистсько-ленінський атеїзм

Розвиток капіталізму в Європі сприяв загибелі феодального ладу. Рішучого удару по європейському феодализму завдала французька буржуазна революція (1789–1794). Зрозуміло, що ця революція була б неможливою без відповідного ідеологічного

підґрунтя, яке неодмінно містило і боротьбу із середньовічною ідеологією. Саме це й викликало появу на історичній арені французьких просвітителів XVIII ст. з їхнім матеріалізмом і атеїзмом.

Одним із представників раннього просвітництва був *П'єр Бейль* (1647–1706) – видатний скептик, критик схоластики. П. Бейль висунув вимогу віротерпимості і свободи совісті, розмежування моралі та релігії, розуму й віри, науки і релігії.

Ще з більш радикальними думками виступив *Жан Мельє* (1664–1729). Вийшовши з народу і провівши серед нього все життя, Ж. Мельє висловлював думки й сподівання сільської бідноти.

Будучи священиком, Ж. Мельє не мав можливості відкрито викладати свої погляди. Він залишив по собі яскравий твір "Заповіт", який уперше став відомий громадськості у 30-х роках XVII ст. у рукописних списках. Повністю "Заповіт" було видано лише 1864 р. У "Заповіті" Ж. Мельє розглядав релігію як продукт неуцтва й обману. Ж. Мельє, як і більшість мислителів після нього, визначив соціальну роль релігії. Ж. Мельє добре знав історію і теорію релігії, тому його критика релігійних догм виявилася особливо обґрунтованою і переконливою як на той час. Цю критику він вів з позицій матеріалістичної філософії.

Виступи сільського священика Ж. Мельє засвідчують, що у Франції XVIII ст. вільнодумно-атеїстичні ідеї поступово виходили на арену суспільної думки. Про це свідчить і творчість аристократа *Франсуа Марі Аруе – Вольтера* (1694–1778). Вольтер вів невпинну боротьбу з ортодоксальними формами релігії, насамперед із католицизмом як головною ідеєю підпорою феодальної монархії. Гасло "Розчавіть гадину!", під якою він розумів католицьку церкву, визначило всю його філософську і публіцистичну діяльність. Сповнені іронією й сарказмом виступи Вольтера проти інквізиції та єзуїтів, проти забобонних і підступних ченців, проти релігійного ханжества та фанатизму ввійшли в історичну скарбницю вільнодумства. За його підрахунками, у часи інквізиції населення Західної Європи скоротилося майже на третину, тобто кількість жертв становила 9–12 млн осіб.

Водночас Вольтер, матеріалістично пояснюючи явища природи, поділяв позиції деїзму: він залишав місце для Бога як верховного розуму як законодавця природи. Вольтеру належить відомий вислів: "Якби Бога не було, його треба було б вигадати".

Закінченій атеїстичної форми вільнодумство набуло у творах таких французьких матеріалістів, як *Жульєн Офре де Ламетрі* (1709–1751), *Дені Дідро* (1713–1784), *Клод Адріан Гельвецій* (1715–1771), *Поль Анрі Гольбах* (1723–1789). Вони повністю заперечували релігію і відкидали ідею Бога (*атеїзм* з грец.: *a* – заперечую, *theos* – бог).

Ідеологом групи енциклопедистів, як їх називали, організатором видання "Енциклопедії наук, мистецтв і релігії" був Д. Дідро. Якщо перші твори Д. Дідро "Філософські думки" та деякі інші було написано в дусі Вольтера, з позицій деїзму, то вже 1749 р. у "Листі про сліпих у науку зрячим" він рішуче стає на позиції матеріалізму й атеїзму. У цьому творі, а також у "Думках про вивчення природи", "Розмові д'Аламбера з Д. Дідро", "Сні д'Аламбера", "Філософських принципах руху матерії" Д. Дідро відстоює ідею матеріальності світу, розглядає навколишні речі та явища як конкретні форми існування єдиної, вічної, нестворимої матерії. Гостро критикуючи не лише релігію та ідеалізм, а й деїзм, Д. Дідро стверджував єдність матерії і руху і, наближуючись до діалектичної ідеї саморуху матерії, рішуче заперечував дійстичне твердження щодо існування Бога як першопричини світу.

З матеріалістичних позицій підходив Д. Дідро й до питання щодо співвідношення матерії та свідомості. Заперечуючи твердження про божественне походження свідомості, він намагався довести єдність матерії і свідомості, здатність людського розуму за допомогою спостережень за природою, роздумів і досвіду пізнати світ. У своїх філософських та художніх творах ("Черниця", "Племінник Рамо" та ін.) Дідро піддав нищівній критиці релігійну мораль.

Одним із найближчих однодумців та друзів Д. Дідро був П. Гольбах, який відіграв певну роль у розвитку атеїстичної думки як систематизатор світогляду французьких матеріалістів.

Основна праця П. Гольбаха "Система природи" стала, за висловом його сучасників, "біблією матеріалізму", у якій викладено основні матеріалістичні ідеї XVIII ст., а саме визнання вічності й нестворимості світу, єдність матерії і руху, наявність об'єктивних закономірностей у розвитку матеріальної дійсності, обґрунтування могутності людського розуму. П. Гольбахові належить також низка інших атеїстичних творів, а саме: "Кишенькове богослов'я", "Священна зараза", "Галерея святих", "Розвінчане християнство". Ніхто до П. Гольбаха так категорично не розкривав реакційної ролі релігії в історії суспільства, її прислужництва феодальній державі. Сучасники порівнювали твори П. Гольбаха з бомбами, що "сипляться градом на дім Божий", а католицька церква спалювала і включала їх до "Індексу заборонених книжок", тому не дивно, що його книги нерідко виходили анонімно. Філософ постійно перебував під наглядом таємної поліції і вважався духовними й світськими правителями одним із найбільш "зловмисних атеїстів" у всій Франції.

К. Гельвецій також здобув славу одного з найрішучіших противників релігії. Ця слава закріпилася за ним після виходу у світ праці "Про розум", пройнятої духом матеріалізму та атеїзму. Король, архієпископ Паризький й сам Папа Римський засудили і заборонили книгу К. Гельвеція, у якій вміщено "мерзотне вчення, що намагається зламати основи християнської віри". 1760 р. книгу було привселюдно спалено у підніжжя головних сходів парламенту. Другий значний твір К. Гельвеція "Про людину" зміг побачити світ лише після смерті автора. У ньому філософ доводить згубність релігії "для національного блага", виступає проти релігійної нетерпимості, захищає свободу совісті.

Радикальна критика релігії та церкви, що її здійснили французькі матеріалісти XVIII ст., мала своє продовження в творчості німецького матеріаліста й атеїста *Людвіга Андреаса Фейєрбаха (Фоєрбаха)* (1804–1872). Перший виступ Л. Фейєрбаха на філософській арені мав виразну атеїстичну спрямованість. 1830 р. він анонімно видав "Думки про смерть і безсмертя". У цьому творі він виступає проти догм ортодоксального християнства про безсмертя особистої душі. Офіційна філософія і

теологія відповіли на це жорстоким цькуванням автора, йому назавжди був закритий шлях до університетської кафедри.

1841 р. Л. Фейєрбах видає свій найвидатніший атеїстичний твір "Сутність християнства", у 1845 р. – "Сутність релігії". Ці праці Л. Фейєрбаха, поряд з іншими його філософськими творами, стали теоретичним внеском у розвиток атеїзму. У них Л. Фейєрбах підійшов до наукової критики релігії з позицій матеріалістичної філософії.

Своїм матеріалістичним поглядам Л. Фейєрбах надав антропологічну форму. Психіка людини, вважав Л. Фейєрбах, цілком залежить від її тіла, отже, питання про відношення свідомості до буття – це питання про відношення душі до тіла, про головну роль тіла в життєвих процесах, тому філософія може бути лише антропологічною.

Цей самий принцип Л. Фейєрбах застосував для викриття релігії. Усі таємниці релігії він шукав у "природі" людини, у її реальному житті. Завдяки такому підходові в будь-яких абстрактних положеннях завжди можна знайти конкретний зміст.

Л. Фейєрбах перший дав глибокий психологічний і гносеологічний аналіз релігії як спотвореної свідомості, фантастичного відображення зв'язку людини з дійсністю. Він відкрив так зване релігійне почуття, яке від природи викликає у людини релігійність. Релігія, говорив він, є сон людського духу, але й уві сні люди перебувають не на небі, а на землі. Виходячи з антропологічного матеріалізму, творцем і головним представником якого він був, Л. Фейєрбах дійшов висновку, що основою всіх релігій є залежність людини від природи: не Бог створив людину, а людина створила Бога за своїм образом і подобою. Він дійшов розуміння гносеологічних коренів релігії, вбачаючи в розвитку абстрактного мислення можливість відриву загальних понять від реальних явищ.

Незважаючи на застосування матеріалізму до філософської критики релігії і навіть на певну історичність у підході до релігії, Л. Фейєрбах завдяки антропологізму розглядав релігію як позаісторичну категорію. Він так і не дав конкретного історичного аналізу релігії. Ігнорування Л. Фейєрбахом історичності

релігії виявилось в його пошуках морального ядра в релігії, її функції як засобу зв'язків людей у суспільстві. Тому етичне вчення Л. Фейербаха не змогло обминути релігію. Заперечуючи релігії, які тоді існували, особливо християнство, Л. Фейербах висунув ідею створення нової релігії, обоження людини й людських почуттів за принципом "людина людині – бог", що залишило його на просвітницьких позиціях попередників.

Більш радикальними в поглядах на релігію з погляду антропологічного принципу Л. Фейербаха були його російські сучасники *Микола Чернишевський* (1828–1889), *Віссаріон Белінський* (1811–1848), *Олександр Герцен* (1812–1870), *Микола Добролюбов* (1836–1861).

Герцен, ставши на позиції матеріалізму під впливом природознавства та знайомства з працями Л. Фейербаха, не зупинився на метафізичному матеріалізмі останнього, а намагався з'єднати його з діалектикою, яку називав "алгеброю революції".

У своїх філософських працях "Дилетантизм у науці" та "Листи про вивчення природи" О. Герцен із позицій матеріалізму й атеїзму висвітлює корінні питання філософії – про відношення мислення до буття, про пізнаванність світу тощо. У часописі "Колокол" він називав православне духовенство прислужником "поліцейської церкви", а тодішнього московського митрополита **Філарета** (1783–1867) – "митрополитом із білим клобуком і жандармськими аксельбантами".

Певне місце в боротьбі проти релігії належить В. Белінському. Він став одним із непримиренних борців за революційне майбутнє Росії, ворогом самодержавства. Особливе місце у творчості В. Белінського належить критиці православ'я, яке, за його висловом, було "опорою батога і неуктва".

У своєму листі до *Микола Гоголя* (1809–1852) В. Белінський виклав погляди революційної демократії та значення атеїзму для визвольної боротьби народу. Критикуючи М. Гоголя, який вважав релігію корисною для народу, В. Белінський писав, що Росія бачить свій порятунок не в містицизмі, не в аскетизмі, не у проповідях, не в молитвах, а в успіхах цивілізації, освіти, гуманності, пробудженні в народі почуття людської гідності.

М. Чернишевський у своїх працях "Марновірство і правила логіки", "Боротьба пап з імператорами" та інших розглядав релігію як ідеологічну опору панівного класу. Він дійшов висновку, що тільки народна революція може відкрити масам шлях до освіти, до природничо-наукових знань і звільнення людини від релігійних вірувань.

Багато уваги приділяв М. Чернишевський питанням походження релігії. На його думку, релігія бере свій початок від неучтва людей; він підкреслював значення "економічного буття" у появі й еволюції релігійних вірувань.

У творах М. Добролюбова поряд із критикою реакційної ролі релігії значне місце посідають пропагування свободи совісті та вимога відокремлення церкви від держави.

Ідеї вільнодумства в цей період в Україні представлені в творчості *Тараса Шевченка* (1814–1861), *Івана Франка* (1856–1916), *Лесі Українки* (1871–1913), *Михайла Драгоманова* (1841–1895). Характерними для деяких їхніх творів були м'які форми вільнодумства, що виявилися в антирелігійному скептицизмі й індиферентизмі, критиці окремих релігійних догм, повчань релігійної моралі, викриття самодержавної сутності Руської православної церкви тощо. Останнє часто видавалося за антирелігійність мислителів.

Як бачимо, новітній етап розвитку вільнодумства XVIII–XIX ст. в особі французьких атеїстів і російських революційних демократів почав набувати найрадикальнішої атеїстичної форми. Через концептуальну абсолютизацію соціально-класових аспектів розвитку суспільства це призвело до войовничого атеїзму з його тезою про заборону релігії. Найбільш послідовного розвитку такий підхід набув у марксизмі-ленінізмі, у більшовицькій практиці побудови атеїстичного суспільства.

Розробляючи вчення визвольної боротьби пролетаріату, *Карл Маркс* (1818–1883) і *Фрідріх Енгельс* охопили багато різноманітних теоретичних проблем, у тому числі релігійних. Релігія, згідно з марксизмом, є нічим іншим, як відображенням суспільного життя, яке породжують умови матеріального буття суспільства. Поряд із розкриттям матеріальної основи, на ґрунті

якої виникає та існує релігія, було підкреслено й соціальну роль релігії. Марксизм постулював, що релігія, будучи втечею людини від світу реального у світ вигадок (ілюзій), заважає практичному перетворенню природи і суспільства, є своєрідною перешкодою для суспільного прогресу. Таким чином вона служить панівним класам, а саме сприяє збереженню наявного порядку речей. К. Маркс і Ф. Енгельс були переконані, що такий підхід надає можливість науково розв'язувати проблему релігії за рахунок практичної революційної дії, що долає релігію шляхом зміни відносин класового суспільства і водночас веде до згасання її ролі у духовному житті.

Практичну реалізацію положень пролетарського атеїзму намагався здійснити *Володимир Ленін* (1870–1924). На його думку, завданням атеїстичної пропаганди насамперед є підпорядкування класовій боротьбі експлуатованих проти експлуататорів. Лише в процесі революційної боротьби, практичної діяльності поневолених соціальних прошарків у їхньому суспільному житті, за В. Леніном, здатні руйнуватися релігійні переконання, усунути соціальні корені релігії. Необхідною умовою практичної діяльності створеної ним партії щодо релігії і церкви була пропаганда наукових знань серед народу. Часто це поєднувалося з атеїстичною нетерпимістю до всього релігійного, насамперед до носіїв релігійних поглядів. В. Ленін вимагав дати найширшим масам трудящих наукове, матеріалістичне пояснення причин виникнення, існування і збереження релігії. На практиці це виразилося у майже суцільному закритті релігійних установ, пограбуванні церковних цінностей, у численних арештах й розстрілах духовенства, активних віруючих, також у створенні системи ідейно-виховної роботи, яка силоміць нав'язувала всім атеїстичний світогляд. Діяльність численних груп "Союзу воякивничих безбожників", ігнорування свободи совісті, яка лише декларувалася, втручання партії і держави у внутрішні справи Церкви дискредитували пролетарський атеїзм і ще раз засвідчили, що демократичне розв'язання проблеми співіснування релігійних і вільнодумних ідей можливе лише за умови їх правового регулювання у справді громадянському суспільстві.

7.5. Природничо-наукове вільнодумство

Особливу увагу треба звернути на те, що, крім свого загальнофілософського аспекту, у запереченні релігії вільнодумство досить часто зверталось до природничих наук.

Позитивні знання про живу та неживу природу, про людський організм, одержані у процесі практичної діяльності, не одразу почали конфліктувати з релігійним світорозумінням. Тривалий час вони без явних суперечностей вкладалися у його межі. Часто служителі культу, переслідуючи культову мету, самі брали участь у дослідженнях природи. У давнину єгипетські та вавилонські жреці, аби від імені богів передвістити початок розливів Нілу, Тигру та Євфрату, вели спостереження за рухом небесних світил, періодичністю діб року, складали календар. Ченцями були й такі вчені та мислителі середньовіччя, як Р. Бекон, М. Кузанський (1401–1492), М. Коперник (наприкінці життя). Вони щиро вірили в те, що одержані ними як підсумок досліджень та роздумів висновки допоможуть краще пізнати волю Господню.

Однак на певному етапі велика кількість природничо-наукових знань увійшла в конфлікт із релігійним світорозумінням. Цей конфлікт дедалі більше поглиблювався, виявляючи непереконливість релігійних поглядів.

Успіхи природознавства XVI ст., вінцем яких стало геніальне відкриття М. Коперника, послужили матеріалом для створеної Д. Бруно пантеїстичної концепції Всесвіту. За нею, Всесвіт отожднюється з Богом, не має меж у просторі й часі, заповнений безліччю світів, де навколо своїх осей обертаються населені розумними істотами планети.

Значення теорії М. Коперника вийшло далеко за межі її астрономічного змісту. Об'єктивно його теорія нового розуміння місця людини у всесвіті закликала відмовитися від уявлення про біблійного антропоморфного Бога, що керує, подібно до самодержця, ходом подій у світі.

Позбавивши Землю значення центру Всесвіту і визначивши її справжнє місце як однієї з планет, що рухаються навколо Сонця, учення М. Коперника припускало існування інших світів, подібних до Сонячної системи.

Для керування Всесвітом, який не має меж і містить безліч світів, Бог міг бути допущений тільки як безлика активна сила, розлита повсюди в природі, але яка не є особистістю. Для Д. Бруно Бог – це душа світу, нерозривно з ним злита.

Успіхи математики та механіки в XVII–XVIII ст. привели до розвитку дійстичних поглядів. Всесвітні закони механіки сприяли створенню механістичної картини світу, у якій Бог виявився непотрібним для описання Всесвіту.

Відкидаючи ідею Бога як того, хто керує природою, механістичне світорозуміння залишало йому функції лише творця першоматерії та першодвигуна.

Деїзм був формою вільнодумного світорозуміння, найбільш відповідного до рівню природничо-наукових знань другої половини XVII–XVIII ст. Коли ж ідеологи революційної французької буржуазії XVIII ст., спонукувані ненавистю до феодальних порядків і несприйняттям їхнього релігійного виправдання, повністю відмовилися від ідеї Бога і намагалися дати цілісне природниче пояснення світу й людини, вони піднялися над рівнем науки свого часу та ввели положення про рух як про атрибут матерії, про простір і час як форми її існування.

XIX ст. стало століттям торжества атомістичних ідей. Геніальне відкриття *Дмитра Менделєєва* (1834–1907) – періодичний закон, що розкрив зв'язок зміни якостей хімічних елементів та їх сполучень зі зростанням атомної маси, – засвідчило внутрішню єдність хімічних елементів. Спектральний аналіз, який став усередині XIX ст. засобом пізнання внутрішньої природи космічних тіл, виявив спільність складу речовини різних об'єктів Всесвіту: Землі, Сонця та інших космічних тіл.

У галузі дослідження живої природи в 20–30-х роках XIX ст. було відкрито, що клітина є елементарною структурною одиницею рослин, тварин і мікроорганізмів. Цим було доведено специфічність структурної організації живої матерії порівняно з неживою.

Луї Пастер (1822–1895) у своїх працях довів, що в природі не відбувається створення навіть найпростіших, одноклітинних організмів із неживої речовини ("самозародження"). Це ще біль-

ше зміцнило переконання у якісній відмінності живого від неживого. Водночас існували наукові факти, які підтвердили, що, незважаючи на відмінність живого і неживого, між ними немає непрохідної межі. Це внесло нові віяння у розв'язання світоглядних проблем природознавцями й іншими науковцями, незаангажованими всілякими міфологемами, як псевдонауковими, так і псевдорелігійними.

1828 р. уперше було синтезовано сечовину – органічну речовину, яку раніше знаходили тільки в живому тілі. Услід за цим природознавці синтезували й багато інших органічних сполук. Пізніше з'ясувалося, що білки – речовина, украй важлива для процесу життя і складна за своєю будовою. Вона складається з органічних сполук – амінокислот, які, пов'язуючись між собою у певному порядку, створюють довгий ланцюг білкової молекули.

Після відкриття М. Коперника жодна теорія не мала такого різнобічного вільнодумного значення, як дарвінізм. Теорія *Чарльза Дарвіна* (1809–1882) довела розвиток видів і сприяла виникненню думки, що різноманітність сучасного рослинного й тваринного світів бере свій початок від небагатьох первісних форм життя.

Дивовижна пристосованість тваринних та рослинних організмів до середовища їх існування, доцільність їхньої будовита поведінки було пояснено як наслідок добору, у процесі якого все непристосоване гине. Цей механізм створення та зміни видів не має нічого спільного з біблійними оповідями про створення життя Богом. Теорія Ч. Дарвіна допомогла науково розв'язати питання щодо походження людини. Засвідчуючи значну кількість істотних рис подібності в будові та фізіології людини і вищих мавп, дослідник дійшов висновку, що людина походить від мавпи і є витвором еволюції всього тваринного світу. Знайдені археологами залишки кісток істот, які є проміжною ланкою між людиною та вищими видами мавп, фактично підтвердили цей висновок.

Нескінченність світу по-своєму розкривається перед наукою в космічній галузі.

Світ зірок, про які в XIX ст. знали тільки те, що вони є кулями, подібними до Сонця, виявився надзвичайно багатоліким. Виявилось, що існує багато різних типів зірок. Вони різняться між собою розмірами, температурою, масою, хімічним складом. Великим досягненням сучасної астрономії є з'ясування того, що деякі зірки мають власні супутники. Таким чином, геніальне передбачення Д. Бруно про велику кількість світів у Всесвіті отримало підтвердження. Водночас було звернуто увагу на слова Господа у Біблії: "У мене осель багато".

Світ зірок і галактик постав перед сучасною наукою як світ, який розвивається, у якому одні об'єкти є молодими із ще не визначеним режимом внутрішніх процесів, інші – протягом мільярдів років зберігають свій стан майже без змін, треті – близькі до руйнування.

Цікаві роботи провадять учені всього світу з дослідження навколоземних цивілізацій. Цим питанням цікавляться вчені, які працюють у різних галузях знань: зокрема, астрономи вивчають умови виникнення життя та розуму в космосі та ймовірність їх поширення у всесвіті.

Ідеться, по суті, про "ступінь заселеності" Всесвіту, наявність космічних систем, децю подібних до Сонячної системи. Життя та розум уявляються подібними в основних рисах до земних, а умови їх існування – аналогічними умовам Сонячної системи. Хоч у такому формулюванні відчувається значний вплив геотагеліоцентризму, але це – плідотворний шлях дослідження. Біологи звертають увагу на можливість космічного визначення поняття "життя", вивчають загальні механізми зародження й розвитку життя.

Наприклад, якщо замість води на інших планетах (азотних) буде аміак, то біохімічною основою життя можуть служити аміачні органічні сполуки. Якщо ми п'ємо воду та дихаємо киснем, то не виключене існування організмів, які п'ють аміак і дихають азотом. Звичайно, усі ці "неуглеводні" варіанти життя більш абстрактні й менш очевидні, ніж структури, споріднені із земним життям.

На природничо-науковий характер критики релігійної картини світу зреагували практично всі релігійні конфесії, насамперед їхні найосвіченіші представники. Хоча їхні погляди пев-

ний час не визнавалися ортодоксами, але поступово намагання примирити науку і релігію, знання та віру, знайти певну гармонію між ними реалізувалося в неотомізмі, "філософії всеєдності", тейярдизмі тощо. Наприклад, згадуваний нами *софіолог Павло Флоренський* вважав, що поміж Богом і людиною існує проміжна інстанція – **Софія**, іпостасна природа якої забезпечує рух нагору ("сходження нас") і рух донизу ("сходження до нас"). Звідси завданням релігії, за П. Флоренським, є необхідність синтезувати знання найрізноманітніших галузей науки, філософії, культури, мистецтва для створення "цільного світогляду". Наука не може його дати, тому що досягає лише "вторинних причин" і розкриває зовнішній зв'язок подій, а це веде до життя без Бога і, зрештою, до занепаду, "гниття культури", до загибелі цивілізації. Софійне тлумачення Всесвіту виявляє "істинні причини" усього сущого, що стосуються надприродного порядку буття, тобто Бога.

Заслугує на увагу таке сучасне тлумачення проблем співвідношення релігії і науки, як тейярдизм, яке отримало назву від імені члена ордену єзуїтів, всесвітньо відомого вченого-антрополога **П'єра Тейяра де Шардена** (1881–1955).

Філософія П. Тейяра концентрується навколо двох головних проблем: розвитку природи і розвитку суспільства.

Чітко виражений еволюціонізм та історизм – яскрава риса світогляду П. Тейяра. Він переконаний, що розуміння дійсності як еволюційного процесу є єдино правильним і повністю підтверджене. Констатуючи якісну своєрідність явищ життя та їх неперехідність до нижчих форм існування матерії, П. Тейяр водночас розглядає життя як універсальний і споконвічно даний феномен. Натурфілософську концепцію Тейяра можна назвати панбіологізмом (або органіцизмом). Він твердить, що будь-яке природне тіло – це, по суті, живий організм і в природі немає нічого неживого.

На думку Тейяра, уся відмінність між неорганічним та органічним світом зводиться до того, що в першому життя існує у нерозвиненій і темній від людського сприйняття формі, тоді як у другому біологічні процеси могутньо розвинулись і тому виступили, так би мовити, на самій поверхні речей.

П. Тейяр де Шарден зробив спробу асимілювати ідею розвитку на ґрунті релігійного світогляду, створивши власну систему "християнського еволюціонізму". Вона покликана була примирити науку й релігію, повністю приймаючи та ні в чому не обмежуючи, на відміну від офіційної догми церкви, наслідки наукового пізнання і одночасно залишаючись у межах релігійної свідомості. Наприклад, визнаючи розвиток світу, П. Тейяр де Шарден тлумачив його фіналістично, як рух від якогось вихідного пункту до кінцевої мети – Бога.

Залишившись на ґрунті телеології, П. Тейяр де Шарден ототожнює "психічне" та "енергію", вводячи, таким чином, у матерію певний духовний початок, який видається за її внутрішню суть. "Психічне" приписується кожному матеріальному об'єктові як його "радикальна енергія" поряд з енергією у її звичайному науковому розумінні.

Еволюція як процес зростаючої концентрації психічного, ще не помітного для сприйняття на рівні фізики та хімії, у біології подається як інстинкт і, нарешті, у людському мисленні усвідомлює себе.

Таким чином, розглянувши природничо-науковий варіант критичного аналізу релігії та витончені способи релігійної реакції на них, можна дійти висновку, що різні способи примирення знання та віри, науки й релігії в найновітніші часи ведуть до розв'язання проблеми тільки в разі переходу від її радикально-екстремістського тлумачення до толерантних цивілізованих стосунків за умов правової демократичної держави.

7.6. Сучасні організації вільнодумців

Сучасні всесвітні організації вільнодумців наслідували вікові традиції критики релігійного світогляду, клерикалізму, а також різних форм містики і марновірства. Вони представлені **Всесвітнім союзом вільнодумців**, заснованим 1880 р. Згідно з уставом союз полемізує з релігійною догматикою та мораллю, політичним клерикалізмом, обскурантизмом, ви-

ступає за раціоналістичний світогляд, свободу совісті, відділення церкви від держави. Союз друкує і розповсюджує свої періодичні видання.

Міжнародний гуманістичний і етичний союз (МГЕС) за-снували 1952 р. перший президент ЮНЕСКО *Джуліан Хакелі* (1887–1975) та Нобелівський лауреат *Джон Бойд Орром* (1880–1971). Цей союз, штаб-квартира якого міститься у голландському містечку Утрехті, поставив собі за мету бути альтернативою догматичній теології і релігії, що посилили свій вплив на людей у повоєнні роки. За останні часи МГЕС перетворився на міжнародну організацію, що має філіали більш ніж у 30 країнах світу. У його діяльності активну участь беруть багато відомих учених, лауреатів Нобелівської премії, діячі культури, літератори і філософи. Серед них можна назвати *Грема Гріна* (1904–1991), *Уїлларда Куайна* (нар. 1908 р.), *Альфреда Айєра* (1910–1989) тощо.

Головний напрям діяльності МГЕС має два аспекти. Перший – розробка світської етики гуманізму на основі застосування наукової методології для критичних досліджень і оцінки найновіших релігійних уявлень та боротьби проти клерикалізму. Особливу увагу МГЕС приділяє створенню глобальної етики як основи майбутньої світової спільноти. Другий – широка й інтенсивна просвітницька діяльність. МГЕС видає численні часописи, проводить конференції та круглі столи, організує теле- і радіопередачі, виступає з різними заявами і закликами.

Наприклад, у США видається часопис "Вільне дослідження". Комітет наукових досліджень паранормальних явищ через часопис "Скептичний дослідник" регулярно виступає з критикою астрології, парапсихології, так званих нетрадиційних культур. Створене спеціальне видавництво "Прометей" для пропагування ідей МГЕС. Загальновідомими стали такі його видання, як "Заборонений плід. Етика гуманізму", "Трансцендентна спокуса. Критика паранормальних явищ", "Життя без релігії", "Гуманістична альтернатива", "Довідник скептика з парапсихології" тощо.

Діяльність обох союзів є повчальною і для української дійсності. Із набуттям незалежності в Україні дедалі більше нав'язується думка, що лише релігія (православна, католицька, протес-

тантська – залежно від конфесійної належності популяризатора) може стати основою національного відродження, а церква, усвою чергу – основою становлення вітчизняної державності. Слова "вільнодумство" і "атеїзм" набувають в такому тлумаченні різко негативного значення. Такий підхід сприяв клерикальному забарвленню деяких статей проекту нової Конституції України, у яких не було правової гарантії вільно ставитися до релігії або заперечувати її.

Зрозуміти подібний підхід нескладно, бо він є своєрідною реакцією на варварське ставлення до української культури за радянських часів, викривлення ролі релігійної спадщини, масові репресії проти духовенства і віруючих українських церков, на грубість і примітивізм так званого наукового атеїзму. Проте це не виправдовує появу нових крайнощів. Треба пам'ятати, що критичне ставлення до релігії не є спадщиною ленінсько-сталінського терору, а є давня течія в культурі, котра керувалася ідеалами вільнодумства, боротьби проти догматизму, невігластва й церковного деспотизму. Саме тому вона має право на власних прихильників.

На XI Міжнародному конгресі МГЕС, який продемонстрував розмах і життєвість вільнодумних, антиклерикальних традицій на Заході, було проголошено, що "зараз у Європі відбувається глибока гуманістична революція, пов'язана із секуляризацією суспільства, з домінуванням наукового світогляду, який стає основою глобальної етики світової спільноти". І тому теза про незаперечну роль релігії у формуванні духовності та моралі доповнюється ідеалами світського гуманізму і вільнодумства, які в постійному і толерантному діалозі повинні йти у майбутнє. Безперечно, набутий досвід слід використовувати для виходу з непростой релігійної ситуації в Україні, досягнення міжконфесійної злагоди, цивілізованих відносин між віруючими і вільномислячими людьми.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Античне вільнодумство.
2. Єретичні вчення у добу Середньовіччя.
3. Гуманісти епохи Відродження про релігію.

4. Антиклерикальна спрямованість Французької буржуазної революції.
5. Концепція ноосфери Тейяра де Шардена.
6. Сучасне вільнодумство про релігію.

Рекомендована література:

- Авиценна*. Книга знання / Авиценна // Избр. филос. произведения. – М., 1990.
- Анаксимандр* // Фрагменты ранних греческих философов / сост. А. В. Лебедев. – М., 1989. – Ч. 1.
- Анаксимен* // Фрагменты ранних греческих философов / сост. А. В. Лебедев. – М., 1989. – Ч. 1.
- Бейль П.* Исторический и критический словарь : в 2 т. / П. Бейль. – М., 1968.
- Бекон Ф.* Новый Органон / Ф. Бекон // Сочинения : в 2 т.. – М., 1972. – Т. 2.
- Боккаччо Дж.* Декамерон / Дж. Боккаччо. – М., 1980.
- Бруно Дж.* О бесконечности Вселенной и мира / Дж. Бруно. – М., 1936.
- Ван Чун* // Антология мировой философии : в 4 т. – М., 1969. – Т. 1.
- Вольтер.* Философские произведения / Вольтер. – М., 1988.
- Гельвеций К.* Об уме / К. Гельвеций // Сочинения : в 2 т.. – М., 1974. – Т. 1.
- Гераклит* // Фрагменты ранних греческих философов / сост. А. В. Лебедев. – М., 1989. – Ч. 1.
- Герцен А.* Письма об изучении природы / А. Герцен // Сочинения : в 9 т.. – М., 1985. – Т. 1.
- Гоббс Т.* Основы философии / Т. Гоббс // Сочинения : в 2 т. – М., 1989. – Т. 1.
- Гольбах П.* Система природы / П. Гольбах // Избр. филос. произведения. – М., 1964.
- Дарвин Ч.* Происхождение человека и половой отбор / Ч. Дарвин // Сочинения : в 9 т. – М., 1953. – Т. 5.
- Демокрит* // Фрагменты ранних греческих философов / сост. А. В. Лебедев. – М., 1989. – Ч. 1.
- Дидро Д.* Племянник Рамо / Д. Дидро // Сочинения : в 2 т. – М., 1991. – Т. 2.
- Дрогобич Юрій* // І. В. Огородник, М. Ю. Русин. Українська філософія в іменах. – К., 1997. – С. 83–84.

- Історія і теорія релігій та вільнодумства. – К., 1996.
- Кар Лукрецій.* О природе вещей / Лукреций Кар. – М. ; Л., 1945.
- Коллинз А.* Философское исследование человеческой свободы / А. Коллинз // Английские материалисты XVIII в. : в 3 т. – М., 1967. – Т. 2.
- Коперник Н.* Очерк нового механизма мира / Н. Коперник // Антология мировой литературы в 4 т. – М., 1970. – Т. 2.
- Ксенофан* // Фрагменты ранних греческих философов / сост. А. В. Лебедев. – М., 1989. – Ч. 1.
- Ламетри Ж.* Опыт о свободе высказывания мнений / Ж. Ламетри. – М., 1983.
- Ленин В.* Об отношении рабочей партии к религии / В. Ленин // ПСС : в 55 т.. – М., 1967. – Т. 15.
- Лукиан.* Избранное / Лукиан. – М., 1952.
- Маркс К.* К критике гегелевской философии права / К. Маркс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. : в 49 т – М., 1970. – Т. 1.
- Мелье Ж.* Завещание / Ж. Мелье. – М., 1954.
- Монтень М.* Опыты / М. Монтень. – М. ; Л., 1960.
- Ницше Ф.* Антихристианин / Ф. Ницше // Сумерки богов. – М., 1990.
- Рассел Б.* Почему я не христианин / Б. Рассел. – М., 1987.
- Свободомыслие и атеизм в древности, средние века и в эпоху Возрождения. – М., 1986.
- Спиноза Б.* Богословско-политический трактат / Б. Спиноза. – М., 1968.
- Стоун И.* Происхождение / И. Стоун. – М., 1985.
- Тейяр де Шарден П.* Феномен человека. – М., 1980.
- Фалес* // Фрагменты ранних греческих философов / сост. А. В. Лебедев. – М., 1989. – Ч. 1.
- Фейербах Л.* Сущность христианства / Л. Фейербах // Избр. филос. произведения : в 2 т.. – М., 1955. – Т. 2.
- Флоренский П.* Столп и утверждение истины / П. Флоренский. – М., 1990.
- Фрейд З.* Будущее одной иллюзии / З. Фрейд // Сумерки богов. – М., 1990.
- Чернышевский Н.* Суеверия и правила логики / Н. Чернышевский // Сочинения : в 2 т. – М., 1986. – Т. 1.
- Штраус Д.* Жизнь Иисуса / Д. Штраус. – М., 1992.
- Энгельс Ф.* Анти-Дюринг / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 20.
- Энгельс Ф.* К истории первоначального христианства / Ф. Энгельс // К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения : в 49 т. – М. ; Л., 1931. – Т. 22.
- Эпикур* // Фрагменты ранних греческих философов / сост. А. В. Лебедев. – М., 1989. – Ч. 1.

ТРЕТІЙ ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ

ТЕМА. Нетрадиційна релігійність. Вільнодумство.

Лекційний модуль:

1. Нетрадиційні релігії.
2. Форми критичного аналізу релігії.

Семінарський модуль:

1. Класифікація і характеристика основних напрямів неорелігій.
2. Вільнодумство Стародавнього світу.
3. Сучасні організації вільнодумців.

Модуль самостійної роботи:

1. Неорелігії в Україні.
2. Сатанізм.
3. Прояви вільнодумства в середні віки.
4. Вільнодумні ідеї Відродження.
5. Формування основ сучасного вільнодумства в епоху Нового часу.

Підсумкова тека:

1. Виникнення і специфіка неорелігій.
2. Класифікація неорелігій.
3. Церква Уніфікації (об'єднання).
4. Рух Харе Крішна.
5. Бахаїзм.
6. Церква саєнтології.
7. Велике Біле Братство.
8. Окультизм. Сатанізм.
9. Нетрадиційні релігійні культу в Україні.
10. Скептицизм в Стародавньому Єгипті.
11. Вільнодумство народів Дворіччя.
12. Критика ведійського ритуалу і Бога-творця в давньоіндійській традиції.
13. Вільнодумство в Стародавньому Китаї.
14. Античне вільнодумство.

15. Вільнодумство мусульманського середньовіччя.
16. Вільнодумство в Західній Європі.
17. Російські середньовічні вільнодумці.
18. Вільнодумство в епоху Відродження.
19. Форми вільнодумства Нового часу.
20. Французький матеріалізм XVIII ст.
21. Вольтер про католицьку церкву.
22. Радикальні форми вільнодумства.
23. Сакралізація і секуляризація як соціально-історичні явища.
24. Природничо-наукове вільнодумство.
25. Сучасні організації вільнодумців.
26. Вільнодумство в Україні.

МОДУЛЬ 4

Розділ 8

ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ

Історія і практика християнства та інших релігійних течій в Україні останнім часом стали предметом гострої полеміки як серед світських аналітиків, так і богословів, священнослужителів та парафіян. Розбудова незалежної держави виявила тяжку історичну спадщину, що дісталася Україні в царині церковного життя та державно-церковних стосунків. Уся наша історія переповнена спробами використання церкви як фактора геополітичних змін, етатистськими виявами держави щодо церкви, намаганням відродити церкву, яка стверджувала б національну самобутність народу та його природне право на свободу, а також спробами її нищення, нівелювання чи уніфікування за закордонними зразками.

Сьогодні різні політизовані організації або їхні члени, порушуючи Конституцію України, внутрішні статuti релігійних громад і церкви, втручаються в суто релігійну сферу, проголошуючи об'єктами своїх інтересів специфіку богослужіння церковних громад, їхню конфесійну належність, що викликає численні протести віруючих. Така практика полегшується тим, що широким колам населення України майже нічого не відомо про історію і сучасне становище тих чи інших церков, або конфесій, які діють на терені країни. Брак необхідних знань з історії вітчизняної релігії та національної церкви не дає можливості завжди компетентно орієнтуватися в сучасних релігійно-церковних проблемах. Тому в цьому розділі доцільно розглянути такі питання, а для мотивації тих чи інших положень наводимо авторів, щоб безпосередньо ознайомитися з цитованими творами:

1. Релігійно-культурні зрушення на землях сучасної України в I тис. н. е.;

2. Софійний характер київського християнства;
3. Рух за незалежну Руську митрополію і Українську православну церкву (XI–XX ст.);
4. Українська Греко-Католицька церква.

8.1. Релігійно-культурні зрушення на землях сучасної України в I тис. н. е.

Утвердження християнства на території сучасної України – дуже складний процес, що розтягнувся у часі на багато століть нашої ери, пройшовши у своєму розвитку кілька важливих стадій: спонтанного проникнення християнських ідей і цінностей до язичницького середовища, протистояння і боротьби християнства та інших світових релігій за сфери впливу, остаточного проголошення християнства державною релігією, створення митрополії і, нарешті, його занепаду в середині XIII ст. із подальшим розвитком уже у православному руслі.

За свідченням митрополита Іларіона (Огієнка), християнство "з'явилося в Україні надзвичайно рано, певно, ще десь у апостольський вік, і держалося тут у малої кількості аж до офіційного хрещення українського народу за часів князя Володимира"¹.

Історична генеза християнства відображена в численних письменних джерелах цього періоду. Їх можна поділити на вітчизняні й іноземні, а за місцем виникнення – на візантійські, болгарські, західноєвропейські, арабські, іудейські та руські. Більшість із них дійшла до нас або у вигляді списків (тобто копій з первинних текстів), чи у вигляді редакцій (оброблених з певною апологетичною метою історичних творів) і зовсім рідко – в оригіналах.

До найвідоміших вітчизняних джерел фахівці зараховують твори теоретиків київського християнства: "Слово про Закон і Благодать" митрополита Іларіона (? – бл. 1053 рр.), "Послання до смоленського пресвітера Фоми" наступного митрополита-

---

¹ Огієнко І. І. Українська церква. – К., 1993. – С. 5.

русича Климента Смолятича (? – 1154 рр.), "Послання до братії" Луки Жидяти (? – 1059 рр.), "Пам'ять і похвалу Володимирові" Якова Мниха (XI ст.), "Ізборник 1076 року" дяка Івана (XI ст.), "Повість врем'яних літ" і "Житіє Феодосія Печерського" Нестора (близько 1056 – після 1113 рр.), проповіді Кирила Туровського (між 1130–1140 – наприкінці XII ст.), "Моління" Данила Заточника (кінець XII – початок XIII ст.), "Києво-Печерський патерик" тощо. Автори цих творів – вихідці з духовенства, найосвіченішої (після князівської знаті) частини киеворуського суспільства, – намагалися пропагувати християнство не як знання істини, а як "життя в істині", тобто такий спосіб світобачення, який у дослідницькій літературі здобув назву "софійно-гуманістичний" і ґрунтувався на солідній платонівсько-візантійській філософській традиції. На відміну від іншої європейської традиції – аристотелівсько-епістемного світобачення, що заклала засади майбутніх метафізично-раціоналістичних пошуків істини, "софійне" світобачення, на думку теоретиків кievського християнства, було найбільш прийнятним киеворуській ментальності насамперед тому, що орієнтувалося на людину "як міру всіх речей", на пошуки правди, діалектично допомагало подальшому розвитку язичницьких спроб одухотворення матеріального життя і матеріалізування ідеального.

Іноземні джерела про християнство в південно-східній частині європейського континенту I тис. н. е. представлені житіями святих (Георгія Амастридського, Костянтина (Кирила) Філософа, Стефана Сурозького), енциклою патріарха Фотія (бл. 810 – після 890 рр.), творами Прокопія Кесарійського (бл. 500 – після 565 рр.), Костянтина Багрянородного (912– 959 рр.), візантійськими хроніками Продовжувача Феофана, Зонара, Псевдо-Симеона Логофета, Продовжувача Георгія Амар-тола, Скіліци-Кедріна, повідомленнями західноєвропейських авторів (архієпископа Бруно (974–1009 рр.), Тітмара Мерзебурзького (975–1018 рр.), Гельмольда (1125–1177 рр.), краківського єпископа Матвія (XII ст.), скандинавською сагою про

---

¹ Бичко І. В. Софійність діалектичного мислення // Світогляд і духовна творчість. – К., 1993. – С. 43–45.

Олава Трюггвасона, історико-географічними описаннями земель арабськими мандрівниками і купцями Ях'ї Антіохійсько-го (початок XI ст.), Ібн-Фодлана (кінець IX – початок X ст.), Ал-Масуді (кінець 956 р.), Ібн-Русте тощо. За специфікою і способом відображення минулого – усе це розповідні джерела: літописи, хроніки, описання мандрівок, повідомлення очевидців, оповіді про життя святих.

Найдавніші ж свідчення про появу християнства на землях сучасної України пов'язані з історією пізньоантичних міст Північного Причорномор'я, які ще в перші століття нової ери стали зосередженням найбільших осередків християнства на наших теренах. Як уточнює В. Зубар, "особливе місце в поширенні християнства посідав Херсонес, який у XIX – на початку XX ст. розглядався як "колиска християнства на Русі"¹.

Із цього регіону на початку нашої ери починає поширювати християнство до Східної Європи **апостол Андрій Первозванний**. Його кафедра містилася в Синопі і була апостольським осередком, найближче розташованим і транспортно пов'язаним із північнопонтійськими землями. Особливе значення для слов'янського світу має апокрифічний переказ, записаний у "Повісті врем'яних літ"², про те, що перший благовіст Христової віри приніс на землі України апостол Андрій під час однієї зі своїх місійних мандрівок у середині першого століття. Він благословив гори, де тепер стоїть Київ, поставив хрест на місці нинішнього Андріївського собору і віщував місту, яке мало тут поставити, торжество нової віри і світле християнське майбутнє. Цей переказ засвідчує одночасний початок візантійського і київського християнства, тому що (за грецькою легендою) на місці майбутнього Константинополя апостол також поставив хреста. Істинність переказу доводив відомий російський історик церкви Макарій, коли писав: "... у Росії св. апостол Андрій ... проповідував євангеліє не кому-небудь, а без сумніву, тутешнім мешка-

---

¹ Зубар В. Херсонес – Херсон: від Іфігенії до Христа // Хроніка-2000. – К., 2000. – Вип. 33. – С. 213.

² Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 27–28.

нцям, предкам нашим – слов'янам"¹. Йому вторив учений-візантиніст В. Васильєвський: "... сказання про просвіту Руської землі Первозванним апостолом, внесене в наш початковий літопис, ніяк не може вважатися винаходом або пустою вигадкою ... і ... перебуває в тому чи іншому зв'язку зі стародавніми переказами"².

Український народ віками зберігав "Андрієву легенду", яку підтвердив своїм авторитетом Собор 1621 р. У його постанові говориться: "Святий апостол Андрій – перший архієпископ Константинопольський, Патріарх Вселенський і апостол Український. На Київських горах стояли ноги його, і очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння віри він у нас насадив. Воістину Україна нічим не менша від інших народів, бо і в ній проповідував апостол"³.

Не будемо зосереджувати увагу на тому, чи є цей коментований літописний епізод типовою церковною легендою (Є. Голубинський)⁴, чи він має історичну природу (Макарій)⁵. Зазначимо лише, що факт оповідки імпонував як раннім теоретикам київського християнства, так і наступним його прихильникам тим, що передпросвітитником країни виступав засновник царгородської єпархії і тому ця обставина була важливим доказом апостольського чину київського християнства, а це в плані релігійної традиції ставило Київ на один щабель з Константинополем. Як зазначав М. Костомаров, саме такий підхід використав свого часу і Царгород для мотивації своєї зверхності над Римом. Через те що Андрій був старшим братом апостола Петра, якого до того ж

---

¹ *Макарій*. История христианства в России до равноапостольского князя Владимира, как введение в историю русской церкви. – СПб., 1846. – С. 37.

² *Васильевский В. Г.* Русско-византийские отрывки. (Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян) // ЖМНП. – 1879. – № 1. – С. 41.

³ Цит. за: *Плічковський Н.* Нарис історії Української православної церкви. – Сідней, 1985. – С. 13.

⁴ *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. – М., 1901. – Т. 1. Ч. 1. – С. 29.

⁵ *Макарій*. История христианства ... – С. 12.

раніше Христос залучив до апостольської діяльності, візантійські імператори спочатку домоглися зрівняння Константинополя з Римом як церковної столиці, а потім змусили п'ятий собор віддати патріархові візантійської церкви зверхність над іншими церковними ієрархами¹.

Перший храм на честь Андрія Первозванного було побудовано в Києві в 1086 р. При ньому був монастир для княжої доньки Анни (Янки), яка хотіла прийняти чернецтво, тому інколи Андріївський храм звали Янчиним монастирем. Розміщувався він на Андріївському узвозі, з яким пов'язано не тільки перебування апостола й найдавніші поселення місцевих племен, а також розташування резиденції засновника Києва князя Кия. На узвозі стояв також ідол головного язичницького божества – Перуна. Після прийняття християнства ідола було скинуто і в пам'ять про перебування апостола Андрія поставлено хреста. У 1215 р. на Андріївському узвозі будують Хрестовоздвиженську церкву, яка простояла до початку XVII ст. У 1744 р. було закладено, а в 1744–1753 рр. побудовано в стилі барокко Андріївську церкву, яка стоїть і досі. Про апостольську місіонерську діяльність на землях сучасної України писали не тільки вітчизняні автори, а й іноземні. Наприклад, факт перебування на них св. ап. Андрія засвідчував римський єпископ III ст. Іполит². Звернемо увагу, що це було за тисячу років до нестерових повідомлень. Звістку Іполита підтверджує Євсей у своїй "Церковній історії"³. На діяння ап. Андрія у цьому регіоні посилалися такі відомі церковні діячі, як папа Інокентій, папа Лев Великий, Августин Блаженний та Іван Золотоустий. Останній вважає, що на теренах України проповідував і св. ап. Павло⁴. Отже, наведені

---

¹ *Костомаров Н.* Патриарх Фотий и первое разделение церквей. // Вестник Европы. – 1868. – Т. 1. – С. 121.

² *Иполит.* О двенадцати апостолах, где каждый из них проповедовал и упокоился // В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – 1948. – № 2. – С. 306.

³ *Евсей.* Церковная история // Там само. – С. 542–559.

⁴ *Златоуст Иоанн.* Разговор против Евтропия // Там само. – № 3. – С. 574.

посилання на місіонерську діяльність апостолів, на думку В. Крисаченка, "відображають потужну історіософську традицію зарубіжних мислителів залучати нашу землю у коло питомих обширів первісного християнства"¹.

Іншим легендарним місіонером на українських землях був учень ап. Петра Римський *papa Климент*, автор новозавітного "Послання Климента до коринфян". Він жив у Римі, у часи апостолів Петра і Павла. Це засвідчує Іриней: "... на третьому місці після апостолів здобуває єпископство Климент, який бачив блаженних апостолів і спілкувався з ними, чув їхні проповіді і передання перед очима своїми"². Вважається також, що це той самий Климент із Євангелія, де апостол Павло каже: "... благаю й тебе, товаришу вірний, допомагай тим, хто в боротьбі за Євангелію помагали мені та Климентові й іншим моїм співробітникам, яких імення записані в Книзі Життя"³.

Як опозиціонера до офіційної римської релігії Климента було заслано наприкінці I ст. н. е. до каменоломень Херсонесу Таврійського, де він застав понад 2-тисячну колонію християн – як засланих, так і місцевого походження, що свідчило про попередню місіонерську діяльність. Зазначимо, що вона пов'язувалася також з ім'ям ап. Андрія Первозванного. Якщо перебування апостола на київських горах ставилося, як уже зазначалося, деякими дослідниками під сумнів, то відвідування у місіонерських цілях Таврики ніким із них не заперечувалося. Той же Євсевій пише: "Коли св. апостоли, учні Господа нашого Ісуса Христа, розселилися по всьому всесвіту, то Фома, як каже передання, отримав у жереб Парфію, Андрій же – Скіфію"⁴.

---

¹ Крисаченко В. С. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. – К., 2000. – С. 110.

² Св. Іриней Лионский. Творения // Филос. науки. – № 5. – М., 1977. – С. 137.

³ Флп. 4:3.

⁴ Евсевий. Церковная история // В. В. Латышев. Известия древних писателей ... – № 2. – С. 548.

Про те, що ап. Андрій саме з проповідницькою місією відвідав Таврику, говорять свідчення візантійського ченця Єпіфанія. Він на межі VIII–IX ст. пройшов шляхом апостола і склав звід "Діань святого апостола Андрія". У ньому зазначено, що, перебуваючи в Боспорі, Февсаїді (Феодосії), Херсонесі, Андрій шукав учнів, котрі могли б продовжити його справу. Ними стали слов'яни з Північної Скіфії, які звалися Інна, Пінна і Римма. Саме вони після відбуття апостола в Синоп учили вірі і хрестили багатьох язичників¹.

Після прибуття Климента розпочалося бурхливе зростання християнської общини (до 500 чоловік на день) і розбудова нових храмів (кількістю 75)². Зрештою, Климент знаходить мученицьку смерть за пропаганду християнського віровчення. За легендою, після того як з якорем на шії його кинули в море, воно кожного року відступало від місця страти на сім днів, щоб прихильники папи могли здійснювати паломництво. "Через це в них знищилась будь-яка ересь та ідолопоклонство, оскільки чинені там у дні пам'яті мученика знамення і чудеса всіх наводять до пізнання і прямо ведуть до істини"³.

Сталося, що папа Климент через кількасот літ після своєї трагічної кончини став символом єдності для християнського Сходу і Заходу. Як відомо, у 861 р., мандруючи з церковно-політичною місією і пропагуючи слов'янський переклад Біблії, у Херсонесі зупиняються відомі слов'янські проповідники вчення Христа Костянтин (Кирило) та Мефодій. Розшукавши поховання Климента, вони допомагають місцевому духовенству в "знайденні" мощей і закладають церкву, присвячену св. Климентові.

Звертаючись у 867 р. до Моравії, слов'янські первоучителі беруть із собою частину мощів Климента, щоб представити їх у Римі і Константинополі, оскільки були противниками церковного розбрату. "Особа Климента в той період заколоту та церков-

---

¹ *Єпіфаній*. Деяння святого апостола Андрея // В. В. Латышев
Цит. твір – С. 347–349.

² *Климент Римський*. Воспоминания // Там само. – С. 296.

³ Там само.

них чвар між Сходом і Заходом, на якийсь час стає символом первісної церковної єдності"¹. У Константинополі прибічником культу св. Климента стає імператор Василь Македонянин, який 867 р. відсторонює від влади патріарха Фотія і повертає престол прихильникові папи Миколая I – Ігнатію. Римський папа Адріан II будує на честь Климента каплицю при церкві св. Климента у Веллетрі, розпис якої відображає причетність Кирила і Мефодія до поширення цього культу.

У ранній слов'янській літературі культ св. Климента відображено в різних Життях Климента, Словах про знайдення його мощей, проложних переказах. Особливо важливе те, що в деяких редакціях Климента називають учнем апостола Павла, а не Петра, як це має бути. Паулінізм привертав особливу увагу теоретиків київського християнства насамперед тим, що апостол Павло найбільш послідовно відстоював рівноправність народів і демократичні традиції первісного християнства. Його ідея неподільної церкви, що культивувалася у межах кирило-мефодіївської традиції, передбачала широку віротерпимість не тільки до різних течій у самому християнстві, а й до "пророцтва" у них місцевих традицій. Цю тенденцію підкреслює і літопис: "...учителем словінського народу є (апостол) Павло. Від того народу – і ми русь; от тому і нам, русі, є учителем апостол Павло"².

Поширенню ж культу св. Климента в Київській Русі сприяло офіційне розміщення, після перевезення князем Володимиром з Корсуня (Херсонесу) до Києва в 988 р., голови Климента, а також тіла його учня Фіва, у спеціальній раці (саркофазі) західного притвору Десятинної церкви. Автор "Слова", виголошеного на честь цієї церкви, вважає св. Климента "основним святым Церкви Христової і заступником Руської землі"³. Т. Мерзєбурзький, побувавши у Києві 1017 р., пише, що головна тамтешня

---

¹ *Коструба Т.* Нариси з церковної історії України X–XIII століття. – Торонто, 1955. – Т. 1. – С. 52.

² *Повість врем'яних літ.* – К., 1990. – С. 41.

³ *Лавров П.* Жития херсонских святых в греко-славянской письменности. – М., 1911. – С. 3–4.

церква зветься храмом Св. Климента¹. А Р. Шалонському церква дала завдання перевірити, чи справді Київ є власником мощів святого. Приїхавши 1048 р. до Ярослава Мудрого свата-ти його доньку Ганну, майбутню королеву Франції, він підтвердив ці відомості, засвідчивши, що Климент користується у Києві глибокою повагою². Культ св. Климента процвітав у Київській Русі в X–XII ст., сприяючи звеличенню Києва над іншими руськими містами, уособлюючи уявлення про церковну незалежність місцевої ієрархії. Однак після остаточної перемоги провізантійської партії як на київському князівському троні, так і митрополичій кафедрі в середині XII ст. цей культ поступово знищується як католицький.

Подальша історія духовного життя пізньоантичних міст Північного Причорномор'я дає змогу простежити диференціацію поширення християнства між Боспорським царством і Херсонесом. До того ж грецький поліс Західного Причорномор'я – Херсонес та міста-колонії Сходу – Боспор прийшли, зазначає А. Глушак, двома різними шляхами до сприйняття християнських істин³. Якщо в Боспорському царстві можна спостерігати жадібне шукання цих нових істин і більш ранню появу християнства, то в Херсонесі як реакція на місіонерські подорожі перших християнських проповідників відновлюється античний спосіб життя, а християнізація відсувається на декілька століть.

У II–III ст. у боспорських містах – Пантикапеї, Танаїсі, Фанагорії, Кіммеріку, Ілутарі – поширюється активний духовний пошук універсальної ідеї єдиного Бога. Існування цього процесу підтверджується численними матеріалами епіграфічних та археологічних даних. Наприклад, знайдені стели засвідчили діяльність у Боспорському царстві релігійних товариств – синодів. Їх

---

¹ Рапов О. М., Ткаченко Н. Г. Русские известия Титмара Мерзебургского // Вестник МГУ. – Серия "История". – 1980. – № 3. – С. 61–62.

² Пирлинг О. Россия и папский престол. – М., 1912. – С. 15–16.

³ Глушак А. С. Світоглядні особливості переходу від язичництва до християнства (на матеріалах Криму і України) // Автореф. дис. ... докт. філос. наук. – К., 1994. – 27 с.

швидко поширення підтверджує думку, що саме на них перевірялася життєстійкість тих чи інших ідей численних релігійних течій, які супроводжували епоху зародження християнства. Серед надгробків на стародавніх цвинтарях Керчі виявлено численні написи членів синодів. А на могилі небіжчика Євтропія, на прямокутній плиті зображено хрест з розширеними кінцями і вибито дату встановлення меморіальної плити, а саме – 601 р. за боспорським літочисленням, що відповідає 304 р. від Різдва Христового. Ця знахідка унікальна і цікава не лише тим, що є найдавнішою датованою християнською пам'яткою Боспору та Північного Причорномор'я. Вона засвідчує факт широкого побутування християнства в цих містах, який втілювала у своїй діяльності Боспорська єпархія, що вже існувала на той час. Певно, хрест з Боспору є найбільш ранньою датованою християнською пам'яткою в Україні, а можливо, і в усьому християнському світі, яка засвідчує факт поклоніння християн хресту. Проте цей пам'ятник й досі залишається майже невідомим, можливо, тому, що ортодоксальним є твердження, згідно з яким поклоніння християн хресту почалося лише з другої половини IV ст.

Якщо історія Боспорського християнства дає нам зразок того, як саме з'явилися й формувалися ідеї первісного християнства, то історія християнства в Херсонесі невіддільна від церковної історії, від історії перетворення християнства на державну релігію Римської імперії. Навіть перші відомості про херсонських християн можна знайти не в похованнях членів релігійних громад, як то було на Боспорі, а в церковних джерелах, житіях святих і мучеників. За свідченням "Житій єпископів херсонських", появу християнства в цьому регіоні треба датувати кінцем III – початком IV ст., коли почала існування невелика іудео-християнська громада, яку, однак, не було офіційно визнано, а її члени зазнавали всіляких переслідувань і утисків з боку "численних еллінів". Тому на їхнє прохання у 325 р. до Херсонесу прибув єпископ Капітон із військовим загінном і при-

---

¹ Шкорпил В. В. Три христианских надгробия, найденных в Керчи в 1898 г. // Записки Одесс. об-ва истории и древностей. – Одесса, 1900. – С. 59.

мирив язичницьку більшість з християнами. Крім силового методу, посланець імператора Костянтина продемонстрував "диво", увійшовши до печі і залишившись неушкодженим, таким чином довівши силу "істинної віри"¹.

Більш-менш цілеспрямований процес християнізації цієї частини сучасної України розпочався у другій половині IV – перших десятиріччях V ст., коли стало явним прагнення християн виокремитися із язичницького середовища, протиставити йому власну символіку, пройняту духом нової релігії і незрозумілу для нехтаємничених.

Проте широка християнізація місцевого населення стала здійснюватися тільки в VI–VII ст. і була пов'язана з активним запровадженням християнства тими ж візантійськими імператорами. Юстиніан I повернув під свою владу Боспор, а Херсонес зробив форпостом імперії на півострові. Це підтверджує і поява перших християнських храмових комплексів, без яких широке поширення і пропаганда християнського віровчення в регіоні були б неможливими. Релігійним центром Боспору стає базиліка, побудована на місці сучасного храму Іоанна Предтечі, а в Херсонесі споруджуються кілька таких храмів-базилік. До цього часу належать канонізація херсонеських мучеників, добре датовані християнські поховальні склепи з відповідним розписом, надгробки із зображенням хреста, християнські скульптура, культові предмети, символи на перстнях та амулетах тощо.

Проте в літературі є повідомлення Римського *папи Мартина I*, якого в 654 р. було вже традиційно заслано до Херсонесу як лідера Латеранського собору, опозиційного до монофелітства, що домінувало в Константинополі. У своїх листах з Криму він пише, що "...ті, хто живуть у цьому краї, усі є язичниками"². Однак зазначимо, що тяжкий фізичний стан папи або його вперта боротьба з ересями не дали, мабуть, змоги помітити об'єктивні зміни в християнізації місцевого населення, або нехтувати ними як провізантійськими.

---

¹ *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їхні сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). – К., 1975. – С. 178.

² *Бородин О. Р.* Римский папа Мартин I и его письма из Крыма // Причерноморье в средние века. – М., 1991. – С. 31.

Отже, від цього періоду можна впевнено говорити про християнізоване Північне Причорномор'я, становлення нової релігії якого привело до культурно-духовних змін і в народів-сусідів. Хронологічно це спочатку стосувалося європейської частини Сарматії, готсько-антської конфедерації, Хазарського каганату і "Руської землі", де розпочалося формування слов'янського варіанта християнства в його софійній кирило-мефодіївській традиції.

Північнопричорноморський вплив на релігійно-культурні процеси в східно-європейській частині християнської цивілізації, тобто на землях сучасної України, був одним із визначальних у розвитку місцевих культів у їхній еволюції до монотеїзму.

Відомий опонент норманської концепції створення давньоруської державності В. Пархоменко доводив південний, причорноморський вектор поширення християнства, походження самого племені рось і місця його проживання – міста Русія (сучасна Керч). Саме з цим регіоном він пов'язував звістку патріарха Фотія (до 867 р.) про охрещення росів. У цьому контексті можна зрозуміти повідомлення візантійського історика Никифора Григору, який у своїй "Історії" писав, що руський князь здобув титул головного імператорського стольника ще від Костянтина Великого².

Для того щоб розібратися з численними повідомленнями про хрещення Русі, треба врахувати, що, крім Київської Русі, назва "Русь" застосовувалася до Придніпровської, Карпатської, Азово-Тмутараканської, Дунайської Русі, з якої ранній літопис виводив слов'ян загалом і полян-росів зокрема; тільки у Прибалтиці відомі чотири Русі.

Нині існують більше ніж десять концепцій, які порушують це питання, але воно ще остаточно не вирішене. За однією з гіпотез, плем'я Рош, котре згадується в Старому Заповіті,

---

¹ *Пархоменко В. А.* Начало христианства на Руси : Очерк из истории Руси IX–X вв. – Полтава, 1913. – С. 10–12.

² *Иконников В. С.* Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К., 1869. – С. 43.

греки вважали назвою народу Рос, до якого належали кіме-рійці і скіфи. Християнські коментатори Святого Письма та кож невпевнено зазначають, що царство "князя Рошу" було "десь біля Каспійського моря"¹. Щодо інших концепцій, то серед них зазначимо ту ж норманську теорію походження Русі так званої великодержавної школи (С. Соловйов, В. Ключевський)². Її прибічники стверджували, що назва "Русь" походить від назви шведського племені "Руотсі", князі якого стали засновниками давньоруської державності. Хоча щодо цього О. Знойко зауважує, що останні є поскандинавленими русами, котрі в II ст. н. е. брали участь у морськомубої проти данів під керівництвом ватажка Олімара. Зазнавши поразки в ньому, флот русів рушив до Швеції, де завоював для проживання кілька островів. Саме ці руси вернулися до своєї прабатьківщини на запрошення новгородців. У цьому контексті набуває значення свідчення В. Татищева про те, що Рюрик був онуком новгородського князя Гостомисла, а не скандинавом – "варягом"⁴.

Арабські джерела повідомляють про три царства Русі: Куявію, Славію, Артанію. У них Куявія асоціювалася з Київською землею, Славія була землею північно-західних слов'ян, а Артанія означала якийсь утаємничений острів. За цими джерелами, з нього Русь здійснювала військові походи, тут готувалися військові дружини тощо⁵.

---

¹ *Крисаченко В. С.* Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. – К., 2000. – С. 135.

² *Соловьев С. М.* Сочинения : в 18 кн. – М., 1988. – Кн. 1. – Т. 1–2. – С. 120–123; *Ключевский В. О.* Наброски по "варяжскому вопросу" // Неопубликов. произведения. – М., 1983. – С. 113–124.

³ *Знойко О.* Міфи Київської землі. – К., 1989. – С. 20.

⁴ *Татищев В. Н.* История Российская : в 7 т. – М. ; Л., 1962. – Т. 1. – С. 111.

⁵ *Ибн Хаукаль.* Книга путей и стран. – Лейден, 1938. – Т. 1. – С. 13–15; 110–113.

Існує також теорія кельтського походження Русі. Г. Василенко пише: "Є вагомі підстави вважати, що назва "руси" – кельтського походження. Матеріалами археологічних досліджень визначено, що кельтські племена на території Західної України з'явилися вже в XI ст. до н. е. Римському історикові Тацитові в I ст. було відоме в Прикарпатті кельтське плем'я Бастарнів". І "у себе на батьківщині (у Провансі) це плем'я називалося *Rutheni*, тобто русини, ще тоді, коли про норманів і варягів ніхто не чув"¹. Г. Лозко зазначає: "Увесь шлях руських племеніз Галії (Франція) до Придніпров'я позначений топонімією, антропонімією та гідронімією зі слов'янськими коренями рус, рос: Русільон, Русціно, Русітон, Русяна (Русіяна), які також нагадують українські Русанівки, Русани, Русанівці тощо. Це дає можливість пояснити корінь назви "Русь" з гальського *Ruth/Reuth*, що в кельтів означало "поле" (пор. у літописі "поляне, яке ныне зовомаю Русь")².

Наведені концепції засвідчують широкий діапазон тлумачення проблеми. Зараз немає сенсу зупинятися на семантичному боці питання, достатньо констатувати, що ця назва асоціювалася з одним і тим самим етносом, християнізація історичних територій якого привела до певних культурно-історичних зрушень. Розпочавшись у причорноморських містах, ці зрушення у III–IV ст. спостерігаються і в глибині континенту – у європейській частині Сарматії. Цей процес зафіксовано в перших повідомленнях римських істориків та богословів. Зокрема, Тертуліан пише: "У кого ж іншого увірували всі племена, крім Христа, котрий уже прийшов?... Парф'яни, мідяни ... й залюднюючи Понт та Азію, і різні галльські племена, і неприступні для римлян місця Британії підкорились Христові, а також країни сарматів, даків, германців та скіфів..."³. Свідчення римського апологета християнства надзвичайно цінні для сучасного дослідження історичного контексту становлення київського християнства,

---

¹ Василенко Г. Руси. – К., 1990. – С. 34.

² Лозко Г. Українське народознавство. – К., 1995. – С. 46–47.

³ Тертуліан. Сочинение против иудеев // В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1948. – С. 269.

адже тут фіксується вселенсько-універсальний характер поширення християнства в перші століття нашої ери в східноєвропейському регіоні. Це підтверджується й фактом участі в I Вселенському соборі (325 р.) "глави скіфської єпископії" (ім'я не назване), єпископів – Домна Боспорського, Філіпа Херсонеського, Феофіла Готського. Єпископ Корсунський брав участь у II Вселенському соборі (381 р.)¹.

Утворення готської держави надало новий поштовх поширенню християнства в південно-західній частині сучасної України. Слов'янський світ зобов'язаний готам виникненню глаголиці, якій передували, на думку більшості дослідників, так звані "руські письмена". Прибувши до Херсонесу, Костянтин (Кирило) знайшов "євангеліє і псалтир, що були написані руськими письменами, а також людину, яка говорила на цій мові"². Вони й стали, вважає В. Істрін, прототипом глаголиці. А М. Браїчевський зауважує: "Те, що херсонеські книги були писані "протоглаголицею", впливає зі свідчень "Панонського житія"⁴.

За легендою, глаголиця створена в IV ст. і була реакцією на гоніння єретичних варіантів богослужіння. Її визначення як "руського" письма характеризує не тільки непростий характер поширення християнства на наших землях, а й спростовує північнонорманську теорію виникнення Русі. Це підтверджує відомий прихильник слов'янського варіанта християнства М. Нікольський, який надає великого значення переказові про трьох братів – Чеха, Руса, Леха, що засвідчує не тільки історичну, а й конфесійну близькість розвитку слов'янського світу, його самостійних спроб створення державності, писемності, культури тощо⁵.

---

¹ Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідковий нарис). – К., 1992. – С. 5.

² *Огієнко І.* Слов'янське письмо перед Константином // Збірник історико-філологічного відділу. – К., 1928. – № 76. – С. 15.

³ *Істрин В. А.* 1100 лет славянской азбуки. – М., 1988. – С. 36.

⁴ *Браїчевський М. Ю.* Літопис Аскольда. – К., 2001. – С. 109.

⁵ *Нікольський Н. К.* Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. – Л., 1930. – Вып. 1. – С. 61–67.

Саме готська експансія на причорноморські землі в середині III ст., їхня аріанська форма християнства, що згодом пускає глибоке коріння серед місцевих етнічних груп, змушує створити писемність, яка могла б сприяти прихованню якихось ересей. Штучність, вигадливість цього письма є очевидною, його неслов'янське походження також. Проте глаголиця стає однією зі слов'янських абеток. Існує думка, що саме глаголицею було написано перші тексти договорів між Руссю і греками. На ній же, за гадкою Є. Голубинського, велось богослужіння у церкві св. Іллі-пророка. А О. Рапов вважає, що нею користувалися руські купці-християни, які першими залучились до християнської спільноти, адже вимушені були долати різницю мов і вір для успішного ведення своєї торгівлі.

Історичні джерела свідчать, що готські князі очолили конгломерат варварських народів, які мешкали на східних кордонах імперії, на боротьбу проти Рима. Однак немає ніяких фактичних підстав для твердження, що давньослов'янська етнічна спільнота – анти-поляни – підкорялася готам. Навпаки, останні взяли найактивнішу участь у створенні на північно-східній периферії пізньоантичної цивілізації поліетнічної черняхівської культури, безперечним доказом чого є знахідки рунічних написів на глиняному посуді та пряслах. У цій культурі, зокрема в обряді поховання, спостерігається витіснення інгумацією (тілопокладання) обряду кремації (тілоспалення), характерного для язичницьких культів. Факт поширення християнства на північ від Чорного моря підтверджують також численні автори: Філосторгій, Афанасій Олександрійський та інші. Наприклад, Філосторгій у своїй "Церковній історії" відображує процес поширення християнства серед готів та взаємини етносів земель сучасної України з Візантією. Він пише про єпископа Урфілу "зі скіфів", що переклав Біблію на готську мову і був владикою готських християн.

---

1 *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. – М., 1901. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 117.

2 *Рапов О. М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М., 1998. – С. 75.

3 *Филосторгий.* Церковная история // В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1948. – № 3. – С. 583–586.

Ураховуючи дані з черняхівських могильників, можна говорити про певний соціально-економічний поділ антського суспільства, що монотеїстична релігія приносить на староукраїнські землі ідею єдиної державної влади. Наприклад, голову місцевих етнічних об'єднань, що входили до антсько-готської конфедерації, Божа, історик Йордан називає "рексом" – словом, що вживалося серед готів для позначення носіїв спадкоємної монархічної влади. На цій підставі можна стверджувати, що влада Божа в антському об'єднанні усвідомлювалася як спадкоємна.

Зазнавши наприкінці IV ст. після спустошливого нашествия гунів готсько-антська конфедерація розпадається. До того ж спадкоємець Германаріха, намагаючись звільнитися від залежності від гунів, розпочинає війну з антами. Урешті-решт, він перемагає, розіп'явши князя Божа із синами та 70 найбільш родовитими людьми. Тоді на боці антів виступили гуни, але ціною такого союзу була реставрація язичницьких вірувань і культів.

Значимо, що в контексті процесів християнізації ця реставрація сприяла формуванню якісно інших принципів у сакрально-язичницькій сфері буття. Утворюються нові релігійні культу певних богів, які усвідомлюються як автономні й одноосібні. Як зазначав Б. Лобовик: "...їх деміургічна функція, виповнюючи в людській уяві індивідуальне безсилля перед ходом історії, дедалі більше абсолютизується, не лише підпорядковуючи собіорудну функцію, вносячи гармонію в навколишній хаос, а й творячи світ з нічого"². Особливу роль у цьому деміургічному єдинобожжі відігравали Перун, Велес та Род.

Культ Перуна у наших предків пов'язується більшістю дослідників із князем та його дружиною. Саме цей політично-активний прошарок, більше, ніж інші, знайомий із життям та світоглядом народів причорноморських та балканських імперських провінцій, намагався ототожнити свого "громовержця" із Зевсом-Юпітером, а потім і з християнським Богом. Прокопій Кесарійський засвідчує, що, за уявленнями антів,

---

¹ *Йордан*. О происхождении и деяниях готов. – М., 1960. – С. 90.

² *Лобовик Б.* Дохристиянські вірування східних слов'ян // Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994. – С. 20.

"один тільки Бог, творець блискавиць, є володарем над усіма, і йому приносять в офіру биків та виконують інші священні обряди"¹. Як бачимо, постать Перуна, у контексті щойно згаданих процесів християнізації, починає набувати певного монотеїстичного забарвлення.

Монотеїстичних рис набуває і постать Велеса, божества "середнього прошарку" давньослов'янської спільноти. Його втаємничений зміст усвідомлювався і ототожнювався цією частиною суспільства з містичною сутністю першотворця.

Ушанування Роду, що мав також монотеїстично-політеїстичне тлумачення, відтворювало природне життя на землі і потойбічне життя душі після смерті. Воно поєднувало насамперед зі світоглядом найширших верств населення – селянством. Род утілював елементи першореальності, ідея якої почала вироблятися у слов'янській міфологічній концепції всесвіту і яскравим втіленням якої є відомий *Збруцький ідол*.

Збруцький Род – Світовид відображає саме той важливий момент в історії релігійних вірувань, коли, за визначенням Б. Лобовика, "чуттєво-надчуттєвий" і демоністичний періоди розвитку язичництва, що сягали ще в землеробські культу богині-Матері, починають наповнюватися новими елементами з теїстично-деміургічним забарвленням². Кумир язичників має багату символіку всього давньоруського пантеону. На думку вчених, на ньому зображено п'ять богів: Мокош, Лада, Перун, Дажбог й Велесз. До того ж Світовид несе в собі ідею Всесвіту, котра передбачала існування трьох світів. Верхній ярус – небесний – це чотири обличчя богів. Жіночі божества Мокош і Лада тримають в руках ритуальний ріг та обручку відповідно. Під Перуном зображено коня й зброю. Дажбог має солярний знак у вигляді кола. Другий ярус – світ людей, які здійснюють ритуал, присвячений богам. І нижній ярус уособлюється з триликим Велесом, що стоїть навколішки, тримаючи інші світи. Отже, Збруцький ідол

---

¹ *Прокотий из Кессарии*. Война з готтами. – М., 1950. – С. 222.

² *Лобовик Б.* Дохристиянські вірування східних слов'ян // Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994. – С. 9–10.

³ *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 244.

свідчить про початок формування пантеону язичницьких божеств у наших предків, котрий привів до нової деміургічної системи розуміння макрокосму.

Таким чином, релігійно-культові уявлення слов'ян цього періоду були досить розвинутими, і за умов еволюції місцевих культів та вірувань до монотеїзму християнізація східноєвропейських народів дає дедалі вагоміші результати. Вона посилюється наприкінці V – на початку VI ст., чому сприяла поразка гунів та їх відхід на схід. У контексті цих подій активізуються слов'янські військові союзи племен, серед яких починають домінувати поляни на чолі з князем Києм. Молоде державне об'єднання стикається з активною зовнішньополітичною діяльністю Візантійської держави, яка, прагнучи відродити могутність Римської імперії, використовує найефективніший на той час засіб – християнізацію. Робиться це на основі нового, силового, імперського тлумачення християнства, яке стало істотною рисою його візантійського варіанта і одержало назву – цезарепапізм. Тактику цезарепапізму першою відчуває на собі Таврія, де наполегливо здійснюється примусова християнізація місцевого населення. Наприкінці V – початку VI ст. на території півострова, як уже зазначалося, повсюдно спостерігається знищення язичницьких святилищ, а замість них зводяться візантійські християнські храми.

Не обійшла своєю увагою Візантія і полянського союзу племен, розташованого в Середньому Подніпров'ї. Із цього союзу вийшов один із перших славетних християн-русичів – Діонісій Малий, якого було взято в полон до Візантії, де згодом він прославився своєю мудрістю і став ігуменом монастиря. Йому належить створення таблиць пасхальних циклів, що охоплювали період з 437 до 531 р. включно, а також зводу канонів, папських декретів і соборних актів, відомих під назвою "Діонісіана". До такої тактики окремого охрещення русів та їхніх можновладців візантійські політики звернулися, пересвідчившись у неможливості силою підпорядкувати слов'ян своїй політичній і духовній експансії. Вони запрошують князя Кия до Константинополя.

Перш ніж з'явитись у Царгороді, Кий здійснив кілька важливих військово-політичних дій. Серед них було заснування міста біля старого торжища, що існувало ще в перші сторіччя нашої ери, як форпосту, що набуває поряд зі старим, торговельним, особливого стратегічного значення. У літописах з цього приводу говориться: "Коли ж поляни жили осібно і володіли родами своїми, бо й до сих братів існували поляни і жили кожен із родом своїм на своїх місцях, володіючи родом своїм, то було (між них) три брати: одному ім'я Кий, а другому – Шек, а третьому – Хорив, а сестра їхня Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів... Зробили вони городок (І), на честь брата їх найстаршого назвали його Києвом... Були ж вони мужами мудрими й тямущими і називалися полянами. Од них ото є поляни в Києві й до сьогодні."

Інші ж, не знаючи, говорили, ніби Кий був перевізником, бо тоді коло Києва перевіз був з іншого боку Дніпра. Тому (й) казали: "На перевіз на Київ". Коли Кий був би перевізником, то не ходив би він до Цесарограда. А сей Кий княжив у роду своєму і ходив до цесаря. Не знаємо (щоправда, до якого), а тільки про те відаємо, що велику честь, як то розказують, прийняв він од (того) цесаря..."¹

Разом з іншими "володарями антськими" Кий очолює походи на Балкани і Подунав'я, засновуючи невеличкі князівства навколо окремих містечок-фортець – "градів". На цьому тлі активної, наступальної політики Кий здійснив візит до Константинополя, який увінчався взаємовигідною угодою. Судячи з того, що Кий "велику честь" мав від імператора, той прийняв його з повагою і не упустив нагоду повернути чергового "варварського" князя у християнство. Це підтверджується повідомленням Іоанна з Нікії, який свідчить, що Кий, якого візантійські джерела називали Кувратом, "був охрещений і виховувався у Константинополі в надрах християнства"². Однак хрещення Кия аж ніяк не позначилося на процесах християнізації його співвітчизників, релігій-

---

¹ Літопис Руський (за Іпатським списком). – К., 1989. – С. 4–6.

² Цит. за: *Брайчевський М.* Утвердження християнства на Русі. – К., 1989. – С. 50.

ні уподобання яких продовжували поступово еволюціонувати від політеїстично-язичницьких культів до монотеїзму. Найімовірніше хрещення Кия було його приватною справою, яка завдяки союзові з Візантією надавала князеві можливість нейтралізувати майбутні небезпеки з боку древлянського племінного союзу, що в цей час починає наполегливо просуватися на схід, а також загрозу навали войовничих аварів.

Події, що відбувалися після смерті Кия та його братів, докорінно змінили етнополітичну ситуацію в регіоні. Середнє Подніпров'я було завойоване і поділене між аварською та хазарською державами. У першій половині VII ст. перестає існувати полянське державне утворення і на тривалий час соціально-економічне й духовне життя південно-східних слов'ян визначається владою хазарського каганату.

На початку свого політичного панування хазари надавали широку автономію як у сфері внутрішнього управління, так і щодо релігійних культів завойованих народів. У самому каганаті вільно сповідувалися різні релігії і тривалий час жодна з них не мала переваги. Тут існувала єдина церковна організація, до якої дозволялося надсилати єпископів з Візантії. Її центром стає м. Дорос (Феодосія), якому підпорядковується Тмутараканська єпархія на Таманському півострові. Звідси християнське віровчення через торговців, ремісників, воїнів і місіонерів проникає до полян і безпосередньо до Києва, де існує у формі релігійних громад. Як підкреслює В. Пархоменко, Хазарія "стала передавати перші зерна християнського бачення на Русь. Роль хазарів у християнізації Русі... безсумнівна"¹. Хазарський період історії стародавнього Києва (Русі) характеризувався толерантним ставленням християнської спільноти до інших двох поширених релігій – ісламу та іудаїзму. Як і в столиці каганату – Ітілі, де відбувалися міжнародні богословські диспути представників трьох найвпливовіших релігій того часу, у яких брали участь слов'янські первоучителі Кирило і Мефодій, у Києві поряд із християнською співіснували ще дві великі релігійні общини – іудейська і мусульманська.

---

¹ Пархоменко В. А. Начало христианства на Руси. Очерк по истории Киевской Руси IX–X вв. – Полтава, 1913. – С. 10.

У VIII ст. або на самому початку IX ст. християнська громада Києва будує перший храм св. Іллі, який надалі фігурує як соборний у місті. Його пошанування певною мірою служить заміником слов'янського верховного язичницького бога – Перуна.

Існування в Хазарському каганаті сильної християнської общини надавало можливості Візантії посилювати свій вплив на південно-слов'янські землі, залежні від каганату. Однак впровадження на початку IX ст. державної релігії в каганаті у формі іудаїзму призвело до ліквідації стрункої системи існування християнства і запровадження його серед язичницьких народів. До того ж посилення тиску хазарської релігії викликає зростання сепаратистських рухів. На початку IX ст. населення Середнього Подніпров'я звільняється від хазарської залежності. Загалом же не варто перебільшувати рівень хазарського панування на південнослов'янських землях: наприклад, данина місцевих жителів була суто символічною, а релігійна терпимість хазарів сприяла співіснуванню різних релігійних течій. Крім того, виявилася попередня життєздатність і стійкість соціальної організації східних слов'ян, що реалізувалася в утворенні самостійного державного об'єднання "Руська земля" – основи майбутньої Київської Русі.

У перші десятиліття існування "Руської землі" набули поширення язичницькі політеїстичні культури, але християнство продовжувало зміцнюватися. Про це є кілька важливих свідчень візантійських джерел.

По-перше, патріарх Фотій повідомляє в "Окружному посланні східним архієпископам", що "не тільки болгари повернулися до християнства, а й той народ, про якого багатой часто говориться, і який перевершує інших бруталністю звірством, тобто так звані руси. Підкоривши сусідні народи через те надто запишавшись, вони підняли руку на Ромейську імперію. Але тепер вони перемінили еллінську й безбожну віру, якої раніше дотримувалися, на чисте християнське вчення, увійшовши до відданих нам друзів, незадовго до того грабували нас і виявляли нестриману зухвалість. І в них запа-

лала така жадоба віри й ревність, що вони прийняли пастиря і з великою ретельністю виконують християнські обряди"¹.

По-друге, наприкінці IX ст. у "Руській землі" організаційно формується церковна структура – митрополія, на чолі якої став болгарин *Михайл*. Про це свідчить церковний статут Лева XI (рубіж IX–X ст.), у якому кафедра Русі стоїть на 61 місці². Михайло продемонстрував перед київською верхівкою "диво" з нетлінним євангелієм (поклав його у вогонь і вийняв неушкодженим), завдяки чому, за літописом, схилив київського князя *Аскольда* до прийняття християнства. Підтвердженням цього є факт побудови на межі XI–XII ст. над могилою християнина Аскольда церкви св. Миколая. А останки св. Михайла – першого митрополита Києва – зберігались віками в Києво-Печерській Лаврі⁴.

Принагідно зазначимо, що юрисдикція митрополита Михайла не поширювалася на західноукраїнські землі, які залишались у сфері впливу західної латинської культури. До того ж болгарське походження митрополита засвідчує поширення віри в Україні з Болгарії, а не з Візантії. Відомий російський дослідник історії християнства в Київській Русі М. Присьолов обґрунтовував ідею щодо підпорядкування першої церковної організації в ній не Константинополю, а незалежному Охридському патріархатові.

Як відомо, після прийняття християнства Болгарія домагалась автономної архієпископії. В її межах широко впроваджуються слов'янською мовою писемність, книжність, богослужіння. Значний імпульс процесу утворення слов'янського варіанта християнства в Болгарії надають учні Кирила та Мефодія. Вони

---

1 Цит. за: *Грушевський М.* Віймки з джерел до історії України-Руси. – Львів, 1895. – С. 34.

2 Русская православная церковь. – М., 1980. – С. 9.

3 Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 54.

4 *Блажейовський Дмитро.* Ієрархія Київської Церкви. (861–1996). – Львів, 1996. – С. 22.

5 *Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – СПб, 1913. – С. XIII.

сприяли витісненню з богослужіння грецької мови, заміни її на слов'янську, а також слов'янізації вищого болгарського духовенства. Створена первоучителями слов'ян у Моравії, церковна організація стає міцною опорою держави і водночас своєрідною ідеологічною моделлю, яку прагнуть запозичити сусідні слов'янські лідери. З кінця IX – початку X ст. Болгарська держава відіграє роль найбільшого осередку слов'янського варіанта християнства, у межах якого продовжували існувати традиції раннього християнства з його демократичними рисами і євангелістським спрямуванням. Цю естафету від Болгарії з плином часу перейме Київська Русь і її хреститель – князь Володимир.

Водночас Аскольдові, після походів київських дружин на Константинополь у 860–874 рр., вдалося домогтися політичного визнання Русі, а також запозичення християнства та церковного управління на рівноправних умовах. Костянтин Багрянородний зафіксував цей факт таким чином: "І народ росів, войовничий і безбожний, шляхом щедрих дарунків золота і срібла і шовкового одягу імператор Василій залучив до переговорів і, уклавши з ними мирну угоду, переконав стати учасниками божественного хрещення..."¹ Як результат, уже в 70-ті роки IX ст. у "Руській землі" споруджуються перші монастирі, серед яких був Почаївський, що вмщував дещо відмінні традиції чернечого руху від греко-візантійських і був провідником кирило-мефодіївського християнства.

Певно, що труднощі в перейманні візантійського християнства Аскольдом, його нерозуміння або нехтування специфікою слов'янського світобачення призвело до того, що в 882 р. новгородський *князь Олег*, використавши язичницьку опозицію, захоплює Київ, знищує корінну династію Києвичів і засновує новий династичний дім Рюриковичів.

---

¹ Цит. за : *Брайчевський М.* Утвердження християнства на Русі. – К., 1989. – С. 21.

² *Гудима А.* Почаївський монастир в історичній долі українства // *Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу.* Тези наукової конференції. – Тернопіль, 1995. – С. 16–21.

На початку свого правління Олег мав боротися з проаскольдовими силами, тому християнські общини змушені були існувати напівлегально. Утім, наприкінці свого княжіння Олег відходить від язичництва і легалізує християнство як державну ідеологію великого київського князя. Це засвідчує повідомлення східних авторів про прийняття Руссю християнства в 300 р. хіджри (912 р.)¹, що збігається з часом підписання Олегом русько-візантійського договору 911 р. Постать Олега взагалі залишила суперечливий слід у києворуській історії. З одного боку, він здобув прізвисько Віщий, що й відображено у відомій легенді про його смерть від власного коня. З другого – кінь у слов'янській міфології завжди був символом добра і вірності, помічником людини. Тому смерть князя від свого вірного друга засвідчує, що в свідомості певної частини киян князь Олег був людиною, яка не заслуговувала доброї смерті, і тому залишилося навіть невідомим, де його поховали, хоча могили у слов'ян завжди були святими місцями.

Наступник Олега на Київському столі *Ігор* уславився тим, що сприяв дуалістичному, двовірному характерові релігійного життя в державі. Про це свідчить русько-візантійська угода 944 р., вміщена в "Повісті врем'яних літ", за якою договір підписали і "поганини"-руси, і руси-християни. Представники першої групи присягалися перед ідолом дружинного бога Перуна, поклавши до його підніжжя власну зброю. Християни – руси присягу склали в торговельному районі Києва, на Подолі, у церквісв. Іллі. З договору, зокрема, випливає, що панівна верхівка русів, котра поповнювалася здебільшого представниками язичницької Півночі, продовжувала шанувати дохристиянські культури. Християнство ж набувало популярності серед середніх прошарків населення – купців, ремісників, торгівців. Сам князь Ігор толерантно ставився до християнства і не заважав його поступовому поширенню в країні. Навіть більше, частина дослідників

---

¹ *Минорский В. Ф.* История Ширвана и Дербента X–XI веков. – М., 1963. – С. 201.

небезпідставно вважають його таємним, або "внутрішнім", християнином, а християнство за його часів "добре відомим"¹.

Зі смертю Ігоря у 945 р. на чолі держави стає його вдова – **княгиня Ольга**. Під час її перебування у 957 р. у Константинополі було докладено чимало зусиль, щоб здобути найвищого державного титулу "дочки" імператора, для чого Ольга приватно приймає хрещення. Цей факт засвідчує візантійський історик Зонара: "... Ельга, дружина князя русів, який зі своїм флотом нападав на ромейв, після смерті чоловіка прибула до імператора, охрестилася, була вшанована відповідно до своєї гідності і вернула до дому"².

Після повернення з Константинополя княгиня починає проводити лінію на обмеження впливу язичництва в державі, порушивши "требища бісівські" і побудувавши дерев'яну церкву святої Софії. Проте заходи Ольги не дали бажаних наслідків. По-перше, не одержавши політичних переваг від Візантії, вона повернула свій погляд на Захід, запросивши священнослужителів із німецького королівства, що піднялося за Оттона I. За свідченням німецьких хроністів, послали від княгині Ольги "просили посвятити для цього народу єпископа і священників"³. У 961 р. до Київської держави було послано єпископа і священників. Проте вже в 962 р. вони вернулися назад ні з чим. По-друге, намагання зберегти власну самобутність між Заходом і Сходом призводило до того, що в киеворуському суспільстві в боротьбі з християнством періодично відбувалося реставрування язичництва.

Діяльність Ольги не знаходить підтримки і розуміння у її найближчому оточенні. Навіть син Святослав, незважаючи на вмовляння матері, відмовляється прийняти християнство. Язич-

---

¹ Греков Б. Д. Избранные труды : в 5 т. – М., 1959. – Т. 2. – С. 80–381; Голубинский Е. Е. История русской церкви : в 2 т. – М., 1901. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 69.

² Макарий. История русской церкви. – СПб., 1866. – Т. 1. – С. 302.

³ Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси: (IX – первая половина X в.). – М., 1980. – С. 293.

ницька опозиція, скориставшись з цієї ситуації, усуває княгиню Ольгу від влади і віддає управління країною до рук войовничого, але, як показав подальший перебіг подій, недалекогоглядного князя Святослава.

Утім, образ Ольги – вельми цнотливої та премудрої жінки – зберігся в історичній пам'яті народу. Мудрість, продемонстрована Ольгою, закладає підвалини майбутнього софійного її розуміння. Це, як уже зазначалося, не стільки знання істини, а "життя в істині", не тільки слово, а й діло. Саме такими, людьми "мудрісного життя", змальовано в літопису й давніх полян. На відміну від інших східнослов'янських племен, що "живуще скотські"¹, поляни стверджували моральний ідеал, намагалися збагнути внутрішній, духовний світ людини, тобто поступово еволюціонували до християнської софійної духовності, що стверджувала почуття сумління, ідеал духовної любові, милосердя, співчуття і готовності до самопожертви в ім'я іншого. Княгиня та її внук, майбутній рівноапостольський князь Володимир, продовжили цю традицію і показали своїми діями найвищі зразки "благої мудрості"².

Однак перш ніж князювання Володимира відкрило нову сторінку світобачення киеворусів, перед дослідниками постає ще одна велична і загадкова постать – *князь Святослав*. У роки його правління Київська Русь зосередила основні зусилля на вирішенні зовнішньополітичних завдань. Владі київського князя підпорядковувалися майже всі східнослов'янські землі, балтські, угро-фінські племена. Зміцненню позицій киеворуської держави у Причорномор'ї, Приазов'ї, Поволжі і на Північному Кавказі сприяли перемоги Святослава над Волзькою Булгарією та іудаїстською Хазарією. Однак зміцнення держави після походів київського князя посилює суперечності між Візантією і Руссю.

Зовнішньополітичні успіхи молодого Київського держави сприяли її широкому виходу на міжнародну політичну арену. Водночас вона опинилася в оточенні феодалних держав,

---

¹ Лихачев Д. С. Повесть временных лет. Историко-литературный очерк : в 4 ч. – М. ; Л., 1950. – Ч. 1. – С. 14–15.

² Горський В. С. Святі Київської Русі. – К., 1994. – С. 51.

що сповідували монотеїстичні релігії. Питання про таку релігію, яка принесла би в країну освіту, книжність, право, нівелиювала б племінні особливості і сприяла б політичній консолідації слов'янського етносу, постало перед Святославом. На жаль, він не зумів піднятися до розуміння внутрішньополітичних проблем. А в багатьох випадках безглузді військові домагання були використані Візантією, щоб послабити міжнародні позиції Київської Русі.

У цьому контексті еволюціонувало й ставлення князя Святослава до християнства. Спочатку він досить лояльно ставився до християн, особливо після завоювання Болгарії, яке відкривало шлях до створення в Києві, за М. Присьолковим, незалежної християнської ієрархії болгарським патріархом. Але після невдалого походу на Балкани проти Візантії вдався до терору над ними. Зазнали мученицької смерті християни і пресвітери, що перебували у війську, були знищені київські церкви – Софіївська, заснована ще Ольгою, і Миколаївська, збудована на Аскольдовій могилі. Підтверджують цю руйнацію храмів археологічні розкопки язичницького капища на Старокиївській горі, збудованого з решток християнського храму. Однак і на кінець свого княжіння Святославу не вдалося повністю викоринити християнство.

Після його смерті влада в Києві перейшла до рук Ярополка, князювання якого здебільшого було присвячене налагодженню зв'язків із західноєвропейськими державами. У 979 р., за літописом, до Києва прибуло посольство з Рима від папи Бенедикта VII. Однак воно нічим визначним не позначилося за короткий час правління Ярополка, хіба що сприяло появі тверджень про католицькі симпатії київського князя. В. Пархоменко вважав, що за рік до своєї смерті Ярополк прийняв хрещення за католицьким обрядом. При цьому він посилався на іноземні джерела, у яких хрестителем Русі виведено католицького діяча Бруно-

---

¹ *Приселков М. Д.* Очерки церковно-политической истории Киевской Руси. X–XII вв. – СПб., 1913. – С. 16.

Боніфація¹. Є. Голубинський, засвідчуючи прихильність Ярополка до християнства, пише, що "якби він жив довше, то, вочевидь, не Володимир, а він був би хрестителем усієї Русі"². Однак хрестити Київську Русь і **проголосити християнство державною релігією випало князеві Володимиру**.

Із "Повісті врем'яних літ" видно, що князь Володимир урахував незадоволеність киян-язичників прохристиянською політикою Ярополка. Прийшовши до влади за допомогою варязької дружини і язичницької еліти у двовірному Києві, Володимир задля своєї тодішньої опори запровадив **язичницький пантеон богів**. Цей акт переслідував ще кілька цілей.

По-перше, він підкреслював суверенність київської держави щодо християнської Візантії, імперський тиск якої руські землі вже відчували кілька століть.

По-друге, починаючи від другої половини IX ст., київські території не обмежувалися лише полянською землею. А X ст. характеризується інтенсивним розширенням меж Київської Русі. До її складу, за літописом³, входять прильменські словени, древляни, сіверяни, кривичі, мері, весі, частково чудь. У другій половині X ст., за свідченням В. Татищева і А. Гаркаві, до Києва відходять землі вятичів, ятвягів, печенігів, а також великі території на Волзі, Доні, Північному Кавказі⁴. Тобто на момент князівства Володимира Київська Русь загалом територіально сформувалася, але стрункої загальнодержавної ідеології не мала.

По-третє, акт закріплював становище великого князя і в політичному, і в військовому аспекті, адже на чолі пантеону став бог військової справи. Зазначимо, що у висуванні Перуна як головного бога пантеону можна вбачати продуману монотеїстично-

---

¹ Пархоменко В. А. Начало христианства на Руси. Очерк по истории Руси X–XII вв. – Полтава, 1913. – С. 163–164.

² Голубинский Е. Е. История русской церкви : в 2 т. – М., 1901. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 93–94.

³ Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 54.

⁴ Татищев В. Н. История Российская : в 4 ч. – М. ; Л., 1963. – Ч. 2. – С. 54.; Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. – СПб., 1870. – С. 218.

теологічну систему києворуського жрецтва, яке намагалося протистояти християнству.

І нарешті, реформа значно розширила релігійно-ідеологічний вплив на населення багатоманітністю й глибокими історичними коренями нового пантеону. На місці старого капища, де стояв ідол Перуна, з'являються шість різноземельних богів – Перун, Стрибог, Дажбог, Хорс, Мокош, Сімаргл. Засновник пантеону сформував світоглядно-космогонічну систему, у якій ліворуч від головного божества були боги неба (Стрибог), землі (Мокош) і рослинницької сили (Сімаргл), а з іншого боку – божества світла (блага) і сонця (Дажбог, Хорс).

Вивчення пантеону Володимира показує також, що поза ним залишилось багато раніше добре відомих божеств. Очевидно, Володимир зупинився на найбільш авторитетних регіональних богах на час свого князювання. І хоча божества його пантеону мали кількасотлітню історію свого розвитку як серед слов'ян, так і сусідніх народів, вони об'єктивно не могли дати релігійно-го синтезу, хоча б через те, що на це потрібен був тривалий час. Мабуть, з огляду на це, митрополит Іларіон (Огієнко) писав, що "слов'янська міфологія мало розвинена, і не відлилася в таку чітку систему, як, скажімо, міфологія грецька чи римська. Гене-алогії, родоводу слов'янських богів, не знаємо, боги сильно плутаються між собою. Кидається у вічі, що в нас мало богинь, а Лада та Мокош неясні" і додав, що "розуміння одного Бога хоч і було в окремих одиниць, але маси того не знали"¹.

Ця думка дещо суперечить "Велесовій книзі", у якій щодо народних вірувань і божеств зазначено, що "то все наша гордість", на захист якої "маємо свої сили оддати"². А також новітнім науковим розвідкам, зокрема В. Шаяна, який пише: "Матір – Сва-Слава" – це дослівно Велика Всематір, що її душа в Найвищій Небі. Ця постать була невідома в дотеперешньому нашому знанні про мітологію слов'ян, зокрема її місця в небесах Сварога

---

¹ *Митрополит Іларіон (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу.* – К., 1994. – С. 83.

² Велесова книга. – К., 1995. – С. 46.

і в житті народу. Вона сполучає небо із землею. Літає Жар-Птицею на обох берегах Ріки Раю, яка відділює небеса Сварога від світу Яви, себто цього проявлення світу"¹. Тобто бачимо, що світовий контекст розвитку слов'янської міфології був хоча б в основних ідейних моментах загальнолюдським. Очолювач Володимирового пантеону – Перун – руський Зевс-громовержець. Стрибог, з яким збігаються Род, Світовид, Сварог, що означають божество неба і Всесвіту, асоціюються з поняттям "Бога- Батька". До висунення на перше місце Перуна – Стрибог є голо- вним божеством давніх слов'ян. У грецькій міфології йому від- повідає Уран. Дажбога як божество Природи, сонячності, тво- рець благ можна ототожнити з Аполлоном.

Мокош у киеворуському пантеоні є стародавньою богинею землі й родючості, якою була в грецькій міфології Деметра. Крім того, культ Мокоши, як і Великої Всематері, свідчить про розвинутість у наших далеких предків культу богинь, софійно- тварний аспект яких є безсумнівним. І тут можна вбачати ретроспективу світового контексту розвитку уявлень про Софію, що йде від культу богині-матері до біблійної Премудрості Божої. Культ Сімаргла і Хорса – божеств, що були нижче за Дажбога і Мокоші, напевно, був пов'язаний із частиною природних сил. Їхній зміст можна розшифрувати, звернувшись до індо-іранської міфології. Відсутність у Воло- димировому пантеоні Рода і Велеса можна пояснити, за ви- значенням Б. Рибаківа, недостатньою пристойністю культів цих божеств, які, вочевидь програли в суперництві з христия- нською морально-етичною моделлю².

Пантеон Володимира 980 р. був у вищій мірі цікавим релі- гійно-світоглядним явищем, який свідчив про високий рівень розвитку язичництва. І хоча українське язичництво дійшло в ньому до формування деміургічних ідей і створило три божест- венні образи, котрі можна було протиставити християнським: бог-батько – Стрибог, бог-син – Дажбог, богородиця – Мокош,

---

¹ *Шаян В.* Віра предків наших. – Гамільтон, 1987. – Т. 1. – С. 41.

² *Рыбаков Б. А.* Язычество древней Руси. – М., 1987. – С. 453.

однак вони не змогли ідеологічно закріпити державну реформаторську діяльність Володимира.

До цих внутрішніх проблем додавалися зовнішньополітичні обставини, за яких киеворуська держава опинилася практично в оточенні християнських держав: на цей час християнство було офіційною релігією в Болгарії, Моравії, Сербії, Німеччині, прийняв хрещення польський князь Мешко, у Чехії заснована Празька єпископія, межі якої наблизилися безпосередньо до західних кордонів Київської Русі. Раніше християнство утвердилося на сході – Вірменії, Грузії, Абхазії, пускало корені в Угорщині і в скандинавських країнах. Тому Володимир неодноразово звертається до ідеї хрещення Русі, однак не поспішає його прийняти ні з рук римської курії, ні від константинопольського патріархату. Відчуваючи могутність своєї держави, київський князь прагне здійснити цей відповідальний крок на вигідних для його країни умовах.

Саме обережна й далекоглядна політика князя Володимира приносить йому успіх у питанні запровадження християнства в Київській Русі. Сталося це за послаблення через внутрішньополітичні обставини Візантійської імперії. Як відомо, у другій половині 80-х років X ст. вибухає вкрай небезпечне антиурядове повстання на сході імперії, очолюване головнокомандувачем Вардою Фокою і підтримане населенням Таврії. Скрутне становище, у якому опинився імператор Візантії, змусило його звернутися до Києва з проханням про військову допомогу. Умови, за якими Київ погоджувався допомогти Візантії, продиктував Володимир. За ними, київський князь зобов'язувався сприяти імператорові придушити повстання, але за це останній мав віддати за Володимира свою сестру Анну. Сама ж візантійська принцеса умовою свого одруження поставила обов'язкове охрещення київського князя і населення його держави¹.

Контекст цих подій, як він викладений у "Повісті врем'яних літ", настільки добре відомий, що будь-яке інше їх трактування

---

¹ Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. – СПб., 1883. – С. 23–24.

або уточнення внаслідок науково-дослідницького вивчення певний час не могли подолати традиційні релігійні стереотипи.

Однак протягом XIX–XX ст. такі видатні вчені, як О. Шахматов, Є. Голубинський, М. Грушевський, М. Присьолков, М. Брайчевський розпочали ретельний дослідницький аналіз історичного матеріалу, який допоміг відтворити справжню картину проголошення християнства офіційною релігією Київської Русі. Наприклад, О. Шахматов використовував у своєму дослідженні термін "корсунська легенда"¹, тому що солідаризувався з Є. Голубинським, котрий вважав розповідь "Повісті врем'яних літ" лише красивою казкою: "Хто любить, – писав останній, – цікаві та дотепні повісті, не турбуючись ні про що інше, для кого казка краща від усякої правдивої історії, лише б мати зазначену як-ість, того... повість про хрещення Володимира повинна задовольняти цілком, бо достоїнство дотепності їй належить безперечно"². М. Грушевський зазначав: "Наші давні письменники охрещення Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів..." і тому, "де саме охрестився Володимир, не знати"³. А М. Присьолков стверджував, як уже зазначалося, що Володимир прийняв хрещення не від Візантії, а з Болгарії після переможного збройного походу⁴. Йому вторив А. Ричинський: "Християнство прийшло до нас у болгарському одязі: кн. Володимир волів позичати церковні книги в ослабленій Болгарії, аніж ризикувати збільшенням у своїй державі небезпечних візантійських впливів"⁵. М. Брайчевський вважає, що "уперше офіційний акт запровадження християнства у Київській державі

---

¹ Шахматов А. Корсунская легенда о Хрещении св. Владимира. – СПб., 1906. – С. 75–103.

² Голубинский Е. Е. История Русской церкви : в 2 т. – М., 1901. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 110.

³ Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1. – С. 502.

⁴ Присьолков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–II вв. – СПб., 1913. – С. 21, 36.

⁵ Ричинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль, 2002. – С. 121.

відбувся у 860 р., за Аскольда" і хоча після цього християнство тимчасово втратило своє значення, але в "очах ойкумени Русь залишилася християнською країною"¹. Далі зав'язалася багаторічна дискусія щодо проблеми охрещення як самого князя Володимира, так і києво-русичів. Багато в чому вона спричинена суперечливістю і заплутаністю джерельної бази.

Запитання таке: чи могло, виходячи з церковних канонів, здійснювати таку масову акцію охрещення візантійське духовенство за дорученням Константинопольського патріархату? Зрештою, хто з них охрестив Київську Русь? Жодна розповідь про хрещення Русі не обходиться без оповіді про те, як захопив Володимир грецьке місто Корсунь (Херсонес) і змусив гордих візантійців хрестити й просвітити язичницьку Русь, як стояло візантійське духовенство на чолі з митрополитом на березі Дніпра і хрестило натовп киян. Описуючи таку традиційно знайому картину, навіть священнослужителі не звертають увагу на невідповідність до канонів. Але це саме так. Таких подій не могло бути, оскільки жоден візантійський священик не міг здійснити такого порушення православних положень, не викликавши гніву Константинопольської патріархії. Київська Русь хрестилася не в I, а в X столітті, коли всі деталі християнського обряду були вже ретельно розроблені, у багатьох вікових суперечках обговорені й остаточно прийняті. Обряд хрещення уже тоді був повністю канонізованим і здійснювався виключно індивідуально і тільки у храмі².

Чи не тому візантійські джерела мовчать про таку важливу подію, як охрещення цілого народу, з яким у Константинополя були давні і тісні контакти. Жоден візантійський історик цього часу не відзначив такої важливої перемоги, як залучення до своєї віри сильного і неспокійного язичницького сусіда М. Брайчевський пише, що "в іноземних джерелах немає відомостей

---

¹ *Брайчевський М. Ю.* Літопис Аскольда. – К., 2001. – С. 61–62.

² *Глушак А., Харьковченко С.* Церква в Київській Русі: від введення християнства до занепаду Київської держави (988–1240) // *Історія релігії в Україні.* – К., 1997. – Т. 2. – С. 9–50.

щодо хрещення Русі 988 р." і зазначає, що спеціальне їх дослідження, здійснене до 900-річчя християнства дало приголомшливий результат, а саме: "у жодному тексті не знайшлося ніяких відомостей щодо християнізації Русі наприкінці X ст."¹.

За візантійсько-православними джерелами такі події зафіксовано, як уже зазначалося, у IX ст. за *патріарха Фотія*, коли Київську Русь було зараховано до "підданих та друзів". Але "піддані", у свою чергу, також не зафіксували цієї події. Наш літопис містить відомості про часи Фотія, описує похід перших руських князів Аскольда і Діра на Константинополь, але нічого не каже про охрещення, і лише зазначає, що на могилі Аскольда було поставлено церкву, тобто опосередковано свідчить, що Аскольд став християнином.

Подібних невідповідностей і суперечностей в літописах так багато, що дослідники літописної спадщини не лише вказують на них, а прагнуть поновити найдавніші списки "Повісті врем'яних літ", де містилася би більш достовірна розповідь про хрещення Київської Русі. М. Брайчевський вважає, що ним є так званий "Літопис Аскольда": "Можна, нарешті, констатувати досягнення заповітної мети, до якої уперто прагнули всі дослідники давньоруського літописання: нині маємо насправді початковий текст, що не є зведенням"².

Проте це зовсім не ставить під сумнів авторитет літописних повідомлень. Літописець завжди усвідомлює історію, і виключно з важливих ідейних спонукань може підправити працю свого попередника, викидаючи одну частину тексту і вставляючи іншу, не турбуючись при цьому про послідовність чи наявність суперечностей усього переказу. Наприклад, виходячи з патріотичних мотивів, митрополит Іларіон з гордістю пише, що апостолів на Русі не було. Ідеологи молоді церкви в цей час вважали допустимим стверджувати: "Вихваляє ж похвальними словами Римська земля Петра і Павла, від них же увірували в Ісуса Христа, Сина Божого; Азія та Ефест та Патм – Івана Бого-

---

¹ Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. – К., 2001. – С. 60.

² Брайчевський М. Ю. Там само. – С. 53

слова; Індія – Фому; Єгипет – Марка. Усі країни й міста і люди шанують і прославляють кожне своїх учителів, які навчили їх християнської віри. Похвалимо ж і ми по силі нашій малими похвалами велике і дивне створившого – нашого учителя і наставника, великого кагана нашої землі Володимира"¹.

Проте з часом церква мужніє, прилучається до складних церковних стосунків, усвідомлює помилковість таких поглядів і шукає більш ґрунтовних коренів своїх початків. З'являються розповіді, що учителем слов'ян був апостол Павло, а пізніше апостолом Київської Русі проголошується Андрій Первозванний. Наприклад, літопис несе в собі історичні сліди змін точок зору на ті чи інші події.

У свою чергу, історик може брати в літопис лише ті факти, які не суперечать його концепції, і не помічати інших. Наприклад, літописець дуже старанно збирає все відоме йому не з історії Київської Русі як централізованої держави, а з історії слов'ян. Йому було дуже важливо описати історію слов'янських племен. Розпочинає він від біблійних Сима, Хама та Яфета свідомо виокремлюючи серед інших народів "народ слов'янський". Слов'янське братерство – це була одна з перших великих ідей, що спонукала літописця до праці. "Був бо один народ словінський. Словіни ж сиділи по Дунаю, підкорені уграми, і морави, і чехи, і ляхове, і поляни, яких нині називають русь. З них морави найперше було покладено книги, від того грамота прозвалася словенською, від того грамота є в Русі..."² Далі літописець розповідає про *просвітителів слов'ян Костянтина (Кирила) і Мефодія*, про переклад у Моравії Євангелія та інших церковних книг. У процесі цієї розповіді лунають такі слова: "Слов'яни жили охрещені..."³

Літописець був послідовний у своїй розповіді, і не його вина, що офіційна церква бачить лише те, що хоче бачити в його викладі. А хоче вона бачити те, що Київська Русь прийняла хрис-

---

¹ *Іларіон*. Слово про Закон і Благодать // Філософська думка. – К., 1988. – № 4. – С. 180.

² Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 37.

³ Там само. С. 39.

тиянство від Візантії і не помічає при цьому того, що літописець торує свої шляхи. Для нього більш дороге і цінне слов'янське братерство, слов'янське тлумачення християнства. І це не могло бути інакше, оскільки Болгарія приймає християнство більш ніж за сто років до Київської Русі, не кажучи вже про те, що в Моравії Костянтин і Мефодій, а потім і їхні численні послідовники вже зробили грандіозну роботу з осмислення місця слов'янської спільноти в сім'ї християнських народів. Зважимо на думку М. Брайчевського, який пише, що Аскольдова Русь христилася приблизно одночасно з іншими слов'янськими державами і аргументом цього факту кладе тезу про те, що солунські брати в ході своєї місіонерської діяльності не відвідували Київ саме через те, що "Русь уже була християнською"¹.

Костянтин та Мефодій були не просто перекладачами церковних книг на слов'янську мову. Літописець вказує на те, що їм довелося боротися з думкою, що "недостойно жодному народу мати азбуку свою, окрім євреїв, і греків, і латинян"². Це була довга і наполеглива боротьба за право почути про "велич Божу своєю мовою"³. Вона завершилася булою Римського папи Івана XIII у 967 р., у якій ідеться про тотожність християнського обряду, що виконувався в руській і болгарській церквах з офіційним⁴. Таким чином, учителі слов'ян були просвітителями не тому, що принесли заморську мудрість темним і неосвіченим слов'янам, а тому, що прагнули відстояти місце слов'янських народів у християнському світі.

Між східною і західною церквами й досі тліє дискусія про те, чию церкву репрезентували солунські брати. Аргументи є в кожній зі сторін, оскільки вони мали контакти з обома церквами. Попри це, є всі підстави припускати, що основна мета слов'янських первоучителів була більш сміливою, аніж підпорядкування слов'янської церкви чи то Римському папі, чи Константи-

---

¹ Брайчевський М. Ю. Літопис Аскольда. – К., 2001. – С. 73.

² Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 39.

³ Там само.

⁴ Козьма Пражский. Чешская хроника. – М., 1962. – С. 65–66.

нопольському патріархові. Вони прагнули відстояти право слов'янської спільноти на незалежність і самостійність. У Великій Моравії, де розпочали свою діяльність Кирило та Мефодій, вони намагалися створити самостійну церковну організацію. Болгарія, де продовжували працю солунських братів їхні учні, якщо й не відразу після охрещення, то дуже швидко домоглася статусу автокефальної архієпископії у складі Константинопольської патріархії. Але скоро їх звинуватили в ересі саме за те, що вони прагнули знайти для слов'янських народів свій шлях поміж римським і візантійським впливом. Вони вочевидь не приєдналися ні до однієї зі сторін і шукали згоди обох церков для своєї самостійної служби церковно-слов'янською мовою. Невипадково, хоч ця група послідовників слов'янських первоучителів і вийшла з лона Константинопольської церкви, вона прагнула й домагалася згоди більш лояльних пап на відхід від канонів для слов'янських церков. До того ж уже тоді помітний розкол церков вона намагалася подолати зверненням до першоджерел, до істин первісного християнства.

Для *кирило-мефодіївської традиції* була характерна орієнтація на раннє християнство, вшанування апостола Павла як борця за рівноправ'я народів. Тому не випадково ідею рівності всіх народів розвивають у Києві перший місцевий митрополит Іларіон в своєму "Слові про Закон і Благодать" і перший систематизатор руських літописів Нестор. Орієнтацією на раннє християнство можна пояснити і еретичне для західної та східної церков масове одноактне хрещення киян як символ хрещення Русі у водах Дніпра. Найшвидше, хрещення своєї країни Володимир здійснював не під опікою якої-небудь церкви, а самостійно, дбаючи про створення незалежної, самочинної церковної структури, ідейними наставниками якої могли б бути слов'янські й корсунські священнослужителі.

На самобутнє формування християнства в Київській Русі вказують і літописні свідчення про Символ віри, котрий прийняв Володимир, коли охрестився. Київському князеві, після прий-

---

¹ Українська церква між Сходом і Заходом. – К., 1996. – С. 5–45.

няття християнства, сказали, мовляв таке: "Нехай не спокусять тебе ніякі єретики, але віруй так"¹ і далі викладається Символ віри, яким повинна керуватися новостворена церква. Але християнське віровчення тут сформовано далеко не канонічним чином. Основу основ християнської віри князеві Володимирові викладають у душі аріанства, що було відомим на землях сучасної України ще за готських часів і яке протягом багатьох віків переслідувалося західною і східною церквами. Володимир, згідно з літописом, приймає християнство, увірувавши в те, що "Син – подобосущий і безначальний Отцю, народженням тільки відомий від Отця і Духа"². Але вже на I Вселенському соборі 325 р. було засуджено як єресь цю аріанську формулу, яка ставить Сина Божого Ісуса Христа нижче за Бога-Отця і стверджує, що Син Божий не подібний у всьому Отцю, але створений ним, тобто є творінням Божим. Собор визначив, що єдино правильною є формула "єдиносущий" і проголосив єретиками всіх тих, хто поділяв поняття "подобосущий". Це одне слово породило дві різні системи богословського тлумачення основ християнської віри. Воно було й залишається принципово важливим для кожного, хто вважає себе християнином. І ті, що навчали князя Володимира такому викладові Символа віри, і ті, що записували це до літопису, не могли не знати цього. Але вони не потурали омані: надалі не наслідили ширше викласти аріанські погляди і навіть через кілька рядків засудили аріанство. Наприклад, у літописі зберіглися відгуки суперечливих поглядів й протилежних засад бачення християнства, котрими керувалися літописці в різні періоди нашої історії.

Звідки аріанські погляди проникли до основного історичного документа і хто міг учити князя Володимира аріанському символу віри – досі не з'ясовано, хоча найшвидше, і тут простежуються залишки корсуньсько-готської та кирило-мефодіївської традицій. Зважимо на думку Д. Ліхачова, який писав про "елементи народного християнства, апокрифічних, неофіційних поглядів, які відчутно дають себе знати в найдавніших руських це-

---

¹ Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 177.

² Там само.

ркових творах" і створюють умови "глибше поставити питання про походження руського християнства"¹.

До цього ж можемо додати думку митрополита Іларіона (Огієнка) про вплив на формування київського християнства болгарського богомилства². Відлуння богомилства бачимо в деяких киеворуських апокрифах і навіть літописах. За ним, світ створив Сатанайл і тому він грішний, гине в гріхах, у ньому домінує все зле та темне. Бог же створив світ духовний, душу і Рай. Тому в світі точиться вічна боротьба Добра і Зла, Бога і сатани, існує вічний дуалізм духовного і матеріального³. Мабуть слушною в цьому контексті є думка С. Кримського, що "Київ був ще й центром культу бісівської сили, причому в найнебезпечнішому її, жіночому різновиді – відьмістві. Символом цього слугувала Лиса Гора, не менш знаменита в Європі своїми масштабами, ніж Брокен"⁴. Мабуть тому розбудова християнства за часів Володимира вшановує жіночі образи Оранти, Софії, Богородиці, подвигу вічного тримання рук перед Богом, щоб захистити грішне людство. Знов-таки зазначимо, що такого вшанування не знаходимо в такій мірі ні в східному християнстві, ні поготів в католицизмі та протестантизмі.

Покидаючи Корсунь після охрещення, князь Володимир, згідно з літописом, "взяв і царицю, і Настаса, і попів корсунських, і моці святого Климента, і Фіва, учня його, і взяв посуд церковний, і ікони на благословення собі"⁵. Тут знову ж таки відчутна тенденція до створення слов'янського варіанта християнства, а саме формування, як уже зазначалося, своєї ієрархії святих, системи догматів, обрядів та богослужінь.

Зміст наших літературних пам'яток цієї епохи – "Повісті врем'яних літ", "Слова про Закон і Благодать", "Пам'яті і похвали Володимиру", "Сказання про Бориса і Гліба" – свідчить про те,

---

¹ Лихачов Д. С. Комментарии // ПВЛ. – М. ; Л., 1950. – С. 332.

² Митрополит Іларіон (Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1994. – С. 90–91.

³ История на философската мисъл в България. – София, 1970. – Т. 1. – С. 58–75.

⁴ Кримський С. Під сигнатурою Софії // Філософська і соціологічна думка. – К., 1995. – № 5–6. – С. 238–239.

⁵ Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 183.

що Київська Русь сміливо взялася за створення своєї самочинної і самоуправної церкви і прагнула посісти чільне місце в християнському світі. Константинопольська патріархія, ураховуючи негативний для себе болгарський досвід, робила все для того, щоб не дати новоствореній церкві статусу незалежної, автокефальної. Можемо припустити, що в результаті було досягнуто певного компромісу, взаємовигідного розв'язання згаданої проблеми. А саме: візантійська ортодоксія закривала очі на ті порушення та відхилення від канонів, які було здійснено під час створення київського варіанта християнства, його церкви. Київська ж церква, усе ж таки отримавши достатню самостійність, змушена була призупинити темпи розбудови слов'янського варіанта християнства. Зазначимо, що за всіх цих компромісів патріотично-євангельська традиція київського християнства залишалася непорушною, а месіансько-цезаропапистські претензії візантизму не мали успіху.

Отже, у результаті офіційного хрещення країни в 988 р. князем Володимиром було завершено тисячолітній процес християнізації киеворуських земель і християнство стає державною релігією Київської Русі. Однак подальше утвердження християнського віровчення в країні засвідчує ігнорування князем Володимиром зовнішніх ініціатив у християнізації населення: Володимир намагається не підпорядковуватися ні константинопольському патріархатові, ні римській курії, а продовжує розпочатий у Моравії Костянтином (Кирилом) і Мефодієм процес розбудови слов'янського варіанта християнства. Це не могло не вплинути на подальше становлення християнства в Київській Русі. Використовуючи здобутки кирило-мефодіївської, константинопольської і римської традицій у християнстві, теоретики і практики київського християнства творять власний – руський, тобто український варіант християнства, який набуває оригінальної самобутності і неповторних особливостей.

8.2. Софійний характер київського християнства

Послідовники поширеної серед сучасних дослідників думки про запровадження в Київській Русі візантійського вектора християнства мають певні труднощі в аргументації, оскільки не можуть оперувати конкретними історичними свідченнями про одночасне з християнізацією створення і освячення в Києві церковної організації. Розбудова київської митрополії мала складний характер і зумовлювалася багатьма чинниками – від політичних до конфесійних.

Хрещення киян стало початком масового навернення населення Київської Русі у християнство. Як відомо, після офіційного хрещення столиці, митрополії в Києві певний час не було, хоча самостійне архієпископство існувало близько 120 років перед охрещенням у Тмутаракані і за 80 років до цієї події у Перемишлі.

Смерть князя Володимира (1015 р.) і крамола Святополка поставили молоде християнство Київської Русі та його церкву в прикре становище. Ярослав і Мстислав, розгромивши Святополка, поділили державу на Лівобережну і Правобережну, де кожний намагався створити власний релігійний центр. З огляду на те, що тмутараканське архієпископство залишилося на Лівобережжі, Ярослав розпочав переговори з Константинополем з приводу впровадження в Києві митрополії. Це було зроблено у 1037 р., коли до Києва прибув перший митрополит – грек Теопемпт, який відразу розпочав втілювати в життя месіансько-православну ідеологію "другого Рима". Київський митрополит став офіційним главою Київської митрополії і всіх православних церков регіону.

Свою діяльність *митрополит Теопемпт* розпочав з освячення Десятинної церкви. Літописні повідомлення про цей факт викликають увагу дослідників. Незрозуміло, навіщо було переосвячувати церкву, у якій близько піввіку справляли богослужіння. Такий підхід суперечив церковним канонам. Але все можна зрозуміти, якщо припустити, що Константинопольський патріа-

---

¹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні : у 2 т. Т. 1 (до 1353 р.) – Рим ; Нью-Йорк, 1965. – С. 252.

рхат не визнав хрещення Київської Русі як самочинного акту. Можливо, за порушення церковних канонів було накладено анафему на Анастаса Корсунянина, який, згідно з літописом, був не тільки головою Десятинного храму, а й, відповідно, очолював всю новостворену церкву. У цьому контексті стає зрозумілим переосвячення Десятинної церкви. Вірогідно, що Теопемпт цим актом та ще низкою інших спробував принизити запроваджену князем Володимиром церковну організацію, образивши таким чином релігійно-патріотичні почуття народу.

Перші грецькі митрополити і єпископи також викликали неповагу до себе і не мали змоги допомогти християнізації в Київській Русі через незнання старослов'янської мови, місцевих традицій, звичаїв, обрядів тощо. Вони вимагали переходу на теоретичні засади візантійського варіанта християнства і копіювання в усьому грецького обряду, а тому також нерідко конфліктували з князями й патріотично орієнтованим духовенством.

Про те, якою саме була розбудова церкви після запровадження християнства в Київській Русі, є досить багато різних наукових точок зору. Як уже зазначалося, це зумовлено тим, що досі немає однозначних поглядів на сам процес запровадження і конфесійний вектор християнства. Зокрема, М. Брайчевський і Б. Рыбаков схилилися до думки, що ще в часи київських князів Аскольда і Діра з Візантії прибув митрополит і що вже тоді церква мала статус митрополії у складі Константинопольської патріархії².

Прихильники такого підходу апелюють до згаданої звістки патріарха Фотія про те, що руси змінили свою "безбожну" віру і прийняли "пастиря". Це підтверджує і, як зазначалося, Костянтин Багрянородний у біографії засновника Македонської династії Василя Македонянина. Проте вітчизняні давні списки літопису про цю подію мовчать. А пізні літописи коротко згадують про призначення Фотієм митрополита Михайла чи Леона. За свідченням Т. Коструби, "каталоги київських

---

¹ Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 185–187.

² Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. – К., 1980; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987.

митрополитів у перших століттях християнства в Україні ... мають великі прогалини"¹.

Оскільки в повідомленнях Фотія і Костянтина Багрянородного немає ніяких географічних вказівок, то це дало підстави деяким дослідникам, у тому числі М. Чубатому², вважати ці відомості належними до Тмутараканської Русі, де, на його думку, і була заснована митрополія. Однак найбільш науково обґрунтованою можна визнати думку про те, що ці документи відображають поступовий процес залучення до християнства східних слов'ян, а призначення митрополита або іншого "духовного пастиря", якщо й було, то не одержало необхідного, як практикується у таких випадках, канонічного оформлення. У монографії "Історія православної церкви в Україні" зазначається, що сьогодні не існує достатніх підстав стверджувати, що саме відтоді існувала в Київській Русі митрополича кафедра.

Перша згадка про митрополита в літописові з'являється під 1039 роком, а всі подальші спроби відтворити хоч будь-яку хронологію до вказаного року будуються на непевних дока-зах. Наприклад, той же Т. Коструба подає приблизний список митрополитів у такій послідовності: "... перший Михайло (988–992), другий Леон (992–1008), третій Іван (1008–1033), четвертий Теопемпт (1033–1050), п'ятий Іларіон (1051–1068)"⁴. Але літописець не повідомляє, що в хрещенні Київ-ської Русі брали участь візантійські ієрархи. Як відомо, князь Володимир привіз із завойованого Корсуня "попів корсунських" і першу церкву св. Богородиці (Десятинну) він "доручив Настасу Корсунцю, і поставив попів корсунських служити в

---

¹ *Коструба Т.* Нариси з церковної історії України Х–ХІІІ століття. – Торонто, 1955. – С. 19.

² *Чубатий М.* Історія християнства на Русі-Україні : у 2 т. Т. 1 (до 1353 р.) – Рим ; Нью-Йорк, 1965. – С. 98.

³ *Глушак А., Харьковщенко Є.* Особливості християнства в Київській Русі // Історія православної церкви в Україні. – К., 1997. – С. 8–22.

⁴ *Коструба Т.* Нариси з церковної історії України Х–ХІІІ століття. – Торонто, 1955. – С. 19.

ній"¹. У "Повісті врем'яних літ" подано такі слова Володимира "Оце даю церкві оцій святої Богородиці від себе і від моїх городів десяту частину..."² Зазначимо, що інституція "десятини" більше пов'язана із Заходом, аніж зі Сходом. М. Тихомиров підкреслював, що "десятина була пов'язана з такою реформою Володимира, котра поривала з грецькою церковною традицією"³. І літописець підкреслює, що на чолі новоствореної церкви після охрещення Київської Русі став корсунський піп Анастас, а сам процес хрещення киян здійснювали просто попи, без будь-яких ієрархічних звань. І це є історична правда, оскільки жоден церковний ієрарх не міг би здійснити такий неканонічний акт: хрестити людей у річці. Саме таке порушення не могло б відбутися, якби Київська Русь охрещувалася під прискіпливою опікою чи то константинопольського патріарха, чи то папи Римського. Цей акт міг би відбутися лише в тому разі, коли Київська Русь хрестилася б самостійно. І князь Володимир це робить, прагнучи продовжити розпочатий західними слов'янами процес створення саме слов'янського варіанта християнства. Отже, немає підстав однозначно говорити про те, що Київська Русь приймає візантійський або римський варіанти створення церковної організації. Академік Б. Греков із цього приводу зауважував: "...християнство на Русі... виявилось в кінцевому підсумку не візантійським і не римським, а руським"⁴.

Саме тому князь Володимир, який блискуче впорався з проблемою запровадження державної релігії, не зміг ефективно вирішити питання щодо створення канонічної церковної організації. Коли очолювана корсунським духовенством новостворена церква спробувала утвердити себе серед інших церков, то жодна з них не захотіла її визнати. Це, мабуть, єдине завдання,

---

1 Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 189.

2 Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 195

3 *Тихомиров М. Н.* Исторические связи России со славянскими странами и Византией. – М., 1969. – С. 220.

4 *Греков Б. Д.* Киевская Русь. – М., 1953. – С. 392.

пов'язане з релігійною реформою, яке не зміг чи не встиг виконати князь Володимир. Тому це спонукало його сина Ярослава Мудрого розпочати складні переговори з християнськими центрами про створення церковної організації. Візантія, заперечуючи претензії Києва на автокефалію, погоджується прислати митрополита, але діяльність Теопемта, як уже зазначалося, виявилася не на висоті вимог часу.

У 1051 р., уже за одноосібного правління великого **князя Ярослава Мудрого**, собор єпископів у Києві зробив першу спробу обрати на митрополичу кафедру русича Іларіона, незважаючи на те, що константинопольський патріарх мав загрожувати на таку дію карою. Стосунки київської і константинопольської церков у цей період, тобто в той час, коли Рим і Константинополь розірвали церковну єдність (1054 р.), були перервані.

Повторна спроба проголосити автокефалію Київської митрополії відбулася за великого князя Ізяслава в 1147 р., коли **собор єпископів віддав митрополичу кафедру князівському ставленикові Клименту Смолятичу**, про якого його сучасник свідчив: "До мудрості митрополит Клим має найбільшу пошану", бо "премудрість, – пише він, – це божество, а храмом є людство"¹. Голова собору, чернігівський митрополит Онуфрій, на закид єпископів із півночі, мотивував висвячення митрополита Смолятича благословенням останнього мощами св. Климента, що були в Києві з часів Володимира Великого.

Важливою специфічною рисою християнської церкви в цей час була її соборноправність. Як зазначає І. Огієнко, "ніхто з її ієрархів не правив самовладно, ... усі посади були виборні"². Тому як обов'язковий колективний орган при митрополиті, згідно з канонам, діяв помісний собор, тобто зібрання єпископів єпархій. Соборноправний характер київської церкви відобразився і в існуванні ієрейських соборів священників певного міста, що відігравали роль дорадчого органу при єпископові. Могли

---

¹ Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 3. – С. 78.

² Огієнко І. І. Українська церква. – К., 1993. – С. 74.

відбуватися також чернечі собори ченців, ігуменів та архимандритів. У роботі цих зібрань брали участь і світські особи з правом вирішального голосу.

Проте наявність таких особливостей не допомогла розбудові незалежної церковної організації. Як перша, так і друга спроби домогтися автокефалії були невдалими. Насамперед тому, що митрополити Іларіон і Климент Смолятич були про-повідниками теорії християнського універсалізму з чітко означеним змістом, а саме – як схрещення позитивних рис східного і західного варіантів християнства з розвинутою передхристиянською слов'янською культурою. Цей універсалізм київського християнства формується на основі відкрито толерантного ставлення до Сходу й Заходу.

Від Візантії києворуси запозичили матеріальну допомогу, тобто певну кількість церковних риз, хрестів, образів та інших церковних предметів. Це сприяло виробленню власного обряду, в основу якого було покладено східний грецький обряд, деякі елементи латинського з використанням старослов'янської мови і місцевих звичаїв. На низку особливостей такого обряду вказують деякі дослідники. Наприклад, М. Таубе наводить церковні терміни – "агнець", "вівтар", "пастир", "піп", "піст", "церква", які, на його думку, єднають київське християнство з римо-німецьким¹. В. Мошин підкреслює, що саме різниця між слов'янським березневим і візантійським вересневим відліком року сприяла виникненню писемності і, зокрема, літописання в Київській Русі в дусі кирило-мефодіївської традиції². А М. Мур'янов серед численних особливостей київського християнства виокремлює наявність в обрядовій практиці дзвонів, яких Візантія не знала³.

---

¹ *Taube M.* Rome et Russie avant l'invasoin des tatars IX–XIII siecles. – Paris, 1947. – P. 53.

² *Мошин В. А.* О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. // Русь и южные славяне. – СПб., 1998. – С. 36.

³ *Мурьянов М. Ф.* Звонят колоколы вечныя в Великом Нове-городе: (славянские параллели) // Славянские страны и русская литература. – Л., 1973. – С. 240–242.

Використовуючи допомогу Константинопольського патріархату в розбудові єпархій, Київська Русь всіляко уникає спроб греків перевести Київську митрополію під юрисдикцію їхнього патріарха і визнає лише його "духовну опіку"¹. Відкинуло київське християнство і візантійські ідеї теократії та цезаропапізму, що вимагали домінування світської влади в церкві над владою духовною. Не сприйнялося в Київській Русі і переконання щодо окремого, месіанського призначення візантизму.

Після розколу 1054 р., який практично не зачепив християнство в Київській Русі, усі зусилля Константинополя були спрямовані на ліквідацію засад місцевого християнства. Насамперед це зводилося до позбавлення можливості перебування на митрополічій кафедрі русичів або підтримання тих ієрархів, особливо з північних земель, які мали провізантійську орієнтацію. Урешті-решт, Візантія домоглася свого після смерті князя Ізяслава, розгромивши національний церковний табір на чолі з Климентом Смолятичем і встановивши контроль над Київською митрополічною кафедрою. Прихильники митрополита-русича залишилися здебільшого в Києво-Печерській лаврі, а противники, яких репрезентувала молодша лінія князів Мономаховичів, починаючи від другої половини XII ст., від Юрія Долгорукого, а потім, за Андрія Боголюбського, поширюють візантійське вчення до північних земель уже роздробленої київської держави. Від цього часу зароджується московський варіант християнства, в основу якого покладено суто візантійсько-православну практику цезаропапізму і месіанства, здійснюється відхід від засад християнського універсалізму, толерантного ставлення до інших релігій.

Про толерантність київського християнства щодо Заходу засвідчують постійні контакти з католицькою церквою. Наприклад, під 988 р. у Ніконовському літописові записано: "Прийшли послы з Рима від папи та принесли мощі святих". Через три роки знову "прийшли послы з Рима від папи з любов'ю і честю"². Такі самі записи в літописові є під роками 944, 1000,

---

¹ Мартирологія українських церков : у 4 т. Т. 1. Українська православна церква. – Торонто ; Балтимор, 1987. – С. 11.

² Полное собрание русских летописей. – СПб, 1982. – Т. 9. – С. 64.

1001. Князь Володимир та місцева церква підтримували приязні стосунки з Римом. Навіть існує припущення, що київський князь був охрещений латинським місіонером. І саме тому в 1634 р. римський папа Урбан XIII проголосив Володимира в своєму особливому декреті католицьким святим. Пізніша великокнязівська влада й патріотично зорієнтоване духовенство постійно контактували з так званою апостольською столицею. Підтвердженням таких відносин є відомості з історії шлюбних союзів Рюриковичів у XI ст. За їхнім свідченням, у першому столітті після охрещення Київська Русь була тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією. Наприклад, з 38 шлюбів 27 було зафіксовано з партнерами католицького Заходу і лише 3 – з православною Візантією². До цього самого періоду (1091 р.) належить і прийняття Київською Руссю введеного в західній церкві свята перенесення мощів св. Миколая до міста Баруці в Італії – свята, незнаного ніде в інших східних церквах, і яке шанують у нас досі. Однак ці контакти з римською церквою весь час контролювалися князівською та духовною владою з тим, щоб слов'янський обряд і юрисдикція київської церкви були незалежними від Рима.

У контексті освоєння київським християнством духовної традиції Сходу і Заходу було й прийняття ним кирило-мефодіївської спадщини. На той час уже було створено слов'янську азбуку, перекладено на слов'янську мову деякі богослужбові та правові тексти, зокрема Збірне євангеліє, Апостол, Псалтир, Молитвослов (вибрані служби – для хрещення, шлюбу, похорон), Закон Судний людям та інші. Діяльність Кирила і Мефодія мала загальнослов'янське значення. Вона відображена в численних повідомленнях давніх авторів: від докладних (Панонських) і коротких (Проложних) житій цих просвітителів, сказання Чорноризця Храбра "Про письмена" і до

---

¹ *Рапов О. М.* Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М., 1998. – С. 41.

² *Мошин В. А.* О периодизации русско-южнославянских литературных связей X–XV вв. // Русь и южные славяне. – СПб., 1998. – С. 28.

"Похвального слова Кирилу і Мефодію". Ідеться про Кирилата Мефодія і в "Повісті врем'яних літ", де літописець повідомляє про обставини створення слов'янської азбуки і про християнське "служіння" солунських братів¹. Як зазначає В. Горський, "у пам'ятках давньоруської писемності слов'янські просвітителі зображуються глибокими мудрецами, видатними моралістами, звернення до авторитету яких вважалося достатнім для утвердження певної ідеї, повчання тощо"².

Тут слушно згадати твердження відомого історика церкви Макарія про те, що просвітителі брали участь у християнізації Київської Русі, пославши туди свого місіонера Навроказ. А інший російський учений В. Ламанський взагалі вважав, що першим хрестителем руського народу був Кирило (Костянтин Філософ). "Пам'ять про св. Кирила, – пише він, – збереглася в Києві в переказах про бесіди Константина Філософа, але літописець не здогадався, що св. Кирило, просвітитель слов'ян, і Константин Філософ – одна особа"⁴. А. Карташов, визнаючи, що Константин Філософ діяв "як слов'янський місіонер, у руках якого був свій переклад євангелія і псалтиря на слов'янську мову"⁵, додавав до цього своє переконання в тому, що його брат Мефодій створив першу руську єпархію⁶. Не зосереджуючи детальну увагу на цих твердженнях, які було дуже критично оцінено

---

¹ Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 21–22.

² Горський В. С. Філософські ідеї в культурі стародавнього Києва // Київ в історії філософії України. – К., 2000. – С. 19.

³ Макарий. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира как введение в историю русской церкви. – СПб., 1857. – С. 287.

⁴ Ламанский В. И. Славянское житие св. Кирилла как религиозно-этическое произведение и как исторический источник // ЖМНП. – 1904. – № 1. – С. 172.

⁵ Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви : в 2 т. – Париж, 1959. – Т. 1. – С. 85.

⁶ Там само. – С. 90.

(Є. Голубинський¹, С. Бернштейн², М. Артамонов³), зазначимо, що за короткий час солунським братам вдалося створити, по суті, нову церковну організацію, відкрити школу для підготовки кадрів слов'янського духовенства, поступово перевести на слов'янську мову богослужіння, здійснити переклади з грецької та латини, сформувані інтелектуальні умови для виникнення філософії в її власне слов'янському способі філософствування. В. Бичков стверджує: "На основі власне слов'янських уявлень про світ і людину, філософських ідей античності і християнських релігійних концепцій давньоболгарські книжники розробили філософську картину світу, систему духовних цінностей, а також слов'янський філософський категоріальний апарат, що набули поширення в середньовічних культурах південних і східних слов'ян, у тому числі на Русі"⁴.

Натомість кирило-мефодіївська спадщина стала тлом для формування київського християнства у його слов'янському спрямуванні, розвинула в ньому патріотично-євангельську традицію, власний оригінальний спосіб філософування, забезпечила його розповсюдження і розквіт в XI та XII ст.

Підсумовуючи процес входження Київської Русі в християнський світ, православний богослов протоієрей **Г. Флоровський** писав: "Не можна уявити собі Київську церкву як щось замкнуте і самотнє. У XI і XII ст. вона досить тісно була пов'язана і з Царградом, з Афоном, і з Палестиною, і з Заходом зв'язки були постійними й досить розвинутими"⁵.

---

¹ Голубинский Е. Е. По поводу перестроя В. И. Ламанским истории и деятельности Константина Философа, первоучителя славянского // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – 1907. – Т. 12. кн. 2. – С. 368, 372, 378.

² Бернштейн С. Б. Константин Философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности. – М., 1984. – С. 30.

³ Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 333–334.

⁴ Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub specie aesthetica : в 2 т. Т. 2. Славянский мир. Древняя Русь. Россия. – М ; СПб., 1999. – С. 8.

⁵ Флоровский Г. Пути русского богословия. – К., 1991. – С. 7.

Отже, розбудова релігійної організації в Київській Русі йшла в контексті ідеології і практики київського християнства з його прагненням до патріотично-євангельської традиції первісного християнства. Зазначимо, що, крім неї, а також щойноозначених рис християнського універсалізму, толерантного ставлення до різних релігійних центрів, антимесіанства і антицезаропапізму, власного слов'янського обряду і богослужбової слов'янської мови, християнству перших віків у Київській Русі були також притаманні ранньохристиянська орієнтація, патріотичність, євангелізм, паулінізм, софійність.

Перед Богом, на думку киеворуських вчителів християнства, усі люди рівні, усі народи покликані Благодаттю до спасіння, тільки одні раніше, а інші пізніше. Старий Заповіт (Закон) суперечить, вважає один із них – митрополит Іларіон, Новому Заповітові (Благодаті). Такий Закон розділяє народи, підвищуючи одні і принижуючи інші, засвідчуючи таким чином рабське становище людства. Закон був притаманний "юдеям". Благодать дарована всьому світові, і тому в новозавітному житті всі народи рівні перед лицем Бога. До того ж видатний теоретик київського християнства твердить, що Бог є творцем не лише поодиноких людей, а й цілих народів. Тому кожен християнин несе відповідальність не тільки за власні вчинки, а й за вчинки всього народу. Ці тези покладено в основу відомого **"Слова про Закон і Благодать"**¹, присвяченого темі ствердження Київської Русі як великої християнської держави. Спрямований проти зовнішніх ідеологічних амбіцій, цей твір одночасно демонструє не тільки блискучий ораторський талант, а й певну глибину філософськи значущих ідей. В. Горський вважає, що від нього "можна починати відлік історії вітчизняної філософської думки"².

Розглядаючи хрещення як долучення до Благодаті, автор "Слова" висунув і розвинув оригінальну концепцію світової іс-

---

¹ *Іларіон Київський*. Слово про закон и благодать // Історія філософії в Україні. – К., 1993. – С. 8–28.

² *Горський В. С.* Філософські ідеї в культурі стародавнього Києва // Київ в історії філософії України. – С. 33.

торії як поступового руху від рабства до свободи. Логічним висновком цієї концепції була ідея рівноапостольності князя Володимира Великого, що діяв не під впливом зовнішніх спонук (проповідь місіонерів, враження від чудес тощо), а виключно внаслідок внутрішнього осяяння, осяяння розуму вищою формою ідеї – Логосом.

Однак "саме прийняття християнства, вірування в єдиного Бога – не тільки святе, але й розумне. Віра і розум у Іларіона не взаємовиключаються, а стають майже тотожними"¹. І тому концепція митрополита Іларіона раціоналізує ставлення до зовнішньої дійсності як князя, так і простої людини тим, що обґрунтовує, у чому має бути несприйняття іноземних впливів, а саме – у тенденції на розподіл церков, підкреслюючи, що "обов'язок кожної одиниці" конкретно переживати "завсєбічне добро свого народу"².

Незважаючи на весь свій принциповий християнський універсалізм, вселенскість та абсолютну зверхність справ небесних над справами цього світу, Іларіон закладає, як бачимо, засаду великого соціального значення, а саме – робить київське християнство широ патріотичним. На думку відомого дослідника історії і культури Київської Русі Д. Ліхачова, митрополит-русич у своєму "Слові" створив "*власну патріотичну концепцію всесвітньої історії*"³. Виходячи з неї, митрополит Іларіон ставить і обґрунтовує головну засаду київського християнства, а саме: побороти цезаропапізм, започаткований у Візантії, і побудувати відносини між церквою і державою таким чином, щоб церква як установа Божа була цілком незалежною від світської державної влади у справах внутрішнього життя та християнської віри й моралі.

Здійснення цього завдання Іларіон убаचाє в тому, що християнське життя простої людини, князя, церкви має спиратися на

---

¹ Федів Ю. О., Мозгова Н. Г. Історія української філософії. – К., 2000. – С. 23.

² Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 3. – С. 61–72.

³ Ліхачев Д. С. Повесть временных лет : Историко-литературный очерк : в 4 ч. – М. ; Л., 1950. – Т. 2. – С. 67.

виконання "євангельських правд". За час існування київського християнства виробилася практика, згідно з якою жодний князь не мав права стояти понад "правд євангельських", а він сам і всі "добрі християни" повинні були брати участь у реалізації принципу соціальної справедливості і християнського милосердя та ніяк не виправдовувати свої нехристиянські дії інтересами держави та влади.

Євангелізм київського християнства багато в чому зорієнтований на ту традицію в ранньому християнстві, яка пов'язана з діяльністю св. ап. Павла. Так званий паулінізм "перетворив єдність і рівність у Христі всіх людей на основний принцип, освячений самим Богом"¹. Політична стратегія паулінізму щодо держави й церкви та їхніх взаємовідносин закладає євангельське бачення, з одного боку, незалежності внутрішнього життя церкви від держави, а з другого – вмотивовує теоретичні засади ідеї боговстановленості влади, обґрунтовує єдність інтересів держави і церкви. Саме такий підхід сприяв оформленню патріотично-євангельської традиції у християнстві (у період його перетворення на державну релігію) і запереченню його месіансько-цезаропап'єстського тлумачення, особливо в період поширення християнства серед язичників.

Апостол Павло справедливо вважається першим християнським богословом-філософом. З його діяльністю існує пряма аналогія просвітництва Кирила і Мефодія. За визначенням Кирила, філософія є "істинною мудрістю" тільки як єдність знання (антична філософія) і діла (християнська духовна практика), що постала перед ним в образі прекрасної Софії, тобто мудрості².

В. Бичков зазначає, що в Костянтина (Кирила) Філософа "ми маємо визначення, яке об'єднало в короткій формулі дві форми філософування, які довго існували роздільно, – теоретичну і

---

¹ *Тевзадзе Г.* Учение апостола Павла в "Corpus Areopagiticum" и в комментариях Иоанэ Петрици // Историко-филос. исследования "Ежегодник-91". – Минск, 1991. – С. 22.

² *Пространное житие Константина-Кирилла Философа* // П. А. Лавров. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. – Л., 1930. – С. 1–39.

"практичну". Філософія, за визначенням Костянтина, – це знання, яке вчить людину ділами своїми йти до досконалості, до ідеалу, який християнська думка ще від часів патристики виразила у формулі "богоподібності", відновлення втраченої першолюдською досконалості"¹.

Зрештою, з паулінізмом і кирило-мефодіївською традицією пов'язане виникнення і в київському християнстві перших богословсько-філософських розробок, особливістю яких є *софійний характер способу богословування і філософування*. Цю рису руського православ'я у домонгольський період свого часу зазначав відомий православний богослов і священник П. Флоренський². *Софіологія* як форма існування релігійно-філософських ідей не є чистою філософією, а відображає ту зазначену тенденцію, коли формування філософських пошуків, зазначає інший православний богослов В. Зеньковський, "вкладається в межі релігійного світогляду і не виводить роботу розуму на шлях незалежності й самостійної філософської думки"³. Однак софіологія як "філософема", тобто як філософська думка, що є в тих чи інших твердженнях, але не знаходить адекватного вираження в мові логічних понять, може цілком позитивно розвиватися, за Гегелем, на базі міфології та релігії. ⁴ Тому в київському християнстві софійний підхід асоціювався з постійним потягом до мудрості через учення про Софію як "Премудрість Божу", сприяв формуванню в ньому таких засад бачення світу, що виникли під впливом античної філософської традиції і кирило-мефодіївської спадщини та давали змогу обґрунтовувати "плю-ралізм", "поліфонію", творчий розмай думки, а не її єдність і

---

¹ Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub specie aethetica : в 2 т. Т. 2. Славянский мир. Древняя Русь. Россия. – М. ; СПб., 1999. – С. 9.

² Флоренский П. А. София // Богословский вестник. – 1911. – № 7. – С. 582–613.

³ Зеньковский В. В. История русской философии : в 2 т. – Л., 1991. – Т. I. – Ч. 1. – С. 31.

⁴ Гегель. Сочинения : в 14 т. – М. ; Л., 1932. – Т. 9. – С. 85.

одностайністі, тобто відтворював закономірний "філософемний" етап розвитку слов'янської духовності.

Саме цю особливість київського християнства намагався розвивати його інший вагомий теоретик – *Климент Смолятич*. Митрополит-русич, як сказано в літописі, "був книжник і філософ, що писав від Гомера, і від Арістотеля, і від Платона"². Посилання Климента на Григорія Богослова та Івана Золотоустого, апелювання до Старого і Нового Заповітів, у тому числі до притч Соломона і послань св. ап. Павла, бачення Премудрості Божої як такої, що пов'язує божество і людство, характеризують стиль богословування митрополита як софійний. У своєму відомому творі "Послання до смоленського пресвітера Фоми" Климент Смолятич обґрунтовує специфіку богослов'я київського християнства як "філософізованого богослов'я". У митрополита Климента воно пов'язане з так званим теологічним раціоналізмом, що ставить проблему співвідношення між релігією і філософією, вірою та знанням, абсолютним і тварним буттям. Смолятич намагається осмислити взаємовідносини Творця і людини через тезу "розумного" тлумачення божественних заповідей, що сприяє розумінню природи речей і дає ключ до "таємниць царства небесного". Як бачимо, через специфічне тлумачення притч Соломона (за Біблією, Премудрість створила собі храм, а за Смолятичем Премудрість є божеством, а храм – людством) перший вітчизняний теоретик софіології, софійно-діалектичного способу богословування, що йде від Діонісія Ареопагіта, намагається наблизити Бога до людини, показати його залежність від власного творіння, тобто поєднати теодицею і антроподицею. Зрозуміло, що софійні пошуки митрополита Климента Смолятича, його теологічний раціоналізм наштовхувався на візантійське вороже ставлення до античної філософії, до філософії і розуму взагалі, на тенденцію до ірраціоналізму, що пізніше стала характерною рисою московського православ'я. Після смерті Ізяслава (1154 р.), який підтримував митрополита, провізантійська партія

---

¹ Бичко І. В. Софійність діалектичного мислення // Світогляд і духовна творчість. – К., 1993. – С. 3–45.

² Літопис Руський (за Іпатським списком). – К., 1989. – С. 237.

месіансько-цезаропapistського гатунку розправилася з патріотично-євангельським табором, що репрезентував основні засади київського варіанта християнства. Останні роки життя першого ідеолога київського християнства митрополита Іларіона і його послідовника митрополита Климента Смолятича літописи замовчують. Тому їхня подальша доля невідома.

Характеризуючи особливості християнства в Київській Русі, не можна обминути проблеми його тривалого співіснування з язичництвом. Вона породила виникнення своєрідного *феномену "двовір'я"* у процесі християнізації Київської Русі. Цей феномен витлумачується різними дослідниками неоднаково. Наприклад, М. Чубатий говорить про повну і безконфліктну асиміляцію християнством язичників-полян, культурний рівень яких відповідав сприйняттю "світу євангельських правд"¹. Б. Рибаків, навпаки, вважає Київську Русь державою з язичницькою системою, що довгий час протистояла проникненню християнства². За М. Брайчевським, "християнство в Давньоруській державі змінило собою первісне язичество", і тому "цю подію слід оцінювати, порівнюючи ці дві ідеологічні системи"³.

З погляду київського християнства взаємовідносини і діалог християнства та язичництва можна тлумачити не стільки як асиміляцію, протистояння або зміну, а як зустріч двох вір, двох світоглядів, двох культур у контексті християнського універсалізму і толерантності, що сприймалися князем Володимиром Великим, як "світле євангельське християнство". Це зумовило певний характер релігійності в Київській Русі, який мав власну специфіку і був далекий від прагнення східних і західних візців до, з одного боку, суто зовнішнього практицизму віри, а з другого – абстрагованої, власне інтелектуальної релігійності. Така специфіка була внутрішньою, інтуїтивною, містичною релігійністю, що приводила до того типу особистості, пише І. Губар-

---

¹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні : у 2 т. Т. 1 (до 1353 р.) – Рим ; Нью-Йорк, 1965. – С. 757–759.

² Рибаків Б. А. Язичество Древней Руси. – С. 787.

³ Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі – К., 1989. – С. 207.

жевський, "який є глибоковіруючим, але не ханжою, життєрадісним, але не розпусним, відданим церкві, але не тупим фанатиком, діяльним членом суспільства, а тому чесним, правдивим і непохитним у своїх переконаннях і діях"¹.

В основі такої релігійності лежить софійна традиція у європейській філософській і релігійній творчості, що розроблялася ще в дохристиянський період (Сократ, Парменід, Платон), знайшла своє відображення у працях видатних теоретиків християнства (Афанасій Великий, Григорій Ниський, Макарій Великий, Григорій Богослов) і давньоруських учителів християнства (Іларіон, Клим Смолятич).

Тому софійний характер релігійності періоду Київської Русі, який утрачає свою сутність у зв'язку з виродженням софійності в православно-ортодоксальну доктрину Московської Русі, можна кваліфікувати як одну з важливих особливостей самосвідомості киево-руської культури і цивілізації, що формувалася в контексті ідеології та практики київського варіанта християнства. Зазначаючи це, П. Флоренський писав: "Зайнята богословською спекуляцією Візантія сприйняла Софію з боку її спекулятивно-догматичного змісту. Софія в розумінні греків – переважно предмет споглядання. Наші предки, взявши від Візантії готові догматичні формули, пристали душею до подвигу, до чистоти і святості окремої душі. І тоді Софія повернулася до них іншим своїм боком – аспектом духовної досконалості та внутрішньої краси"².

Як бачимо, центральним поняттям софіологічних побудов є міфологема "**Софія-мудрість**". Як будь-який символ вона допускає плюралістичний характер своїх можливостей. Найсамперед вона асоціюється з біблійною "Премудрістю Божою". Відповідно до неї світ є не тільки творінням Бога, у його основі лежить особливе божественне начало – "душа світу", Софія – інстанція, яке міститься між творцем і творін-

---

¹ Губаржєвський І. Основи українського православ'я. – Чикаго ; Нью-Йорк, 1970. – С. 14–15.

² Флоренський П. А. Софія // Богословський вестник. – 1911. – № 7. – С. 611.

ням, є джерелом божественної енергії, що забезпечує рух на-гору ("сходження нас") і рух донизу ("сходження до нас"). Звідси походить іпостасна природа Софії, але вона не ототожнюється, як зазначає С. Булгаков, з жодною з трьох божественних іпостасей, а виступає як четверта¹. Через неї світ, природи, людина допускаються всередину Трійці, усередину Божества, які, приймаючи світ у себе, одночасно виявляють себе в ньому. Завдяки цьому й долається той розрив між "творінням", що вважалось ділом "Божим" і "спасінням", яке було проблемою людства, розрив, який був притаманним візантійському і римському варіантам християнства.

Київське християнство через софійний підхід намагається ліквідувати цей розрив, вважаючи, що віра й спасіння ґрунтуються не на аскетично-чернечому спогляданні або логічно-розумових конструкціях, а на активному релігійному житті як продовженні творіння. У зв'язку із цим, наприклад, у київському християнстві формується особливе розуміння чернечого життя. Інститут чернецтва і аскетизму спрямовується не на зовнішній ефект, а супроти внутрішніх імпульсів, продиктованих людською природою. Києворуські стовпники, затворники, схимники тощо стверджували нове розуміння суті людського буття, демонструючи торжество духу над тілом і таким чином сприяли виробленню прагнення широким мас хоча б деякою мірою стримували неконтрольовані розумом і сумлінням імпульси життя².

Іпостасна природа Софії зумовлює її визначення як богині. Вона становить ідею вічної жіночності, яку греки шанували в образах Афродіти і Деметри, а східні релігії обожнювали як Ізиду, Кібелу, Іштар. У слов'янській міфології вона відобразилась в культурах Лади й Мокоші. Саме ця утаємничена богиня давала назву першим християнським храмам Київської Русі. Її також дуже часто зображували на іконах як жіноче божество з піднятими крилами за спиною, що символізувало єдність з божественним світом. Цікаво, що на рушниках для весільних обрядів у Київській Русі богиня Мокош зображувалась з піднятими до

---

¹ *Булгаков С. Н.* Свет невечерний. – М., 1994. – С. 185–204.

² *Горський В. С.* Святі Київської Русі. – К., 1994. – С. 161.

неба руками, немов би символізуючи свій взаємозв'язок з верховним божеством. Оранта Київська, яку деякі дослідники асоціюють з Богоматір'ю, має ту саму поставу (підняті догори руки) і несе охоронний зміст "непорушної стіни", тобто виконує функцію язичницького оберегу. Саме ці функції виконували в старослов'янських будівлях різні архітектурні прикраси, серед яких, за свідченням Б. Рыбакова, "жіночі фігури з піднятими догори руками на місці коника даху відомі з глибокої давнини¹.

Завдяки софійній спрямованості київського християнства, характеру релігійності в Київській Русі набув значного поширення культ Богородиці, який не має такого поширення у візантійському православ'ї. З пошануванням Богородиці пов'язувалася впевненість у її охоронних функціях щодо держави, міста, окремої людини. Урешті-решт, ідея "покрова Богородиці" реалізувалася у виникненні свята Покрова. Таким чином, у київському варіанті християнства було абсолютизовано язичницький культ жіночого божества, богині-матері і через софійний підхід виправдовувалась наявність у духовному житті всіх інших язичницьких народних звичаїв, що тривалий час реалізувалися у фольклорі, замовляннях, волхвуванні тощо.

Саме софійна традиція в київському християнстві, спрямована на принципове "багатоголосся", спростовує месіанську версію візантійського, а надалі імперського гатунку, щодо бідності й убогості язичницьких уявлень і вірувань киеворусів. Митрополит Іларіон, наприклад, за допомогою алегоричного тлумачення старо- і новозавітних текстів реабілітує язичництво, звеличує стару язичницьку Русь, проголошує язичницькі народи істинними нащадками вчення Христа. Він із радістю підкреслює, що ще Ігор і Святослав "господарювали не в бідній і невідомій країні, а в руській, яка відома в усіх кінцях землі"². "Поганські" вірування були складними динамічними системами в духовному житті Київської Русі, вони не були чимось застиг-

---

¹ Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С. 462.

² Лабунько М. Митрополит Іларіон і його писання. – Рим, 1990. – С. 43.

лим, а еволюціонували у бік монотеїстичної релігійності, що простежується в пізньому язичництві.

Не має підстав, з погляду софійної методології київського християнства, і положення про те, що християнство як світоглядна система залишилося чужим для простого люду і було сприйняте лише в середовищі київської аристократичної верхівки. Навіть було сформовано тезу щодо своєрідного "двої-р'я" Київської Русі: християнство начебто стало вірою верхів, які готові до сприйняття більш високих культурних цінностей, а язичництво – низів, що зарекомендували себе як темну силу, ворожу духовному прогресові і непіддатливу справжній освіті. Прихильники цієї думки посилаються на те, що релігійна реформа князя Володимира не обходилася без ексцесів, на ремствування церковних ієрархів щодо недостатньої ревності пастви, яка віддає перевагу "бісовським ігрищам і розвагам", на спорадичні антихристиянські акції. Проте це аж ніяк не може спотворити загальну картину поширення християнства. Можна погодитися з О. Раповим, який зазначає, що "слов'янські князі та бояри були в епоху генези феодалізму тісно пов'язані з народними масами, для яких вони були збройними ватажками і за рахунок праці яких існували. Прийняття християнства деякими східнослов'янськими князями та боярами в той час, коли основна маса населення їхніх власних і сусідніх князівств продовжувала залишатися язичницькою, призвело б до загрозливого протистояння між окремими соціальними верствами всередині цих князівств"¹.

На думку теоретиків київського християнства, між язичництвом і християнством, незважаючи на формальну розбіжність, існує спорідненість. Історія людства, усіх верств населення розглядається митрополитом Іларіоном як пошуки втраченого в результаті гріхопадіння "образу Божого", як наближення до Благодаті. На дохристиянських етапах розвитку історії, твердить Іларіон, усі люди, незалежно від свого соціального статусу, орієнтують власну діяльність на "єство", на матеріальні інтереси.

---

¹ Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII вв. Принятие христианства. – М., 1998. – С. 72, 73.

Одухотворюватися душа грішної людини починає тільки після заміни Закону Благодаттю. Із появою Благодаті змінює своє комічно-міфологічне значення і Софія. Вона набуває духовно-історичного аспекту розвитку і виводить усіх людей із "духовного сну", тобто забезпечує можливість прийняття нової віри всіма верствами народу.

Отже, сентенції щодо "двовір'я" верхів і низів з погляду щойно розглянутих засад київського християнства, нічого не варті. Історичний розвиток християнства на теренах східної слов'янщини підтвердив це дещо наївно-апологетичне твердження тим, що в межах колишньої Російської імперії на далеких околицях язичницькі звичаї проіснували аж до початку ХХ ст., що, однак, не перешкоджало їй називати свій народ православним.

Проте, розглядаючи феномен "двовір'я", аж ніяк не можна вбачати в язичництві якусь "істинно народну", мало не прогресивнішу, ніж християнство, світоглядну систему, що начебто відображала патріархально-щасливий етап розвитку Київської Русі. Зокрема, з цього приводу В. Шаян вважає, що "утрата самої віри – власної, нашої православної віри, виплеканої тисячами літ прапредками для наших предків, поглибила духовне загнuzдування нації", а "розвиток християнізму в Україні є не тільки від'ємний, але нищівний"¹.

Зважаючи на таку негативну можливість, ідеологи київського християнства саме й звернули увагу на софійну традицію християнстві, що давала змогу поліваріантно-плюралістично перенести здобутки східної та західної його течій у власну язичницьку культуру, а не насаджувати монотонно-одноманітну чужу релігійну систему. Тому феномен "двовір'я", на який звертають увагу багато дослідників релігійності Київської Русі, можна розглядати як толерантну зустріч кількох культур, що породила таке явище в духовному житті киеворусів, як *християнсько-язичницький синкретизм*. Завдячуючи йому, старі міфологічні уявлення були не розгромлені, а протягом кількох століть після запровадження християнства продовжу-

---

¹ Шаян В. Проблеми української віри. – Лондон ; Онтаріо, 1972. – С. 20.

вали впливати на розвиток вітчизняної культури. У результаті, незважаючи на домагання ортодоксального візантійського православ'я і поступове згасання старої міфологічної релігійності, у київському християнстві склався специфічний релігійно-світоглядний ідеал, що був далеким від своїх прототипів. Хоча розвиток духовних потреб і запитів з прийняттям християнства йшов у межах християнської культури, проте саме язичництво витлумачувало на основі своїх міфологем взаємовідносини людей з навколишнім людським і природним середовищем. На рівні буденного життя людина ще протягом століть керува-лася безпосередньою, по суті, язичницькою системою норм і правил, і лише духовно-інтелектуальний розвиток, досягнення загального відбувалося у межах християнства. Однак поступово християнські ідеї насичують язичницький світогляд, не відкидають його, і таким чином формується синкретичне явище, яке одержує назву "двовір'я". Таким чином, двовір'я відобразило особливість сприйняття християнства східними слов'янами у перші його віки.

Принагідно зазначимо, що така особливість перехідного періоду не унікальна, а – за словами Августина – є загальнолюдською. Він пише: "Християни найменше, ніж хоч би хто там був, повинні нехтувати чим-небудь добрим лише на тій підставі, що воно належить тому чи іншому, один лише Бог – творець і володар всього. Тому продовжувати добрі звичаї, які практикувалися в ідоловірців, зберігати предмети культу й будівлі, якими вони користувалися, означає відібрати в них те, що їм не належить, і повернути істинному власникові, Богові, присвячуючи йому безпосередньо в його культурі та побічно в культурі святих"¹.

Відображаючи таку закономірність, частина християнських уявлень в Київській Русі оязичується, а в частині язичницьких губить своє попереднє значення. Наприклад, безліч язичницьких злих сил, проти яких невпинно боровся язичник, із часом замінюється християнським більш абстрактно-

---

¹ *Ранович А. Б.* Очерки истории раннехристианской церкви. – М., 1941. – С. 185.

загальним розумінням зла. Язичницькі добрі духи-покровителі одержують нові назви янголів-хранителів, які є не лише в кожній людині, а й у всякій тварі, снігу, грому, літа й зими, на небесах і в бездонні. Численні дрібні боги передають свої функції святим-спасителям. За розумом і навчанням грамоті зверталися до святих Косьми і Даміана, від хвороби очей – до Міна Єгиптянина, від лихоманки – до преподобного Мароя тощо. Але кількість святих, до яких зверталися з різних про- блем буття, навряд чи була принципово відмінною від безлічі язичницьких богів-покровителів.

Таке оязичнення побутового християнства мало чим сприяло виконанню головної функції християнства. Адже християнство ввійшло до язичницького світу з новою ідеєю єдиного Бога, тобто новим рівнем розуміння абстрактно-загального. Воно пропонувало шлях "сходження" до Добра, Світла, Духу, Бога.

Християнські догмати й обрядові форми в слов'янському середовищі одержали власну, доти не відому, специфіку. І хоча християнська церква завжди боролася з язичництвом і різними апокрифічними поглядами, вони продовжували існувати. Наприклад, ще довгі століття Ісус Христос сприймався лише як син Божий, немовля, але не як сам Бог. Нагадаємо, що християнство в Київській Русі князь Володимир, згідно з літописом, поділяв саме такий погляд на сутність учення про Бога-Сина. Навчали Володимира багато вчителів, але почув він і сприйняв лише те, що йому було близьким і зрозумілим.

Певною особливістю християнства в Київській Русі був також пошук духовного ідеалу. Одні християнські ідеї виявилися близькими й співзвучними духовному пошукові, інші – ніколи й не були сприйняті або прищеплювалися з великими труднощами.

Двовір'я, релігійно-світоглядний синкретизм затверджувались у Київській Русі "зверху донизу", охоплюючи фактично всі соціальні верстви. Київсько-болярське середовище, ремісники і торговий люд, вільні землероби і холопи, стикаючись з християнством, насамперед ставали двовірами і лише потім еволюціонували у бік "духовного благодатного життя". Цьому мала

сприяти "церковність", що зумовлювала непорушний зв'язок віруючого з християнською церквою та її обрядами. Із цією метою дозволяються численні місцеві культу, у храмах здійснюються напівхристиянські-напівязичницькі обряди, виголошуються спрощені й зрозумілі нещодавнім язичникам проповіді. Протягом XI–XIII ст. дозволяються позацерковні елементи проводів померлих князів. По-язичницькі було внесено до храму й померлого Володимира Великого. З нагадування цього похоронного обряду, "сидячи в санях", тобто наприкінці життя, починає своє "Повчання" Володимир Мономах. Один із найбільш ревних прихильників візантійського православ'я – Феодосій Печерський, започатковує типовий синкретичний релігійний обряд "пропуску на той світ" померлого правителя з текстом молитви в руці.

У межах ідеологічних засад київського християнства здійснилася контамінація християнських і язичницьких божеств з наступним забуттям останніх. Слов'янське верховне божество Род спочатку сприймалося як суперник християнського Бога-отця, але пізніше, близькі за значенням, ці образи злилися. Поганське свято Ярила злилося зі святом Трійці, свято Купала – із Різдом Івана Хрестителя, образ бога-громовержця Перуна – з образом Іллі Пророка, культ Миколи, своєрідно розвинувшись на киеворуському терені, увібрав елементи поклоніння Велесові, язичницька Мокош злилася з Параксевою П'ятницею. Богородиця-заступниця перекрыла своїм образом риси діви-долі, породіллі, матері-землі. М. Воронін звертає увагу, що в культурі Богородиці цього періоду взагалі мало християнського і "спочатку Володимирська ікона зберігає напівязичницькі риси жіночого божества"¹. Потреба захисту від ворогів була, мабуть, однією з головних причин виникнення і закріплення на старокіївському ґрунті культу Спаси.

Під покровом нових релігійних образів і обрядів тривалий час існувала язичницька практика всіляких ворожінь, "закликів" померлих предків, постригів, голосінь, позацерковної вінчальної

---

¹ *Воронин М.* Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в. // *Византийський временник.* – 1965. – Т. 26. – С. 206.

обрядовості. До XIII ст. кількість ритуальних предметів, що мали язичницьку символіку, або поєднувати символи обох релігій, залишалася досить великою. Серед них значне поширення здобули так звані амулети-змійовики, які на одному боці мали канонічне зображення Христа, Богородиці або святих, а на іншому – нехристиянський мотив, що являв собою людську голову з волоссям у вигляді змій. Відомий золотий змійовик XI ст., що ввійшов до літератури під назвою "чернігівська гривня", констатує співіснування канонічних іконографічних мотивів з язичницькими, що ще раз підтверджує синкретичний характер взаємодії християнства і народних вірувань у Київській Русі.

Заклопотана месіанським тлумаченням своєї ролі в оберненні язичницьких народів слов'янського світу на християн, Візантія досить чутливо реагувала на відхилення від православних канонів київського християнства. Невипадково більшість починань у церковному й культурному житті нещодавно наведеної до християнства держави не здобувають визнання Константинополя. Виступаючи наставниками для населення своєї країни, старокіївські вчителі християнства послідовно нехтували вказівками грецької патріархії. Спираючись на софійну традицію у християнстві, вони сформували на киеворуському ґрунті синкретичний християнсько-язичницький слов'янський варіант релігійності.

Отже, можна констатувати, що християнство в Київській Русі протягом X–XIII ст. мало низку притаманних лише йому особливостей. Вони відрізняли його ідеологію та практику від тогочасних візантійської і римської церков, ішли від ідеалів, накреслених митрополитами Іларіоном і Климентом Смолятичем. Ці особливості сприяли позитивній ролі християнства в культурному розвитку Київської Русі і заклали підвалини культури нового типу, побудованої за взірцем візантійсько-східної і римсько-західної, але своїми глибоко оригінальними місцевими відмінами пов'язаної також і з власними традиціями.

За логікою основних теоретичних засад і особливостей, що характеризували християнство цього періоду, церква стала фундаментом нової культури і головною просвітницькою інституцією в Київській Русі. Київські монастирі сконцентрували у своїх

стінах основні тогочасні кадри вчених, письменників, іконописні та інші заклади. Наприклад, з печерським монастирем пов'язана діяльність відомих публіцистів (Феодосій Печерський, Яків Мних), істориків (Никон Печерський, Нестор Літописець), митців (Алімпій). Став монастир і вірним зберігачем та поширювачем Іларіонових філософсько-богословських ідей.

Найважливішою умовою і підвалиною культурного поступу цього періоду був розвиток писемності та поширення грамотності й освіти. Початки письма в Київській Русі з'явилися ще перед прийняттям християнства. Рукописи початку XI – першої половини XIII ст. репрезентують здебільшого киеворуську писемність як кириличну.

Найдавнішою пам'яткою цієї писемності є славнозвісне Остромирове Євангеліє, переписане протягом 1056–1057 рр. Далі в хронологічній послідовності було переписано: Ізборник Святослава 1073 р., Ізборник 1076 р., Мінеї службові – 1095 р., Мстиславове Євангеліє – близько 1100 р., Юр'ївське Євангеліє – між 1119–1128 рр., Галицьке Євангеліє – 1143 р., Добрилове Євангеліє – 1164 р., Кондакар на крюках – 1207 р., Апостол з тлумаченням – 1220 р. тощо. Реєстр "остромирових" рукописів можна поповнити також за рахунок переписаних фрагментів, що належать до цього самого періоду. Наприклад, найвідомішим з них є Євангеліє на 16 аркушах, що зберіглося від кириличного кодексу французької королеви Анни, дочки Ярослава Мудрого, рукопис яко-го було виготовлено до 1044 р. Богослужбові книги були представлені також спеціально пристосованими для читання в церкві різними служебниками, збірниками церковних співів, требниками. Великою популярністю користувалися переклади житій святих. Агіографічний жанр був репрезентований патериками – збірниками коротких повчальних оповідань про ченців та їхні подвиги. Значне місце в цій перекладній літературі посідала гомілетика – святкові "слова" проповіді на церковні свята і повчання, апокрифи, пам'ятки церковного права (церковні статути) тощо.

У складі цього літературного потоку до Київської Русі прийшли твори представників східної патристики IV–VI ст. – "каппадокійського гуртка" (Василій Великий, Григорій Ниський, Григорій Назіанзин), Івана Золотоустого, Івана Дамаски-на, Єфрема Сиріна, Діонісія Ареопагіта тощо, праці діячів болгарського відродження – Івана Екзарха, Климента Охридського, Костянтина (Кирила) та Мефодія, Чорноризця Храбра. З'являються твори східної і західної літератури: повісті про Соломона й Мойсея, "Повість про іверську царицю Динару", "Йосипан"; філософські твори ("Шестидневи", "Діоптра", "Фізіолог", "Бджола"), через які киеворуські книжники знайомилися з ідеями Сократа, Платона, Арістотеля, неоплатоніків; історичні "Хроніки" Івана Малали, Георгія Амартола і палеї ("Толковая Палея"); твори суто світського характеру ("Олекса-ндрія", "Історія іудейської війни") тощо.

Здавалося б, вплив перекладної літератури не дасть змоги з'явитися власній ініціативі киеворуських книжників, спрямує своє оригінальне письменство в бік механічного переносу раніше за здійснені переклади на новий ґрунт. Але цього не сталося. Творчий характер київського християнства неминуче привів до появи певного прошарку людей творчої праці, звільнених від усіх інших видів суспільного виробництва. Найвизначнішим з них був Софійний гурток книжників, заснований у Києві Яро-славом Мудрим і очолений Іларіоном. Саме в ньому письменство, яке ще в дохристиянські часи обслуговувало різні сферидуховного життя Київської Русі й забезпечувало процес християнізації перекладною літературою, стало застосовуватися для фіксації художньої словесної творчості в творах власної оригінальної літератури.

Серед ярославових книжників, крім самого Іларіона та його "Слова про Закон і Благодать", чільне місце посідає *Лука Жидята* зі своїм "Повчанням до братії". Його твір є настільки софійним, що не може бути названим візантійсько-православним і характеризує формування релігійно-філософської традиції київського християнства в такому контексті, де "ідея божест-

ва... висуває на перший план елементи тілесності (таким є вчення про "Софію", "Премудрість Божу")¹.

Архієпископ Лука Жидята не сприймає песимістичного підходу до розуміння "тварного" буття, відкидає церковно-візантійську практику чернечого аскетизму. Поєднання богословської думки і філософських ідей у згаданому вже творі митрополита Іларіона свідчить про те, що оригінальна вітчизняна література, навіть звертаючись до традиційних жанрів, намагалась підкреслити власну окремішність, незалежність власної церкви, специфіку ідеології київського християнства, його творчу роль у розвитку культури і духовного життя Київської Русі. Надалі ці традиції було продовжено в релігійній літературній творчості Кліма Смолятича, проповідях Кирила Туровського, "Молінні" Данила Заточника.

До інших найбільш розвинутих жанрів літератури періоду київського християнства дослідники зараховують літописи, агіографію, морально-дидактичні, історичні та героїко-романтичні твори. Усім їм також була притаманна власна киеворуська специфіка. Наприклад, літописи, на відміну від перекладних хронік, що були історією царств і царів, склалися із щорічних статей, у яких давався перелік подій, що відбувалися в названий рік. Нестор цю ідею відобразив у назві своєї літописної енциклопедії – "Повість врем'яних літ" (XII ст.).

Агіографію цього періоду було представлено житіями Бориса і Гліба та Феодосія Печерського. Відстоюючи свою церковну і політичну незалежність від західно-східних впливів, теоретики київського християнства вже в перші десятиріччя після його запровадження почали створювати культ власних християнських святих. На відміну від візантійської практики, що викладала події життя лише ченців-аскетів, твори агіографічного спрямування киеворуських авторів розширили ці межі. Світські князі-мученики гинуть не за ортодоксальну віру, а через реальні події тогочасного життя, їхній моральний подвиг заступає традиційний візантійсько-монастирський мотив покори та непротівлення. "У цих святих, – пише В. Горський, – ми не знайдемо і зне-

---

¹ Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура. – М., 1991. – С. 509.

ваги до світу людського, а поготів світу кривого, родинного, притаманного зразковій поведінці ченця-аскета"¹. Більш православно-традиційним за сюжетом було життє Феодосія Печерського. Але й тут його автор виявив літературну самостійність, створивши живий образ передової людини свого часу, що боролася за утвердження нової ідеології київського християнства і її "добрі діла не обмежуються лише чернечими подвигами аскетичного життя, чатуванням і молитвою, а й передбачають активну діяльність, спрямовану на добро ближнього"².

Оригінальність вітчизняної літератури виявилася і в морально-дидактичному жанрі. На початку XII ст. *князь Володимир Мономах* написав своє "Повчання", яке було звернуте до власних дітей, але стало політичним, релігійно-моральним і правовим кодексом державного життя Київської Русі. "Повчання" – твір, написаний у дусі київського християнства. Деякі дослідники його трактували як антицерковний³, але погодитися з цим можна за умови, що антицерковність Володимира Мономаха мала не глобальний антихристиянський характер, а була спрямована проти візантійсько-православної практики християнського життя, що періодично в історичному розвитку Української церкви брала верх над засадами власне київського християнства. Князь Володимир Мономах спирається на біблійні зразки і закликає додержуватися християнської моралі в конкретних, а не абстрактних, зорієнтованих на зовнішні цінності, обставин державного і церковного життя.

Найяскравішим в оригінальній вітчизняній літературі твором історичного жанру було "Хождение..." ченця Данила на початку XII ст. до Святої землі. Твір містить не тільки описання святих місць, де розгорталися події Старого і Нового Заповітів, а й відомості про світську історію, природу, господарство, торгівлю. Чернець Данило, якого прихильно приймають в авторитетному

---

¹ Горський В. С. Святі Київської Русі. – С. 119.

² Там само. – С. 134.

³ Замалеев А. Ф., Зоц В. А. Мыслители Киевской Руси. – К., 1981. – С. 80.

осередкові при "гробі Господнім", розцінює це як визнання і повагу до слов'янського християнського світу.

Однак жодна літературна киеворуська пам'ятка доби київського християнства не може похвалитися такою великою і гарною дослідною літературою, такими багатосторонніми і глибокими штудіями, як "Слово о полку Ігоревім". Розглядаючи в огляді оригінальної української літератури XI–XIII ст. "Слово" як центральний твір, М. Грушевський писав: "З погляду артистичного і культурного "Слово" стоїть надзвичайно високо. Порівняно з епосом візантійсько-отяжिलим, позбавленим свіжості і безпосередності чуття, "Слово" блищить щирістю, глибиною і силою ефекту... Супроти варварської грубуватості і елементарності настроїв і мотивів західно-європейських творів феодальної доби воно вирізняється багатством і тонкістю настроїв..."¹

Таким чином, філософія, письменство, оригінальна багатожанрова література доби київського християнства, відображаючи його софійний характер та зорієнтованість на діалог як одну з найважливіших форм духовного життя суспільства, розвивалися в сприятливих умовах. Толерантність до різних літературних жанрів сприяла поліфонічному співіснуванню церковної культової літератури, залишків фольклорно-язичницької творчості й літератури в широкому, світському розумінні слова. Тут християнсько-ортодоксальні уявлення і язичницькі образи, наповнюючись літературно-світськими мотивами інтерпретації реального життя тогочасної Київської Русі, породжували в комплексі літературний процес, що став у "золоті віки" київського християнства непересічним художньо-естетичним та культуристворювальним явищем.

Високому рівневі розвитку письменства й літератури неабияк послугувало виникнення мистецтва книгописання. Громадське значення книжок було добре засвоєне теоретиками київського християнства. З усіх книгописних майстерень найвизначнішим був київський князівський скрипторій, заснований за часів Яро-

---

¹ *Грушевський М. С.* Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. – К., 1993. – Т. 2. – С. 215.

слава Мудрого. За літописом, Ярослав "мав любов до книг і багато переписав їх і зібрав у церкві святої Софії"¹. Це коротке повідомлення засвідчує існування вже в першій половині XI ст. Софійської бібліотеки. За деякими дослідженнями, вона нараховувала близько 500 томівз. А напередодні монголо-татарської навали бібліотечний фонд стародавньої літератури нараховував до 140 тис. томівз. Завдяки книгам Київська Русь засвоювала здобутки світової цивілізації і робила свій внесок до її розвитку.

Досить ґрунтовно в цей період поширювалася грамотність. Вона охоплювала не тільки духовенство, князівсько-дружинну верхівку, а й різні верстви простого народу. Спроби розповсюджувати грамотність і знання були різноманітними – від світських, коли ще Володимир почав "забирати дітей у нарочитих мужів своїх і віддавати їх на навчання книжне"⁴, до шкіл при єпископських кафедрах, монастирях, церквах. Елементарні школи існували в багатьох населених пунктах, а в головних міських центрах створювалися навчальні заклади вищого типу. Просвітницька практика у сфері навчання й поширення знань періоду київського християнства ставила за головну мету навчити читати і писати широкі верстви люду. Початкова освіта обмежувалась нижчими школами, де за підручники правили богослужбові книги, найчастіше Псалтир. Хто бажав здобути ширші знання або вищу освіту, мав вивчити іншу, крім релігійної, літературу і знати грецьку мову. Освіта в тодішній Київській Русі серед вищих верств була досить поширеною. Київські князі залюбки зачитувалися науковими книгами й цікавилися науковими питаннями. У старокиївській літературі згадуються Ярослав Мудрий, Володимир Мономах, волинський князь Володимир Василькович, якого славили як філософа. А митрополити – русичі Іларіон і Климент Смолятич – узагалі були взірцями енциклопедичних знань і мудрості.

---

1 Повість врем'яних літ. – С. 243.

2 Глухов А. Русь книжная. – М., 1979. – С. 33.

3 Сапунов Б. В. Книга в России в XI–XIII вв. – Л., 1978. – С. 82.

4 Повість врем'яних літ. – С. 185.

Особливу увагу привертає така галузь культури Київської Русі, як архітектура. Багато в чому вона розвивалася під впливом Кримського Херсонесу, Візантії, Малої Азії, Балкан і сприйняла так званий візантійський стиль. На західних землях вона виявилась у романській архітектурі. Але чужі зразки архітектури, як і інші галузі культури і духовного життя, не сприймалися в Київській Русі механічно, а з найдавніших часів перероблялися і наближалися до місцевих форм, створюючи своєрідний, старокиївський стиль¹.

Перші століття поширення християнства позначилися значним церковним будівництвом, щедро прикрашеним монументальним та іконописним живописом. Основним типом християнського храму був хрестово-пінчатий тринефний, а у великих церквах п'ятинефний, що походив від сполучення базиліки з центральною будовою, над якими розміщувалося склепіння, що символізувало небо. Найстаріший кам'яний храм в Київській Русі – храм Успіння Богородиці (або Десятинна церква) споруджено в Києві 989–996 рр. давньоруськими майстрами разом із грецькими.

Собор святої Софії у Києві (1037–1054), вершина киеворуського зодчества, багато в чому нагадував Софію Константинопольську, але художнє втілення в ньому ідеології київського християнства сприяло появі деяких відмінностей від класичного візантійського стилю. Софія Київська – величний п'ятинефний храм, з просторими хорами, що охоплювали і бокові нефи, не має прямих аналогів серед пам'яток церковного зодчества Сходу. За збереження візантійської основи хрестово-склепінчатого храму, архітектура Софії Київської доповнена східчастою композицією зовнішнього об'єму, більшою кількістю склепінь, масивними хрещатими стовпами. Її монументальна міць, святкова урочистість та мальовниче вбрання гармоніювали з привітною українською природою і органічно вводили церкву до ансамблю міських споруд – князівських палаців, боярських теремів і парадного Бабиного торжка. Сам Київ як столиця держави і резиде-

---

¹ Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів, 1993. – С. 7, 8.

нція князів та митрополитів здобув славу одного з найбільш красивих, великих і багатих міст Європи XI–XII ст. Наприклад, в архітектурі почала втілюватися ідея доброзичливих стосунків світської і церковної влади, їхньої взаємної відповідальності за розвиток молодого могутнього держави, її культури і духовності.

Із другої половини XII ст. стає помітним послаблення візантійських впливів в архітектурі, що позначилося появою храмів у формі вежі. Розвиток національних рис у старокиївському зодчестві став домінувати і набував незворотного характеру. Новітні дослідження показали, що зодчі Київської Русі володіли високими естетичними, математичними і технічними знаннями. Кожна будова була втіленням високої архітектурної естетики, точної математичної системи і складних інженерних розрахунків. Про це свідчать навіть дивом зацілілі фундаменти давно зруйнованих споруд, у тому числі церков.

Більш тривалим і стійким був іноземний вплив на розвиток живопису Київської Русі. Візантія не лише познайомила киеворуських митців з технікою мозаїки, фрески, темперного живопису, а й дала їм іконографічний канон, незамінність якого суворо оберігалася православною церквою. Проте в XI–XII ст. у староруському живописі складаються дві традиції прикрашання храмів розписами. Одна, більш сувора і врочиста, походить з монументального живопису Візантії. Друга, більш вільна і живописна, розвивається вже на вітчизняному ґрунті. Класичною пам'яткою, що втілила обидві традиції, є розписи Софійського собору, виконані за візантійським іконографічним канonom. Мозаїки і фрески киеворуської святині мають високий рівень виконання й витонченість художніх форм. Проте вони втілили специфіку і психологізм розуміння основних біблійних сюжетів та євангельських подій у контексті киеворуської ментальності й київського сприйняття християнських цінностей. І мозаїки, і фрески храму мають велику кількість зображень поодиноких постатей святих – чоловіків і жінок з портретними рисами. Їхні обличчя суворі й одухотворені, але без візантійського аскетизму і фанатичної релігійної екзальтації.

У XII ст. у Києві було створено прекрасні мозаїки і фрески Михайлівського монастиря (1108), автором яких деякі дослідники вважають славнозвісного київського живописця Алімпія¹. На відміну від статичного, формального розміщення постатей у розписах візантійського канону, зображення апостолів в Михайлівському монастирі сповнені динаміки, вони розташовані у вільних позах, звернені один до одного, наче ведуть якусь розмову, у їхньому вигляді багато почуття, експресії, одяг спадає до ніг пишними асиметричними складками. А фреска св. Миколая має одухотворені риси ідеалу краси, притаманній усій глибині світосприйняття слов'янської душі. Ця специфіка вітчизняної школи живопису, напевно, позначилася на розвиткові іконопису, що дав світовій культурі зразки дивовижної краси ікон. Самі янголи, зазначає "Києво-Печерський патерик", допомагали киеворуським художникам у написанні ікон². Зазначимо, що П. Флоренський виявляє специфіку київського християнства саме через іконографічний аналіз. Констатуючи його софійний характер, він пише про Оранту Софійського собору: "...що і кого живописує це зображення? Зазвичай кажуть, що Божу Матір. Але відсутність Немовляти, підняті руки, уся поставатіла наближають ""Непорушну стіну" до Орант старокиївського іконопису"", які "зображали нематеріальну сутність дому Со-фії Премудрості Божої"³.

Високе архітектурне і образотворче мистецтво Київської Русі XI – початку XIII ст. виникло внаслідок творчого засвоєння елементів візантійського будівельного і живописного досвіду. Софія Київська, що не мала прямих аналогій у візантійській архітектурі, мозаїка і фрески Михайлівського монастиря засвідчували не лише неухильний відхід від візантійських церковних будівельних та художніх канонів, а й формування на ґрунті вітчизняних традицій власної архітектури і живопису, що не поступалися загальноєвропейському рівню.

---

1 *Любимов Л.* Искусство Древней Руси. – М., 1974. – С. 114.

2 *Абрамович Д.* Киево-Печерский патерик. – К., 1931. – С. 172–173.

3 *Флоренский П. А.* Столп и утверждение истины : в 2 т. – М., 1990. – Т. I. – Ч. I. – С. 382.

Важливим чинником утвердження християнства в Київській Русі була практика здійснення богослужінь. Їх грецький варіант на час прийняття християнства мав досить високу типологічну структуру, демонстрував розкішну декоративність, розмаїття драматургії і доладний музичний супровід. Усе це потребувало від відправників богослужінь досить високого рівня підготовки й певного вишколу. Особливо це стосувалося музичного мистецтва. Певно, що першими кроками киеворуської церковної музичної школи були спроби наблизити її до візантійських взірців, але не відкидаючи при цьому кирило-мефодіївську спадщину щодо проведення богослужінь. Поєднання візантійських наспівів зі слов'янським текстом дуже часто призводило до того, що мелодійно-ритмічний малюнок грецьких наспівів не надавав емоційного підкріплення текстові, не слугував засобом акцентування уваги на його найбільш значущих місцях. На подолання цих суперечностей у культових піснеспівах і була спрямована діяльність церковно-музичної школи київського християнства. У результаті виникає зовсім нова система – знаковий спів. Залежно від характеру тексту, що співався, знаковий спів мав мінор-не або мажорне спрямування, урочистість, скорботу і використовувався в літургії, утрєні, вечірні, молебні, панахиді тощо. Результатом такого спрямування музичної релігійної творчості стало виникнення ще одного співу, який отримав назву "київський". Для київського співу, створеного на місцевому народно-мелодійному ґрунті, притаманний глибокий ліризм, мелодійність у поєднанні з простотою викладання. Таким чином, музична творчість, що набула своєї оригінальності в умовах киеворуської інтерпретації богослужінь, сприяла виникненню музичних форм з такими рисами універсальності, які стверджували не тільки єдність мелодійної тканини з текстом, що співався, а й єднання народного мелосу з наспівами, що звучали в церкві.

Розглянувши проблему ролі християнства в культурі та духовному житті Київської Русі, можна з певністю говорити про його прогресивну роль у розвитку вітчизняного письменства, філософії, освіти, літератури, науки, архітектури, образотворчого мистецтва тощо. Протягом XI – початку XIII ст. ідеологи і

практики київського християнства за допомогою церкви як просвітницької інституції намагалися створити творчий патріотично-євангельський клімат в країні, що сприяв би суспільно-політичному, економічному, культурному розвитку. Цей підхід мав успіх. Уже до кінця XI-го й протягом XII ст. киеворуська культура досягла рівня передових країн тогочасної Європи, а Київська держава перетворилася на одну з найбільших і наймогутніших держав середньовіччя. Як писав свого часу єпископ Готье Савейр, посол до князя Ярослава Мудрого: "Ця країна більш об'єднана, щасливіша, могутніша, значніша і культурніша, ніж Франція"¹.

Однак наявність різних внутрішніх проблем і зовнішніх ідеологічних впливів на політичне й релігійне життя у Київській Русі перешкоджали здійсненню київської релігійно-політичної мети – побудові таких взаємостосунків між державою і церквою, коли світська державна влада не домінувала б над церквою, а церковних посягань на світську владу не було б. Проте цей процес увесь час перевірявся на візантійську месіансько-цезаропапіську пробу і в певні моменти мав позитивний результат. Саме цей аспект треба врахувати тоді, коли в деяких дослідженнях ідеться про негативну роль або навіть реакційне значення християнства в історії і культурі Київської Русі².

Загалом зазначимо, що більшість дослідників характеризують добу київського християнства (XI – початок XIII ст.) як унікальний приклад у світовій історії творчого взаємозбагачення і співіснування держави й церкви, релігії і культури³. Академік Д. С. Ліхачов, підсумовуючи це, писав: "Звичайні уявлення про відсталість староруської культури неправильні. Вона володіла

---

¹ *Коструба Т.* Нариси з церковної історії України X–XIII ст. – Торонто, 1965. – С. 78–79.

² *Шпет Г.* Очерк развития русской философии : в 2 ч. – М., 1922. – Ч. I. – С. 340.

³ *Губаржєвський І.* Основи українського православ'я. – Чикаго, 1970; *Огієнко І. І.* Українська церква. – К., 1993.

високорозвинутою писемністю, літературою, зодчеством, живописом; у ній квітли ремесла й торгівля"¹.

Доба київського християнства закінчилася двома подіями: монголо-татарською навалою і перенесенням резиденції київських митрополитів на північ спочатку до Володимира (1299 р.), а згодом – до Москви (1325 р.), що заклало передумови творенню Московської митрополії і відділенню її від Київської, яка у важкій боротьбі зуміла зберегтися. Одночасно в цей період боротьби з київським християнством починає поступово перемагати візантійсько-цезаропапійська доктрина месіанського значення у християнському світі так званого другого Рима. Із плином часу вона перетворилася на московсько-православну впевненість у месіанську призначеність Богом Москві прав третього і останнього Рима. На думку відомого російського дослідника християнства Київської Русі Г. Федотова, "київське християнство було одним з найкращих способів реалізації Христової науки в цілому християнському світі. Воно не знайшло продовження в московському християнстві, яке було зовсім іншим"².

З утратою державності Київської Русі і перенесенням осідку київських митрополитів на Північ київське християнство поступово перетворюється на візантійський варіант православ'я, месіансько-цезаропапійські особливості якого здобувають визнання в молодих державно-політичних центрах північних земель колишньої Київської держави. У самій Україні цей перший період історії православної церкви, а саме період київського християнства, завершується і розпочинається процес формування власне українського православ'я.

8.3. Рух за незалежну Руську митрополію і Українську православну церкву

---

¹ *Лихачев Д. С.* Культура русского народа X–XIII вв. – М., 1961. – С. 6.

² *Fedotov G.* The Russian Religions Mind Kievan Christianity. – Harvard, 1946. – P. 5.

(XI–XX ст.)

Після зруйнування Київської Русі боротьба за її державність прискорила процеси формування української нації. Відтоді в київському християнстві поступово починає переважати національний відтінок. Монголо-татарська навала знищила державні інституції, тому саме церкві випало виступити в ролі організованої патріотичної сили, щоб об'єднати всі верстви населення задля національного порятунку. Її символом, вищою народною святинею стає православ'я. Київське християнство, з його універсалізмом, не змогло об'єднати політично й ідейно киеворусів, свідченням чого було б усунення міжкнязівських суперечок і організація опору навалі "невірних". Однак киевохристиянська спадщина сприяла звільненню українського православ'я від характерних рис візантизму, допомогла формуванню його власного розуміння. Залишившись за формою однаковим з московською та іншими національними православними церквами, українське православ'я в контексті киевохристиянської традиції розвинуло в собі своєрідні риси, серед яких виокремимо такі, як народність, побутовість, демократизм.

Про народність українського православ'я свідчить те, що в церковному житті брали активну участь світські особи. Зазначаючи це, М. Грушевський писав: "Народне українське життя не прийняло ортодоксії й зісталося на завсігди за певної духовної і релігійної свободи – широкому погляді на віру і мораль"². Практично це виразилось у виникненні і поширенні в XVIII ст. братського руху. Оберігаючи національну самобутність українського народу та його церкви, братчики обґрунтували ідею збереження й розвитку старослов'янської та української мов. Мовна політика, на їхню думку, долає елітарність кліру і допомагає наблизити його до парафіян. "Народ, що в церкві не чує своєрідної мови, звичайно, не шанує і не береже її, як скарбу най-

---

¹ Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994.

² *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – Львів, 1925. – С. 8.

дорожчого", – зазначав І. Огієнко. Відзначаючи роль братств у розвитку духовності українців, С. Ярмусь пише, що, "крім всякої іншої благочестивої діяльності, дуже важливою ділянкою у праці братств було моральне виховання молоді, організація шкіл, а згодом – і друкарень"². Українське православ'я, продовжуючи софійну практику київського християнства щодо мудрого життя народу, переклало Святе Письмо на національну мову. Ще від часів Остромирового (1056) і Київського (1092) Євангелій і до 1581 р., коли в Острозі було надруковано Біблію, український народ мав низку святої літератури, надрукованої національною мовою.

Про побутовість українського православ'я свідчить те, що воно, на відміну від інших православних церков, намагалося продовжити двовірний синкретизм київського християнства. Насамперед це стосувалося православного обряду, у якому зберіглося багато побутових елементів язичництва або виробилися власні відмінності. Наприклад, в українському православ'ї є проповіді щоденні та на будь-який випадок життя, місяцеслов святих, пов'язаний з повсякденним господарським життям селянина. Надало відповідну специфіку українське православ'я і обрядам вінчання, хрещення, освячення плодів, квітів тощо. Виокремилася в ньому на рівні побутовості й власна "трійця" – Ісус Христос, Богоматір, Святитель Миколай.

Побутовий характер українського православ'я сприяв формуванню основних відмінностей між ним і московським православ'ям в обрядово-культурній сфері. О. Саган пропонує згрупувати їх за такими ознаками, як: різне розуміння деяких таїнств (причащення, хрещення, священства); використання різної богослужбової літератури; ушанування різних святих; специфічне виконання деяких християнських обрядів (похорону, "вцерковлення" новонароджених дітей, обряду побратимства); здійснення Служби Божої; існування власних свят; мова богослужіння, зовніш-

---

¹ Огієнко І. Наука про рідномовні зв'язки. Рідномовний катехізис // Слово. – 1991. – № 4. – С. 4.

² Ярмусь С. Досвід віри українця. Вибр. твори. – К., 2002. – С. 71.

ній вигляд священнослужителів; спосіб обрання кандидатів на церковні посади; наявність власних форм управління церквою¹.

Останні риси сприяли формуванню в українському православії принципу демократизму, що виявився у так званій соборності. Українська церква ще від киевохристиянських часів намагалася протиставити грецькій практиці призначення ієрархів обрання церковних посадових осіб – від патріарха до ієрея. Залучення до цього процесу парафіян, вірних церкві в помонгольську добу полегшило формування національної самосвідомості; участь усіх віруючих у церковних справах ставала інтегруючим моментом у боротьбі проти іноземної духовної експансії. Світські елементи в житті української церкви зумовили активізацію культурно-просвітницької традиції часів київського християнства і насамперед ролі духовенства, яке вчило своїх вірних визнавати дух, а не тільки літеру святого Письма, демонструвало толерантне ставлення до інших релігійних конфесій, було віротерпимим. Утім, світський елемент був не завжди однорідним і залежав від тих чинників, які зумовило перебування українських земель і Київської митрополії у помонгольську добу в складі Литви, Польщі та Московії. Наприклад, спочатку борців за віру репрезентувало місцеве боярство, згодом у зв'язку із загрозою покатоличення чи полонізації або переходом до протестантизму української шляхти на перший план висувається міщанство і, урешті-решт, на захист віри батьків стають українське селянство та козацтво.

Таким чином, після занепаду Київської Русі, у процесі боротьби з монголо-татарами і відстоювання своєї незалежності від територіальних, політичних і духовних зазіхань сусідніх державних утворень, що ставали міцнішими, українське православ'я через власні національні особливості стає прапором боротьби проти різних форм гноблення й утисків. Як пише М. Чубатий, "після занепаду самостійної державної організації українців у

---

¹ Саган О. Національна самобутність обрядово-культурної сфери // Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994. – С. 150–153.

другій половині XVI ст. християнська церква заступила українському народові колишню державну владу та стала одинокою установою, репрезентуючи цілий народ"¹.

У помонгольську добу канонічна територія Київської митрополії розподілилася між Литвою, Польщею та Московським князівством, які наполягали на власному варіанті розв'язання питання щодо місця перебування митрополитів і сфери повноважень Київської митрополії. У свою чергу, українські державні інституції у періоди, коли вони існували, намагалися хоч якось відновити позиції та вернути митрополита до Києва. Ця непевна ситуація, коли митрополит Київський і всієї Русі перебував у столиці іншої держави, мала нарешті вирішитися або поверненням його, або поділом митрополії.

Перші історичні прецеденти явного розколу Київської митрополії сталися протягом XIV ст. у Галицько-Волинському князівстві, коли митрополит Максим "залишив митрополію і втік з Києва"². Константинопольський патріархат, під юрисдикцією якого перебувала Київська митрополія, засудив Максима за порушення давньої норми і висвятив іншого Галицького митрополита. Потім вона (кафедра) періодично або переходила під юрисдикцію Київських митрополитів, що була в Москві (підпорядкування Феогносту), або знову відновлювала власний статус (1371 р.). Відомі приклади, коли митрополію очолювали кілька першоієрархів одночасно. Наприклад, за життя Феогноста кияни прийняли собі митрополита Феодорита, який, скориставшись розколом між візантійською і болгарською церквами, отримав посвячення від болгарського патріарха. Наведений факт заслуговує на увагу тому, що показує намагання Києва відродитисвое значення як церковного центру.

---

¹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні : у 2 т. Т. 1 (до 1353 р.) – Рим ; Нью-Йорк, 1965. – С. 2–3.

² Павлов А. С. О начале Галицкой и Литовской митрополии, о первых тамошних митрополитах по византийским документальным источникам XIV в. // Рус. обозрение. – 1984. – № 5. – С. 15–16.

Наступним прикладом є одночасне співіснування у межах колишньої митрополії трьох митрополитів: Олексія у Москві, Кипріана у Києві та Антонія у Галичі. Однак їх наступник Фотій уже намагається діяти зверхньо щодо місцевого єпископату. Це призводить до численних протестів і, як наслідок, – до проведення у Новоградку 15 листопада 1415 р. помісного собору. На ньому митрополитом Київським було обрано Григорія Цамблака. І хоча єпископи мали деякі сумніви щодо обрання митрополита, але Апостольські правила і прецеденти обрання митрополитами теоретиків київського християнства Іларіона й Кліма Смолятича вирішили діло на користь Цамблака.

Незадоволення в українських землях підпорядкуванням московським митрополитам було також викликане тим, що останні мало турбувалися про місцеві єпархії і розглядали їх лише як засіб розв'язання політичних і матеріальних проблем. Українське православ'я, культура, писемність, мова на державницько-церковному рівні Московії почали вважатися чимось нижчим. Новообраний митрополит Григорій, не отримавши підтримки патріарха, котрий не звертав уваги на численні провини московського митрополита – грека Фотія, відвідавши в 1418 р. Апостольську столицю, висловив сподівання щодо тісніших контактів або навіть унії між західною і східною церквами.

Події, пов'язані зі здійсненням помісного собору 1415 р., стали переламним моментом у стосунках між українською і московською церквами. Ним завершується перманентний процес порушення єдності митрополії протягом XIV – першої половини XV ст. і розпочинається остаточний розрив між церквами. І хоча в 1435 р. митрополія знову об'єдналася з висвятою на митрополита грека Ісидора, шляхи розвитку української та московської церков остаточно розходяться. Українське православ'я у контексті киевохристиянської спадщини набуває, за свідченням Д. Дорошенка, більш живого, світського, життєрадісного характеру, із переважанням духу над формою, внутрішнього змісту над обрядовістю¹. У ньому продовжуються процеси демократи-

---

¹ *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 25.

зації церковного життя, зростання національної самосвідомості, усвідомлення необхідності самостійної церковної організації. Московське ж православ'я остаточно зрослося із князівською владою на кшталт візантійського цезаропапізму, ставало єдиною державновизнаною релігією, що формувала політичне і релігійне підґрунтя для утвердження месіанської ролі російської національної церкви та нетерпимості щодо інших релігійних центрів.

Активізуються ці процеси в московському православ'ї під час Флорентійської унії (1439 р.), на період якої припадає діяльність її палкого прихильника митрополита Київського і всієї Русі Ісидора. Після підписання унії Ісидор, повертаючись до Москви, закликає шанувати обидві віри, тому що "...Церква Східна і Західна певний час розділені були і воро-жі одна до одної, але нині останнім з'єднанням поєдналися у споконвічну свою єдність, і мир, і єдність без будь-якого по-ділу"¹. Однак цей заклик було відкинуто московською державною і церковною владою, а самого митрополита ув'язнено. Цей арешт однозначно засвідчив про втрату на території Московської держави чинності його духовного сану.

В українських землях Ісидор проголошує унію у квітні 1440 р. у Перемишлі, у травні цього року у Львові, у липні – у Холмському єпископстві, згодом на Волині. У грудні 1440 р. митрополит Ісидор прибуває до Києва, де княжою грамотою за ним закріплюються усі митрополічі маєтності, у тому числі храм св. Софії. Митрополита Ісидора визнала і Києво-Печерська лавра.

Підкреслимо, що серед українських православних верств ідея унії в розумінні подолання наслідків розколу XI ст. і досягнення колишньої церковної єдності, що тривалий час відстоювалась київським християнством, сприймалася зі співчуттям. Тому унійна праця митрополита Ісидора значною мірою опосередковувалася врахуванням місцевих особливостей в історії розвитку християнства.

---

¹ Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве от Флорентийской унии до учреждения патриаршества: в 2 ч. – К., 1904. – Ч. 1. – С. 97.

Від часів Київської Русі, коли Київська митрополія лише умовно підпорядковувалася Константинопольському патріархату, вона намагалася запровадити рівноправні, партнерські стосунки з Апостольською столицею, і тому унія розглядалася як відновлення єдності Східних церков із Західною. Така позиція відстоювалася ще від часів Данила Галицького. Аналогічною вона була і в князя К. Острозького під час підготовки до укладання Берестейської унії. Києвохристиянські початки саме такого розуміння проблеми повернення до колишньої єдності можна знайти і в проекті "універсальної унії" митрополитів П. Могили та Й. В. Рутського, коли українські ієрархи, підпорядковані як Константинополю, так і Риму, розробляли своєрідний український варіант екуменізму через створення єдиного Патріархату, аби зупинити "нищення Русі Руссю"¹.

Релігійно-церковна ситуація, що склалася на українських землях після Флорентійського собору, від'їзд Ісидора до Рима, де він продовжував виконувати функції митрополита Київського, обрання митрополитом усєї Русі єпископа Іони та його претензії щодо зверхності над православними єпархіями колишньої Київської митрополії характеризують не тільки ненормальність становища ієрарха українського православ'я, а й його безправ'я. Непевність ситуації було вирішено призначенням у 1458 р. на київську кафедру митрополита Григорія. Цей акт було проголошено папською буллою, у якій сповіщалося, що митрополита висвятив Константинопольський патріарх і визначалися межі його юрисдикції. І хоча висвячення Григорія викликало негативну реакцію у Москві, поява його в Києві й осадження у ролі митрополита відбулися досить спокійно, без будь-яких ексцесів.

Отже, незабаром після Флорентійської унії колишня Київська митрополія поділилася на власне Київську і Московську юрисдикції, що започаткувало докорінно новий період в історії православної церкви. Як писав відомий російський історик А. Карташов, з поділу митрополій "починається окремо історія

---

¹ Сенік С. Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Число 1. – С. 97.

західноруської Церкви, і від Григорія беруть свій початок деякі незалежні від Москви західноруські митрополити"¹.

Більшість із них протягом другої половини XV–XVI ст. через проунійні позиції не отримали патріаршого підтвердження права на престол. Серед них можна назвати митрополита Мисаїла (1476–1480), митрополитів Йосифа I (1498–1507) та Йосифа II (1507–1522).

Останній вважається одним із найдостойніших церковних ієрархів того часу. З його ім'ям пов'язуються спроби утвердження соборної форми церковного управління, зміцнення влади митрополита та єпископів, антицезаропапізм, що привів до вилучення церкви й духовенства з-під влади світського законодавства. Під час його митрополичого служіння відроджується практика залучення парафіян до справ церкви. Уболівачи за її долю, митрополит Йосиф II перед смертю передав митрополію і церковне майно під опіку князеві К. Острозькому до обрання нового митрополита.

Серед його наступників треба назвати митрополита Сильвестра, який за півроку до висвячення був лише парафіянином. Його приклад наслідували численні урядовці, які намагалися здобути собі єпископські посади. Це призвело до безладу в церковному середовищі, до занепаду морального та духовного життя церкви. Процес залучення до справ церкви світських осіб мав і негативні наслідки: погіршення організаційного життя Київської митрополії. Останнє дало привід деяким дослідникам говорити про те, що у "другій половині XVI ст. Київська митрополія, як і Царгородський патріархат, перебувала на межі цілковитого інституційного, морального і культурного розвалу"².

Складність ситуації, у якій опинилися у XV–XVI ст. Київська митрополія, полягає в тому, що на її канонічній території співіснували, перепліталися кілька конфесій. Тому духовна діяльність

---

¹ *Карташев А.* Очерки по истории Русской Церкви : в 2 т. – Париж, 1959. – Т. 1. – С. 365.

² *Гудзяк Б.* Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // Ковчег : зб. статей з церков. історії. – Ч. 1. – С. 9.

кожної з них була спрямована на певні соціальні і національні прошарки населення. Після Люблінського сейму Польща значно посилила світську і духовну експансію щодо українського населення та його релігії. Про ці події А. Колодний пише: "Українське християнство було слухняним знаряддям у руках світських властей – своїх і чужих. Водночас воно виступало і засобом національного поневолення українців, і засобом їх боротьби проти соціального і національного гноблення. Проте історія була милосердною до українців. У періоди, коли переживали суспільну кризу такі показники національної самобутності, як соціальна злагода, політична окремішність, культура, коли українська нація втрачала свої матеріальні ознаки, зокрема державність, і перетворювалася лише на суто ідейний фактор, провідне місце в етнорозвитку й етноінтеграції за цих умов посідали такі чинники етноутворення, як мова і релігія. Тоді основними виразниками нації ставали представники не матеріальної сили – економічної, соціальної, політико-державної, а духовної – інтелігенція, духовенство. Саме тому актуалізація значення релігії і церкви в етнорозвитку українства, перейняття християнством ролі духовного провідника народу в його історичному розвитку припадали на більш критичні періоди історії України. Власне, до XVII ст. українська православна, а опісля греко-католицька церкви були єдиною силою протидії політичній окупації України"¹.

Суперечливість оцінок щодо історії кризи в Київській митрополії окресленого періоду можна пояснити тим, що порівняно з багатим духовним життям церкви київського християнства не можна визнавати такою духовну діяльність православної церкви. Адже українське православ'я цієї доби остаточно звільнялося від візантійської спадщини, настирливого нав'язування московського протекторату, що могло призвести до рецидивів та криз. Саме тому діяльність церкви у такі періоди слід розглядати не лише з позиції буквальних історичних фактів і подій, а й врахувати копітку, у широкому розумінні, духовну працю, що вела до нового відродження, що й відбулося незабаром. За митрополи-

---

¹ Колодний А. М. Християнство в контексті українського етносу // Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994. – С. 37.

тів Онисифора Дівочки (1579–1589) і Михайла Рогози (1589–1599), дякуючи покровительству князя К. Острозького і реформаторській діяльності братств, починає здійснюватися релігійна реформа. Звільнення від візантійського взірця православної ортодоксії і консерватизму простежується не лише на рівні побутової релігійності, з притаманними їй рисами народності, демократизму, євангелізму, а й на горішньому рівні догматично-богословських творів.

Зазначений період став для Київської митрополії часом активного відродження софійної спадщини київського християнства, що відбувалося завдяки її прилученню до двох фундаментальних філософсько-богословських течій – неоплатонізму та ісихазму. Софійний характер неоплатонізму виразився у вченні про еманацию Бога у світ, тотожність світової першооснови з внутрішнім "я" людини, про можливість сходження людини до Бога через надрозумовий екстаз. І хоча неоплатонізм було піддано прокляттю на V Вселенському (553 р.) та наступних помісних соборах візантійської церкви, його екзистенційна зорієнтованість на внутрішнє, духовне життя людини збігалася з однією з провідних рис української світоглядної ментальності, тому її не можна було відкинути. Елементи софійного вчення і неоплатонізму потрапляють в Україну, як уже зазначалося, через переклад на церковно-слов'янську мову творів Діонісія Ареопігита, Василя Великого, Івана Золотоустого, Івана Дамаскина. Їх помічаємо у поглядах Юрія Дрогобича, Станіслава Оріхівського, Шимона Шимоновича, які проповідували ідею космічної любові між Богом і людиною, вважали, що остання наділена найвищими чеснотами й може по праву називатися божеством.

Ідеї неоплатонізму в цей час сповідувала здебільшого громадсько-політична еліта, світогляд якої дещо виходив за межі візантійської православної ортодоксії або римської схоластики. Разом із запозиченням чужих знань вона вивчала історико-філософську культуру рідного народу, його вікові світоглядні традиції. Насамперед це були вже згадувані братства, у яких

---

¹ Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XI – першій третині XVII ст. – К., 1984. – С. 18–24.

філософія розумілась як мудрість, що вчить осягати істину через містичне єднання з Богом. Проникнення у священну сутність біблійних текстів, на думку братчиків, є обов'язковою умовою становлення людини як особистості, розвитку її внутрішнього світу. Саме в такому контексті здійснюється пізнання людиною світу і Бога. За філософією братчиків, людський розум лише тоді осягається небесним світлом і проникне у приховану суть Слова Божого, коли людина зі "старозавітної" матеріальної істоти перетворюється на "новозавітну" духовну людину. Останнє здійснюється лише завдяки екзистенційному розумінню сутності речей, що надає людині можливість увійти в контакт із вищим буттям – Богом і таким чином зрозуміти істинність буття.

Водночас національно-політична еліта гуртується навколо нових культурно-освітніх центрів, так званих греко-слов'яно-латинських шкіл. Найвизначнішою з них є школа, а згодом академія, в Острозі, що практикувала освіту на підставі вивчення античної та вітчизняної філософської думки, засвоєння західноєвропейського гуманізму. Уся когорта острозьких мислителів залишила по собі праці, пройняті однією ідейною доктриною, а саме – захистом українського народу та його духовно-морального підґрунтя – церкви від візантійської та московської православної ортодоксії і римо-католицької схоластики. Наслідуючи мислителів київського християнства острозькі, книжники формували новий філософсько-богословський дороговказ для українського народу, тобто залучення західноєвропейських реформаційних ідей через цінності українського православ'я як доміанти вітчизняної духовності. Такі блискучі мислителі-полемісти, як Г. Смотрицький, Клірик Острозький, С. Зизаній, М. Смотрицький, З. Копистенський детально розтлумачили історичну християнську літературу, висунули ідею необхідності запровадження "соборного" (колективного) правління церквою, розробили на основі християнського універсалізму концепцію "універсальної унії".

Підкреслимо, що неоплатонізм українських мислителів був теоретичним ґрунтом, на якому проростали елементи гуманізму в духовній культурі України зазначеної доби. Усе це сприяло

активізації світського елемента в церковному житті, мотивувало підпорядкування внутрішнього управління церковних громад братствам, виправдовувало контроль пастви над духовенством, право світських проповідників тлумачити Святе Письмо, спрощувати церковні обряди.

Водночас частина духовенства й освічених людей убачала подолання церковної кризи і поступового відродження релігійності в поширенні ісихазму. Згідно з ученням його засновника – Григорія Палами, увесь світ пронизаний "божественною енергією", що є проміжною ланкою між Богом і людиною. Доводячи це у храмі св. Софії у Константинополі, Палама ототожнив "божественну енергію" із фаворським світлом, що його бачили апостоли. Тому людина, "пронизана" божественною енергією, може досягти "уявного раю". Техніка цього досягнення полягає у ісихії – "безмовності", спогляданні, що вело до містичної екзальтації, крайнього аскетизму.

Як бачимо, ісихазм є варіантом софійного вчення, але з вагомішим відсотком ортодоксальності та містичності. Тому не дивно, що, маючи велику софійну традицію ще від часів київського християнства, українське православ'я органічно перейняло ідеї ісихазму. Ця ідея починає поширюватися в українських землях ще за часів митрополита Феогноста. Києво-Печерський і Почаївський монастирі перетворюються на найважливіші центри ісихазму. Однак найпослідовнішими прихильниками ідей ісихазму стають митрополит Григорій Цамблак, Йов Почаївський та інші.

Діяльність Йова – ігумена Почаївського – відбувалася в умовах динамічної, рухливої поліконфесійності краю, де розташувався монастир. Цей видатний діяч православної церкви надзвичайно складних умов зумів піднятися над простим тлумаченням протистояння східної і західної церков, виступав проти розколу й закликав до християнської злагоди та церковного єднання. Глибинним сенсом його діяльності як предстоятеля Лаври було відстоювання чистоти православної віри в душі первісного євангельського християнства. Вирішуючи ці складні релігійно-богословські питання, Йов Почаївський спирається на

Святе Письмо, церковне передання та праці отців церкви, він "не так доводить, скільки розкриває і пояснює істини православ'я"¹. Ось чому преподобного Йова можна розглядати як християнського гуманіста з виразним ранньохристиянським забарвленням, коли він проповідує любов до ближнього, співчуття бідним і скривдженим, возвеличує аскетичний спосіб життя як основну умову торжества духовної людини над своєю тілесністю. Основна ідея ісихастичної позиції Йова – це проблема співвідношення Бога і людини, максимальне уподібнення останньої до Бога. Шлях цього уподібнення Йов Почаївський убаचाє у духовній досконалості, необхідною передумовою якої є чернецтво, відречення від світу.

Інший видатний прихильник ісихазму І. Вишенський бачив проблему виходу з кризи в "тисячолітньому царстві" раннього християнського вчення, коли насправді, на його думку, було розв'язано усі суперечності. Відносини в ранньохристиянській громаді, засновані на рівності всіх людей, І. Вишенський вважав зразком ідеальних стосунків між людьми, ідеалізував їхню "апостольську" бідність, звеличував її демократизм і простоту. Ісихастичні переконання у І. Вишенського підводили його до висновку, що для спілкування з Богом (повного злиття з ним) зайве будь-яке посередництво (церковна ієрархія, зовнішня культура, обрядність тощо). На його думку, "не попи нас спасають, чи владики, або митрополити, але віри нашої таїнство"². Звідси український мислитель виводить положення про "істинну" церкву, у якій всі люди, незалежно від їхнього становища, рівні перед Богом. І. Вишенський пропагує принцип соборності, колективного управління церквою, у якому повинні брати участь і парафіяни. Богословська система І. Вишенського будувалася на ранньохристиянському традиціоналізмі, коли Бога розуміли як творця усього сущого, вищу волю, невичерпний розум, абсолю-

---

¹ Пчела Почаевская: Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных Преподобным Иовом игуменом Лавры Почаевской (1581–1654). – Почаев, 1884. – С. 64.

² Вишенський І. Твори. – К., 1959. – С. 57.

тну істину. Окрім творця, Бог через Ісуса Христа виступає та- кож ідеалом добра, справедливості, мудрості. Земне буття, за І. Вишенським, тимчасове, і для того, щоб його освітив духовний ідеал, треба "умертвляти" тіло. Такий аскетичний максималізм мав допомогти людині спрямувати власне життя не на "зовнішнє" (мирське, книжно-наукове), а на внутрішнє (вічне, Божественне).

Отже, поширення ісихазму серед частини світських і релігійних діячів зазначеного періоду Київської митрополії засвідчує спроби подолати кризові явища в українському православії за допомогою практики замкненості і консерватизму ранньохристиянського традиціоналізму, буквального тлумачення Святого Письма. Розглядати це як крок назад або вважа- ти це прогресивним явищем не варто, тому що ісихазм виражав релігійні погляди частини української людності, був реальною ознакою лише їхнього духовного життя. Можна врахувати думку Д. Дорошенка, який писав: "Якби ідеї Вишенського запанували серед українського суспільства, то це був би, може, кінець української народності"¹.

Сформувався і третій підхід щодо подолання зазначеної кризи. У середовищі української церковної ієрархії, що усвідомила історичну необхідність кардинальних реформ у самій церкві, визрів радикальний план, а саме: вийти з-під канонічної підлеглості Константинопольському патріархові і піти на унію з Римом. Підкреслимо ще раз, що в контексті киевохристиянської спадщини унійні елементи в Україні існували як ідеї поєднання східної та західної церков. До того ж Флорентійська унія найдовше проіснувала на українських землях. І хоча, за словами М. Грушевського, на початку XVI ст. справа унії зайшла "у глухий кут"², унійна ініціатива, що періодично виникала серед ієрархів Київської митрополії, "була спрямована на оборону Укра-

---

¹ *Дорошенко Д.* Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 30.

² *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в XII–XVIII віці. – К., Львів, 1912. – С. 126.

їни від Московської патріаршої ініціативи і політичної гегемонії та спроб підпорядкування її Польщею"¹.

До того ж українське православ'я не могло сподіватися на підтримку тих східних патріархів, які потрапили в залежність від Туреччини і самі потребували моральної та матеріальної підтримки. Візити в Україну, проїздом до Москви, Антіохійського патріарха Йоакима (1586 р.) та Константинопольського Єремії (1588 р.) лише загострили взаємовідносини. Змушений після ув'язнення піднести Московську митрополію до рангу патріархії, патріарх Єремія на зворотному шляху здійснив низку радикальних реформ у Київській митрополії. Безпричинне усунення ним правлячого митрополита Онисифора Дівочки, надання права світським патронам-шляхтичам і братствам контролювати духовенство, призначення, невдовзі після висвячення нового митрополита Михайла Рогози власним екзархом викликали незадоволення в середовищі українського духовенства. До того ж українська ієрархія зіткнулася з вимогою збіднілого патріархату надсилати їм гроші.

Таким чином, сподіваючись прискорити відродження Київської митрополії, патріарх Єремія не звернув уваги на місцеві церковні особливості й відмінності, державно-політичну ситуацію в регіоні, чому й став каталізатором для унійної ініціативи київських ієрархів. Більшість із них підписала меморандум, розроблений у грудні 1594 р. у Новогрудку, що став основою тридцяти трьох пунктів "Статей Унії", яку було ратифіковано 6–10 жовтня 1596 р. у Бересті. У ньому говорилося: "Насамперед: побачили ми, єпископи, у старих наших їх милостях патріархів великі недоладності і недбалість у ставленні до Церков Божих і до священного закону та самих поневолення, і як із чотирьох патріархів стало вісім (раніше ніколи не бувало їх так багато, тільки чотири), і яке вони у столицях своїх життя ведуть, і як один під одним підкопуються, і як у столиці соборні Церкви Божої занедбали; коли ж приїжджають до нас, не проводять жодних диспутів з іновірцями, ні не дають пояснень до Писан-

---

¹ Колодний А. М. Християнство в контексті українського етносу // Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994. – С. 37.

ня Божого, навіть, якщо хтось і просить, не хочуть їх давати, дбаючи тільки про свою користь більше, ніж про спасіння, і, нахапавши скарбів, скільки можливо, один одного там, у землі поганській, купують і тільки цим заповнюють своє життя, не згадуючи про інші їхні неподобства. Саме через це ми, не бажаючи далі перебувати в такій непорядності та під таким їхнім пастирством, одностайно погодившись, але під умовою, якщо його господар і помазанець Божий, зволить, захотіти під одним пастирством хвалу Богу поширити і нас до таких свобод разом з нашими єпископами і церквами, з монастирями і всім духовенством так, як і їх милості духовні римські, залучити і зберігати, – хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри і того пастиря одного, головного, якому самим нашим спасителем це довірено"¹.

Ухвалення унії значною мірою залежало від зусиль церковної ієрархії, яка не забезпечила широкої підтримки серед різних верств віруючих. Тому головною опорою православних у перші десятиріччя після унії стає українська шляхта й зорганізоване у братства міщанство. У самому православ'ї залишається лише один єпископ, що сприяло зростанню ролі монастирів та їхніх архимандритів. Водночас в Україні з'являється нова політична сила – запорозьке козацтво. Як показав історичний процес, відродження українського православ'я стає можливим завдяки саме цим чинникам.

У 1620 р. Єрусалимський патріарх Феофан, вертаючись після призначення Московського патріарха Філарета, таємно висвячує православних єпископів та ті єпархії, які вже займали уніати. Православним митрополитом стає ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Йов Борецький. У посланні нововисвяченої ієрархії підкреслювалося, що вона – наступниця християнської традиції, заснованої ще Володимиром, а її політичним репрезентантом є козацтво, яке ототожнювалося зі старою державницькою традицією князівських часів. Саме з цього моменту розпочинається процес усвідомлення Києва як центру українсь-

---

¹ *Фаворський В. Л.* Церква та національний рух на Україні. – Харків ; К., 1929. – С. 29–30.

кого православ'я, що в контексті месіанської практики московського православ'я спровокувало закріплення за Києвом слави "другого Єрусалима" – оплоту всього християнства.

Цей процес набув визначальних рис з приходом на митрополиту кафедру Петра Могили. Але, ставши митрополитом, П. Могила зіткнувся з низкою проблем, серед яких домінували занедбаність в управлінні митрополією, низький освітній рівень духовенства, непорядкованість культової практики, подальше зростання світських впливів на церкву, непокора братств. На подолання цих вад були спрямовані літургійні та богословські твори митрополита – "Служебник", "Требник" та "Катехізіс", або "Православне сповідання віри". Урешті-решт, його реформи сприяли піднесенню Києва як важливого релігійного та культурно-політичного центру, перетворенню православ'я на більш триваліше й живучіше не лише в Київській митрополії, а й у всьому православному світі.

Переяславська угода 1654 р. наклала своєрідний вплив на подальший розвиток українського православ'я, яке поступово, після реформ П. Могили, почало виходити з унійної кризи кінця XVI ст. і як структурний підрозділ Константинопольської патріархії ще з киевохристиянських часів посісти чільне місце у вселенському православ'ї.

Підписання угоди з Московією об'єктивно вело до зміни канонічного підпорядкування і переходу під юрисдикцію Московської патріархії, що й сталось у 1686 р. Нагадаємо, що залежність Київської митрополії від Константинопольського патріархату зводилась до так званої "духовної опіки" і останній не втрачався у внутрішнє життя української церкви. Як зазначають Л. Пилявець і В. Чуприна, "історія зберегла навіть формальні свідчення про широкий обсяг незалежності Києворуської церкви: від патріархату з Царгорода до митрополита Київського надходили грамоти зі свинцевими печатками, тоді як іншим митрополитам – із восковими. Це свідчило про те, що Царгород прирівнював Київського митрополита до автоке-

фальних ієрархів"¹. За часи митрополита П. Могили митрополія знову набула прав широкої автономії.

Перепорядкування ж Московській патріархії, яка практикувала месіанську ідеологію свого зразка, несло загрозу не тільки незалежності, а й існуванню Київської митрополії. На думку Д. Блажейовського, "церкву Могили було частково знищено Переяславським договором у 1654, коли вона перейшла під московське політичне панування"². Мабуть, передчуваючи це, духовенство на чолі з митрополитом Косівим і шляхта відмовилися від присяги на вірність цареві. Як зазначає М. Харишин, "вихованці Петра Могили – митрополит Сильвестр Косів і вище духовенство митрополії, маючи глибокі знання з церковного права, ясно усвідомлювали, що услід за політичним союзом з Москвою неминуче постане питання й про церковне об'єднання"³. Тільки під жорстким наполяганням Богдана Хмельницького митрополит і київське духовенство склали все ж таки присягу, але, як свідчить С. Тарнавський, "за слізьми світу не бачили"⁴.

Процес зміни юрисдикції Київської митрополії відбувся за часів гетьманства І. Самойловича⁵. Восени 1684 р. московський патріарх звернувся до гетьмана з пропозицією обрати київського митрополита, який дав би згоду, щоб київська митрополія була залежна не від константинопольського, а від московського патріарха. На цю посаду гетьман порадив обрати відомого борця з унією луцького єпископа князя Гедеона Четвертинського. Вибори (елекція) відбулися в Києві у свято Петра й Павла – 29 червня 1685 р. у храмі св. Софії. Окрім нечисленного духовенства,

---

¹ *Пилявець Л., Чуприна В.* Під омофором суверенної держави // Український церковно-Історичний журнал. – К., 2002. – С. 16.

² *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської церкви (861–1996). – Львів, 1996. – С. 31.

³ *Харишин М. В.* Історія підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. – К., 1995. – С. 93.

⁴ *Тарнавський С.* Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив Юго-Западной России. – К., 1882. – Ч. 1. – Т. 5. – С. 40, 41.

⁵ *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. – К., 1994. – Кн. 3. – С. 95–100.

у виборах взяли участь посланці від гетьмана на чолі з генеральним осавулом І. Мазепою.

20 липня 1685 р. І. Самойлович надіслав московському патріархові Йоакиму, царям Івану і Петру Олексійовичам листи з повідомленням про церковний собор у Києві та вибори митрополита Гедеона Четвертинського з проханням затвердити "права і вольності духовного чину" в Україні. Царська грамота підтверджувала всі привілеї Київської митрополії. Посвячення Гедеона Четвертинського в сан київського митрополита відбулося 8 листопада 1685 р. у кремлівському Успенському соборі в присутності вищого духовенства і царів. До Константинополя було відправлено посольство з грамотами патріархові Діонісію і проханням визнати підпорядкування Київської митрополії Московському патріархові.

Патріарх спочатку відкладав своє рішення, але врешті-решт під політичним тиском Туреччини дав згоду й розіслав на початку 1686 р. соборну грамоту із закликом до всіх віруючих і священнослужителів Київської митрополії визнати Гедеона Четвертинського митрополитом і підкорятися його авторитетові як духовного пастиря. Таким чином, наприкінці XVII ст. Київська митрополія увійшла до складу Московського патріархату. За словами патріарха Філарета (Денисенка), "приєднання України до Росії у 1654 р., а за ним приєднання до Московського патріархату Київської митрополії у 1686 р. не за приписами церковних канонів надовго поховали мрію українців про свою Помісну церкву"¹.

Підсумовуючи незалежний історичний період розвитку українського православ'я, зважимо на думку А. Колодного, який пише, що саме "за період свого самостійного існування (XIII–XVII ст.) українське православ'я багато зробило для формування українського етносу. За його участі відбувся розвиток художньої куль-

---

¹ Доповідь Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета на Помісному соборі з нагоди 2000-ліття Різдва Христового. – К., 2001. – С. 28.

тури, друкарства, просвітництва. Водночас українська церква витворила своє власне розуміння православ'я, свою національно забарвлену обрядність"¹. Саме тому силове приєднання Київської митрополії до Московського патріархату лише загостило вікову боротьбу українського православ'я за автокефалію.

У синодальний період церковне життя в Україні остаточно підпорядковується російському урядові. Київська митрополія втрачає залишки власної автономії і перетворюється на рядову єпархію Московського патріархату. Від 1722 р. київський першоєрарх уже не має свого історичного значення як голови української церкви внаслідок її ліквідації. К. Харлампович, підсумовуючи цей процес, зазначав: "Утративши значення духовного, так би мовити, вождя малоросійського племені, київський митрополит розумів, що ним втрачене й канонічне значення окружного митрополита, голови підлеглих єпископій"².

Щоправда, у середині століття проукраїнські симпатії цариці Єлизавети сприяли відновленню Київської митрополії. Однак згодом уже її наступниця Катерина II вилучає з митрополичого титулу частину "і малої Русі", чим перетворює київського першоєрарха на митрополита "Київського і Галицького", дбаючи при цьому, щоб київську кафедру обіймали неукраїнці. Надалі Синод російської церкви призначав на українські кафедри росіян, а українців – у Росію, переважно в Сибір. У XIX ст. Київська митрополія виступає з митрополитом-іноземцем на чолі. Як зазначає Д. Блажейовський, "з 1799 до 1966 року включно серед Київських митрополитів жодний не був української національності, і майже всі єпископи були неукраїнцями"³.

У середині XIX ст. національно-демократична громадськість України знову порушує питання щодо автокефалії пра-

---

¹ Колодний А. М. Християнство в контексті українського етносу // Релігія в духовному житті українського народу. – С. 40.

² Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь : в 2 т. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 132.

³ Блажейовський Д. Ієрархія Київської церкви (861–1996). – Львів, 1996. – С. 23.

вославної церкви в Україні. Ідеться насамперед про діячів Кирило-Мефодіївського братства. Братство імені св. Кирила і Мефодія ставило завдання відновити християнство, що існувало ще за часів Київської Русі. Його особливості, моральна система, просвітницька діяльність спонукали братчиків до осмислення киевохристиянської спадщини в контексті проблем українства середини ХІХ ст.

Наприклад, програма кирило-мефодіївців передбачала утворення "нової творчої братської церкви", яка допомогла б реалізувати християнську історіософію. Старозавітний план Божого спасіння було, на думку братчиків, не реалізовано і тому новозапвітна історіософська універсальність залучила до цього процесу інші народи. Наслідуючи митрополита Іларіона, діячі Кирило-мефодіївського товариства вважали слов'янство богообраним народом, до якого прийшла Божа благодать, навіть у контексті ідей панславізму братчики розвивали концепцію українського месіанства. Зазначимо, що вона не мала проявів релігійного та національного фанатизму, притаманних традиційним месіанським ученням візантійського гатунку, і передбачала послідовну толерантність, релігійну свободу й віротерпимість.

Запропонована кирило-мефодіївцями концепція ідеї месіанської ролі слов'янства не була релігійно визначеною, а передбачала створення федерації слов'янських народів. Ідейно-просвітницьким підґрунтям, моральним тлом федерації мало стати християнство в його кирило-мефодіївській традиції. Тому братчики не сприйняли російське релігійне покликання – бути носієм і охоронцем православної ортодоксії. Вірність православ'ю вони вбачали як утвердження свободи, рівності і братерства церков.

Рух за автокефалію продовжувався протягом усієї другої половини ХІХ ст. і досить виразно виявився в роки першої російської революції, коли Російська православна церква вже перебувала у стані внутрішньої кризи. У цей час усвідомлення потреби набуття українськими церквами національного характеру та самобутніх організаційних форм відобразилося навіть у програмних документах найактивнішого суспільного прошарку – україн-

ських політичних партій¹. Однак щодо руху за автокефалію православної церкви в Україні як реальну силу можна говорити лише після Лютневої революції 1917 р. Серед віруючих на той час набувають популярності гасла демократизації та національного оновлення церковного життя в душі київського християнства й українського православ'я.

На пастирських зібраннях у березні 1917 р. створюється ініціативний орган за відокремлення українських епархій від РПЦ – "Виконавчий комітет духовенства і мирян". Комітет висуває ідею скликання Всеукраїнського церковного собору, яку намагалося здійснити "Братство воскресіння Христа" на чолі з архієпископом РПЦ Алексієм (виникло восени 1917 р.) У листопаді 1917 р. створюється комітет зі скликання собору, який трохи пізніше реорганізується у тимчасову "Всеукраїнську церковну Раду" (ВПЦР). 9 листопада 1917 р. третій військовий з'їзд прийняв ініційовану С. Петлюрою політичну резолюцію про автокефалію Української православної церкви.

Патріарх Тихон, упевнений у тому, що більшість єпископів РПЦ на Україні стоять на монархічних позиціях і виступають проти "сепаратизму українців", підтримав ініціативу скликання церковного собору на Україні. Він направляє до Києва митрополита Платона – голову Всеросійського помісного собору РПЦ.

1918 р. собор відбувається на трьох сесіях (7–19 січня, 21 червня – 11 липня, 30 жовтня – 12 листопада). Однак на соборі автокефалія української православної церкви не була проголошена через активну протидію промонархічної ієрархії РПЦ. Представникові гетьманського уряду, який був присутній на соборі, треба було заручитися підтримкою єпископів РПЦ. Тому він не наполягав на автокефалії, а підтримав ідею автономії української церкви, що й було оголошено на другій сесії собору. Крім того, гетьманський уряд виступив проти відокремлення церкви від держави.

---

¹ *Йосифчук М.* Ставлення українських політичних партій до церкви наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. церковно-істор. журнал. – К., 2002. – № 1(2). – С. 111.

1 січня 1919 р. відбулася спроба декретом Директорії проголосити автокефалію церкви в Україні. У ньому зазначалося, що "Українська Автокефальна церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності од Всеросійського Патріарха не стоїть"¹. Однак, розуміючи виняткове значення національної церкви в розбудові української держави, лідери Директорії, зважаючи на застереження С. Петлюри: "Я боюсь, ... якби наша "автокефальна епопея" не кінчилася свого роду "сектанством"², вважали за необхідне домогтися визнання української церкви іншими помісними церквами. Тому вже 15 січня було підготовлене офіційне звернення до Константинопольської патріархії у справі визнання автокефалії православної церкви в Україні. Однак відправлений до Стамбулу міністр сповідань О. Лотоцький не домогся позитивної відповіді від Вселенського патріарха, який мотивував відмову тим, що автокефалія "стає неможливою з причин канонічних з огляду на вакантність патріаршої кафедри"³. Зазначимо, що ініціатори автокефалії кінцеву модель української помісної церкви бачили у формі Київського патріархату. С. Петлюра в києвохристиянському дусі писав: "Я думаю, що Українська автокефальна церква головою своїм повинна мати власного патріарха як цілком логічне завершення її ієрархічної архітектоники і еволюції нашої національної думки, нашої національної церковної ідеології"⁴.

Цього ж самого 1919 р., коли в Україні було відновлено Радянську владу і почав діяти декрет про відокремлення церкви від держави, організовуються українські православні парафії, які об'єднуються у Всеукраїнську спілку православних парафій (ВСПП) під керівництвом ВПЦР.

---

¹ Конституційні Акти України 1917–1920. Невідомі конституції. – К., 1992. – С. 107.

² *Петлюра С.* Статті, листи, документи : у 4 т. – Нью-Йорк ; Париж, 1979. – Т. 2. – С. 590.

³ *Лотоцький О.* Сторінки минулого : у 4 ч. – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 4. – С. 84.

⁴ *Петлюра С.* Народе український; Вибрані статті, листи, документи. – Харків, 1992. – С. 146.

Протягом літа 1919 р. майже всю територію України захопили денікінці. Почалися репресії проти автокефальних священнослужителів. Єпископи РПЦ позбавляли їх сану, було заборонено відправляти службу українською мовою.

Після утвердження Радянської влади ВПЦР відновлює свою роботу, шукає шляхи для спільної роботи з єпископами РПЦ, але зустрічає з їхнього боку ворожість. Коли ж єпископи РПЦ заборонили вести богослужіння священникам автокефальних парафій, то ВПЦР на своєму пленумі 5 травня 1920 р. під час нетривалого повернення до Києва Директорії проголосила автокефалію і соборноправність православної церкви на Україні. На цей час припадає зростання популярності ідеї автокефалії, збільшується кількість парафій, розбудовується структура церкви, іде розвиток богословської бази автокефального церковного руху.

Через відсутність власного єпископату ВПЦР скликає Всеукраїнський православний церковний собор, що відбувся 14–30 жовтня 1921 р. у Софії Київській. На соборі були присутні близько 500 представників духовенства і парафіян. Можемо зазначити, що особливістю собору була широка участь у ньому української інтелігенції. Цим підтверджувалася стародавня киевохристиянська традиція активної участі інтелектуальної еліти суспільства в житті народу та його церкви. На соборі виступив академік А. Кримський з проблем української мови і українського єпископату, доповідали композитор П. Козицький і мистецтвознавець Д. Щербаківський, звучали промови професора В. Даниловича, письменника М. Левицького, учителя Г. Стороженка. На соборі були присутні академік С. Єфремов і видатний композитор К. Стеценко, колишній голова уряду УНР В. Чехівський, голова ВПЦР М. Мороз. Було запрошено також усіх православних єпископів на чолі з екзархом Михайлом. Однак останній не лише відмовився від участі в ньому, а й заявив, що всіх священнослужителів, які підуть на собор, буде позбавлено сану.

З огляду на це, перед собором постала проблема способу утворення єпископату. Її розв'язав у своїй доповіді "Церковні

канони і життя" протоієрей В. Липківський. Він запропонував наслідувати приклад з практики світового православ'я, коли, за свідченням одного з отців церкви – Іполита, собор доручав проводити хіротонію обраного ним ієрарха не тільки єпископам, а й пресвітерам. Тому 21 жовтня собор обрав, а 23-го хіротонізував руками всіх присутніх пресвітерів протоієрея Василя Липківського – одного з фундаторів руху за автокефалію церкви в Україні – на першого єпископа УАПЦ і митрополита Київського і всієї України.

Собор затвердив канони УАПЦ. Основні їх положення викладено й проаналізовано у ґрунтовній праці І. Власовського "Нарис історії української православної церкви"². Зокрема, було ухвалено: непохитно тримати православну християнську віру, ствержену на семи вселенських соборах, що її прийняли наші предки за св. Володимира. Історичне значення мала оцінка змін церковного ладу, визначених вселенськими та помісними соборами: вони визначаються доцільними і "єдино можливими" для свого часу. При цьому підкреслювалося, що "вимоги життя церкви" можуть "потребувати їх до вжитку". Єпископсько-самодержавний устрій церкви, який утворився під впливом державно-монархічного ладу, – зазначалося в постанові собору, – треба замінити устроєм церковно-соборноправним, а собор з одних єпископів має бути розширений соборами з представників від усієї православної людності.

Було висунуто ідею про утворення "Всесвітньої єдиної апостольської православної християнської церкви", у якій не має бути ніякого підлягання національної церкви церквам інших народів. Собор засвідчив недійсним і аморальним акт 1686 р. про те, що Українська церква переходить під керівництво Московського патріархату. Також визнано недійсними постанови Московського (1917 р.) та Київського (1918 р.) соборів як таких,

---

¹ *Болотов В.* Лекции по истории древней Церкви. – СПб., 1910. – С. 456–457.

² *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви : в 4 т. – Київ, 1998. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 126–136.

що дбали про закріплення панування єпископату над церквою. Було вирішено щорічно 14 жовтня святкувати урочистим молебнем у всіх парафіях відродження УАПЦ. Устрій церкви проголошувався всенародно-соборноправним. У церковній службі УАПЦ мала вживатися жива українська мова, на яку треба було перекласти богослужбові книги. Собор закликав парафії відновлювати всі органи життя церкви перших віків християнства.

Наприклад, монастирі слід було перетворити на зразок первісних релігійно-трудова громад, які входитимуть, як окремі братства, до тих парафій, у межах яких вони перебувають. Запропоновано змінити старий статут, пристосувавши його до життя у напрямі "освітньо-релігійного трудового вдосконалення", що піде на користь загальноцерковному життю і сприяє його піднесенню.

Собор вказав на необхідність ґрунтовного перегляду церковних служб та обрядів, а також визнав можливим використання на церковних відправах нових творів.

Визначалося, що у справі набуття єпископського сану ченці не повинні мати ніяких привілеїв, і тому походження та шлюбний стан не можуть бути перешкодою для набуття всіх ступенів духовного сану, до єпископського включно. Священикам УАПЦ було дозволено носити цивільний одяг у позаслужбовий час, а також стригтися.

Собор вирішив утворити постійні організації допомоги голодуючим при церковних радах на місцях зі строком діяльності 7–8 місяців (до нового врожаю), а також закликав віруючих брати на своє утримання голодних дітей.

Було також засуджено політичні наклепи з боку єпископату РПЦ проти УАПЦ як такі, що мають метою обороняти позиції старих панівних верств у "визискуванні меншого брата на Україні". Собор надіслав вітання урядові УРСР, у якому висловлював вдячність за прийняття закону про відокремлення церкви від держави, оцінюючи його як гаранта забезпечення свободи совісті в Україні.

Таким чином, собор, проголосивши автокефалію і відновивши історичні особливості українського православ'я, здійснив віковичну мрію українського народу ще з киевохристиянських часів. Зазначаючи це, М. Грушевський писав: "Автокефальний рух самотужки підноситься і переходить у реформу. На місце малоприємних бійок за церкви 1919–1920 рр. прийшла гарна черга на внутрішнє оновлення церкви, наближення її до народної релігії і до раціоналістичної ревізії канонів і практик церковних"¹.

Після собору УАПЦ 1921 р. відбувається активний процес утворення церковних структур насамперед на території сучасних Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Харківської, Хмельницької областей. Серед членів міських парафій були ремісники, дрібні торгівці, представники інтелігенції, робітники.

У цей період організуються богословські курси, гуртки й братства, видається часопис "Церква і життя", ведеться активна місіонерська діяльність у місцях розселення українців як у СРСР, так і за кордоном. Було організовано єпархії УАПЦ в Казахстані. Церква підтримувала зв'язки із зарубіжними церковними організаціями.

Надрукована в часописі "Церква і життя" і розіслана в листопаді 1925 р. до всіх православних церков світу "Історична Записка про минуле життя Української Церкви й відродження її автокефалії" стверджує, що "за три роки відновлення єрархії, дякувати Богові, Українська Церква має вже 30 єпископів і більш 1200 парафій"².

Проте деяких єпископів УАПЦ не влаштувала новопрактикована хіротонія (П. Погорілко і Т. Будловський) і вони вирішили отримати єпископський сан традиційним шляхом, на ґрунті "старої" благодаті, тобто з рук єпископів. П. Погорілко в Москві

---

¹ Історична Записка про минуле життя Української Церкви й відродження її автокефалії // Церква і життя. – К., 1927. – Ч. 2–3. – С. 145.

² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : в 4 т. – Київ, 1998. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 197.

отримав хіротонію з рук обновленського митрополита Антоніна, а Т. Булдовський – з рук патріарших єпископів. Пізніше вони об'єдналися і разом із патріаршим катеринославським єпископом Інокентієм утворили так звану Благодатну українську автокефальну православну церкву. Вона мала власний синод, що розміщувався у Харкові. Наприкінці 1925 р. "погорілкивці" (так ще називали цю церкву) мали майже 100 парафій на Поділлі та стільки ж на Полтавщині.

Проголошення УАПЦ викликало, з одного боку, сильну протидію традиціоналістського напрямку в РПЦ, а з другого – дістало підтримку обновленського крила цієї церкви, що розглядало УАПЦ як споріднену течію. На помісному соборі РПЦ 1923 р., який було підготовлено обновленцями в Москві, було визнано автокефалію української православної церкви.

Обновленський рух дістав поширення і в Україні. Одна з основних груп обновленців – "Жива церква" – розпочала свою діяльність з лютого 1920 р. Вона ставила своєю метою створення умов для богослужіння українською мовою, запровадження нового устрою церкви в дусі первісного християнства. Передбачалося також заснувати школи, курси для підготовки священнослужителів і членів притчу та регентів, фахівців з перекладу релігійної літератури рідною мовою. Обновленці цього напрямку видавали періодику, створювали необхідні товариству підприємства (книгарні, свічкальні, церковні крамниці), широко практикували читання лекцій та рефератів на релігійні теми, влаштовували вистави, концерти.

У жовтні 1923 р. українські обновленці на своєму помісному соборі в Харкові створили незалежну церкву з власним синодом – Українську православну автокефальну церкву (УПАЦ). Очолив її митрополит всієї України Пимен. Другий Всеукраїнський помісний собор УПАЦ (1925 р.) засудив прихильників московського патріарха Тихона за контрреволюційну діяльність. Синод УПАЦ видавав часопис "Український православний богословієць", календарі, іншу літературу. Ця церква приваблювала

---

¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви : в 4 т. – Київ, 1998. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 163.

до себе віруючих лояльним ставленням до влади, демократичними реформами внутрішнього церковного життя (наприклад, правом вільного вибору мови богослужіння), канонічністю своєї ієрархії. Деякі позиції УПАЦ збігалися з релігійною орієнтацією діяльністю УАПЦ. Однак спроби щодо злиття цих церков не увінчалися успіхом. Десь до середини 40-х років УПАЦ самоліквідувалася.

З початку 20-х років, незважаючи на те, що керівництво УАПЦ заявило про своє лояльне ставлення до Радянської влади, схвалювало декрет про відокремлення церкви від держави, розпочинаються переслідування органами НКВС УРСР керівництва УАПЦ, насамперед митрополита В. Липківського і благовісника В. Чехівського. Затримується реєстрація статуту УАПЦ. Виникають серйозні суперечки між державними органами, єпархіями і ВПЦР. Деякі єпархії навіть перестали визнавати ВПЦР.

Наприклад, у 1925 р. група автокефалістів на чолі з Білоцерківським єпископом УАПЦ В. Бржосньовським, протоієреєм К. Янушевським заявляє про розрив із керівництвом УАПЦ і створює самостійну "Діяльну Христову церкву" (ДХЦ). До цієї групи певний час був близький один із фундаторів "Живої церкви", а пізніше голова ВПЦР УАПЦ М. Мороз. Мотивація їхніх розкольницьких дій керівництво УАПЦ пояснювало тим, що їх не було обрано до президії ВПЦР. Ця церква, фактично теж автокефальна, видавала свій часопис "Церковне життя". Вона проіснувала до 1929 р., коли возз'єдналася з УАПЦ.

У 1926 р. про свій вихід з-під впливу ВПЦР заявляє духовенство Тульчинської округи на чолі з єпископом М. Пивоваровим. І хоча у вересні цього самого року на нараді представників УАПЦ було переобрано склад церковного керівництва в центрі на місцях і засуджено деякі дії ВПЦР як "нелояльні", "антирадянського змісту", нормалізації відносин УАПЦ з органами влади не відбулося.

Усі ці проблеми вимагали свого розв'язання. І в жовтні 1927 р. відбувся II Всеукраїнський православний собор УАПЦ. На ньому розглядалося питання щодо сучасного стану релігії взагалі і християнства зокрема (доповідач В. Чехівський), про всесвітню конфедерацію в Лозанні, про старокатолицьку церкву

і можливість налагодження зв'язків з нею тощо. Було також розглянуто звинувачення з боку представників державних органів ВПЦР і зокрема митрополита В. Липківського в контрреволюційності. Останнього звинувачували в тому, що він: 1) у розмовах з колишнім головою ВПЦР Потієнком оцінив стан Радянської влади як такий, що вона зможе втриматись не більш як 2–3 тижні; 2) брав участь у нелегальних зборах; 3) у листі Шелухіна (представника УАПЦ у Західній Європі) до нього викреслив місце, де Шелухін недоброзичливо говорив про Петлюру, цим Липківський начебто визнав себе прибічником петлюрівщини; 4) знав про переговори з тихонівцями, що їх вели представники УАПЦі. Незважаючи на те, що на соборі було доведено безпідставність цих звинувачень, представники адміністративних органів поставили вимогу переобрати митрополита. Під адміністративним тиском собор змушений був відсторонити В. Липківського і обрати митрополитом М. Борецького.

1929 р. розпочалися арешти у справі так званої "Спілки визволення України" (СВУ), за якою розглядали діяльність і деяких діячів УАПЦ. У січні 1930 р. скликається III Всеукраїнський православний церковний собор, який виголосив рішення про саморозпуск УАПЦ. У лютому 1930 р. ВПЦР повідомляє про припинення своєї діяльності. Почалося масове закриття парафій УАПЦ з наліпленням на них зловісних ярликів контрреволюційних націоналістичних релігійних об'єднань. О. Лотоцький зазначає, що саме в цей період "з'явилися в пресі сенсаційні подробиці порозуміння, на яке стали більшовицький уряд та митрополит Сергій у справі відновлення єдиного церковного управління в усіх неросійських республіках, що входять до СРСР. На основі того порозуміння постановлено цілком зліквідувати всі змагання української церкви до незалежності"².

---

¹ Преловська І. Другий Собор Української Автокефальної Православної Церкви // Укра. церковно-історич. журнал. – К., 2002. – № 1(2). – С. 56.

² Лотоцький О. Автокефалія : в 2 т. –К., 1999. – Т. 2. – С. 481.

На західноукраїнських землях, які відійшли до Польщі після Ризької мирної угоди 1921 р., з 1924 р. також діяла автокефальна церква – ПАПЦ (Польська автокефальна православна церква). Керівництво церкви стояло на відверто антикомуністичних, антирадянських позиціях. У 1924 р. ПАПЦ отримала статус автокефалії від Вселенського Патріарха Григорія VII на основі Києво-Руської митрополії. Митрополит В. Липківський спочатку насторожено сприйняв цей акт, але після розгрому УАПЦ поклав справу відродження автокефалії на єпископа польської церкви Полікарпа. Під час другої світової війни ПАПЦ служила плацдармом для відновлення автокефалії в Україні.

У повоєнний період Українська автокефальна православна церква стає катакомбною, а її керівники на чолі з майбутнім патріархом Мстиславом виїжджають за кордон. Православ'я в Україні репрезентує Київський екзархат, що підпорядковується Московській патріархії.

Процеси, пов'язані з розпадом СРСР і демократизацією церковного життя, привели до того, що вікова боротьба за незалежну помісну українську православну церкву відновилася з новою силою. Проте з не меншою силою почав застосовуватися в цьому процесі і "досвід" боротьби певних, зазвичай політичних сил, проти автокефальних прагнень українського православ'я. Саме з цієї причини сьогодні в Україні існує так званий православний вузол, що складається з Української православної церкви (УПЦ) на чолі з митрополитом **Онуфрієм** (у миру Березовський), Української Православної Церкви Київського патріархату (УПЦ КП) на чолі з патріархом **Філаретом** (у миру М. Денисенко), що утворилася в червні 1994 р. після об'єднання з частиною автокефалістів, і Української Автокефальної Православної церкви (УАПЦ) на чолі з митрополитом **Макарієм** (у миру В. Малетич), що не підтримала цього об'єднання церков.

Підкреслимо, що всі ієрархи церков демонстрували свою готовність до розв'язання проблем українського православ'я, з приводу яких на урочистій академії, присвяченій святкуванню 2000-ліття Різдва Христового було сказано: "Держава, не втручаючись у внутрішні, суто церковні справи, сприятиме ... об'єд-

навчим процесам, які могли б (і повинні) привести до утворення єдиної помісної православної церкви".

Тодішній ректор Київської Духовної академії УПЦ М. Забуга стверджував: "Тристороння комісія Української Православної Церкви і двох розколів провела ряд достатньо спокійних засідань. Усі стурбовані тим, що ми маємо. Те, що не нами зроблено – нам переробляти. Ми не можемо висікти кістки Петра I за те, що він домігся перенесення юрисдикції з Константинополя до Москви, ми не можемо висікти кістки гетьмана Івана Мазепи, який брав у цьому безпосередню участь. Нам треба обернути це минуле в нормальне майбутнє"¹. Йому вторив Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет: "Українська Православна Церква Київського Патріархату пропонує ясний, прямий конструктивний шлях об'єднання трьох частин українського православ'я на спеціальному помісному соборі"². Керуючий справами патріархії Української Автокефальної Православної Церкви архієпископ Ігор (Ісиченко) сподівається, що "слова Президента України, промовлені на урочистій академії ... мають великий потенціал"³.

Голова Державного комітету України у справах релігій напередодні 2000-ї річниці християнства, характеризуючи релігійну ситуацію в країні, також констатував, що "з погляду інтересів держави й суспільства об'єднання православних України мало б позитивне значення", але при цьому звертав увагу на те, що "церковні розколи, як свідчить історичний досвід, довготривалі" і тому в сучасних умовах "ітиметься про нейтралізацію їх екстремістського, руйнівного впливу на суспільні процеси, протидію зовнішнім чинникам, які інспірують або гальмують ці розколи, знаходження спільної платформи співробітництва православних в рамках Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, здобуття підтримки з боку національних помісних церков про-

---

¹ Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин // Національна безпека і оборона. – К., 2000. – № 10. – С. 33.

² Там само. – С. 35.

³ Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин // Національна безпека і оборона. – К., 2000. – № 10. – С. 34.

цесу становлення й канонічного оформлення в Україні єдиної Помісної православної церкви"¹.

Отже, тема Української Помісної церкви, рівноправної з іншими і шанованої в усьому православному світі, є актуальною для сучасного етапу розвитку України. Усі розуміють, що наявність національної незалежної церкви означатиме повноту державного суверенітету. Вона стане втіленням заповітної мрії діячів і учасників національно-релігійного руху, розпочатого ще в києвохристиянські часи.

8.4. Українська Греко-Католицька церква

Не менш проблематичними постали в Україні й процеси, пов'язані з існуванням Української Греко-Католицької церкви (УГКЦ), що виникла в результаті Берестейського собору 1596 р. Сучасне ідентифікування діяльності УГКЦ з відродженням духовної самобутності нашого народу потребує знань безпосередньо передсоборних і соборних подій, подальшого буття так званої уніатської церкви, а також перегляду її історичної ролі в розвитку національної самосвідомості й культури.

Як зазначалося, універсальний характер київського християнства передбачав церковну єдність. До того ж різні регіони Київської Русі сповідували християнство як у його кирило-мефодіївській, значною мірою зорієнтованою на Рим, так і в православно-візантійських традиціях. Тому київські князі й митрополити-ієрархи активно контактували як з східними (Константинополь), так і з західними (Рим) християнськими центрами.

Перша спроба союзу (унії) української церкви з західною (католицькою), як вважає відомий церковний історик М. Чуба-тий, була в 1214 р., коли угорський король Андрій II мотивував це перед папою Інокентієм III бажанням Галичини перебувати в єдності з Римською церквою, але із застереженням, щоб

---

¹ *Бондаренко В.* Релігійна ситуація в Україні і перспективи її розвитку // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін. Матеріали міжнар. конференції 15–16 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 22.

"дозволено було зберегти свій (грецький) обряд"¹. Андрій II, вимагаючи в папи королівську корону Галичини для свого п'ятирічного сина, запевняв його, що цього прагнуть вельможі та народ підкореної ним країни, які ніби бажають поєднатися з Римською церквою. Однак мотивація Андрія II унії в листі до папи "щоб взятих таким чином у лещата галичан тримати у вірності своєму королю та в покорі й присязі Римській церкві"² не підтверджувала таке прагнення, і тому навіть обіцянка збереження православного обряду не переконала місцевих жителів. Згаданий автор називає цю унію "історичною ефемеридою", укладеною лише з політичних мотивів, усупереч волі народу, який рішуче виступив проти насилля. Підтвердженням цього стало те, що після появи в Галичі князя Мстислава унія швидко "утратила усіх своїх прибічників"³.

Друга спроба впровадити унію припадає на роки князювання Данила. Данило Романович, організовуючи хрестовий похід європейських держав проти монголо-татарської навали, схилився до думки прийняти пропозицію папи Римського про спільні дії. Папа Інокентій IV буллою від 27 серпня 1247 р. проголосив єднання галицьких князів із римською церквою. Легатом і архієпископом на Русь було призначено Альберта Суєрбера. Близько 1254 р. папа вручає Данилові королівську корону і скіпетр, обіцяючи організувати хрестовий похід проти монголо-татарів. Данило Галицький королівську корону прийняв і коронувався в Дорогичині (на Західному Бугу). Однак відносини Рима з князем Данилом базувалися не на ідеї віросповідної єдності Руської церкви з Римською. Переговори відбувалися з ініціативи Рима. До згоди на унію змушувалася сторона, що зазнавала політичних ускладнень та сподівалася на підтримку з боку римської курії. І не отрима-

---

¹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні : у 2 т. Т. 1 (до 1353 р.) – Рим ; Нью-Йорк, 1965. – С. 5.

² Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1968. – С. 20.

³ Чубатий М. Західна Україна і Рим у XII ст. – Львів, 1917. – С. 17.

вши її, припинила відносини з папою. Отже, і ця ініціатива унії Української церкви з Римською виявилася невдалою.

Також спроби розв'язати суперечності і об'єднати православну та католицьку традиції у християнстві здійснювалися під час Ліонської (1274 р.) і Флорентійської (1439 р.) уній. Ці події не могли не вплинути на долю християнства в Україні. До того ж, як зазначалося, після розпаду Київської Русі під ударами татаромонголів разом із боротьбою проти завойовників прискорилися процеси формування української нації. У них активну участь взяла і церква. У післямонгольську добу канонічна територія Київської митрополії опинилися під владою сусідніх держав. Особливі утиски українська церква постійно терпіла від польської влади. Вихід із кризи деякі ієрархи православ'я в Україні (Михайло Рогоза) убачали у прийнятті чергової унії і скликанні з цього приводу собору.

Собор відбувся у Бресті на початку жовтня 1596 р. Хоч його було скликано, власне, тільки для проголошення унії, на нього поряд із прихильниками папства прибули і його супротивники. Учасники відразу поділилися на два собори. Члени малопредставницького уніатського собору не припускали й думки про можливість проведення спільного собору з численними супротивниками унії.

Уніати відкрили засідання в міській соборній церкві, а православні – у приватному будинку, оскільки Потій як місцевий єпископ наказав зачинити всі церкви в Бресті.

Після відмови у проведенні засідань у міській соборній церкві та триразового запрошення митрополита М. Рогози прибути з єпископами на православний собор видав накази, дані учасниками собору дворянами, міщанами й братствами зі Львова, Владимира, Галича, Скали, Підгайців, Кам'янця-Подільського, Києва, Луцька, Мінська, Вільно та інших міст: позбавити єпископів-відступників кафедр, не допускати укладання унії з Римом на місцевому соборі без відома патріархів та участі всієї Східної церкви й домагатися, щоб православна церква користувалася правами, затвердженими королівською присягою. На підставі цих наказів православний собор засудив проголошення митро-

политом М. Рогозою та його однодумцями унії з Римом, відкинув унію та позбавив усіх їх духовного сану.

Уніатський собор, як зазначалося, у жовтні 1596 р. ратифікував "Статті унії" і проголосив: "... хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри і того пастиря одного, головного, якому самим нашим Спасителям це довірено"¹.

Король Сигізмунд III затвердив ухвали нечисленного уніатського Брестського собору, а супротивників унії назвав злочинцями. Братства було оголошено кримінальними зборищами і піддавалися всіляким утискам. Таким чином утворилася Брестська унія, яку запроваджено було насильницьким шляхом зверху, під моральним і фізичним тиском зовнішніх сил. Польські феодали, напучувані єзуїтами, почали запроваджувати унію жорстокими, насильницькими методами. Розпочалося гоніння на православ'я. У православних забирали церкви, священників кидали до в'язниць. Уніати заволоділи Софійським собором, у Києві і згодом почали його відбудовувати.

Проте якщо сам Брестський собор 1596 р. було здійснено як насильницьку акцію, то в історичній ретроспективі наслідки цього були не тільки негативними. Хоча на Львівському соборі 1946 р., який також можна розглядати як насильницьку акцію радянської влади, його ініціатор протопресвітер доктор Г. Костельник поставив під сумнів позитивні наслідки унії: "За 300 років християнство з малої єврейської секти перетворилося на світову релігію. За той же період протестантизм затвердився на обох півкулях землі як міцна нова хвиля християнства. А Брестська унія?"².

Не можна забувати того, що після виснажливої віковичної боротьби православні з допомогою унії отримали, хоч і куці й хит-

---

¹ Dokumenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590–1600) // Ed. Athanasius G. Welykyj. – Romae, 1970. – P. 38.

² Протопресвітер д-р Костельник Гавриил. Доклад о мотивах воссоединения Греко-Католической церкви с Русской православной церковью // Львов. Церков. Собор : Документы и материалы. 1946–1981. – М. : Изд-во Москов. патриархии, 1982. – С. 79.

кі, але гарантії для свого існування, хай і під назвою "греко-католики". Протягом свого вже 400-літнього періоду існування унія з Римом дала можливість за умов латинізації та полонізації зберегти східний обряд. Це було надзвичайно важливо, адже обряд – це не просто форма віросповідання, а історично складена й освячена традицією органічна єдність віровчення і культури певного народу, це вияв і чинник його духовності.

У будь-якому разі унія викликала пробудження національної свідомості. Чинився внутрішній опір, відбувалося усвідомлення себе як носія ознак, що становлять народ, націю, виникала потреба їх захисту. Вона стала засобом захисту української мови як найважливішої ознаки нації. Зауважимо, що Західна Україна від 1340 р. перебувала в чужомовному агресивному середовищі. Однак саме тут найповніше зберіглася і рідна мова, і національна самосвідомість.

Відразу після унії 1596 р. прихильне до неї духовенство відкривало так звані уніатські школи (згодом парафіяльні) отців василіан, які діяли в Галичині до 1939 р. Такі школи стали осередками української духовності. Унія створила передумови для появи національної інтелігенції. Формальне зрівняння з католицьким духовенством відкривало для греко-католицького духовенства можливість здобувати середню й вищу освіту. Польські, римські, а пізніше австрійські та й власні духовні заклади готували не лише священиків: з них виходила церковна і світська інтелігенція, у тому числі та, яка започаткувала й успішно здійснювала українське національне відродження і державотворення.

Унія 1596 р. створила зрештою українську національну церкву: її ієрархи розуміли, що тільки національний зміст надасть українській церковній інституції самобутності в католицькому і православному світі. Саме тому здійснюване нею національне виховання віруючих стало запорукою існування цієї церкви як продовжувача традицій київського християнства, щоправда, уже під зверхністю римської курії.

Після першого поділу Польщі захід України опинився під владою Австрії. Завдяки політичній розрахункові цісаря, що полягав у прагненні ослабити польський вплив у цьому регіоні

та протиставити йому місцеве населення й духовенство, таким чином створено умови, сприятливі для національного відродження цієї частини українського народу.

Тягар національного відродження впав на плечі саме греко-католицького духовенства, і воно виявилось на рівні вимог часу. Як зазначає М. Гайдукевич, "завдяки церковній еліті, яку сам Іван Франко радив "берегти як сіль землі", зростає благородний вплив провідників греко-католицької церкви, які своєю жертвою працею допомагають народу боротися з неграмотністю, алкоголізмом; відроджують у народі дух національної свідомості та гідності християнина"¹.

Завдяки спільній праці церкви й таких її провідників, як А. Ангелович, І. Могильницький, М. Левицький, І. Снігурський, С. Сембратович, А. Шептицький тощо національна робота продовжувала розвиватися навіть за важких умов чужоземного поневолення. Зокрема, 1783 р. відкривається україномовна греко-католицька Львівська духовна семінарія, яка стає початком і центром національного відродження у Західній Україні. Від 1784 р. починає працювати Львівський університет ("всеучилище"), у якому митрополит А. Ангелович домігся відкриття студій для українців їхньою мовою – з богослов'я та філософії. А 1789 р. тут постає "Руський науковий інститут".

1816 р. перемишльський священник І. Могильницький засновує перше культурно-освітнє товариство під назвою "Товариство галицьких священників греко-католицького обряду". Головним завданням товариства була праця над удосконаленням української мови, видання книжок рідною мовою, передусім шкільних підручників, книжок для народного читання, організація народних шкіл задля підняття культурно-освітнього рівня народу, який на той час перебував у жалюгідному стані. І. Могильницький склав першу граматику нової української мови. Як зазначають сучасні дослідники, "велика віра в Бога дала

---

¹ Гайдукевич М. За єдність церкви і народу // Укр. церковно-істор. журнал. – К., 2002. – № 1(2). – С. 107.

йому глибоку національну свідомість, і він втілював її в життя як найсвятіший заповіт"¹.

Митрополит М. Левицький у цей же час утворив "Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письма і освіти і культури серед вірних на основах християнської релігії" із завданням видавати книжки "мовою простою, уживаною по селах". У 1821 і 1830 рр. М. Левицький видає меморіали "В обороні державного управління і самостійності української мови". Він створює ще дві україномовні організації – "Просвітне товариство священників" та "Інститут для образования дякоучителей". Тоді ж ним надруковано пастирський лист кирилицею і українською мовою.

Не можна не згадати багатогранну і просвітницьку діяльність єпископа І. Снігурського, сучасника і сподвижника І. Могильницького. Здобувши блискучу освіту (певний час був деканом Віденського університету), І. Снігурський протягом усього життя займався просвітницькою діяльністю. На той час видавнича діяльність настільки занепала, що абетки для народних шкіл учителі та учні писали самі, від руки, а церковні книги завозили з Почаївського монастиря. Розуміючи нагальну потребу в організації видавничої діяльності, І. Снігурський у 1829 р. на власні гроші викупив друкарню і домігся дозволу на заснування української друкарні в Перемишлі, де негайно було налагоджено масовий випуск підручників для народних шкіл. І. Снігурський матеріально підтримував і заохочував українських авторів, виплачуючи їм гонорари з власних коштів.

Заходами І. Снігурського при Перемишльській консисторії створено музичну школу, що започаткувала хорову музику в Західній Україні. Єпископ відновив діяльність у Перемишлі братства святителя Миколая, яке допомагало бідним студентам Перемишлянської гімназії й займалося охороною пам'ятників старовини. І. Снігурський розгорнув надзвичайно широку благодійну роботу, у тому числі започаткував фонд допомоги вдо-

---

¹ *Стех Я.* Український Перемишель і його духовні владики // Український церковно-історичний журнал. – К., 2002. – № 1(2). – С. 37.

вам і сиротам. Його заходами в Перемишлі 1845 р. відкрито духовну семінарію, засновано Дяко-учительський інститут.¹

Говорячи про роль греко-католицької церкви у просвіті, духовному збагаченні народу Галичини, нагадаємо, що в її лоні зародилася славна "Руська трійця" на чолі з відомим священиком, поетом і патріотом М. Шашкевичем.

Важко переоцінити внесок священика Греко-Католицької церкви В. Герасимовича у розвиток української культури Західної України, який був ще й письменником, драматургом, етнографом, перекладачем. В. Герасимович збирав народні пісні, вивчав звичаї. Його драма "Мамона" протягом тривалого часу не сходила зі сцени театрів Галичини і за кордоном. З-під його пера вийшли близько 30 художніх творів та наукових досліджень. Діяльність В. Герасимовича високо цінували І. Франко, В. Шухевич, М. Грушевський, А. Шептицький.

Цей релігійно-національний рух відіграв особливу роль під час "весни народів" 1848 р. Саме духовенство створило Головну Руську Раду, яку очолив єпископ згодом митрополит, професор Львівського університету Г. Яхимович. Головна Руська Рада видавала друкований україномовний орган "Зоря Галицька".

Головна Руська Рада, що була першою політичною організацією у Галичині, ставила перед урядом у Відні вимоги політичного, культурного й соціального характеру: поділ Галичини на Східну (українську) і Західну (польську); скликання у Львові крайового сейму; створення народних шкіл з українською мовою викладання; впровадження української мови в гімназіях Східної Галичини як окремого предмета; доступ української мови до державних установ. Австрійський уряд задовольнив ці вимоги, крім однієї – Галичина так і залишилася неподіленою. Найбільшим досягненням Руської Ради є створення українських шкіл під наглядом консисторій у 12 округах Галичини.

Після 1848 р. посилилась конкретика польського шовінізму. Вона була настільки ефективною, що здобутки українського

---

¹ *Стех Я.* Український Перемишель і його духовні владика // Український церковно-історичний журнал. – К., 2002. – № 1(2). – С. 37.

національного відродження, здавалося, зведуться на ніщо. Головним об'єктом репресій стала Греко-Католицька церква. Духовні заклади, школи, гімназії, товариство "Просвіта", науково-літературне товариство "Галицько-Руська Матица", товариство ім. Т. Г. Шевченка, кооперативний та жіночий рухи – усе це, породжене багаторічними зусиллями греко-католицького духовенства, продукувало власну українську інтелігенцію, підводило економічну базу під національний рух, несло просвіту й культуру в широкі маси, виводило національні змагання далеко за межі церковного життя. Проте безслідно для Греко-Католицької церкви польська конкретика не минула: наприкінці XIX ст., за митрополита С. Сембратовича, церква переживає справжню кризу. Здолати цю кризу, вивести церкву на рівень нових завдань, зробити її фактом уже не тільки національного відродження, а й національного державотворення, витворити з неї цілком національне, українське релігійне об'єднання судилося митрополитові А. Шептицькому.

У радянських джерелах ця постать спотворена до невпізнання, але це інша тема. Ми ж проаналізуємо його вплив на розвиток національної культури західної гілки народу України. Як зазначають сучасні дослідники, "серед діячів української Церкви маємо виняткову кількість видатних особливостей, котріне лише присвятили себе служінню Богові, але й зуміли піднести такі "світські" галузі нашого буття, як наука, освіта, культура. У XIX – на початку XX ст. у Галичині саме священники розбудили в українському народі свідомість своєї нації, заклали такі важливі суспільні інституції, як школи, театри, наукові осередки – аналогів цього феномену немає в жодній іншій країні Європи. На цьому загальному тлі найважливіше місце належить митрополитові Андрію Шептицькому"¹.

Уже сама його поява в лоні Греко-Католицької церкви була сенсацією, а жертвність його кроку – безсумнівною (титул, становище, кар'єру, маєток – гнаній "хлопській церкві"). Особливо приголомшливим було не стільки те, що з римо-католика він став греко-католиком, стільки те, що з поляка він став украї-

---

¹ *Кияновська Л.* Пам'яті митрополита Андрея Шептицького // *Богословія.* – Львів, 1999. – Т. 63. – С. 229.

нцем. Це стало важливим чинником піднесення національної свідомості галичан. Культурно-просвітницька діяльність А. Шептицького була скерована на піднесенні моралі й духовності народу до того рівня, на якому з'являється свідомо і масова готовність до практичної роботи у справі національного державного будівництва. А. Шептицький займався широкою меценатською діяльністю, надавав матеріальну допомогу окремим митцям, здібній молоді, провадив виховну роботу через школи, спортивні та просвітні товариства, газети, часописи, масові заходи з обов'язковим поєднанням двох початків – національного й релігійного. Ось тільки деякі з тих заходів, які були ним здійснені: засновник часописів "Місіонер", "Наш приятель", духовної семінарії у Станіславі, першої української дівочої гімназії василіанок; віддав власний маєток в Миловані для літнього відпочинку дітей з бідних родин; там же заснував господарчу рільничу школу, народну "лічницю" безкоштовної медичної допомоги, український музей тощо.

Релігійно-філософські праці А. Шептицького стали породженням тієї духовної традиції, що сягала тисячі років, до часів київського християнства. Сутність їхніх ідей, що "людська думка, людська воля, розум і чеснота – це вартості такі, що не можна з ними порівняти ані золота, ані срібла, ані ніякого земного добра... У духовному світі, до якого належить наш розум і наша воля, наш дух, інші виміри: тут мірою всього є правда, є добро, є справедливість"¹.

У дванадцяти листах А. Шептицького до матері знаходимо релігійно-філософські погляди автора в контексті національної традиції. У них віддано перевагу почуттям, а основу їхнього змісту становить почуття любові, себто одна з найкращих емоцій, "філософія серця".

Діяльність митрополита А. Шептицького на релігійному ґрунті, а також суспільно-політичні змагання за українське національне відродження і духовну єдність народу базувалися саме на такій методологічній zasadі. Вона надавала віру А. Шептиць-

---

¹ Шептицький А. (митрополит). Твори (морально-пасторальні). – Львів, 1994. – С. 367.

кому в те, що "...зболіле, прибите горем, обкипіле кров'ю серце народу-страждальця заб'ється живіше"¹.

Діяльність митрополита А. Шептицького та інших ієрархів Греко-Католицької церкви є свідченням подвижницької ролі УГКЦ у житті українського народу Галичини. Це були не винятки, а принцип у діяльності УГКЦ. Проте після 1946 р. тільки 1990 р. чимало греко-католицьких релігійних громад у західних областях України відновили свою діяльність і були зареєстровані органами влади. Греко-католиків, які мешкали у межах України, очолив *архієпископ Володимир* (Стернюк). У 1991 р. до Львова на постійне місце проживання вернувся керівник епархій УГКЦ за кордоном *Мирослав кардинал Любачівський*. Нині главою церкви є *Верховний архієпископ Святослав* (Шевчук). УГКЦ оформилася як одна з українських церков, яка має власну ієрархію, громади переважно в західних областях України. Вважаючи себе співпадкоємницею Володимирового хрещення, УГКЦ обґрунтовує саме цим перенесення резиденції до Києва. У Зверненні з цього приводу *Блаженіший Любомир, кардинал Гузар*, також один з лідерів церкви, наголошував, що УГКЦ як "частина київського кореня" тепер має можливість "повернути осередок нашої Церкви до столичного Києва, місця її народження, звідки силою жорстоких обставин вона була видалена"².

У сучасних умовах УГКЦ не залишається осторонь державних проблем, виразно та недвозначно формулює своє ставлення до найбільш злободенних питань, у тому числі щодо єдності церков. Кардинал Гузар вважає: "Ініціативи щодо об'єднання Церкви є виразно в інтересі Держави, і тому зацікавлення ними з боку державних чи політичних чинників є цілком зрозуміле і виправдане. Однак увесь загал, включно з посадовими особами, мусить розуміти, що релігійне об'єд-

---

¹ *Шептицький А.* (митрополит). Як будувати рідну хату? – Львів, 1999. – С. 38.

² Звернення з приводу спорудження храму Української Греко-Католицької церкви в Києві // Бюлетень Агенції реліг. інформації. – Львів, 2002. – № 1. – С. 5.

нання може бути здійснюване виключно добровільно і на підставі релігійних переконань та рішень"¹.

Отже, розглянувши роль киевохристиянської спадщини в розвитку православ'я та уніатства від помонгольської доби і до наших часів, зазначимо, що християнство в Україні мало свою специфіку. Воно значною мірою наповнювало особливості свого віровчення культу обставинами з народного життя, демократичними традиціями українського етносу, євангельсько-соборною специфікою його ментальності. Геополітичне розташування України на межі Заходу і Сходу, постійний духовно-політичний тиск амбіційних сусідів спричинилися до формування двох національних християнських релігій – українського православ'я та греко-католицизму. До єдності, спираючись на київське християнство, намагалися привести конфесійно розподілену націю видатні митрополити: Й. В. Рутський та П. Могила, а в нашому столітті митрополити А. Шептицький та Іларіон (Огнієнко). Однак ця проблема мала перманентний успіх і тому копіткою роботою розбудження нації кожна з цих церков займалася самостійно. В умовах сьогоденної незалежної демократичної України є всі чинники щодо реалізації ідеї "українського екуменізму", для поступового утворення соборної християнської церкви.

Отже, розглянуті історія і сучасність релігійних об'єднань в Україні дають можливість дійти висновку щодо їх багатоконфесійності. І тому нині, в умовах незалежної, демократичної держави з'явилися сприятливі можливості для дієвого екуменізму різних церков і релігійних об'єднань. Мета його в Україні полягає в тому, щоб на засадах релігійної моралі, утвердження соборності українських земель сприяти українській громадськості в активній участі в розбудові економічного, політичного і духовного процвітання українського народу, відкинувши міжконфесійні чвари, релігійну нетерпимість до представників інших релігій або індиферентних до релігії людей.

---

¹ Церква і суспільство в Україні: проблеми взаємовідносин // Нац. безпека і оборона. – № 10. – С. 36.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Апостол Андрій Первозваний – перший християнський місіонер.
2. Християнізація Північного Причорномор'я.
3. Язичництво давніх слов'ян.
4. Аскольдове хрещення Київської Русі.
5. Кирило-мефодіївська традиція у формуванні слов'янського християнства.
6. Світоглядний зміст пантеону богів князя Володимира.
7. Культ святого Климента в Київській Русі.
8. Особливості київського християнства.
9. Києвохристиянська спадщина в формуванні українського православ'я.
10. Православні конфесії в сучасній Україні.
11. Релігійно-культурний феномен Української Греко-Католицької церкви.
12. Протестантизм в Україні.

Рекомендована література:

Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі / М. Ю. Браичевський. – К., 1989.

Велесова книга: Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу : у 4 кн. – К., 1995. – Кн. 1–4.

Григулевич І. Р. Пророки "новой истины" / І. Р. Григулевич. – М., 1983.

Губаржевський І. Основи українського православ'я / І. Губаржевський. – Чикаго, 1970.

Дорошенко Д. Короткий нарис історії християнської церкви / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1970.

Запровадження християнства на Русі. – К., 1988.

Зубарь В. М. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси / В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко. – К., 1988.

Ларіон, митрополит (проф. Іван Огієнко). Українська церква: нариси з історії української церкви : у 2 т.. – Вінніпег, 1982.

Ісаїв П. Звідки Русь–Україна прийняла християнство? / П. Ісаїв – Філадельфія, 1992.

Історія православної церкви в Україні : зб. наук. праць. – К., 1997.

Історія релігії в Україні : навчальний посібник / за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999.

- Історія релігій в Україні : у 10 т. – К., 1997. – Т. 2.
- Історія християнської церкви на Україні (релігієзнавчий довідковий нарис). – К., 1992.
- Коструба Т.* Нариси з історії церкви України X–XIII століття / Т. Коструба. – Торонто, 1955.
- Липківський В.* Відродження церкви в Україні. 1917–1930 / В. Литківський. – Торонто, 1972.
- Огієнко І. І.* Українська церква / І. І. Огієнко. – К., 1993.
- Павленко Ю. В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю. В. Павленко. – К., 1994.
- Плічковський Н.* Нарис історії української православної церкви / Н. Плічковський. – Сідней, 1985–1988.
- Поспеловський Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М., 1995.
- Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.
- Українська церква між Сходом і Заходом. – К., 1996.
- Харшин М. В.* Історія підпорядкування Української Православної церкви Московському патріархату / М. В. Харишин. – К., 1995.
- Харьковеценко Є. А.* Софійність Київського християнства / Є. А. Харьковеценко. – К. : Наук. думка, 2003.
- Чубатий М.* Історія християнства на Руси-Україні / М. Чубатий. – Рим, 1965. – Т. 1.
- Шуба О.* Релігія в етнонаціональному розвитку України / О. Шуба. – К., 1999.

Розділ 9

КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ І ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ

Являючи собою форму суспільної свідомості і широко розгалужену громадську організацію, релігія тісно пов'язана з правом. Цей зв'язок існує як на рівні релігійних і правових нормативних систем, так і на рівні формування загальнодержавної волі та її закріплення в системі законодавства, що регулює діяльність церкви (релігійних організацій) у суспільстві. Така тема є предметом не тільки релігієзнавчого, а й юридичного аналізу. Вона набуває подальшої актуалізації за умов демократизації суспільно-політичного процесу в Україні, пов'язана з практичними питаннями встановлення міжрелігійної злагоди, толерантних взаємин між сакральними і секулярними видами духовної культури, паритетності між релігійними і вільнодумними ідеями. Тому пропонуються до розгляду такі питання:

1. Поняття свободи совісті як конституційно-правової категорії;
2. Особливості українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації;
3. Правові акти про свободу віросповідання (витяги);
4. Релігія і церква в Україні (статистичні матеріали).

9.1. Поняття свободи совісті як конституційно-правової категорії

У сучасному суспільствознавстві, релігієзнавчій та юридичній літературі досить актуальною є проблема свободи совісті, яка має теоретичний і практичний аспекти. Зміст категорії "свобода совісті" – це право громадян сповідати будь-яку релігію або не сповідати жодної, відправляти релігійні культу або додержуватися гуманістичного світогляду. Свобода совісті є одним

із конкретних проявів свободи людини в суспільстві. Вона виступає важливим світоглядним, етичним та правовим принципом. У цьому значенні свобода совісті є однією із загальнолюдських соціальних і духовних цінностей. За висловом *Євгена Трубецького* (1863–1920 рр.), вона "є найбільш цінною з усіх свобод".

Її ядром треба вважати совість. Совість – це вираження моральної самосвідомості особи, її моральна самооцінка. За цими критеріями совість характеризується й інтелектуальними та емоційно-психологічними моментами. Індивідуалізований характер совісті полягає в тому, що вона охоплює індивідуалізовані, суб'єктизовані, включені до мотиваційної і емоційно-вольової структури особи вимоги щодо її поведінки з боку суспільства, класу, певної соціальної спільноти.

Совість виховується і формується суспільством передусім через вплив безпосереднього соціального середовища, у якому перебуває індивід. Чинники соціуму формують людину як моральну істоту. Отже, відбувається первинна соціалізація особи, тобто людина сприймає й засвоює соціальні норми, правила поведінки, необхідну інформацію для реалізації усіх життєвих потреб.

Кожна людина, володіючи ознаками право- і дієздатності, є суб'єктом права, своїми діями може набувати статусу фізичної чи юридичної особи. Тому індивід завжди перебуває у певних правовідносинах з іншими членами суспільства (фізичними та юридичними особами). Між державою і громадянином створюються змістовні відносини, юридичним боком яких виступають правові відносини між ними. У демократичному суспільстві держава є офіційним представником інтересів громадянського суспільства, охороняє і забезпечує права громадян. Це її прямиий конституційний обов'язок. Держава через механізм примусового впливу, систему правовиховної роботи, організаційні заходи надає особі певного правового статусу, тобто виражає у законах те соціальне становище, яке має особа в громадянському суспільстві й державі, закріплює сукупність правових засобів, що забезпечують громадянам реалізацію їхніх прав і свобод.

Основний зміст правового статусу особи – це її права та правові гарантії, її обов'язки й відповідальність за їх виконання. Тому свобода совісті як соціальна цінність доповнюється її юридичною характеристикою. Свободу совісті слід розглядати і як правове явище в контексті всіх інших прав і свобод, що входять до правового статусу особи.

Звідси випливає визначення свободи совісті в ширшому значенні – свобода переконань, тобто право людини обирати, відстоювати власні переконання і здійснювати їх. Однак за певних історичних часів принцип свободи совісті мав різні форми вираження.

У первісному суспільстві фактично вже існувала свобода совісті, оскільки суспільство без класів і держави регламентувало ставлення членів громади до первісної релігії лише моральними нормами, що добровільно визнавалися всіма членами. У робочасницькому суспільстві, особливо за існування деспотії, релігія перетворюється на форму суспільної свідомості і несе класове правове навантаження. Принцип свободи совісті набуває певних обмежень і тому починає заявляти себе традиціями вільнодумства (Демокрит, Епікур, Лукрецій).

В епоху середньовіччя панував релігійний світогляд; сповідання певної релігії фактично вважалося обов'язковим. За цих умов принцип свободи совісті не виступав як право вільно виражати своє ставлення до релігії. У такому значенні його проголосили у XVI–XVIII ст. ідеологи буржуазії, які боролися з феодальним абсолютизмом і офіційною церковною владою. Одними з перших захисників свободи совісті виступили відомі філософи й учені М. Монтень, П. Бейль, Б. Спіноза, Ф. Вольтер. Французькі просвітителі Ж. Мельє, П. Гольбах, Д. Дідро, К.-А. Гельвецій, Ж.-О. Ламетрі сформували атеїстичний напрям – радикальний варіант свободи совісті.

У західному суспільстві свобода совісті трактується як право вільного вибору того чи іншого віросповідання, а також гуманістичного світогляду.

У колишніх соціалістичних країнах свобода совісті мала деформований характер. Роль релігії та церковних організацій

у суспільному житті вкрай припинувалася, водночас атеїстично-просвітницька діяльність фактично перетворилася назасіб контролю тоталітарної держави свідомості громадян. "Атеїзація" державної політики призводила до численних порушень прав людини, насамперед у галузі дотримання принципу свободи совісті.

В умовах переходу до правової держави розгортається досить повна дія принципу свободи совісті. Вона отримує свій чіткий законодавчий статус, захищає невід'ємні права людини як від надмірної клерикалізації, так і від односторонньої атеїзації.

Отже, свобода совісті тісно пов'язана зі становищем релігії і церкви в суспільстві, співвідношенням релігійних чинників з державою та її політичними інституціями. Тому цікавим є те, як у стратегічному і практичному планах вирішується це питання у різних політичних регіонах.

Тісне поєднання офіційної релігії та державного апарату породжує різні варіації клерикальної держави. В одних країнах (Саудівська Аравія, Пакистан) клерикальний вплив поширюється на різні сфери суспільного буття. Наприклад, у Саудівській Аравії державною релігією є іслам ваххабітського типу (засновником вважається релігійний реформатор Мухаммед ібн Абд аль-Ваххаб, який жив у XVIII ст.), щодо атеїзму, то він заборонений і переслідується за законом. Мусульмани зобов'язані виконувати всі приписи Корану, судова влада здійснюється шариатськими судами. У цьому регіоні поширене мусульманське право, яке підкоряє світську владу релігійній владі.

Інший варіант клерикальної держави створено в Ізраїлі. Державною релігією є ортодоксальний іудаїзм, який змішується із сіоністською ідеологією. Ізраїльське громадянство надається тільки євреям, а євреями, згідно із законом від 10 березня 1970 р., визнаються особи, що народилися від матері єврейської національності і сповідають іудаїзм або навернені в іудейську релігію. Раввінат Ізраїлю має великі повноваження у галузі політики, управління державою, регулюванні сімейно-шлюбних відносин. Останні розглядаються судами за біблійно-талмудистськими принципами.

В інших країнах здебільшого формально декларується свобода віросповідання, але водночас існують привілейовані релігії й релігійні течії: в арабських країнах це іслам; у латиноамериканських і західноєвропейських – католицизм; у Греції і Росії – православ'я. Визнання особливого становища тієї чи іншої церкви зафіксовано у конституціях 42 держав; законодавство 32 країн обумовлює, що вищі пости в державі можна обіймати після прийняття релігійної присяги; у 22 країнах, згідно з конституціями, пост глави держави можуть обіймати тільки особи, що належать до офіційної церкви. Отже, в означених країнах механізми конституційного закріплення і правового регулювання принципу свободи совісті не відповідають дійсності.

Існують країни, у яких офіційної державної релігії не існує. Наприклад, у США панівної релігії взагалі не було, а у Франції й Туреччині церква свого часу була відокремлена від держави. Відповідним організаціям надається можливість брати участь в політичному житті. Таким чином, за своєю суттю свобода совісті тут означає право людини обирати будь-яке віросповідання або право не сповідувати жодної релігії. Такі права розглядаються невід'ємними особистими громадянськими свободами в конституціях цих країн.

Ще за часів буржуазних революцій, як уже зазначалося, у Європі виник широкий ідейний рух – вільнодумство, який поставив перед собою завдання боротися проти духовного диктату церкви, за свободу совісті. У наш час у західних країнах діють товариства вільнодумців, що об'єднують атеїстично і антиклерикально зорієнтованих людей. Ці товариства входять до Всесвітнього союзу вільнодумців. У 1981 р. у Лозанні (Швейцарія) відбувся 39-й конгрес Всесвітнього союзу вільнодумців, у роботі якого взяли участь представники національних організацій вільнодумців Австрії, Бельгії, Індії, Італії, США, Швейцарії, Швеції, Фінляндії, ФРН. Конгрес розглянув проблему "Вільнодумство і молодь: за майбутнє без догм". У своїх виступах делегати закликали розповсюджувати матеріалістичні ідеї, боротися за всебічний духовний розвиток людини.

У зв'язку із цим треба зважати на дві протилежні тенденції, у контексті яких свобода совісті набуває рис певних ідеологічних орієнтацій – клерикалізму й атеїзму.

Предметом нашого розгляду в цьому розділі є один з аспектів свободи совісті – її конституційно-правовий зміст. У цьому значенні свобода совісті вивчається як сукупність правових норм і реальних гарантій, що регулюють та визначають розвиток пов'язаних з релігією суспільних відносин, тобто свобода совісті є правовою категорією.

Згідно з Конституцією України свобода совісті – це право на свободу світогляду і віросповідання, свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Це конституційне визначення є основним змістовим елементом інституту свободи совісті, виступає її найвищою юридичною силою. Вона надає рівні можливості щодо реалізації власних духовних потреб і віруючим, і невіруючим.

Стаття 35 Конституції України закріплює відокремлення церкви від держави. На її важливість указують такі обставини: по-перше, ця стаття є вирішальною передумовою для досягнення юридичної рівності в релігійній сфері, усунення дискримінацій щодо віруючих або невіруючих; по-друге, усунення релігії зі сфери державно-правового життя звільнило церкву від виконання невластивих їй функцій.

Поряд зі ст. 35 правовий інститут свободи совісті охоплює конституційні норми: 1) рівність громадян перед законом незалежно від їхнього ставлення до релігії, їхні рівні права в економічному, політичному, соціальному й культурному житті; 2) використання громадянами прав і свобод не має перешкоджати інтересам суспільства й держави, правам інших громадян; 3) здійснення прав та свобод невід'ємне від виконання громадянами своїх обов'язків.

Таким чином, категорія "свобода совісті" має багато аспектів розгляду. У цьому розділі акцентується увага насамперед на конституційно-правовому змісті принципу свободи совісті, тобто мається на увазі сукупність правових норм і реальних гарантій, що регулюють та визначають розвиток пов'язаних з релігією суспільних відносин.

Перша частина цього визначення розкриває межі рівної свободи як для віруючих, так і для невіруючих. Друга частина розкриває свободу совісті як право діяти відповідно до релігійних або вільних переконань, тобто обґрунтовує здатність (право- і діє-) бути суб'єктом суспільних відносин, що регулюються державою.

У сукупності юридичних норм, що становлять інститут свободи совісті, особливого значення набуває конституційна заборона підбурювання, ворожнечі й ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями. Така норма покликана сприяти формуванню нормальних відносин між представниками різних конфесій, віруючими і невіруючими.

Ці конституційні положення поєднуються із законодавством про релігійні культу і створюють єдиний комплекс правового регулювання та важливих гарантій здійснення свободи совісті. Соціальним фундаментом будь-якої свободи, у тому числі свободи совісті, виступає економічна і політична природа суспільства, наявність широких демократичних процесів у ньому. У зв'язку з цим розглянемо конституційні та законодавчі гарантії здійснення свободи совісті в нашій країні.

9.2. Особливості українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації

Відокремлення церкви від держави не означає, що закони, де втілено загальнодержавну волю і волю інших політичних суб'єктів, взагалі не регулюють відносини між церковними організаціями і державними органами. Таке формулювання питання не відповідало б соціальній природі релігійно-церковного комплексу. Релігія є складовою частиною суспільства. Релігійні відносини виступають змістовним елементом неполітичних стосунків у громадянському суспільстві, тому держава зобов'язана захищати й надійно регулювати такі відносини. Оскільки суспільство складається з релігійних і нерелігійних груп населення, тому держава через законодавство також регулює відносини між цими категоріями громадян.

При цьому на перше місце виступає надання з боку держави можливості сповідувати будь-яку релігію за умов, що відправлення певного релігійного культу не порушує законів, не посягає на права інших громадян і не шкодить здоров'ю людей. Законодавче регулювання релігійних відносин існує практично в усіх країнах. Наприклад, у ст. 14 Конституції Бельгії підкреслюється, що свобода віросповідання і відправлення культу гарантується за умов припинення правопорушень, здійснюється під час реалізації цих свобод. Конституція Японії визнає свободу віросповідання тільки в межах, сумісних із суспільним спокоєм і порядком, а також з обов'язками підлеглих (ст. 28). У Конституції Швейцарії зазначається, що здійснення цивільних і політичних прав не може бути обмежене приписами або умовами церковного чи релігійного характеру. Релігійні переконання не звільняють від виконання цивільних обов'язків: "Вільне відправлення релігійних обрядів забезпечене, оскільки не порушуються вимоги суспільного порядку і добрих звичаїв" (ст. 49–50). Католицька церква на своєму останньому соборі у Ватикані ухвалила декларацію про релігійну свободу, де зазначається, що релігійні організації і віруючі зобов'язані виконувати вимоги світської влади, не порушувати суспільний порядок і що громадянське суспільство має право захищатися від зловживань, які можуть існувати під гаслами релігійної свободи.

У нашій країні законодавчо закріплюються такі умови для здійснення свободи совісті:

1. Політико-правові – в обмеженні можливостей церкви втручатися у державні справи церква відокремлюється від держави; здійснюється певна секуляризація державно-правових відносин та народної освіти; юридично забезпечується право сповідати будь-яку релігію або не сповідати жодної, відправляти релігійні культу чи вести гуманістичну пропаганду.

2. Ідеологічні – у доступності масам освіти, науки, культури; у забезпеченні права особи на всебічний розвиток.

Глава Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" розглядає характер взаємовідносин особи й суспільства, громадянина і держави.

В українській державі свобода совісті є конституційним принципом, нормою державного права: кожному громадянину надано право й забезпечена можливість вільно визначати своє ставлення до релігії, тобто сповідати будь-яку релігію чи бути вільномислячим. Свобода совісті оберігається цивільним, кримінальним, адміністративним та сімейним правом; питання щодо забезпечення свободи совісті є в законах про працю, народну освіту, інших законодавчих актах.

Зазначимо, що як поняття, котре виражає специфічне стосовно релігії та вільнодумства явище соціально-політичного життя, свобода совісті має різні форми вияву. По-перше, ідеологічно-концептуальна свобода совісті – це судження, сформульоване ідеологами того чи іншого класу, антиклерикального руху, окремих вільнодумців чи організації атеїстів, а також теологів і служителів церкви. По-друге, програмно-політична свобода совісті – складовий елемент програм політичних партій, їхнє гасло в боротьбі за владу. По-третє, конституційно-правовий принцип свободи совісті – це положення й норми, зафіксовані у Конституції. Ці форми поняття "свобода совісті", його елементи, структури за конкретних умов наповнюються різним, іноді навіть протилежним змістом.

У суспільстві здійснено секуляризацію державно-правових відносин: у галузі освіти, трудових відносин, соціального забезпечення регулятивно-санкціонуюча роль релігії та церкви повністю усунута. Ці й багато інших сфер соціального життя повністю перебувають у віданні держави і правотворчих суспільних організацій.

Держава формулює обсяг прав та обов'язків будь-яких організацій, у тому числі релігійних, визначаючи їхні функції. Як бачимо, релігійні організації не виключено зі сфери дії державних законів.

Релігія визнається особистою справою в тому разі й у тій мірі, якщо вона не завдає шкоди інтересам держави і суспільства. Забезпечуючи свободу совісті, держава дозволяє діяльність релігійних організацій за умов, що вони додержуються чинного законодавства, відправлення культів не призводить до порушення громадського порядку і не супроводжується посяганнями на права віруючих.

Реалізація права віруючих на відправлення релігійних культів забезпечується спеціальними законами й контролем неухильного додержання їх з боку держави та її органів, зокрема Державного Комітету України з питань релігій, його уповноважених при місцевих радах народних депутатів.

У нашій країні діє Закон "Про свободу совісті та релігійні організації" від 23 квітня 1991 р. із деякими доповненнями й внесеннями. Цей закон та інші законодавчі акти, видані відповідно до нього, становлять законодавство України про свободу совісті й релігійні організації.

Для розуміння справжнього прогресу у справі вдосконалення законодавства про свободу совісті спочатку зафіксуємо низку істотних суспільних моментів, що мали значний вплив на цей процес. Насамперед звернемо увагу на те, що перші радянські декрети та конституції декларували, проголошували демократичний характер гарантій свободи совісті. Однак на практиці це гальмувалося так званим законодавством про релігійні культу. Якщо позитивні боки забезпечення свободи совісті схвалювалися віруючими і невіруючими, то сталінські та інші державно-партійні – адміністративно-репресивні закони й інструкції викликали критику, глибоке обурення і протест світової громадськості.

Тому радянське керівництво під час перебудови змушене було пообіцяти людству, що буде створено нове законодавство, яке гарантуватиме свободу совісті. Взяті зобов'язання виконали. Проблема свободи совісті широко, усенародно обговорювалася в дусі гласності, нового політичного мислення і філософії миру, що вимагало орієнтуватися на загальнолюдські пріоритети.

В Україні цей процес продовжився, що потребувало копійкою і глибокої науково-дослідної обробки всіх раціональних пропозицій, які відповідали б сучасному процесові демократизації і формуванню громадянського суспільства, правової держави.

Громадська й наукова думка, позиція політичних та релігійних кіл здебільшого сходилися на тому, щоб новий закон став загальнодержавним актом і відобразив відповідні актуальні суспільно-значущі вимоги: найповніше використання наукових

принципів у сфері нових підходів для налагодження державно-церковних, суспільно-релігійних та міжособистісних відносин; регламентування насамперед нерелігійних функцій церковних організацій та їхнього активу; досконалішу правову оцінку життєдіяльності сучасних віруючих і невіруючих, а також чітке визначення суспільного статусу їхніх організацій; створення нової форми контролю дотримання законодавства про свободу совісті та повна відкритість і доступність цього законодавства; урахування підвищеної зацікавленості широких кіл громадськості щодо співіснування в суспільстві двох природних процесів сучасної духовної культури – сакралізації і секуляризації.

Треба було зважити й на інші конструктивні положення: неухильно дотримуватися конституційних гарантій свободи совісті й не допускати її обмеження; засуджувати спроби використання релігії (й атеїзму) проти інтересів суспільства та особистості; не можна усувати церкву, яка виконує виключно релігійні функції, від тих складних проблем, що хвилюють паству, суспільство й людство; заборонити застосовувати адміністративний тиск для нав'язування матеріалістичних поглядів; регламентувати права на свободу висловлювання і поширення релігійних та вільнодумних поглядів; передбачити гарантії, які виключали би будь-які форми переслідування за релігійні переконання і які запобігали б ображанню почуттів віруючих і невіруючих.

Ще один важливий факт впливав на законотворчий процес – запозичення досвіду регламентації релігійної свободи, зафіксованого в міжнародних правових актах, що допомогло розробити закон, у якому відбулася еволюція поглядів на свободу совісті як фундаментальну загальнолюдську цінність.

Ґрунтовне обговорення і досить тривала підготовка дали змогу прийняти Закон "Про свободу совісті та релігійні організації". На конкретне втілення закону в життя подіяв також Акт проголошення незалежності України.

У постанові про порядок введення в дію закону про свободу совісті український парламент звернувся до всіх партій, рухів, громадських об'єднань, рекомендуючи їм привести свої

статути (положення) і програмні документи у відповідність до закону. Політика партій, масових рухів, громадських організацій має базуватися на нових принципах ставлення до юридичного, майнового, фінансового становища релігійних організацій, соціальної, культурно-освітньої активності церкви та її взаємин з усіма щаблями державної влади й громадсько-політичними колами. Адаже оновлення громадянських прав та свобод віруючих і невіруючих, зміцнення юридичних і матеріальних гарантій свободи совісті позитивно позначаються на активізації людського фактора в демократизації і гуманізації українського суспільства. Крім того, складається сприятлива атмосфера для налагодження суспільного діалогу із церквою та віруючими в ім'я союзу, єдності різносвітоглядних груп трудящих; запровадження міжрелігійного миру – плюралізму рівноправних віросповідань; толерантних взаємин між протилежними, але сакральними й секулярними видами духовної культури, між солідарними віруючими та невіруючими.

Тепер перейдемо до характеристики тексту нового закону, що має 32 статті, розміщені у шести розділах, виокремлюючи найбільш помітні положення за їх новизною та змістом.

До першого розділу "Загальні положення" увійшли шість статей, які стосуються прав громадян на свободу вибору релігії і на свободу від релігії, якими визначено завдання закону, наголошено на суверенності законодавства України, обґрунтовано право на свободу совісті, рівноправність громадян, окреслено принципи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Перший розділ можна вважати основоположним. Навколо його правових норм, принципів ще точитиметься полеміка теоретиків і практиків, особливо серед законотворців, які застосовуватимуть їх до національних або регіональних умов життя певних груп населення.

Центральною є ст. 3, у якій визначається поняття гарантованої для кожного громадянина свободи совісті: "Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноосібно чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відпра-

вляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання". Таке розширене розуміння паритетності релігії і атеїзму, сакрального й секулярного спричинило до внесення змін та доповнень до ст. 50 попередньої Конституції країни. Парламентарі в червні 1991 р. замість однобічного "або вести атеїстичну пропаганду" записали більш прийнятну тезу – "висловлювати релігійні або атеїстичні погляди". Наближаються до міжнародних правових стандартів і відповідні положення "Декларації прав і свобод людини" про забезпечення ідеологічної, релігійної та культурної свободи.

Величезне навантаження має ст. 5 про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, де визначаються обов'язки обох сторін між собою: держави щодо церкви і релігійних організацій перед державою та суспільством. У самій назві статті міститься істотне нововведення – вживаються два нероздільні поняття "церква" і "релігійні організації", які водночас є тотожними і трохи відмінними. Якщо церква може тлумачитися як соціально-демократичний інститут, то релігійні організації – це певне об'єднання одновірців якогось культу, віросповідання, конфесії, секти. До речі, більшість із таких об'єднань (особливо східні культу) не називають себе церквою.

Тут же, на нашу думку, багато в чому здійснюється одне з головних завдань закону про подолання негативних наслідків старої державної політики щодо релігії, церкви та віруючих і атеїстів. Зокрема, маємо на увазі вирішення питання про так званий "партійно-державний атеїзм", який гарантував, а точніше – насаджував таку свободу атеїзму, що фактично узаконював протирелігійну пропаганду, конфронтаційну боротьбу для "подолання" релігії як "пережитку" минулого. Правової регламентації атеїстичної діяльності невіруючих громадян не було. По суті, вона ґрунтувалася здебільшого на принципах, закріплених у програмі КПРС та інших партійних документах, що мали правовий характер і зазвичай видавалися під таємними грифами, тому нерідко були недоступні навіть пропагандистам атеїзму й релігієзнавцям. На сьогодні скасовано всі таємні "партійно-державні" акти, що діяли в цій сфері. Віднині функціонує єдиний закон, завдяки

якому суспільство успішно долає правові деформації, нагромаджені ще не так давно правлячою партією. На перший план висувається діалогова форма взаємин між сакральними і секулярними організаціями. Законом чітко регламентуються відносини між церквою і партіями, участь духовенства в громадсько-політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Надзвичайно вагомий блок проблем охоплено у ст. 6 Закону, який стосується відокремлення школи від церкви (релігійних організацій). Відповідно до нового закону переглянуто програми навчання в усіх ланках державної системи народної освіти, налагоджується на приватних засадах мережа релігійних закладів навчання і освіти обраною мовою, індивідуально або спільно, дітей і дорослих, з використанням для цього церковних приміщень або тих, що надаються їм у користування. Закон передбачає, що релігійні організації створюють навчальні заклади й групи згідно із власними внутрішніми настановами, а викладачі та проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості й поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Закон "Про освіту", ухвалений у першому читанні українським парламентом у жовтні 2016 р., деталізує принципи наукового, світського характеру освіти в державних навчально-виховних закладах, що є вільними, незалежними від політичних партій, інших громадських і релігійних організацій, хоч належність працівника освіти до якоїсь із них не є перешкодою для педагогічної діяльності. Доступ до різних форм і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їхнього ставлення до релігії. Священнослужителі нарівні з іншими працівниками науки, культури, інших сфер життя суспільства за рішенням ради навчально-виховного закладу можуть брати участь у навчально-виховному процесі, керівництві учнівськими, студентськими об'єднаннями за інтересами, сприяти інтелектуальному, культурному розвитку учнівської, студентської молоді, надавати консультаційну допомогу педагогам. Так само як і інші педагогічні працівники, духовна особа зобов'язана, зокрема, готувати

молодого громадянина до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними угрупованнями.

У зв'язку з послідовним відокремленням школи від церкви треба пояснити розуміння світського характеру системи народної освіти, а також викладання релігієзнавчих наукових предметів у державних навчально-виховних закладах та визначення їхнього статусу серед культурологічного циклу гуманітарних та соціально-політичних наук. Свого часу навчальні заклади одержали листа, у якому різнополярні думки щодо цього зводилися до такої настанови: світський характер вивчення як релігії, так і вільнодумства в усіх установах системи народної освіти і в навчальній, і в позанавчальній час як в основних, так і у факультативних курсах означає, що воно може провадитися у системі народної освіти лише у формі, що не веде до їх пропаганди.

Усі навчальні предмети слід викладати не з ідеологічних позицій колишнього панівного партійно-державного світогляду, а виключно з науково-об'єктивних позицій, адекватних сучасному рівневі пізнання людством світу, суспільства і власне людини. Кожна освічена людина, яка живе в атмосфері сакральної і секулярної духовної культури, має бути обізнаною з тією роллю, що відіграють релігійні і секулярні фактори у сучасному світі. Тому наказом міністра освіти України у вищих введено нормативний курс "Релігієзнавство" за вибором студентів.

Коментувати особливості інших розділів закону набагато легше, тому що в них реалізовані правові норми, які конкретизують усю повноту релігійної свободи, і їх застосування не викликає особливої полеміки.

У другому розділі закону констатується, що релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати й поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури. Релігійними організаціями є релігійні громади, релігійні братства, релігійні управління і центри, монастирі, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються із щойнозазначених релігійних організацій.

Релігійні організації ухвалюють свої статuti (основні положення), які відповідно до цивільного законодавства визначають їхню правоздатність і підлягають реєстрації. Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення). Як юридична особа релігійна організація користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства та свого статуту (положення).

Статут (положення) релігійної організації мусить містити такі відомості: вид релігійної організації, її віросповідну належність і місцеперебування; місце релігійної організації в організаційній структурі релігійного об'єднання; майновий стан релігійної організації; права релігійної організації на заснування підприємства, засобів масової інформації, інших релігійних організацій, створення навчальних закладів; порядок внесення змін і доповнень до статуту (положення) релігійної організації; порядок вирішення майнових та інших питань у разі припинення діяльності релігійної організації.

У реєстрації статуту (положення) релігійної організації може бути відмовлено, якщо її статут (положення) або діяльність суперечать чинному законодавству.

Діяльність релігійної організації може бути припинена у зв'язку з реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією.

Законодавство чітко визначає, на яких підставах і в яких випадках у судовому порядку припиняється діяльність релігійних організацій. Такими підставами можуть бути:

- вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачено ст. 3, 5 і 17 Закону "Про свободу совісті та релігійні організації". Зокрема, ст. 3 передбачає гарантії права на свободу совісті; ст. 5 регулює відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави; ст. 17 – користування релігійними організаціями майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян;

- поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу й гідність особи;

- систематичне порушення релігійною організацією визначеного законодавством порядку здійснення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

- спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських чи релігійних організацій.

У цьому контексті характерним прикладом є виникнення і функціонування "Білого братства". Як відомо, діяльність "Білого братства", керівники і члени якого проповідували "кінець світу", загибель людства, відмову від усіх людських цінностей, відправляли свої обряди з порушенням визначеного законодавством порядку, було визнано протизаконною, і рішенням виконкому Київської міськради від 11 березня 1992 р. в його реєстрації відмовлено.

У процедурному плані суд розглянув справу щодо припинення діяльності цієї релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним кодексом України, за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статусу цієї релігійної організації, або прокурора.

Закон також врегульовує випадки, коли і на яких підставах (ч. 4 ст. 24 Закону "Про свободу совісті та релігійні організації") священнослужителі, релігійні проповідники, наставники й інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповідуванням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю. Такі дії припустимі лише в тих релігійних організаціях, на запрошення яких прибули ці особи, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації.

Законодавство про релігійні культури регламентує їх користування майном, яке є власністю держави, громадських організацій або громадян. Релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі та майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами.

Культові будівлі та майно, які становлять державну власність, передаються організаціям, на балансі яких вони перебувають, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішенням виконавчих комітетів обласних та міських Рад народних депутатів.

Якщо культова будівля передається у користування двом чи більше релігійним громадам за їхньою згодою, то з кожною громадою укладається окрема угода, де передбачається порядок і черговість користування нею.

Культова будівля та інше майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність, передаються релігійним організаціям і використовуються ними з додержанням встановлених правил охорони і використання пам'яток історії та культури.

Клопотання про передання релігійним організаціям культових будівель і майна у власність чи безоплатне користування розглядається в місячний термін із письмовим повідомленням про це заявників. Релігійні організації мають переважне право на передання їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для обслуговування цих будівель. Договори про надання у користування релігійним організаціям культових та інших будівель і майна можуть бути розірвані або припинені в порядку і на підставах, передбачених цивільним законодавством України. Самовільне захоплення культових будівель чи привласнення культового майна не допускається.

Суперечки з питань володіння та користування культовими будівлями і майном вирішуються виконавчими комітетами обласних, міських Рад народних депутатів, їхнє рішення може бути оскаржене в суді у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України. На жаль, ці положення закону в умовах відсутності міжконфесійної злагоди в Україні не завжди виконуються.

У законодавстві про релігійні культури гарантується у порядку, визначеному чинним законодавством, право для виконання статутних завдань засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші

підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо), які мають право юридичної особи (ст. 19).

Релігійна організація має право приймати на роботу громадян. Умови праці визначаються за угодою між релігійною організацією та працівником і трудовим договором, який укладається у письмовій формі. Релігійна організація зобов'язана у визначеному порядку зареєструвати трудовий договір.

У такому самому порядку реєструються документи, що визначають умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів і осіб, які працюють у релігійній організації на виборних посадах. Громадяни, які працюють у релігійній організації за трудовим договором, можуть бути членами профспілки (ст. 25).

Законодавство наділяє релігійні організації і громадян широкими правами, які пов'язані зі свободою віросповідання. За ст. 21 релігійні організації мають право засновувати і утримувати вільнодоступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місія, паломництво).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно провадяться у культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на цвинтарях, у місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах та будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою трудових колективів і ради адміністрації.

Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів.

Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, шпиталях, притулках для старих та інвалідів, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання провадяться на прохання громадян, які перебувають у них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов здійснення богослужіння, обряду або церемонії.

В інших випадках публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії здійснюються щоразу з дозволу держадміністрації певної території (району, міста). Клопотання про видання зазначеного дозволу подається не пізніше як за 10 днів до бажаного часу богослужіння, обряду, церемонії чи процесії, крім випадків, що є нагальними.

Також віруючі громадяни та релігійні організації мають право на придбання, володіння і використання релігійної літератури мовою на свій вибір, а також інших предметів та матеріалів релігійного призначення (ст. 22), вони можуть здійснювати добродійну і культурно-освітню діяльність релігійних організацій (ст. 23), мають право встановлювати й підтримувати міжнародні зв'язки та прями особисті контакти, включаючи виїзд за кордон для паломництва, участь у зборах і релігійних заходах (ст. 24).

Отже, розглянувши перші два питання цієї теми, зазначимо, що діяльність державних органів у сфері конституційного забезпечення релігійного життя в Україні має ґрунтуватися на таких положеннях, як:

1. Свобода совісті – це конституційно-правовий принцип, який обґрунтовує право громадян сповідувати будь-який релігійний культ або здійснювати гуманістично-просвітницьку діяльність. Вона може мати різні форми і залежить від співвідношення канонічного права із системою законодавства, ступеня їх поєднання або, навпаки, протиставлення. Треба розрізняти ідеологічно-концептуальну, програмно-політичну і конституційно-правову форми вияву свободи совісті.

2. Основними принципами свободи совісті вважаються: надання державою гарантій права на свободу совісті; рівноправність громадян незалежно від їхнього ставлення до релігії; рівність усіх релігійних організацій перед законом; відокремлення церкви від держави; світський характер освіти, відповідальність релігійних організацій за порушення законодавства; право на майно, здійснення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій у передбачених законом випадках.

3. Правовий інститут свободи совісті в Україні регулюється Законом України "Про свободу совісті та релігійні організації"

від 23 квітня 1991 р. з наступними внесеннями і доповненнями, іншими нормативними актами, що становлять законодавство про релігійні культу.

9.3. Правові акти про свободу віросповідання (витяги)

А. Міжнародні правові акти

Загальна декларація прав людини

Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III)

Генеральної Асамблеї ООН від 10. 12. 1948 р.

(Витяги)¹

Стаття 18. Кожна людина має право на свободу думки, совісті й релігії. Це право означає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособове, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні й виконанні релігійних ритуальних обрядів.

Стаття 19. Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне вираження їх; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 26. Освіта має сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між всіма народами, расовими і релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй з підтримки миру. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 29. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати лише тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і

---

¹ Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ від 10.12.1948 / ВР України. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015

поваги прав і свобод інших й задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

Підписана 4. 11. 1950 р. представниками держав – перших членів Ради Європи (Витяг)¹.

Стаття 9.

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії; це право криє в собі свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдно або приватно, в богослужінні, навчанні, виконанні релігійних і ритуальних обрядів.

2. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я та моралі або захисту прав і свобод інших осіб.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації і приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН 16.12.1966 р., вступив в силу 23. 03. 1976 р.

(Витяги)²

Стаття 18.

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати або приймати релігію чи переконання згідно свого вибору і свободу сповідувати свою

---

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Міжнародний документ від 04.11.1950 / ВР України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004

² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Міжнародний документ від 16.12.1966 / ВР України. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043

релігію і переконання як одноосібно, так і разом з іншими, публічно або приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів і вчень.

2. Ніхто не повинен піддаватися примусу, який обмежує його свободу мати або приймати релігію чи переконання за своїм вибором.

3. Свобода сповідувати релігію чи переконання може піддаватися лише таким обмеженням, які визначені законами і необхідні для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, водночас як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь в цьому Пакті, беруть зобов'язання поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей у відповідності із власними переконаннями.

Стаття 19.

1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своєї думки.

2. Кожна людина має право на вільне вираження своєї думки; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати всякого роду інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово або через пресу чи художні форми вираження, або ж іншим способом вираження за своїм вибором.

3. Користування передбаченими в п. 2 цієї статті правами повинні визначатися законом і бути необхідними: а) для поваги прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20.

2. Всякий виступ на користь національної, расової або релігійної ненависті, який є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі чи насилля, мусить заборонятися законом.

Стаття 27. У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати обряди, а також користуватися рідною мовою.

**Підсумковий акт наради з безпеки та
Співробітництва в Європі**
Гельсінкі, 30 липня – 1 серпня 1975 р.
(Витяг)¹

а) Декларація принципів, якими держави-учасниці будуть керуватися у взаємних відносинах

VII. Повага прав людини і основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії і переконання. Держави-учасниці будуть поважати право людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконання для всіх, без відмінності раси, статі, мови і релігії... В цих межах держави-учасниці будуть визнавати і поважати свободу особи сповідувати, одноосібно або разом з іншими, релігію чи віру, діючи у відповідності з повелінням власної совісті.

**Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості
та дискримінації на підставі релігії чи переконань**

Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 25. II. 1981 р.
(резолюція 36/55)²

Стаття 1.

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати релігію чи переконання на свій вибір і свободу сповідати свою релігію та виражати переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватне, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати релігію чи переконання на свій вибір.

---

¹ Підсумковий акт наради з безпеки та Співробітництва в Європі : Міжнародний документ від 01.08.1975 / ВР України. URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_055

² Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань : Міжнародний документ від 07.09.2001 / ВР України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_b93

3. Свобода сповідати релігію або переконання підлягає тільки обмеженням, що встановлені законом та необхідні для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

Стаття 2.

1. Ніхто не повинен зазнавати дискримінації на ґрунті релігій або переконань з боку будь-якої держави, установи, групи осіб чи окремих осіб.

2. 3 метою цієї Декларації вираз "нетерпимість та дискримінація на ґрунті релігій або переконань" означає будь-які розрізнення, виключення, обмеження або переваги, базовані на релігії або переконаннях та метою яких або наслідком є знищення або зменшення визнання, використання або здійснення на ґрунті рівності прав людини та основних свобод.

Стаття 3.

Дискримінація людей на ґрунті релігії або переконань є образою гідності людської особистості і запереченням принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй та осуджується як порушення прав людини та основних свобод, проголошених Загальною Декларацією прав людини та докладно викладених у Міжнародних пактах про права людини, і як перешкода для дружніх та мирних відносин між державами.

Стаття 4.

1. Усі держави повинні вживати ефективних заходів для запобігання та ліквідації дискримінації на ґрунті релігії або переконань у визнанні, здійсненні та реалізації прав людини і основних свобод у всіх сферах громадянського, економічного, політичного, соціального і культурного життя.

2. Усі держави докладають усіх зусиль для прийняття або скасування законодавства, коли це необхідно, для заборони будь-якої дискримінації, а також для вжиття усіх відповідних заходів для боротьби проти нетерпимості на ґрунті релігії або інших переконань у цій сфері.

Стаття 5.

1. Батьки або, у відповідних випадках, законні опікуни дитини мають право визначати спосіб життя в межах сім'ї у відповідності із своєю релігією або переконанням, а також виходячи з морального виховання, яке, на їх думку, має отримати їх дитина.

2. Кожна дитина має право на доступ до освіти у сфері релігії або переконань у відповідності з бажанням її батьків, або, у відповідних випадках, законних опікунів, і не змушувати до навчання у сфері релігії чи переконань всупереч бажанням її батьків чи законних опікунів, при цьому керівним принципом є інтереси дитини.

3. Дитина забезпечується від будь-якої форми дискримінації на ґрунті релігії або переконань. Вона повинна виховуватися у дусі розуміння, терпимості, дружби між народами світу та загального братерства, поважання свободи релігій або переконань інших людей, а також з повним усвідомленням того, що її енергія та здібності повинні бути присвячені служінню на благо інших людей.

4. Якщо дитина не перебуває в опіці своїх батьків або законних опікунів, то береться належним чином до уваги виражена ними воля або будь-які прояви їхньої волі у питаннях релігії або переконань, при цьому керівним принципом є інтереси дитини.

5. Практика релігії або переконань, у яких виховується дитина, не повинні заподіювати шкоди ні її фізичному або розумовому здоров'ю, ні її повному розвитку із дотриманням пункту 3 статті 1 цієї Декларації.

Стаття 6.

У відповідності із статтею 1 цієї Декларації із дотриманням положень пункту 3 статті 1 право на свободу думки, совісті, релігії або переконань включає, зокрема, такі свободи:

а) відправляти культу чи збиратися у зв'язку з релігією або переконаннями і створювати і утримувати місця для цієї мети;

в) створювати і утримувати відповідні благодійні або гуманітарні установи;

с) виробляти, набувати та використовувати у відповідному обсязі необхідні предмети і матеріали, пов'язані з релігійними обрядами або звичаями чи переконаннями;

- d) писати, випускати та розповсюджувати відповідні публікації у цих галузях;
- e) вести викладання з питань релігії або переконань у місцях, що підходять для цієї мети;
- f) клопотатися про отримання і отримувати від окремих осіб та організацій добровільні фінансові та інші пожертви;
- g) готувати, призначати, обирати чи призначати за правом успадкування відповідних керівників відповідно до потреб та норм тієї чи іншої релігії або переконань;
- h) дотримуватися днів відпочинку відзначати свята та відправляти обряди у відповідності з приписами релігії та переконань;
- i) встановлювати і підтримувати зв'язки з окремими особами та громадами в галузі релігії та переконань на національному та міжнародному рівнях.

Стаття 7.

Права і свободи, проголошені в цій Декларації, подаються в національному законодавстві таким чином, щоб кожна людина могла користуватися такими правами та свободами на практиці.

Стаття 8.

Ніщо в цій Декларації не повинно витлумачуватися у розумінні обмеження чи відходу від будь-якого права, як воно визначене у Загальній Декларації прав людини та в Міжнародних пактах про права людини.

Підсумковий документ віденської зустрічі представників держав-учасників наради з безпеки і співробітництва в Європі

(15 січня 1989р.)

(Витяг)¹

Питання, які відносяться до безпеки в Європі. Принципи.

Держави-учасниці підтверджують, що будуть поважати права людини і основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії і переконань, для всіх, незважаючи на расові, статеві, мовні та релігійні відмінності.

---

¹ Підсумковий документ віденської зустрічі представників держав-учасників наради з безпеки і співробітництва в Європі : Міжнародний документ від 15.01.1989 / ВР України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_081

16.3. З метою забезпечення свободи особи сповідувати релігію або віру держави-учасниці будуть серед іншого:

16.1. – використовувати ефективні заходи для відвернення і ліквідації дискримінації осіб чи об'єднань на ґрунті релігії або переконань щодо визнання, здійснення і використання прав людини і основних свобод у всіх сферах громадянського, політичного, економічного, соціального, культурного життя і з забезпечення дійсної рівності між віруючими і невіруючими;

16.2. – сприяти клімату взаємної терпимості і поваги між віруючими різних об'єднань, а також між віруючими і невіруючими;

16.3. – надавати за їх проханням об'єднанням віруючих, які сповідують або готові сповідувати свою віру в конституційних межах своїх держав, визнання статусу, передбаченого для них у відповідних країнах;

16.4. – поважати право цих релігійних об'єднань:

– засновувати і утримувати вільно доступні місця богослужінь і зборів;

– організовуватися у відповідності з своєю власною ієрархічною та інституційною структурою;

– обирати, призначати і замінювати свій персонал згідно своїх вимог і стандартів, а також будь-яких вільно досягнутих домовленостей між ними і їхньою державою;

– запрошувати і одержувати добровільні фінансові й інші пожертвування;

16.5. – вступати в консультації з релігійними культурами, установами та організаціями з метою досягнення кращого розуміння потреб релігійних свобод;

16.6. – поважати право кожного давати і одержувати релігійну освіту мовою за своїм вибором або індивідуально, аборазом з іншими;

16.7. – в цьому контексті поважати серед іншого свободу батьків забезпечувати релігійну і моральну освіту своїх дітей у відповідності зі своїми власними переконаннями;

16.8. – дозволяти підготовку персоналу у відповідних установах;

16.9. – поважати право віруючих та релігійних об'єднань на придбання і використання священних книг, релігійних видань мовою за своїм вибором та інших предметів й матеріалів, що відносяться до сповідання релігії або віри, і володіти ними;

16.10. – дозволяти релігійним культам, установам та організаціям виробляти, імпортувати і поширювати релігійні видання та матеріали;

16.11. – доброзичливо розглядати зацікавленість релігійних об'єднань в участі у суспільному діалозі, в тому числі через засоби масової інформації.

17. Держави-учасниці визначають, що здійснення вищезазначених прав, які стосуються до свободи релігії чи переконань, може зазнати лише таких обмежень, які визначені законами, сполучні з їхніми зобов'язаннями за міжнародним правом і їхніми міжнародними зобов'язаннями. Вони будуть забезпечувати в своїх законах та адміністративних правилах і при їх використанні повне і ефективне здійснення свобод думки, совісті, релігії або переконань.

18. Вони будуть захищати і створювати умови для заохочення етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин на своїй території. Вони будуть поважати вільне здійснення прав особами, які належать до таких меншин, і забезпечувати їхню повну рівність з іншими.

Паризька хартія нової Європи

Підписана керівниками 32 держав Європи, США і Канади
21. 11. 1990р.

Нова ера демократії, миру та єдності

---

1 Паризька хартія нової Європи : Міжнародний документ від 21.11.1990 / ВР України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_058

Права людини, демократія і верховенство закону. Ми підтверджуємо, що без будь-якої дискримінації кожна людина має право: на свободу думки, совісті, релігії і переконань...

Ми підтверджуємо, що етнічна, культурна, мовна та релігійна самобутність національних меншин буде захищена і що особи, які належать до національних меншин, мають право вільно виражати, зберігати і розвивати цю самобутність без якоїсь дискримінації і за умов повної рівності перед законом.

Ми виражаємо свою рішучість боротися проти всіх форм расової та етнічної зневаги, антисемітизму, ксенофобії і дискримінації щодо будь-кого, а також переслідувань за релігійними та ідеологічними мотивами.

Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин

Резолюція 47. 135 Генеральної Асамблеї ООН від 18. 12. 1992 р. (Витяги)¹

Стаття 1.

1. Держави охороняють на їх відповідних територіях існування і самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин і заохочують створення умов для розвитку цієї самобутності.

2. Держави застосовують належні законодавчі та інші заходи для досягнення цих цілей.

Стаття 2.

1. Особи, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин (далі іменуються особами, що належать до меншин), мають право користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію і відправляти

---

¹ Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин : Міжнародний документ від 18.12.1992 / ВР України. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_318

релігійні обряди, а також використовувати свою мову в особистому житті і публічно, вільно і без втручання чи дискримінації в будь-якій формі.

2. Особи, які належать до меншин, мають право брати активну участь в культурному, релігійному, суспільному, економічному і державному житті.

3. Особи, які належать до меншин, мають право створювати свої власні асоціації і забезпечувати їх функціонування.

4. Особи, які належать до меншин, мають право встановлювати і підтримувати без будь-якої дискримінації вільні і мирні контакти з іншими членами своєї групи і з особами, які належать до інших меншин, а також контакти через кордон з громадянами інших держав, з якими вони пов'язані національними, етнічними, релігійними, мовними узами.

Стаття 4.

2. Держави використовують заходи для створення сприятливих умов, які дають можливість особам, що належать до меншин, виражати свої особливості і розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції і звичаї, за винятком тих випадків, коли конкретна діяльність здійснюється з порушенням національного законодавства міжнародним нормам.

Б. Національні правові акти

Декларація прав національностей України

(Витяг)¹

Стаття 4. Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

---

¹ Декларація прав національностей України : Декларація від 01.11.1991 № 1771-ХІІ / ВР України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1771-12>

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

(Витяг)¹

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособове чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

м. Київ, 28 червня 1996 року

---

¹ Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / ВР України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

ЗАКОН УКРАЇНИ
"Про свободу совісті та релігійні організації"
(Витяги) ¹

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Завдання Закону

Завданнями цього Закону є:

- гарантування права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права;
- забезпечення відповідно до Конституції України, Декларації про державний суверенітет України та норм міжнародного права, визнаних Україною, соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії;
- визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій;
- визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством;
- подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви;
- гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Стаття 2. Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації.

В Україні усі правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, регулюються законодавством України.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації складається з цього Закону та інших законодавчих актів України, виданих відповідно до нього.

---

¹ Про свободу совісті та релігійні організації : Закон від 23.04.1991 № 987-ХІІ / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

Стаття 3. Право на свободу совісті

Кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободою одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії.

Батьки або особи, які їх замінюють, за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії.

Здійснення свободи сповідувати релігію або переконання підлягає лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, які встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України.

Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих.

Стаття 4. Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії.

Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх релігії, так само як і розпалювання пов'язаних з цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилитися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 5. Відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави

В Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України.

Церква (релігійні організації) в Україні відокремлена від держави.

Держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світосвітської терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству.

Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії.

Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Релігійні організації не виконують державних функцій.

Релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації.

Релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами.

Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, в будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань.

Релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку.

Стаття 6. Відокремлення школи від церкви (релігійних організацій)

Державна система освіти в Україні відокремлена від церкви (релігійних організацій), має світський характер. Доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їх ставлення до релігії.

Не допускається обмеження на ведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаганду їх результатів або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії або атеїзму.

Громадяни можуть навчатися релігійного віровчення та здобувати релігійну освіту індивідуально або разом з іншими, вільно обираючи мову навчання.

Релігійні організації мають право відповідно до своїх внутрішніх настанов створювати для релігійної освіти дітей і дорослих навчальні заклади і групи, а також проводити навчання в інших формах, використовуючи для цього приміщення, що їм належать або надаються у користування.

Викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники зобов'язані виховувати своїх слухачів у дусі терпимості і поваги до громадян, які не сповідують релігії, та до віруючих інших віросповідань.

Розділ II

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Стаття 7. Релігійні організації

Релігійні організації в Україні утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирають, призначають і замінюють персонал згідно зі своїми статутами (положеннями).

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Представниками релігійних об'єднань є їхні центри (управління).

На інші організації, утворені за релігійною ознакою, дія цього Закону не поширюється.

Стаття 8. Релігійна громада

Релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян одного й того ж культу, віросповідання, напрямку, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою задоволення релігійних потреб.

Держава визнає право релігійної громади на її підлеглисть у канонічних і організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості.

Повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим.

Стаття 9. Релігійні управління і центри

Релігійні управління і центри діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Релігійні організації, керівні центри яких знаходяться за межами України, можуть керуватись у своїй діяльності настановами цих центрів, якщо при цьому не порушується законодавство України.

Не регламентовані законом відносини держави з релігійними управліннями і центрами, в тому числі й тими, що знаходяться за межами України, регулюються відповідно до домовленостей між ними і державними органами.

Стаття 10. Монастирі, релігійні братства і місії

Релігійні управління і центри мають право відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), які діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Монастирі та релігійні братства можуть бути утворені також у порядку, передбаченому цим Законом для утворення релігійних громад, з реєстрацією їх статутів (положень).

Стаття 11. Духовні навчальні заклади

Релігійні управління і центри відповідно до своїх зареєстрованих статутів (положень) мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів (положень), що реєструються у порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

Громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу в порядку і на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Стаття 13. Релігійна організація – юридична особа

Релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення).

Релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення).

Стаття 14. Реєстрація статутів (положень) релігійних організацій

Для одержання релігійною громадою правоздатності юридичної особи громадяни в кількості не менше десяти чоловік, які утворили її і досягли 18-річного віку, подають заяву та статут (положення) на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міської державної адміністрації, а у Республіці Крим – до Уряду Республіки Крим.

Релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут (положення) до державного органу України у справах релігій.

Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін розглядає заяву, статут (положення) релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявникам.

У необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, може зажадати висновок місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської Ради народних депутатів, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій приймається у тримісячний термін.

Перевищення встановленого цим Законом терміну прийняття рішень про реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Зміни і доповнення статутів (положень) релігійних організацій підлягають реєстрації в тому ж порядку і в ті ж терміни, що і реєстрація статутів (положень).

У разі необхідності в розгляді питання про реєстрацію статуту (положення) можуть брати участь з дорадчим голосом представники релігійної організації.

Стаття 15. Відмова в реєстрації статуту (положення) релігійної організації

У реєстрації статуту (положення) релігійної організації може бути відмовлено, якщо її статут (положення) або діяльність суперечать чинному законодавству.

Рішення про відмову в реєстрації статуту (положення) релігійної організації із зазначенням підстав відмови повідомляється заявникам письмово в десятиденний термін. Це рішення може бути оскаржено в суд у порядку, передбаченому цивільним процесуальним законодавством України.

Стаття 16. Припинення діяльності релігійної організації

Діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією.

Реорганізація або ліквідація релігійної організації здійснюється відповідно до її власних настанов. Реєстрація статутів (положень) новоутворених після реорганізації релігійних організацій здійснюється в порядку, встановленому статтею 14 цього Закону.

У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень цього Закону та інших законодавчих актів України її діяльність може бути припинено також за рішенням суду.

У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або до дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських чи релігійних організацій.

Суд розглядає справу про припинення діяльності релігійної організації порядком позовного провадження, передбаченого Цивільним процесуальним кодексом України, за заявою органу, уповноваженого здійснювати реєстрацію статуту конкретної релігійної організації, або прокурора.

м. Київ, 23 квітня 1991 року

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про альтернативну (невійськову) службу¹

Виходячи з встановленого державою загального військового обов'язку та гарантованої Конституцією України свободи совісті, цей Закон визначає організаційно-правові основи альтернативної служби.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Альтернативна служба є державною службою поза збройними силами чи іншими військовими формуваннями, що запроваджується замість проходження військової служби.

Стаття 2. Право на альтернативну (невійськову) службу як вид виконання загального військового обов'язку мають при наявності істинних релігійних переконань громадяни України, які належать до діючих згідно з законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у збройних силах.

Стаття 3. Відповідно до Конституції України, цього Закону, інших актів законодавства громадяни, які проходять альтернативну службу, користуються всіма соціально-економічними, політичними та особистими правами і свободами за винятками, визначеними цим Законом, і виконують обов'язки громадян України.

За громадянином, який проходить альтернативну службу, зберігається право на жилу площу, яку він займав до призову на службу, черговість на одержання житла за постійним місцем проживання і роботи, а також попередня робота (посада), яку він виконував (займав) до призову, а в разі її відсутності – інша рівноцінна робота (посада) на тому ж або, за згодою працівника,

---

¹ Про альтернативну (невійськову) службу : Закон від 12.12.1991 № 1975-ХІІ / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>

на іншому підприємстві, в установі, організації. Він користується переважним правом на залишення на роботі при скороченні чисельності або штату працівників протягом двох років з дня звільнення з альтернативної служби.

Стаття 4. Не підлягають направленню на альтернативну службу громадяни:

а) звільнені відповідно до законодавства від призову на дійсну строкову військову службу;

б) яким відповідно до законодавства надано відстрочку від призову на дійсну строкову військову службу (на строк дії відстрочки).

Стаття 5. Альтернативну службу громадяни проходять на державних підприємствах, в установах та організаціях соціального забезпечення, охорони здоров'я та навколишнього середовища, а також у сфері комунального, сільського господарства тощо.

Громадяни не можуть проходити альтернативну службу на підприємствах та в установах, що знаходяться у приватній власності.

Перелік галузей господарства і підприємств визначається Кабінетом Міністрів України.

Стаття 6. Строк альтернативної служби перевищує строк дійсної строкової військової служби у два рази.

Час перебування громадян на альтернативній службі зараховується до їх загального трудового стажу. Цей час також зараховується до безперервного трудового стажу і стажу роботи за спеціальністю за умови, якщо громадянин не пізніше тримісячного строку після звільнення з альтернативної служби стане до роботи.

Стаття 7. Для вирішення питань проходження альтернативної служби утворюються комісії у справах альтернативної служби: республіканська АР Криму, обласні, міські (міст республіканського підпорядкування), а в разі необхідності – районні і міські комісії.

Положення про комісії у справах альтернативної служби та про порядок проходження альтернативної служби затверджуються Кабінетом Міністрів України.

Стаття 8. Громадянин не може ухилятися від проходження альтернативної служби незалежно від її умов і характеру.

При ухиленні громадянина від проходження служби комісія у справах альтернативної служби скасовує рішення про направлення на альтернативну службу, про що протягом трьох днів письмово повідомляє громадянина і військовий комісаріат.

Стаття 9. Порядок проходження альтернативної служби визначається цим Законом, іншими актами законодавства України.

Розділ II

ПОРЯДОК НАПРАВЛЕННЯ НА АЛЬТЕРНАТИВНУ СЛУЖБУ

Стаття 10. Для проходження альтернативної служби громадяни, зазначені в статті 2 цього Закону, особисто подають до комісії у справах альтернативної служби за місцем проживання мотивовану письмову заяву, починаючи з часу взяття на військовий облік, але не пізніше шести місяців до початку встановленого законодавством терміну призову на дійсну строкову військову службу.

Громадяни, які пройшли дійсну строкову військову службу, подають таку заяву не пізніше дня призову на військові збори.

Стаття 11. Комісія у справах альтернативної служби зобов'язана прийняти заяву про направлення на альтернативну службу і у письмовій формі повідомити громадянина про строк його явки на засідання комісії.

Стаття 12. Заява про направлення на альтернативну службу розглядається комісією у справах альтернативної служби у двомісячний строк у присутності громадянина.

Для явки на засідання комісії громадянин звільняється від навчання або роботи із збереженням середньомісячного заробітку.

Про відмову у розгляді заяви у зв'язку з відсутністю громадянина він повідомляється письмово.

Стаття 13. Рішення про проходження громадянином альтернативної служби приймається комісією у справах альтернативної служби при наявності істинних релігійних переконань і видається заявникові.

Направлення для проходження альтернативної служби вручається громадянину після проходження призовної комісії.

У разі відмови громадянину в проходженні альтернативної служби повторна заява, подана з тих же підстав, комісією не розглядається.

Розділ III

ПРОХОДЖЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ СЛУЖБИ

Стаття 14. Громадяни проходять альтернативну службу, як правило, в межах населеного пункту за місцем постійного проживання або в місцевості, звідки вони мають можливість щоденно повертатися до місця постійного проживання.

У разі проходження громадянами альтернативної служби не за місцем проживання власник підприємства або уповноважений ним орган зобов'язаний надати йому з дня початку роботи місце в гуртожитку або інше впорядковане тимчасове житло.

Місце проходження альтернативної служби визначається комісією у справах альтернативної служби.

Виходячи із суспільних потреб, комісія може змінити місце проходження альтернативної служби громадянина.

Стаття 15. Для проходження альтернативної служби громадянин зобов'язаний з'явитися у визначені в направленні місце і строк.

Стаття 16. Власник підприємства або уповноважений ним орган, куди направлено громадянина для проходження альтернативної служби, зобов'язаний забезпечити його зазначе-

ною в направленні роботою і у триденний строк повідомити про це відповідну комісію у справах альтернативної служби.

Стаття 17. Трудові відносини між громадянином, який проходить альтернативну службу, та підприємством здійснюються згідно з письмовим строковим трудовим договором і регулюються законодавством України про працю, за винятками, передбаченими цим Законом.

Трудовий договір, укладений між громадянином і власником підприємства або уповноваженим ним органом, не може бути достроково розірвано з ініціативи будь-якої із сторін.

Громадянин, який проходить альтернативну службу, не може призначатися на посаду, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, працювати за сумісництвом та займатися підприємницькою діяльністю.

Стаття 18. Строк альтернативної служби починається з дня, вказаного в направленні.

До строку альтернативної служби не зараховуються дні прогулу без поважних причин, а також перебування під адміністративним арештом. При цьому строк, на який укладено трудовий договір, продовжується на кількість невідпрацьованих днів.

У трудовому договорі при визначенні режиму праці і відпочинку по можливості враховуються особливості віросповідання щодо вихідних днів без зменшення кількості встановлених робочих днів.

Стаття 19. Професійна підготовка та перепідготовка громадян при проходженні альтернативної служби здійснюється індивідуально безпосередньо на підприємстві.

Стаття 20. Під час проходження альтернативної служби громадянин має право звернутися до комісії у справах альтернативної служби з мотивованою заявою щодо зміни місця проходження альтернативної служби, а також дострокового звільнення від неї на підставах, передбачених цим Законом.

Стаття 21. У разі ліквідації підприємства, установи, організації, де громадянин проходить альтернативну службу, власник або уповноважений ним орган у встановленому порядку зобов'язаний повідомити про це комісію у справах альтернативної служби.

Розділ IV

ПРИПИНЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОЇ СЛУЖБИ

Стаття 22. Альтернативна служба припиняється по закінченні строку трудового договору або достроково за рішенням комісії у справах альтернативної служби.

Стаття 23. Альтернативна служба переривається або достроково припиняється у разі:

а) призову громадянина на дійсну строкову військову службу за власним бажанням;

б) визнання громадянина органами медико-соціальної експертизи непридатним за станом здоров'я для подальшого проходження військової служби;

в) одержання громадянином права на відстрочку від призову на дійсну строкову військову службу у випадках, передбачених законодавством;

г) засудження громадянина до позбавлення волі.

Проходження альтернативної служби в разі її поновлення здійснюється громадянами у межах встановленого строку до досягнення ними тридцятирічного віку.

Стаття 24. Власник підприємства або уповноважений ним орган у разі порушень громадянином трудової дисципліни, що, згідно із законодавством України про працю, є підставою для розірвання трудового договору з ініціативи власника підприємства або уповноваженого ним органу, має право звернутися до комісії у справах альтернативної служби з проханням про дострокове розірвання строкового трудового договору.

Комісія у десятиденний строк розглядає це прохання і при наявності достатніх підстав достроково припиняє проходження

громадянином альтернативної служби. Після цього громадянин підлягає призову на дійсну строкову військову службу або на військові збори на загальних підставах.

Стаття 25. Рішення комісії щодо дострокового припинення альтернативної служби є обов'язковим як для власника підприємства або уповноваженого ним органу, так і для громадянина і є підставою для розірвання з громадянином строкового трудового договору.

Стаття 26. У разі призову громадянина на дійсну строкову військову службу строк альтернативної служби не зараховується до строку військової служби.

Стаття 27. Громадянин після звільнення з альтернативної служби протягом трьох днів зобов'язаний стати на облік у військовому комісаріаті та комісії у справах альтернативної служби за місцем постійного проживання.

Такий порядок діє також у разі зміни цим громадянином місця проживання.

Стаття 28. Громадяни, звільнені від проходження військової служби за їх релігійними переконаннями, можуть бути призвані для ліквідації наслідків катастрофи чи стихійного лиха, а також інших громадських робіт не більше трьох разів (кожного разу на строк до шести місяців) у межах віку, встановленого для проходження військової служби у запасі.

Питання трудових відносин за основним місцем роботи у зазначеному випадку регулюються законодавством про військову службу.

Стаття 29. Рішення комісії у справах альтернативної служби можуть бути оскаржені у судовому порядку.

Президент України Л. КРАВЧУК
м. Київ, 12 грудня 1991 року № 1975-ХІІ

ЗАКОН УКРАЇНИ

"Про загальний військовий обов'язок і військову службу" (Витяг)¹

Стаття 17. Відстрочка від призову. Студентам, які навчаються у ... всіх духовних навчальних закладах, відстрочка від призову на строкову військову службу надається один раз на весь період навчання.

Стаття 18. Звільнення від призову на строкову військову службу. Від призову на строкову військову службу в мирний час звільняються призовники: не призвані на строкову військову чи альтернативну (невійськову) службу до досягнення 27-річного віку; які мають духовний сан і штатну посаду в одній із зареєстрованих релігійних конфесій.

м. Київ, 28 березня 1992 року

9.4. Релігія і церква в Україні (статистичні матеріали)

Завдяки певній нормалізації державно-церковних стосунків, створенню реальної бази для функціонування релігійних організацій, загальній демократизації українського суспільства відбувається бурхливий процес відродження релігійно-церковного життя. За роки існування незалежної України динаміка зростання релігійних організацій за кількісними показниками така²:

1991 р.	1995 р.	1999 р.	2005 р.	2011 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
10810	16665	21134	30554	33977	35646	35317	35709	35919

¹ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон від 25.03.1992 № 2232-ХІІ / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2232-12>

² Цит. за: Наказ Міністерства культури України від 29.03.2017 р. № 260 "Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації)" // "Релігійно-інформаційна служба України". URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245234272; <http://www.risu.org.ua>.

Нині Україна – багатоконфесійна держава, де офіційно на 1.01.2017 року діють 35919 релігійних організацій, у тому числі 34385 релігійних громад 98 віросповідних напрямів, 90 центрів та 290 управлінь, 515 монастирів, 362 місії, 72 братства, 202 духовні навчальні заклади, 12 931 недільна школа. Протягом останніх трьох років кількість релігійних громад поступово зростає, хоча й досі ця цифра нижча за показники 2014 року. Найпомітнішими серед них є: Українська православна церква (УПЦ), Українська Православна церква – Київський патріархат (УПЦ-КП), Українська Автокефальна Православна церква (УАПЦ), Українська Греко-Католицька церква (УГКЦ), Римокатолицька церква (РКЦ), євангельські християни-баптисти (ЄХБ), християни віри євангельської (ХВС), адвентисти сьомого дня (АСД), лютерани, реформати, що разом з іншими християнськими організаціями становлять 97,1 % усієї релігійної мережі України.

Найвпливовішою складовою релігійного життя залишається православ'я. Загалом воно має 19 410 громад, що становить 56,4 % загальної кількості релігійних об'єднань.

Українська Православна церква є панівною в українському православ'ї (12528 громад віруючих або майже 69 % усіх православних парафій країни). Крім того, вона налічує 208 монастирів, 17 місій, 28 братств, 3 986 недільних шкіл, видається 135 періодичних релігійних видань.

Церковну службу здійснюють майже 10289 священників. У 1991 р. церква отримала від Московської патріархії самостійність в управлінні, але канонічно підпорядкована **патріархові Московському і всієї Русі Кирилу** (Гундяєв). Церква демонструє високий ступінь активності, зосередивши свої зусилля на активній місіонерській роботі; розвитку соціально значущої діяльності; розширенні мережі духовних навчальних закладів; підготовці й перепідготовці кадрів духовенства тощо.

Управління церквою здійснює Синод УПЦ на чолі з предстоятелем **митрополитом Онуфрієм** (Березовський). Найявністю мережі громад цієї церкви є в усіх областях України. Найбільш питома вага громад УПЦ у Вінницькій (69,6 %), Хмельницькій (64,4 %), Волинській (59,3 %) та Полтавській (58,1 %) областях, а найменша у Львівській.

Українська Православна церква – Київський патріархат, керована нині **патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом** (Денисенко), нараховує 39 єпархій, 5114 громад, має 60 монастирів, 25 місій, 12 братств, 3479 служителів культу, 18 духовних навчальних закладів, 48 періодичних видань та 1349 недільних шкіл. Ця церковна організація виникла у червні 1992 р. у результаті об'єднання частини релігійних громад та духовенства УПЦ і УАПЦ. Управління церквою здійснює Вища церковна Рада на чолі з патріархом. Кількість парафій зростає в більшості областей України, хоча на сьогодні їх найбільше міститься у центральному регіоні та на заході України. Найбільш питома вага громад УПЦКП в Київській (24,1 %), Івано-Франківській (21,2 %), Рівненській (21,1 %), Миколаївській (17,5 %) областях.

Стратегія діяльності УПЦ Київського патріархату спрямована на служіння українському суспільству через адаптацію літургії, богослужіння, церковної мови в національному контексті. Зусиллями богословів і священнослужителів здійснено переклад українською мовою Біблії, "Закону Божого", богослужбових книг, основоположних літургій і обрядів. Водночас розширюється благодійницька та просвітницька діяльність, употужнюється місійна стратегія в усіх регіонах України. Головним завданням церкви на найближчу перспективу визначено легітимізацію свого нинішнього статусу у канонічно-правовому полі, зокрема через нарощення як міжцерковних контактів, так і своєї питомої ваги у релігійному житті суспільства, особливо в умовах військової агресії на Сході України. Наведена статистика Міністерства культури України за деякими аспектами дисонує з опитуванням громадської думки. В останньому дослідженні Центру Разумкова найбільшою православною конфесією визначається УПЦ КП, з нею себе асоціюють 26,5 % українців, однак частка її громад серед релігійного ландшафту України становить лише 14 %, тоді як її основний конкурент – УПЦ – має 12 % підтримки згідно з опитуваннями, однак 35 % від усіх парафій.

Українська Автокефальна Православна церква нараховує 1195 парафій, 13 монастирів, 8 духовних навчальних закладів, 7 місій, 2 братства, 305 недільних шкіл. Церковну службу здійс-

нують 709 священників. Церква видає 12 періодичних релігійних видань. Більше ніж 70 % від загальної кількості громад цієї церкви діють у Західному регіоні: у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях.

Структурне оформлення цієї релігійної організації було здійснене у 1990 р., коли на помісному соборі обрали першого в Україні патріарха – **патріарха Мстислава** (Скрипник). 1992 р. частина єпископату УАПЦ об'єдналася з окремими представниками УПЦ, утворивши УПЦ КП. Противники цього об'єднання на чолі з патріархом Мстиславом не визнали здійсненого акту і невдовзі після смерті патріарха (вересень 1993 р.) провели свій помісний собор, обравши на ньому **патріарха УАПЦ Димитрія** (Ярема). Після його смерті на сьогодні можна констатувати, що УАПЦ практично розпалася на дві частини, одна з яких визнає Предстоятелем **митрополита Макарія** (Малетич), а друга підтримує церковні ініціативи **архієпископа Ігоря** (Ісіченко).

Досить активно відбувається відродження **Української Греко-Католицької церкви**. За кількістю громад (3394) вона практично вийшла на довоєнний рівень (3237) і посідає на сьогодні третє місце в Україні. Переважна більшість парафій міститься у Львівській (1541), Тернопільській (803), Івано-Франківській (672) областях та Закарпатській Мукачівській єпархії (438). Останнім часом помітне поширення греко-католицизму в інших регіонах України. У 2005 р. Патріарший престіл церкви перенесено зі Львова до Києва.

З моменту легалізації (1989 р.) УГКЦ відновила свою структуру, створила 18 єпархій, 102 монастирі, 17 духовних навчальних закладів, 61 періодичне видання. Опікуються паствою 3083 священники, діють 2137 недільних шкіл. До цієї церкви належать також 19 греко-католицьких єпархій, що діють серед української діаспори в Австралії, Аргентині, Бразилії, Великобританії, Канаді, Німеччині, Польщі, Франції, Хорватії та США. Очолює церкву **Верховний архієпископ Святослав** (Шевчук). У 2011 р. інтронізацією Святослава Шевчука було відкрито головний собор Української греко-католицької церкви, розташований у Києві – Патріарший собор Воскресіння Христового.

Серед церков, що найбільш динамічно розвиваються останніми роками, **Римо-Католицька церква**. Після візиту в Україну папи Іоанна Павла II її зусилля спрямовані на відродження церковної мережі, що існувала в період найбільшого впливу католицизму в Україні у XVII–XVIII ст. На сьогодні РКЦ практично закінчила таку розбудову. Її центр в Україні – митрополія – міститься у Львові. Призначено єпископів, утворено Житомирську і Кам'янець-Подільську дієцезії. У підпорядкуванні нунція (посла) Ватикану в Україні автономно діє структура РКЦ у Закарпатті. Відкрито Київський духовний коледж, Кам'янець-Подільську духовну семінарію та Київський український римо-католицький університет. На сьогодні існують 934 католицьких громад. Основна їх частина (65,7 %) зосереджена у Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській та Хмельницькій областях. РКЦ має 107 монастирів, 373 недільних шкіл, 19 періодичних видань та 622 служителя культу, серед яких 308 – іноземці. Будується 86 нових культових споруд.

Протестантизм в Україні представлений 42 церквами, течіями, напрямками. Частка протестантських організацій у загальній мережі налічує

9742 осередки (27,1 %), у тому числі 8 944 зареєстрованих громад (28,3 % від усієї мережі). Крім того, 798 громад діють поза реєстрацією, що не суперечить чинному законодавству. Найбільш численними серед протестантських церков залишаються Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн баптистів (2803 громад), Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської – п'ятидесятників (2599) та Українська Уніонна конференція Церкви адвентистів сьомого дня (1062). Зростає кількість релігійних громад Свідків Єгови (919).

Найбільш поширені баптистські громади в Чернівецькій, Київській, Вінницькій та Хмельницькій областях; п'ятидесятницькі – у Рівненській, Волинській і Тернопільській; єговістські – в Закарпатській, Львівській та Івано-Франківській; адвентистські – в Чернівецькій, Вінницькій, Черкаській і Хмельницькій областях. Громади Реформатської церкви діють лише в Закарпатті.

У протестантських церквах є управлінські структури, у тому числі республіканські духовні центри, що діють на підставі

зареєстрованих у визначеному законом порядку статутів. Тут здійснюється спокійна релігійна діяльність: зміцнюється матеріальна база; виконується релігійно-просвітницька, морально-виховна, місіонерська робота; підтримуються тісні зв'язки з аналогічними церквами інших держав, регулярно завозяться з-за кордону релігійна література, медикаменти, одяг, продовольчі товари, які розподіляються по лікарнях, будинках сиріт, серед людей похилого віку, інших мало захищених верств населення, доставляються в зону АТО.

Значно зросла в Україні кількість громад **ісламу** (457) до анексії Автономної Республіки Крим. Найбільша кількість мусульманських релігійних організацій була сконцентрована саме там (80 % загальноукраїнської кількості). На сьогодні в Україні діють 242 громади. Проте єдиної церковної структури іслам не набув. Мусульманське віровизнання в Україні репрезентують три самостійні центри – Духовне управління мусульман України (112), Духовне управління мусульман України "УММА" (21), Духовний центр мусульман України (17) тощо.

Серед нехристиянських конфесій, що діють в Україні, найбільш поширений **їудаїзм** – 276 осередків. Іудаїзм представляють кілька інституційних структур та напрямів. Найбільш численне Об'єднання хасидів Хабад Любавич налічує 108 громад, Об'єднання іудейських релігійних організацій України – 77, прогресивного іудаїзму – 40, Всеукраїнського конгресу іудейських релігійних організацій – 4.

Останнім часом в Україні знайшли певне поширення релігійні організації так званих нетрадиційних культів. Серед них громади Церкви повного Євангелія (317), РУН-віри (73), Товариства свідомості Крішні (43), Новоапостольської церкви (55), Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормонів) (44), буддистських дацанів (43) тощо. Крім того, в Україні діють близько 200 нечисленних об'єднань віруючих 46 релігійних напрямів, течій і тлумачень.

Разом же у власності або ж у користуванні релігійних громад в Україні перебувають 12752 культові споруди. Крім того, вони мають 515 монастирів, 365 місій, 72 братства, де ведуть послух 6883 черниці і ченця. У 202 духовних навчальних закладах

навчається на очній і заочній формах 19661 слухач. Діють 12922 недільних шкіл та пунктів катехізації. Функціонує 509 періодичних видань. Релігійні потреби віруючих задовольняють 31451 священнослужитель, серед яких 793 – іноземці.

Здійснені останнім часом соціологічні дослідження та реалії сучасного релігійно-церковного життя наочно засвідчують зростаючу роль та авторитет церкви в суспільному житті України.

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт:

1. Міжнародні юридично-правові акти про свободу совісті.
2. Свобода совісті й ідентифікація особи.
3. Свобода совісті як елемент демократичних свобод.
4. Релігійна свобода в Україні.
5. Релігія та свобода совісті у передвиборчих партійних програмах виборів до Верховної Ради України.
6. Місіонерство в контексті свободи совісті.
7. Українське законодавство про реалізацію свободи совісті.

Рекомендована література:

Бабій М. Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. – К., 1994.

Закон Української РСР від 23 квітня 1991 р. № 987. XII. "Про свободу совісті та релігійні організації" // Відомості Верховної Ради України. – № 20. – Ст. 277.

Закон України від 23 грудня 1992 р. "Про внесення доповнень і змін до Закону УРСР "Про свободу совісті та релігійні організації" // Голос України. – 1994. – 12 січ.

История атеизма и свободомыслия в Европе. – М., 1986.

Клочков В. В. Религия, государство, право. – М., 1988.

Коник В. П. Свобода совести и ее лжезащитники. – М., 1986.

Конституція України. – К., 1996.

Рене Д. Основные правовые системы современности. – М., 1988.

Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодні. – К., 1998.

Религия и права человека. На пути к свободе совести. – М., 1996.

Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. – К., 1996.

Французские материалисты XVIII века об атеизме, религии и церкви. – М., 1977.

ЧЕТВЕРТИЙ ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ

ТЕМА. Релігія в Україні. Правові засади релігійного життя в українській державі.

Лекційний модуль

1. Історія і сучасний стан релігій в Україні.
2. Конституційні гарантії і правове регулювання свободи совісті в Україні.

Семінарський модуль

1. Софійність київського християнства.
2. Православна церква в Україні.
3. Правові акти про свободу віросповідання.

Модуль самостійної роботи

1. Українська Греко-Католицька церква.
2. Католицизм в Україні.
3. Протестантизм в Україні.
4. Іслам в Україні.
5. Неорелігії в Україні.
6. Міжнародні стандарти свободи совісті.
7. Релігія і церква в Україні (статистичні матеріали).

Підсумкова тека

1. Апостол Андрій Первозванний і християнізація земель сучасної України
2. Християнська місія папи Климента в I ст. н.е.
3. Рим і Константинополь у християнізації Північного Причорномор'я.
4. Процеси християнізації в готсько-антській конфедерації.
5. Відправлення релігійних культів у Хазарському каганаті.
6. Сакрально-язичницькі уявлення стародавніх слов'ян.
7. Кирило-мефодіївська традиція в Київській Русі.
8. Слов'янський варіант християнства.
9. Аскольдове хрещення Київської Русі.
10. Язичницький пантеон богів князя Володимира.
11. Офіційне хрещення Київської Русі в 988 р.
12. Особливості київського християнства.

13. Софійність київського християнства.
14. Митрополити-русичі на чолі Київської митрополії.
15. Євангелізм київського християнства.
16. Феномен "двовір'я": язичництво і християнство в Київській Русі.
17. Паулінізм київського християнства.
18. Київське християнство і розвиток духовної культури.
19. Особливості українського православ'я.
20. Розділ канонічної території Київської митрополії у післямонгольську добу.
21. Криза українського православ'я в XVI ст.
22. Унійні спроби православної ієрархії в подоланні кризи.
- Уніатський собор 1596 р.
23. Могилянська доба як відродження українського православ'я.
24. Переяславська угода 1654 р. і зміна канонічного підпорядкування Київської митрополії.
25. Церковне життя в Україні в синодальний період.
26. Кирило-мефодіївське товариство про автономію православної церкви в Україні.
27. Всеукраїнський Православний церковний собор 1921 р.
28. Українська Православна церква Московського патріархату.
29. Українська Православна церква Київського патріархату.
30. Українська Автокефальна Православна церква.
31. Українська Греко-Католицька церква.
32. Основні етапи формування поняття "свободи совісті".
33. Французькі просвітителі про свободу совісті.
34. Конституційно-правовий зміст поняття "свобода совісті".
35. Конституція України про свободу совісті.
36. Українське законодавство про свободу совісті та релігійні організації.
37. Міжнародні правові акти про свободу віросповідання.
38. Національні правові акти про свободу віросповідання.
39. Статистичні показники релігійної ситуації в Україні.
40. Зростаюча роль та авторитет церкви в суспільному житті України.

КОРОТКИЙ РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

АБАТ – титул настоятеля монастиря в католицтві, який посідає місце за єпископом. Інколи А. домагаються незалежності від єпископів і підкоряються безпосередньо папі. У деяких випадках А. – загальна назва священиків і вищого духовенства в католицькій церкві. Римський папа вбачає в численній армії абатів свою вірну опору серед католиків.

АВАТАРА – у індуїзмі втілення божества в образ іншого божества, людини або тварини. Найвідомішими є А. бога Вішну; найбільш шановані – Рама і Крішна.

АВТОКЕФАЛЬНІ ПРАВОСЛАВНІ ЦЕРКВИ – християнські церкви, що виходять з єдиних основ віровчення, культової практики, дотримуються загальних принципів церковної організації, але є самостійними і незалежними. Перші А.п.ц. виникли в результаті відокремлення від візантійської церкви патріархії чи митрополій провінцій. А.п.ц. самі вибирають своїх глав – патріархів і митрополитів. Зараз існують 15 А. п. ц.: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська, Російська(Руська), Грузинська, Сербська, Румунська, Болгарська, Кіпрська, Грецька, Албанська, Польська, Чехословацька, Американська.

АГІОГРАФІЯ – вид церковної літератури, що представляє життєписи (життя) святих.

АДАМ і ЄВА – в іудаїзмі, християнстві й ісламі перша людина, створена Богом, і його дружина Єва – перша жінка – прамати людського роду. У Біблії містяться дві легенди про створення людини. Перша свідчить про створення чоловіка з праху і подиху життя, а дружини – із його ребра (Бут. 2:7; 2:22). Друга легенда повідомляє про створення людини за подобою Бога. "І створив Бог людини по подобі Своїй, по подобі Божій створив його, чоловіка і жінку, створив їх" (Бут. 1:27). Піддавшись спокусі змія, Є., а за нею й А. куштують заборонений плід з дерева пізнання добра і зла, чим порушують заповідь Бога і виганяються з Раю. Усе людство, після А. і Є. утративши безсмертя, має успадковувати плід гріхопадіння прародичів (чоловіки повинні трудитися в поті чола, жінки – народжувати в муках).

АЛЛУЙЯ – хвалебний приспів у християнському богослужінні, звернений до всіх іпостасей Трійці. Запозичений у євреїв.

АЛЛАХ – ім'я бога в мусульманській релігії. Культ А. поряд із культом інших божеств був відомий у доісламській Мецці. В ісламі додержуються догмату про те, що А. – єдиний бог, визнання якого є першою вимогою мусульманського віровчення.

АМАТЕРАСУ – японське божество, що персоніфікує сонце; у синтоїзмі – глава пантеону. Міфологічні розповіді про А. входять до складу давньояпонських літописів Кодзікі і Ніхонсьокі. У міфології А. виступає богинею сонця, покровителькою землеробства, прародичкою, від якої беруть початок деякі представники людського роду.

АМВОН – місце в церкві навпроти престолу (перед так званими царськими вратами), з якого читаються євангелія, виголошуються проповіді та ектенії.

АМНЬ – слово, що використовується при закінченні молитви. Увійшло у християнство з богослужіння стародавніх євреїв і за походженням має характер чаклунського заклинання.

АМУЛЕТ – предмет релігійного культу, що володіє, відповідно до приписаної йому властивості, спроможністю виконувати охоронну функцію і приносити удачу.

АНАЛОЙ – спеціальний високий столик з похилою верхньою дошкою, на який у православній церкві кладуться богослужбові книги при їх читанні, а також ікони та хрест під час богослужіння і поклоніння.

АНАФЕМА – прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, виключення з громади віруючих, вища церковна кара в християнстві. А. застосовується церквою в боротьбі з атеїзмом, науковою і суспільною думкою, громадськими рухами, які різко суперечать релігії, з метою її ліквідації чи занехаяння.

АНГЕЛИ – в іудаїзмі, християнстві, ісламі – небесні служителі Бога, надприродні безплотні істоти, посередники між Богом та людьми. Культ А. є асимільованим та пристосованим до монотеїзму культом добрих і злих "духів", який був дуже поширений у первісних релігіях.

АНІМІЗМ – віра в душі і духів. Уперше в цьому значенні термін було використано британським антропологом Е. Тайлором для опису первісних релігійних вірувань. Відповідно до його теорії ці вірування

розвивалися в двох напрямках. Перший ряд анімістичних уявлень виник у ході міркувань давньої людини над такими явищами, як сон, забачення, хвороба, смерть, а також із переживань трансу і галюцинацій. Другий напрям анімістичних вірувань виник із властивих первісним людям прагнення до уособлення і одухотворення навколишності.

АНТИХРИСТ – у християнському віровченні – супротивник Христа, посланець сатани, який нібито прийде незадовго до другого пришестя Христа і вестиме боротьбу з християнською церквою, але зрештою буде переможений Христом. Уявлення про А. – це релігійна персоніфікація зла, протилежність Богові як втіленню добра. Християнські церкви протягом усієї своєї історії використовували цей образ у своїх політичних та ідеологічних інтересах, часто називаючи А. всього лише своїх противників.

АПОКРИФИ – твори іудейської та ранньохристиянської літератури, сюжетно пов'язані з творами канонічної літератури, які, однак, тлумачили деякі події відмінними від офіційного церковного віровчення. А. відображали боротьбу різних течій у християнстві до виникнення й становлення церкви.

АПОСТОЛИ – у християнстві група учнів, обрана Ісусом Христом, що після його вознесіння становила основу ранньохристиянської общини. Синоптичні Євангелія (від Матфея, Марка, Луки і Іоанна) свідчать про те, що спочатку Христос покликав 12 учнів (А.): братів Симона (Петра) і Андрія, братів Якова Старшого й Іоанна Богослова, Пилипа, Варфоломія, Матфея-митаря, Хому, Якова Алфесєва, Фаддея, Симона Зилоту, Іуду Іскаріота, після зрадництва і самогубства останнього на його місце було обрано Матфея (Діян. 1:26). Євангелія повідомляють, що А. Ісус обрав для того, "щоб посилати їх на проповідь і щоб вони мали владу зціляти від хвороб і виганяти бісів" (Мк. 3:14–15). Вони супроводжують Христа в багатьох новозавітних сценах, починаючи з епізоду покликання перших А. – Симона (Петра) і Андрія, до Таємної вечері, воскресіння та вознесіння.

АРІАНСТВО – течія в християнстві в IV–VI ст., учення послідовників олександрійського єпископа Арія, що відкидає єдиносутність Бога-Сина і Бога-Батька.

АРХІЄРЕЙ – загальна назва вищих сановників (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріарха) у православної церкви (докл. див. *єпископ*).

АРХІМАНДРИТ – вищий (до єпископа) чернечий чин у православній церкві.

БАГАЇЗМ – учення Бага-Улли.

БАПТИЗМ – конфесія протестантизму, що виникла на початку XVII ст. в Англії. Першим баптистом вважається Джон Сміт, що переселився зі своєю общиною в пошуках релігійної свободи з Англії в Голландію у 1606 р. Там було введено водохрещення дорослих по вірі. Б. вимагав релігійної свободи, віротерпимості, відділення церкви від держави, надання права проповіді всім членам общини.

БЕАТИФІКАЦІЯ – зарахування до "лику блаженних" у католицькій церкві.

БЕЗСМЕРТЯ – у міфології і релігії особлива якість, якою володіють вищі істоти – боги, а також породжені або створені якимось бо- жеством духи і душі. Б. людини в більшості релігійних учень постає як Б. душі – продовження існування вищої, нематеріальної сутності людини після смерті тіла. Б. доповнюється у деяких релігіях ученням про переселення душ, а в іудаїзмі, християнстві й ісламі – ученням про вічне блаженне існування праведників і муки грішників після загального воскресіння з мертвих.

БІБЛІЯ – звід книг, що становлять Священне Писання християн. Ці книги зібрані в дві групи: Священне Писання Старого Заповіту (50 книг) і Священне Писання Нового Заповіту (27 книг).

БОГ – (слов. – "що наділяє багатством", "що дарує благополуччя"; давньоіранське *baga* – "доля", "пан", "бог"; давньоіндійське *bhaga* – "добробут", "вдача", "доля", "щастя", "що наділяє", "що дарує"; латинське *deus*; грецьке *qeoz*; індійське *deva*, від кореня *div* – "світити", "сіяти") – у релігійних системах об'єктивована персона, що припускає віру в нього і виступає як об'єкт культу. Уявлення про Б. варіюються залежно від типів релігій і культур, від розвитку релігійної свідомості, хоча в усіх релігіях Б. наділяється "незвичайною силою", "могутністю", "чимсь вищим", вважається "керуючим", від якого залежить хід подій, "що жертвує блага і щастя", "праотцем" тощо. Найчастіше Б. з'являється в антропоморфному образі.

БОГОРОДИЦЯ – у християнстві – богиня-мати, Діва Марія, Матір Божа, Мати І. Христа, яка народила його від непорочного зачаття. З поширенням християнства культ Б. зливається з місцевими віруваннями і залежно від соціальних умов набуває різного характеру: у Захі-

дній Європі за часів феодалізму він перетворився на культ Мадонни, на Русі злився з язичеським культом богині землі й родючості, поступово його витіснивши. У багатьох релігіях це божа мати, богиня, яка народжує бога чи богів. До богородиць належали вавилонська Іштар, фінікійська Астарта і малоазійська Кібела. Близька до них і грецька Деметра. Культ Б. тісно пов'язаний з основним заняттям населення – землеробством. Б. Шанувалась і як богиня родючості.

БОГОСЛУЖБОВІ КНИГИ – книги, які містять правило та описання порядку богослужінь, а також тексти для них. У православ'ї для треб (хрещення, вінчання, похоронної відправи тощо) використовується "Требник", для проведення літургії та інших церковних служб використовується "Службник", "Часослов", "Чиновник", "Трійдь" та інші Б. к.

БОГОСЛУЖІННЯ – відправлення певних релігійних обрядів. Б. поділяються на так звані суспільні, чи власне Б., і приватні (треби) – на індивідуальні замовлення віруючих. Справляє певний естетичний та психологічний вплив на віруючих за допомогою спеціально організованих інсценувань, співу, проповідей тощо.

БОГОХУЛЬСТВО – образа імені Бога, Диви Марії, святих, предметів культу, що карається церквою і світськими властями тих держав, де та чи інша церква є державною. Покарання за Б. були також одним із засобів боротьби проти вільнодумства, свободи совісті. Згідно із законами царської Росії за Б. була передбачена кара від 6 до 15 років каторги. Нерідко людей карали за атеїстичні погляди, хоча в них елементів власне Б. не було. У такому випадку Б. оголошувався сам факт невіри в Бога.

БРАХМА – вищий бог у пантеоні індуїзму. Виникнення уявлення про Б. як творця й охоронця загального порядку припадає на пізньоведичний період (перша половина I тис. до н. е.), коли виникло класове суспільство, виокремилися й набули величезного впливу жреці-брахмани (див. *брахман*). Брахмани висунули і розвивали ідею про божественну трійцю – "тримурті", у якій Б. виступав як творче начало. Проте в очах віруючих Б. був надто абстрактним образом, а значного поширення набуло поклоніння двом іншим богам брахманської трійці – Вішну та Шиві.

БРАХМАН (неточно – брамін, браман) – жрець, представник вищої касты в Індії. Із запровадженням культу Брахми та ускладненням релігійного ритуалу обов'язки жреця стали спадковою професією, і Б.

утворили особливу соціальну групу. Вони монополізували вивчення Вед, оголосивши їхню мову (ведичний санскрит) священною, користуватися якою могли тільки Б., і твердили, ніби вони могли впливати на богів. У наш час Б. займаються не тільки культовим служінням, а й іншими видами діяльності. Проте багато з них живуть за рахунок віруючих.

БРАХМАНІЗМ – стародавня індійська релігія, яка виникла на початку I тис. до н. е. як дальший розвиток ведичної релігії. Зародження Б. знаменувало вироблення єдиного релігійного канону. Б. як релігія класового суспільства освячувала царську владу, соціальну нерівність, поділ суспільства на варни і касты, які проголошувалися божественними.

БУДДА – у буддизмі (санскр. – просвітлений, той, що пізнав вищу істину) – істота, що досягла в результаті численних перевтілень абсолютної досконалості і може іншим вказати "істинний шлях до спасіння". Згідно з ученням буддизму кожного разу, коли людство відхиляється від цього шляху, приходять новий Б., щоб вказати людям істину. Інколи ім'ям Б. називають того, хто самостійно досяг "святості" і ввійшов у нирвану. У буддійських релігійних книгах вказується різна кількість Б., дається різна їх класифікація. Не виключено, що в основі традиційної біографії Б. лежить життя одного з перших буддійських вівровчителів. Якщо в ранній період Б. зображався людиною, яка першою увійшла в нирвану, то пізніше він був обожнений. На його честь почали споруджувати храми, утвердився складний культ, інколи у формі ідолопоклонства.

БУДДИЗМ – найстародавніша з трьох світових релігій, що виникла в Індії в VI ст. до н. е. Фундатором її вважається Будда, принц Сиддхартха, який після семирічних пошуків шляхів звільнення людини від страждань став Буддою – "просвітленим" (звідси і назва цієї релігії). На початку н. е. у Б. формується новий напрям – махаяна, що вже у вихідних посланнях багато в чому відрізняється від раннього Б., який прихильники, махаяни називали хінаяною. До V в. у махаяні виникли ще дві течії, які багато в чому визначили розвиток Б. як світової релігії. На відміну від інших світових релігій, у Б. немає порівняно з Біблією або Кораном єдиного для його напрямів і шкіл Святого Письма. Буддійські вівровчення мають між собою набагато менше подібних рис, ніж християнських або ісламських учення. Загальним, проте, є визнання Будди вищою істотою, нирвани як кінцевої цілі звільнення, а також заперечення існування творця всього суцього.

ВАКХАНАЛІЇ – нічні свята на честь Вакха (Діоніса), які мали органістичний характер і користувалися особливою популярністю в Італії від початку II ст. до н. е. У В. брали участь вільні та раби незалежно від статі, віку й належності до тієї чи іншої народності. Жрецькі функції виконувалися переважно жінками. Вакханки у священному шаленстві розривали на частини живого бика і поїдали сире м'ясо заради прилучення до "божественного начала". Цим останнім цей обряд дещо нагадує християнське причастя.

ВАРФОЛОМІЇВСЬКА НІЧ, "криваве весілля" – масові вбивства гугенотів католиками 1572 р. у Парижі в ніч перед святом св. Варфоломія (24 серпня). Різня відбувалась і в провінціях. За три дні побоїща було вбито близько 30 тис. осіб. В. н. було організовано католицькою – королевою Катериною Медічі й керівниками католицької партії – Гізами, які скористались приїздом гугенотського дворянства до столиці з нагоди весілля глави гугенотів короля Генріха Наваррського і сестри короля Маргарити Валуа. Мета В. н. – послабити та придушити протестантський рух.

ВАТИКАН – 1) офіційна резиденція римських пап; 2) комплекс споруд, що вміщує собор св. ап. Петра, апостоличний палац із Сикстинською капелою; 3) назва одного з пагорбів, на якому розташований Рим; 4) територія держави-міста В., що виникла в результаті підписання 11 лютого 1929 р. угоди (конкордату) між П'єм XI і урядом Італії. Держава-місто В. має площу 44 га, майже 1 тис. населення, свій герб, прапор, гімн, гвардію, підтримує дипломатичні відносини з більш ніж 100 державами світу, у тому числі з Україною. Голова В. – Папа Римський – має необмежену владу монарха. Адміністративними справами В. управляє кардинальська комісія і губернатор. Церковними та політичними – римська курія. За рішенням II Ватиканського собору при папі діє з дорадчим голосом Церковний Синод, що скликається раз на три роки.

ВІВТАР – східна частина храму, піднята над підлогою на два-три східці. У православних церквах В. відгороджено від решти приміщення іконостасом та зазвичай крилосом. Тут міститься престол. У В. готуються для причастя просфори (хліб) і вино, коштувати які у християнстві є заміною жертвоприношення. Слово "В." використовується також як символ релігійної віри, церкви чи "святині". Згідно з православними канонами вхід у В. неосвяченим особам та жінкам заборонений, поки храм існує як святиня. На практиці цієї заборони часом не дотримуються.

ВІДЛУЧЕННЯ – релігійне покарання, засіб дисциплінарного впливу на віруючих рішенням вищої церковної інстанції, яке полягає у виключенні порушника з церкви чи релігійної громади. Служить засобом залякування віруючих погрозою неминучого перебування відлученого після смерті у пеклі.

ВІДСПВУВАННЯ (похоронна відправа) – церковна служба над померлим, яка нібито сприяє полегшенню його становища "на тому світі". Обряд засвоєний християнством, ісламом, іудаїзмом та іншими релігіями. Деякими сучасними сектами не здійснюється.

ВІДЬМА – згідно з марновірними уявленнями, успадкованими від дохристиянських вірувань і підтриманими середньовічними християнськими богословами, зла чарівниця, служителька диявола, "нечистої сили". Повір'я приписували В. чаклунство, надприродні дії на шкоду людям, а також нічні оргії-шабаші на горах, тобто в місцях стародавніх язичеських культів. Середньовічні церковні та особливо навколоцерковні кола, підтримуючи віру у В., прагнули принизити жінку, укорінити недовіру до людської природи і зміцнити владу церкви над людьми. Католицька церква навіть вказувала на кілька методів "викриття" В., твердила в душі жінконенависництва, що нібито жінки стають відьмами через свою "природну розбещеність" і задля перетворення на В. продають душу дияволу й живуть з ним. Наприкінці XV ст. було видане керівництво для "розпізнавання" В. і суду над ними. Книга "Молот відьом" є енциклопедією найчорнішого мракобісся. Сотні тисяч жінок, яких підозрювали в чаклунстві, спалювались на вогнищах інквізиції, а пізніше – протестантськими церковниками. Віра у В. була поширена й на Русі-Україні, породжуючи інколи дикі розправи над людьми (згадаймо "Конотопську відьму"). Ганебні процеси над жінками, звинуваченими в чаклунстві, у більшості країн Європи припинено в XVII ст., але поодинокі випадки розправи забобонних людей з так званими В. траплялися і в XX ст.

ВІКАРІЙ – намісник, заступник духовної особи. У католицькій церкві папа іменується "викарієм Христа", свої В. є у єпископів, нерідко в абатів монастирів і священників великих парафій. У протестантській церкві В. виконують роль помічника священника. У православ'ї інститут В. (з 1865 р.) впроваджено в усіх єпархіях.

ВІЛЬНОДУМСТВО – духовна діяльність, яка виходить з визнання права розуму на вільний, критичний розгляд релігії і вільне досліджування дійсності; органічний елемент духовної культури.

ВІФЛЕЄМ – місто в Палестині, поблизу Єрусалима. Згідно зі Старим Заповітом В. – місце народження Давида і "прийдешнього месії". Виходячи з цієї старозавітної "вказівки", християнство проголосило в Євангеліях В. місцем народження Христа. В. вважається священним місцем християн та іудеїв.

ВІШНУ – один з основних богів індуїстського пантеону. У наш час поклоніння В. та його аватарам (перевтіленням) є найпоширенішою формою релігійного культу в Індії. З аватар В. найпопулярніші Крішна і Рама, до них індуїзм зараховує також Будду.

ВСЕНІЧНА – вечірне богослужіння у православній церкві напередодні неділі або великого релігійного свята. В., або нічне бдіння, починається після заходу сонця і в пасхальну (часом і в різдвяну) ніч закінчується після опівночі.

ВСЕСВІТНЯ РАДА ЦЕРКОВ – керівний орган єкуменічного руху, який об'єднує протестантські та деякі православні церкви. Має резиденцію у Женеві. В. р. ц. підзвітна асамблеї, що скликається кожні п'ять-шість років, і обирається нею. У складі В. р. ц. є президія, центральний комітет, призначений ним виконком, а також секретаріат. Генеральний секретар – фактичний керівник В. р. ц.

ГЛОСОЛАЛІЯ – "говоріння різними мовами", вигукування, позбавлені всякого змісту, що спостерігаються в стані релігійного екстазу (напр., у п'ятидесятників). Г. – результат психічного перенапруження, яке викликається так званим хрещенням духом, тобто дією "божественного духу" на віруючого (у баптистів, молокан та п'ятидесятників).

ГОВІННЯ – один з обрядів православної церкви, який готує віруючих до таїнства причастя й сповіді. Людина, яка говіє, зобов'язана відвідувати церковні служби, молитися вдома, постити, тобто не вживати м'яса, молока, тваринних жирів тощо.

ГРІХ – одна з основних християнських морально-етичних категорій, що означає порушення волі Бога, падіння Адама і Єви, які, згідно з Біблією, скуштували плід забороненого дерева пізнання добра і зла. Г. – поняття, за допомогою якого релігійна мораль оцінює дії, що суперечать Божим заповідям. Під гріхом релігія розуміє також стан душі, котрий виникає під дією порушення заповідей релігійної моралі.

ГУГЕНОТИ – прибічники протестантсько-кальвіністської церкви у Франції (див. *Варфоломійська ніч*).

ГУРІЇ – фантастичні прекрасні діви, які існують, згідно з ученням ісламу, для усолоджування праведників у раю. У Корані Г. визначаються як "чисті жінки", котрих не торкалися ні люди, ні джинни.

ДАЛАЙ-ЛАМА – титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого шанують віруючі як "живого бога" (бодхи-сатву) в образі людини. Титул Д.-л. встановлений у XIV ст. Церковна і світська влада Д.-л. не спадкова (як і всі лами, він зв'язаний обітницею безшлюбності). Його спадкоємець, за релігійними правилами, обирається групою вищих лам, які нібито визначають, у кого з хлопчиків, народжених незабаром після смерті Д.-л., "перевтілюся" попередній Д.-л.

ДАОСИЗМ – одна з двох основних течій у давньокитайській філософії, на основі якої у II ст. до н. е. виникає релігія з такою ж назвою. Поряд із буддизмом і конфуціанством Д. дуже впливав на розвиток духовного життя Китаю аж до XX в. Принципи філософського (класичного) Д. викладені в трактаті "Дао де дзин", авторство якого приписується легендарному Лао-дзи.

ДАЦАН – ламаїстський храм, монастир.

ДЕКАН – у християнстві – помічник абата в католицькому монастирі, старший священник у католицькій та англійській церквах, який завідує справами кількох парафій, а також старший кардинал-єпископ. У греко-католиків – те саме, що у православних благочинний.

ДЕМОНОЛОГІЯ – у релігійних ученнях – система уявлень про незвичайні, нелюдські істоти, особові або безособові, що виступають представниками потойбічних сил, переважно темних і руйнівних.

ДЕСЯТИН – у церкві – відрахування десятої частини прибутків віруючого на користь церкви. Правомірність цього збору поділяють далеко не всі віруючі. У наш час зберігається у адвентистів та в інших сектах як примусовий збір. В ісламі різновидом Д. є закят.

ДЖАЙНІЗМ – виник приблизно в VI в. до н. е. в Індії. Засновник Д. Махавира. Джайністи вважають, що їхня релігія – найстародавніша з усіх індійських релігій. Д. виходить із постулату: немає необхідності говорити про творця або першопричину – Всесвіт вічно існує і буде вічно існувати.

ДИЯКОН – третій, нижчий сан священнослужителя, помічник єпископа і священника під час богослужіння у православній, католицькій, англіканській і протестантських церквах та в деяких сектах (в останніх він не є священнослужителем). Протодиякон – перший або старший Д., ієродиякон – Д. із ченців.

ДОГМАТ – основне положення віровчення, яке визнається незаперечною істиною, має силу непохитного авторитету і не підлягає перегляду. Вимога беззастережного визнання Д., сліпого прийняття їх на віру – серед головних вимог християнської церкви. Догматика – систематичне викладення основних догматів.

ДОМІНКАНЦІ – католицький жебракуючий чернечий орден. Заснований на початку XIII ст. ченцем Домініком для боротьби з єретиками. Від 1231 р. завідували інквізицією, одержали право повсюдної проповіді та викладання в університетах. З рядів Д. вийшли відомі схоласти (А. Боль-штетт, Ф. Аквінський) і містики (М. Екхарт, Й. Таулер). Усіма засобами допомагали папству придушувати антикатолицькі та антифеодалні виступи. У наш час – один з найвпливовіших орденів католицизму.

ДРУГЕ ПРИШЕСТЯ – у християнському віровченні очікуваний другий прихід Христа на землю для посоромлення "нечестивців" і дарування "блаженства" віруючим. Віра в Д. п. поширилася серед християн з формуванням євангелійного міфу про земне життя Христа. Учення про Д. п. широко використовується церквою та сектантськими проповідниками для зміцнення релігійної віри і є однією з її засад.

ДУХ – у релігії та міфології безплотна, надприродна сутність, яка уособлює людське мислення, свідомість, психічні здібності. У релігійному й ідеалістичному світогляді Д. розглядається як первинний щодо природи. У релігіях під Д. нерідко розуміється особливий нематеріальний початок, розумний і самодостатній, тобто божество. Звідси походить і пункт християнського віровчення про третю іпостась св. Трійці – Д. Святий.

ДУХОВЕНСТВО (духівництво) – служителі культу, які вважаються посередниками між богом та людьми, що здійснюють культові дії – таїнства, а також виконують роль проповідників віровчення певної релігії. У православ'ї Д. поділяється на чорне (ченці) та біле (священники, яким дозволяється одружуватися).

ДЯК – церковний служитель, який допомагає дияконіві та священникові в церковних справах, по-іншому – причетник (паламар). Д. в православній церкві зветься псаломщиками, оскільки найчастіше вони в храмах читають Псалтир.

ЕДЕМ – за біблійною легендою, земний рай, місце перебування двох перших людей до їхнього гріхопадіння, після якого їх було вигнано з Е. як покарання за гріхопадіння.

ЕКЗАРХ – 1) у стародавній Греції глава жерців, які перебували при храмі; 2) у Візантійській імперії правитель області (діоцезу), а також єпископ, що завідує церквою в діоцезі; 3) у сучасному пра-вослав'ї – глава певного церковного округу, куди входить адмініст-ративно-територіальна область, або, частіше, їх сукупність, яка має свою специфіку.

ЕНЦИКЛІКА – послання римських пап духовенству та віруючим, присвячені найважливішим соціально-політичним, релігійним і мора-льним питанням, їм надається особливого значення, оскільки Е. знач-ною мірою покликані визначати особливості формування суспільної думки з основних політичних і соціальних проблем сучасності.

ЕКТЕНІЯ – у православній церкві – молитва, що входить до складу богослужінь, яка проголошується звичайно дияконом і містить про-хання, звертання до Бога. Види Е., згідно з розміром та характером прохань, такі: велика, просительна й мала. За допомогою Е. у свідо-мість віруючих вселяється думка, що церква здатна допомогти в неща-сті і всі надії треба покласти на Бога.

ЕШИБОТ – іудейська школа, що готує рабинів. Навчання в Е. здій-снюється за надзвичайно схоластичною системою. Основні предмети богословського вивчення – Біблія і Талмуд. Е. існують у багатьох краї-нах, у тому числі в нашій.

ЄЗУЇТИ – члени чернечого католицького ордену "Товариство Ісу-са", створеного 1534 р. іспанцем І. Лойолою для боротьби з інако-мислячими.

ЄПАРХІЯ – церковний адміністративний округ на чолі з архієреєм (єпископом). Є. поділяються на "благочинні округи", які очолюються благочинними (ст. священниками) і об'єднують кілька парафій.

ЄПИСКОП (по-іншому – архієрей) – вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки Є. можуть рукопокласти в диякони, священники та єпископи (останні – разом з іншими єпископами). Є. також призначає на нижчі посади кліру, освя-чує храми тощо, йому підпорядковані всі церковні установи, що пере-бувають у межах його єпископату (або єпархії), монастирі, духовні семінарії тощо, крім тих, що перебувають у безпосередньому віданні церковного центру. У православній церкві Є. обов'язково повинні бути ченцем. Почесні звання для Є.: архієпископ та митрополит. У церкві є три основні ступені священства: диякон, ієрей (священик) та єпископ. Інші звання – адміністративні або почесно-нагородні, що мають один із цих трьох ступенів.

ЄШТИМІЯ – у православній та католицькій церквах морально-виправна міра у формі посту, тривалої молитви, земних поклонів, ходіння на прощу до святих місць чи святинь тощо, за порадою духівника добровільно виконувалась віруючими, що розкаялися у своїх гріхах. Є. визначається та призначається найчастіше під час сповіді.

ЄШТРАХІЛЬ – частина обов'язкового для богослужіння одягання священників всіх трьох ступенів православної ієрархії, вид фартуха з хрестами, зшитого з двох широких стрічок, який одягається на шию опускається до долу. Крім цих основних частин одягу священнослужителів, кожному ступеневі ієрархії належать інші частини одягання: чим вищий ступінь, тим їх більше і тим вони складніші. Деякі елементи одягання служать духовенству нагородами (подвійний орар, набедреник, палиця, митра).

ЄРЕСЬ – слово, яке використовується церковниками щодо поглядів і вчень, котрі відступають від прийнятої церквою доктрини в питаннях догматики та культу.

ЄРЕТИК – у вустах представників церкви слово, вживане для характеристики супротивників офіційної церковної доктрини. Прибічник так званої ереси.

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ – один зі стародавніх релігійних обрядів, принесення жертв духам померлих предків, обожнюваним предметам, богам, злим духам тощо. Ж. виникло в епоху первісного суспільства, коли мисливці найкращу частину своєї здобичі залишали для духів померлих предків або духів-покровителів. Ж. набувало часом диких, бузувірських форм. У тій чи іншій формі Ж. зберіглося в усіх релігіях і до нашого часу: запалювання свічок і лампад, освячення хліба, плодів, поминання родичів на могилах, причастя, обітниця, калічення себе в бузувірських сектах.

ЖИТТЯ СВЯТИХ – життєписи мучеників, аскетів, ченців, благовірних князів тощо, проголошених церквою святими. Ж.с. склалися у вигляді біографій з чітко вираженою церковною тенденцією, включенням у них молитов, повчань і так званих чудес.

ЖРЕЦЬ – представник особливої, ієрархічної групи релігійної общини, професійно зайнятий відправленням релігійних обрядів, зберіганням і розвитком релігійного знання відповідно до релігійних уявлень.

ЗАКОН БОЖИЙ – навчальний предмет у початкових та середніх школах царської Росії, який містив вивчення молитов, катехізису. За часів царизму викладання З. Б. використовувалося для релігійного виховання дітей та юнацтва, викликання вірнопідданських почуттів до царя та панівних класів.

ЗАМОВА – словесні формули, заклинання, магичні молитви, які нібито мають чудодійні властивості визначати сприятливий збіг обставин у житті людей, відвертати нещастя, захищати від ворогів та спокунників. За своєю суттю З. – невід'ємний елемент первісної магії. У сучасних релігіях З. існує у формі молитов чи проклять, з якими віруючі та служителі культу звертаються до Бога з проханням врятувати від житейських неприємностей або ж покарати грішників та відступників від віри.

ЗАПОВІДІ – релігійно-моральні настанови в іудейській релігії, які нібито власноручно написані богом Ягве на камінних плитах і вручені Мойсею на горі Сінай. З виникненням християнства ці З. було доповнено так званими заповідями блаженства, проголошеними Христом. Нагірній проповіді, їх було включено до християнського віросповідного арсеналу. Обиралися заповіді з безлічі побутових, моральних правил поведінки тощо здебільшого іудейськими, а потім і християнськими священиками.

ЗАТВОРНИК – у християнстві людина, що проводила своє життя "у затворі", віддалившись у закриті від усіх помешкання. Причиною відходу в "затвор" було прагнення до самоти і безперестанної молитви Богові.

ЗОРОАСТРИЗМ – релігія стародавніх народів Ірану, Середньої Азії, Азербайджану, засновником якої вважається міфічний пророк Заратустра. Зороастризм як релігія склався у I тис. до н. е. Учення З. викладене у кн. Авеста. Для цієї релігії характерні: дуалізм (уявлення про наявність у світі двох божественних начал – добра і зла, які ведуть між собою непримиренну боротьбу); поклоніння вогню; осудження жертвоприношень; віра у прихід месії; страшний суд; потойбічне життя. Багато з ідей З. вплинули на формування іудаїзму та християнства.

ГУМЕН – настоятель православного монастиря.

ІДОЛ – предмет, що зображає божество, якому поклонялися у глибоку давнину. Ідолопоклонство – пережиток тотемізму та фетишизму – зберігається в сучасних релігіях у вигляді поклоніння іконам, статуям, культовим атрибутам, священним книгам, мощам святих тощо.

ІЄРАРХІЯ – сукупність церковних (і не тільки) чинів у порядку від найвищого до найнижчого.

ІЄРЕЙ – найменування священика, запозичене християнами з грецької культової термінології.

ІКОНА – священне зображення у православ'ї, католицизмі. І. подає Христа, святих, ангелів, ті чи інші події біблійної або церковної історії.

ІМАМ – духовна особа в ісламі: 1) верховний глава шіїтського напрямку ісламу; 2) основоположник кожного з чотирьох напрямів сунізму; 3) верховний правитель ісламської теократичної держави, який зосередив у своїх руках всю повноту світської та релігійної влади; 4) керівник богослужіння в мечеті; 5) духовний керівник, наставник мусульман.

ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ – перелік книг і журналів, котрі католицька церква забороняє читати, видавати, поширювати віруючим без особливого на те дозволу. Уперше було підготовлено та видано за вказівкою папи Павла IV 1559 р. До І. з. к. входять праці природознавців, філософів, істориків, письменників, читання яких, на думку католицької ієрархії, може руйнувати віру в Бога. Він час від часу переглядається і доповнюється.

ІНДУЇЗМ – одна з найбільш поширених релігій сучасної Індії, спадкоємець і продовжувач ідей ведичної релігії і брахманізму.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ – папська грамота, яка давала віруючим відпущення гріхів, тобто звільнення від покарання за здійснений гріх. Католицька церква з метою збагачення організувала широку торгівлю І. не тільки за здійснені, а й авансом за нескоені гріхи. Торгівля І. повсюдно викликала обурення в усіх прошарках суспільства, і вимога її припинити була одним із головних гасел Реформації.

ІНЦІАЦІЇ – обряди прийняття підлітків, молоді в повноправні члени племені. Обряди І. полягали в суворих, іноді жорстоких фізичних випробуваннях: робилися надрізи на шкірі, вибивалися зуби, витіпувалося волосся, здійснювалося обрізання, обпалювання вогнем тощо. Старійшини і племінні чаклуни розкривали юнакам зміст звичаїв, священних переказів та вірувань племені.

ІНКВІЗИЦІЯ – судова установа католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби з еретиками. Протягом усієї історії І. виступала душителем і катом передової суспільної та наукової думки. Проте вона не могла зупинити науковий і соціальний прогрес. У більшості країн Західної Європи І. було скасовано в XVIII ст.

ПОСТАСЬ – сутність кожної з трьох осіб християнської Трійці – Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого Духа (три І. єдиного Бога).

ІСЛАМ – одна з трьох світових релігій, поряд із буддизмом і християнством. І. виник в Аравії у VII ст., його фундатор – пророк Мухаммед. Основу віровчення становлять Коран і Сунна; головний догмат – поклоніння єдиному Богові – Аллахові і визнання його пророка Мухаммеда посланником. І. спирається на п'ять "стовпів віри". І. приділяє велику увагу сім'ї як основному осередкові мусульманського суспільства. Питання жіночої релігійності розглядається як один з основних принципів підтримки ісламських цінностей і духовного виховання дітей. І. відіграє важливу роль у внутрішній та зовнішній політиці сучасних мусульманських країн.

КААБА – мечеть мусульман-сунітів у м. Мекка, яка є місцем паломництва мільйонів жителів арабського Сходу.

КАББАЛА – середньовічне релігійно-містичне вчення, поширене серед найфанатичніших прибічників іудаїзму. К. була особливим способом символічного тлумачення священних текстів, при цьому словам та числам надавалося містичне значення. Певний вплив мала на послідовників християнства й ісламу.

КАГАЛ – іудейська самоврядна громада в країнах Східної Європи. Побудований на основі теократичного принципу, очолюваний рабином. К. мав право судити, карати і відлучати. Кошти, необхідні для утримання адміністративного кагального апарату, одержувалися за рахунок податей. К. керував економічним та політичним життям євреїв і був знаряддям панування імущих елементів громади над трудящими євреями.

КАДИЛО – посудина для куріння фіміаму під час християнського богослужіння: кругла металева чашечка, підвішена на трьох ланцюжках, з'єднаних у верхній частині. У К. кладуть жаринки і на них настипають ароматичну смолу – ладан або інші запашні речовини.

КАНОН – введене християнською церквою правило, яке не підлягає перевірці та сумнівам і мусить сприйматись як "богонатхненна" істина.

КАНОНІЗАЦІЯ – зарахування церквою до лику святих і введення культу нового святого.

КАПЕЛА – у католицькій та англіканській церквах невелика культова споруда для проведення приватних богослужінь і молитов, а також для зберігання релігійних реліквій.

КАПЕЛАН – католицький священик, який перебуває при капелі, а також помічник парафіяльного священика; у лютеранській церкві – помічник проповідника; в англіканській – священик при домашній церкві. Інститут К. введено також в арміях багатьох західних країн для проведення богослужінь у військових частинах, нагляду за моральною поведінкою солдатів, їх релігійно-ідеологічного виховання.

КАПЛИЦЯ – невелика молитовна споруда без вітаря. К. ставилися на перехресті шляхів, біля джерел, на кладовищах тощо.

КАРДИНАЛ – вищий духовний сан у католицькій церкві. Право возведення у кардинальський сан належить тільки папі Римському. К. – найближчі помічники папи; їхнім зібранням (конклавом) з їхнього же середовища обирається папа. К. має облачення червоного кольору.

КАТЕХІЗИС – керівництво для елементарного навчання християнській вірі. Звичайно викладається у формі запитань та відповідей і містить положення, визнання яких обов'язкові для кожного члена церкви.

КАТОЛИКОС – титул верховних ієрархів вірмено-григоріанської та грузинської православних церков. Місцеперебування вірменсь-кого К. – місто Ечміадзин.

КИРХА – лютеранський храм.

КЛЕРИКАЛИ – фанатичні у вірі і найконсервативніші у практичному житті церковники та богослови. К. розробили власну богословську систему, що набуває дедалі більшого значення. К. мають політичні партії (у деяких країнах Заходу їм належить влада), молодіжні, профспілкові, кооперативні та інші організації.

КЛЕРИКАЛІЗМ – використання релігії у політичних цілях.

КЛП – сукупність священно- та церковнослужителів однієї церковної парафії. Іноді вживається в значенні активу церкви.

КЛОБУК – головний убір православних ченців, чорного кольору, який складається з камилавки – циліндричної шапки, розширеної вгорі, без крис і надітої на неї міцної тканини, що закінчується позаду трьома довгими стрічками. Митрополити та патріарх носять білі К.

КРИЛОС – місце для півчих, читців та причетників у православному храмі, розташоване перед іконостасом праворуч і ліворуч від амвону.

КОГЕН – іудейський жрець-священик, згідно з біблійними оповідками, нащадок міфічного первосвященика Аарона, який обслуговував храм Ягве в Єрусалимі.

КОЛЯДА – цикл стародавніх слов'янських новорічних язичницьких свят, пристосованих до аграрного культу, що супроводжувалися веселими звичаями (перевдяганням, іграми, танцями, ворожінням, банкетами, відвідуванням домівок, побажаннями господарям щастя та благополуччя, обдаруванням колядників тощо). Із поширенням християнства К. за часом частково збігалася зі святом Різдва. Багато з обрядів К. поєдналися з християнськими культовими діями.

КОНГРЕГАЦІЇ – органи управління Ватикану як центру всесвітньої католицької церкви. К. мають широко розгалужений апарат, який перебуває безпосередньо при папі та римській курії, а також функціонує в багатьох країнах світу. К. є провідниками політики Ватикану, контролюють і спрямовують діяльність установ та відомств католицької церкви.

КОНКЛАВ – зібрання кардиналів для обрання нового папи, а також назва залу Сікстинської капели у Ватикані, де відбувається це зібрання. Вхідні двері до капели на час виборів нового папи замуруються і не розкриваються, поки не буде обраний папа.

КОНКОРДАТ – договір між папою Римським та урядом тієї чи іншої країни, згідно з яким визначаються положення та привілеї католицької церкви в цій країні.

КОНФІРМАЦІЯ – католицьке таїнство, яке здійснюється над дітьми у віці 7–12 років і відповідає православному таїнству миропомазання. Мета К. – релігійний вплив на світосприймання дітей. Цей обряд здійснюється здебільшого єпископом за урочистих церковних обставин у присутності батьків та рідних дитини. У протестантів К. – навчання вірі, сповідання віри і перше причастя молодих людей у віці 14–16 років.

КОНФУЦІАНСТВО – комплекс релігійних, філософських і етичних доктрин, що виникли в Китаї. Подібно до ін. релігійних понять часто інтерпретується значно ширше – як спосіб життя, який протягом двох тисяч років підтримував релігійні почуття китайською. народу і розвивав у ньому етнічну солідарність. Засноване Кун-Фуцзи (Конфуцієм).

КОРАН – головна священна книга мусульман. В історії світової культури К. стоїть в одному ряду зі Старим і Новим Заповітом. За мусульманським догматом, К. як божественне слово існує вічно, він ніким не створений, а переданий Аллахом пророкові Мухаммеду через ангела Джебраїла. К. поділений на 114 глав (сур).

КСЬОНДЗ – духовна особа в Польщі в сані священника.

КУРИЯ – назва сукупності верховних установ Ватикану. К. видає папські грамоти і булли, завідує фінансами, "відпущенням гріхів", шлюбнорозлучними процесами, розглядає апеляції, вирішує питання канонізації святих, заснування орденів. К. є провідником міжнародної політики Ватикану.

КУЩІ – іудейське свято, відзначається восени в пам'ять про сорокарічні мандри євреїв у пустелі на шляху з Єгипту до Ханаану. Свято триває дев'ять днів, включає магічні обряди, певні звичаї, котрі використовуються служителями культу для підтримки релігійних настроїв віруючих. В останній день свята починається річне коло читання Тори в синагозі.

КЮРЕ – католицький парафіяльний священник у Франції, Бельгії та деяких інших країнах.

ЛАВРА – назва великих православних чоловічих монастирів, найбільш значних центрів поширення релігійної ідеології та паломництва віруючих. В українському і руському православ'ї найбільш відомих було чотири: Києво-Печерська (від 1598), Троїце-Сергієва (від 1744), Олександрівська (від 1797) та Почаївська (від 1833). Настоятелями були місцеві єпархіальні архієреї, а керували ними намісники, зазвичай у сані архімандрита.

ЛАМА – буддистський чернець у Тибеті та Монголії, який вважається посередником між богом і людьми та виконує функції не тільки служителя культу, а й учителя, юриста, лікаря, психолога, наставника і навіть пророка.

ЛЕГАТ – особа, яка виконує особливе доручення папи Римського в країнах, з якими Ватикан зазвичай не має офіційних дипломатичних стосунків.

ЛІСОВИК – лісний дух, господар лісу в стародавній слов'янській міфології та фольклорі.

МАГІЯ – сукупність релігійних уявлень та обрядів, пов'язаних з вірою у надприродну силу, яка нібито здатна чудодійно впливати на хід подій у житті людей, зумовлювати збіг сприятливих чи несприятливих обставин у їхній життєдіяльності. М. поширилася серед усіх народів земної кулі в різних формах: виробнича, лікувальна, зашкодлива тощо. Магічні уявлення та дієства збереглися до наших днів у формі побутових забобонів.

МАЗАР – надмогильні споруди, мавзолеї в місцях поховання мусульманських релігійних діячів, які набули статусу святих.

МАРА – бог смерті в буддизмі, який царює в цьому світі і прирікає все живе на смерть. Згідно з буддійською релігією шлях звільнення з-під влади М. пролягає через неухильне виконання повчань Будди. В українському фольклорі означає якесь страхіття.

МАТИРОЛОГ – збірник оповідей про мучеників перших століть християнства, які зазнавали гонінь у боротьбі за віру в язичницьких країнах. В епоху середньовіччя складено кілька подібних збірників. Пізніше М. увійшов у святці, у яких оповіді про мучеників чергувалися з життєписами "святих". Тепер уживається взагалі як список померлих чи загиблих.

МАСОРЕТИ – іудейські автори, які переписували, редагували, зберігали та передавали з покоління в покоління стародавні єврейські та арамейські тексти Старого Заповіту. Вони визначили правопис біблійних текстів, упорядкували богословські примітки до старозавітних оповідок. Відредагований Старий Заповіт дістав назву масоретського.

МАХДІ – ісламський міся, уявлення про якого виникло в шиїзмі, а потім було сприйняте сунітами. Учення про міфічного М. використовувалося служителями культу для розповсюдження серед мусульман оптимістичних поглядів на майбутнє.

МАЦА – пасхальні тонкі коржики з неквашеного прісного тіста, що їх іудеї випікають у пам'ять про мандри євреїв у пустелі. Випічка М. запозичена зі стародавнього східного магічного обряду приготування хліба з продуктів нового урожаю.

МЕДРЕСЕ – релігійна ісламська школа, розташована в мечеті або у спеціальному приміщенні при ній. В М. готують мусульманських мулл, суддів шариатських судів, викладачів, а іноді й службовців державного апарату.

МЕЧЕТЬ – ісламський храм. До М. звичайно прилягає відкритий двір з криницею, фонтаном чи басейном для ритуального омовіння. Над М. здійснюються одна або кілька чотирикутних, круглих або в нижній частині чотирикутних, а у верхній циліндричних веж – мінаретів, з балконів яких служителі М. кілька разів на день закликають мусульман до молитви.

МИТРА – головний убір вищого духовенства в православ'ї.

МИТРОПОЛИТ – спершу у Візантії єпископ митрополії, тобто головного міста області чи провінції. До запровадження патріархатів Росії (1589) були главами Руської православної церкви, їхньою резиденцією був Київ (до XIII ст.), потім Львів, Володимир, а від XIV ст. – Москва. У наш час М. є главами великих єпархій і зазвичай входять до Священного синоду на правах його постійних членів.

МОНАСТІР – основна форма організації християнського чернецтва, яке об'єднане в громади з єдиним статутом життя, спільно володіє житловими та богослужбовими приміщеннями й іншою власністю.

МОНАХ – інша назва "чернець", особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво і дала обітницю вести аскетичне життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія – єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи зазвичай вихідці із чернецтва.

МУЛЛА – служитель культу в ісламі.

МУФТІЙ – духовна особа в ісламі, яка має право виносити рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань. У країнах поширення ісламу М. обіймають офіційні посади, на котрі призначаються урядом. У нашій країні вони очолюють духовні управління мусульман.

НАМАЗ – п'ятиразова щоденна молитва в мусульман, звернена до Аллаха. Передбачає читання сури "Фагіха" та уривків з інших сур Корану, які прославляють Аллаха, його доброту та велич, супроводжується поклонами, простиранням доліниць та іншими діями. Кожній молитві має передувати омовіння. Н. дозволяється здійснювати в будь-якому чистому місці, вставши на молитовний килимокчи розстелений верхній одяг. У п'ятницю шаріат рекомендує здійснювати полуденну молитву в мечеті.

НАСТАВНИК – виборний керівник старообрядницької безпопівської громади.

НАЧОТЧИК – у православ'ї, особливо в старообрядництві, людина, яка знає церковні книги, церковний читець, переважно з парафіян. У старообрядців – знавець богословських догм і керівник громади.

НЕЧЕСТИВИЙ – релігійна оцінка інаквовірюючих, атеїстів, усіх, хто виступає проти релігії та духовенства.

НУНЦІЙ – постійний дипломатичний представник папи Римського в країнах, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини. Н. поєднує дипломатичне представництво з наглядом за католицькою церквою у певній країні.

ОБІДНЯ (літургія) – християнське богослужіння (обідня у православ'ї, меса – в католицизмі й лютеранстві), під час якого здійснюється таїнство причастя, тобто поїдання віруючими хліба та вина, що являють собою тіло і кров Ісуса Христа. На думку церковників, О. сприяє духовному відродженню, єднає з Богом. Вона є одним із ефективних засобів релігійного впливу на віруючих. Відома з II ст. н. е.

ОБРИЗАННЯ – релігійно-магічний обряд відтинання крайньої плоти чоловічого статевого органу, поширений в іудейському (здійснюється над новонародженими) і мусульманському (здійснюється над хлопчиками 7–10 років) культурах, а також у багатьох народів Австралії, Америки, Океанії та Африки. Обряд виник у первісному суспільстві, ним супроводжувався акт посвячення юнаків у дорослий стан. Пізніше жреці почали тлумачити його як акт належності до відповідної релігії.

ОСВЯЧЕННЯ – магічні слова та дії, які виголошуються і здійснюються служителями культу з метою надання святості тому чи іншому предметові (наприклад, освячення води, житла тощо). У більш загальному плані О. – підтримка чого-небудь авторитетом церкви і релігійним обґрунтуванням: О. влади, звичаїв тощо.

ПАНАГІЯ – у православ'ї – невелика кругла або овальна ікона із зображенням Богородиці, Трійці чи Христа, яка звичайно прикрашена коштовностями і є необхідним компонентом одягання єпископа як знак архієрейського сану. П. – зображення своєрідного обожнення Богоматері у православ'ї.

ПАЛАМАР – нижчий церковнослужитель у православній церкві.

ПАНАХИДА – православна заупокійна відправа. Під час гонінь на ранніх християн здійснювалася вночі, тому одержала назву "всенічна". На відміну від відспівування, з яким у неї спільне походження і релі-

гійне призначення, може проводитись через значний відрізок часу після смерті того, кому вона присвячується. Існують так звані вселенські П.: на пам'ять про всіх померлих християнською смертю; на пам'ять про всіх померлих наглою смертю; без церковного напуття тощо.

ПАНКАДИЛО – люстра або свічник у православній церкві для встановлення понад 12 свічок чи лампад.

ПЕРТЬ – ганок або критий майданчик перед головним входом до православного храму, який інколи переходить у галерею.

ПАРАНДЖА – жіночий верхній одяг, який, згідно з настановами шаріату, носять дорослі мусульманки поза домом. Надягаючи П., обличчя та груди закривають густою мережею з чорного кінського волосся. За покромом П. – вид халата з несправжніми рукавами, нижні частини яких скріплені на спині, включає капюшон, що покриває жінку з голови до ніг. Звичай носіння П. пов'язаний із затворництвом жінки, відстороненням її від суспільного життя, крім того, завдає не тільки значної моральної, а й фізичної шкоди.

ПАРАФІЯ – нижчий самоврядний церковний округ, котрий має свою церкву з причтом для проведення богослужінь, а також громада віруючих, на утриманні якої перебуває церква та причт.

ПАСТВА – віруючі (християни), які становлять одну церковну парафію. Назва пов'язана із церковним уподібненням віруючих до овець, а духовенства – до пастухів, яким церква доручила турботу про "спасіння" віруючих.

ПАСТОР – священик у протестантській церкві. Оскільки протестантизм відкидає таїнство священства, він не вважає священиків володарями "Божої благодаті", на відміну від православ'я та католицизму. П. майже не має особливого вбрання і веде звичний для парафіян спосіб життя. Проте, як підкреслює сама назва, церква вважає його пастухом, поставленим над віруючими для керівництва ними.

ПАСХАЛІЇ – зібрання правил і таблиць для вираховування дня святкування Великодня.

ПАТЕР – священик у католицькій церкві. Називаючи священика П. – "отцем", церква прагне, як і в багатьох інших випадках, примусити віруючих ставитись до неї з повним послухом.

ПАТРИСТИКА – християнська релігійна доктрина II–VIII ст., створена отцями церкви. Філософія П. зводиться до спроб довести необхідність панування релігії над наукою, віри над знанням, підпоряд-

кування науки завданню обґрунтування християнських догматів, перетворення філософії на служительку богослов'я. Соціальні ідеали П. – проповідь теократичного панування християнства, вічності соціальної нерівності, експлуатації людини людиною. Церква, особливо православна, приписує незаперечний авторитет патристичній ("свято-отецькій") літературі.

ПАТРІАРХ – титул глави деяких церков (у тому числі Руської Української православної) та єпархій (у католицизмі). Патріархат існував у Руській православній церкві від 1589 р. При Петрі I 1721 р. його було скасовано і замінено державним управлінням церквами – Священним синодом (див. синод) на чолі з обер-прокурором. Патріархат було відновлено православним помісним собором у 1917–1918 рр. Зараз П. Руської православної церкви є Алексій II, а Української Православної церкви Київського патріархату – Філарет (Денисенко).

ПАТРОЛОГІЯ – розділ християнського богослов'я, присвячений творам та біографіям отців церкви, звід творів отців церкви.

ПІСТ – релігійна заборона на їжу взагалі чи на м'ясу, рибу, молочну, яка запроваджується церквою на певний час. Згідно з релігійним віровченням пости сприяють підготовці віруючих до психологічного та розумового сприймання божественних істин і церковних повчань.

ПОДВИЖНИК – людина, яка з релігійних мотивів піддає себе всіляким нестаткам та стражданням (пустельництво, відмова від усяких зручностей земного життя). Згідно з християнськими уявленнями він здійснює релігійно-моральний "подвиг" особливого служіння Богу і таким чином підносить себе до релігійної "досконалості", "рівноангельської" свідомості. Багатьох П. канонізовано католицизмом і православ'ям як святих.

ПОМАЗАНИК – "пророк", первосвященик або чернець, помазаний миром на знак одержання влади від Бога. Стародавній єврейський звичай помазання, зафіксований у Біблії і відновлений православними монархами (у тому числі російськими царями), щоб звеличити і освятити свою владу.

ПОСЛАННЯ – ранньохристиянські твори, листи, адресовані громадам, приватним особам чи всім християнам, написані подвижниками раннього християнства. За церковною традицією вони звичайно приписуються апостолам.

ПОСЛУШНИК – людина, яка, прислугуючи в монастирі або якій-небудь духовній особі, готується стати ченцем. У монастирях П. виконували різні обов'язки під час церковної відправи та у веденні монастирського господарства, що символізувало їхній послух.

ПОСТРИГ – церковний обряд у християнстві, який здійснюється під час посвячення в чернецтво, запозичений християнством в Стародавній Греції та Стародавньому Римі звичай остригати волосся у рабів. Обряд полягає в обрізанні волосся з голови на знак зречення від власної волі і повної згоди коритися волі Бога.

ПРАВЕДНИК – згідно з церковним уявленням людина, що виконує всі вимоги релігії, майже не грішить. Така людина, як учить релігія, після смерті одержує особливу небесну нагороду, а при житті є обранцем небесної благодаті і завдяки їй нерідко має силу "виганяти бісів", лікувати хвороби тощо.

ПРЕЛАТ – високопоставлена духовна особа в католицькій та лютеранській церквах.

ПРЕСВІТЕР – у ранньохристиянській громаді особа, яка виконує адміністративні функції; у протестантських церквах і християнських сектах – керівник громади, що обирається із активних віруючих і затверджується вищими органами церкви. (У православ'ї використовується як урочиста назва священнослужителя.)

ПРЕСТОЛ – у православній церкві столик у вівтарі храму, призначений для здійснення під час літургії релігійних таїнств, на якому розміщено хрест, євангеліє та інші предмети культу.

ПРИМАС – у католицькій та англіканській церквах – головний з єпископів, який має вищу владу над духовенством певної країни. Наприклад, у титулі папи Римського значиться, що він – примас Італії.

ПРИТВОР – передня західна частина (сіни) православної церкви, що прилягає до паперті, або сама паперть. Призначена для тих, хто кається у гріхах, іновірців, які бажають прийняти християнство, і читання сорокаденної очищувальної молитви.

ПРИЧЕТНИК – те саме, що й паламар, дяк – нижчий служитель православної церкви, який допомагає священникові в проведенні церковної відправи та обрядів. На відміну від священнослужителів (священника, диякона), причетник належить до церковнослужителів.

ПРИОР – 1) настоятель невеликого католицького чоловічого монастиря; у період раннього середньовіччя – помічник абата; 2) другий після великого магістра вищий сановник у військово-чернечих орденах.

ПРИТЧ – штат служителів (як священно-, так і церковнослужителів) православного культу при окремій церкві. П. затверджується за звичай архієреєм за клопотанням парафіян за умови, якщо громада віруючих може утримувати його за свій рахунок. Склад П. залежить звичайно від кількості парафіян.

ПРОВИДІННЯ (промисел) – цілеспрямована дія божества. Згідно з релігійним ученням – це недоступна людському розумові воля, діяльність "всемогутнього Бога", спрямована до найбільшого блага творіння взагалі, а людини особливо. Учення про П. має на меті виховати в людини невір'я у власні сили, марність боротьби за досягнення якої-небудь мети. Іменем Бога воно виправдовує соціальну несправедливість у суспільстві й привчає людину до пасивності, сковує її творчу активність.

ПРОЗЕЛІТ – людина, яка прийняла яку-небудь нову віру, неофіт.

ПРОСКОМІДІЯ – перша частина християнської літургії, під час якої готуються хліб та вино для причащення віруючих. Дія обряду П. має символічне значення, зображує воскресіння Ісуса Христа. Хліб та вино божественною силою "перетворюються" на кров і тіло Христове. Поїдаючи їх під час причастя, віруючі нібито об'єднуються з Богом тілесно і водночас приносять йому жертву за живих та мертвих. Обряд П. бере свій початок в уявленнях старо- давніх релігій про помираючих і воскресючих богів.

ПСАЛОМ – релігійний гімн, пісня, яка прославляє Бога. П. короткі й не дуже складні за формою, написані від першої особи. У них домінує ідея смирення та звеличання божества, його "справедливих" рішень, добра і святості. Тому християнське духовенство пропонує їх віруючим для спасенного читання. У минулому П. використовувались для навчання людей з народу грамоті.

ПСАЛОМЩИК – те саме, що й причетник, паламар, дяк, – нижчий служитель у православній церкві.

ПСАЛТИР (книга псалмів) – збірник зі 150 релігійних пісень, одна з книг Біблії (Старого Заповіту).

ПУСТИНЬ – у православ'ї відлюдний монастир (може бути й одинока чернеча келія), нерідко розташований у віддалених та труднодоступних місцях (лісах, горах, степах).

РАБИН – служитель культу в іудейській релігії, керівник іудейської громади: він і "законовчитель", і суддя в усіх релігійних та нерелігійних питаннях.

РЕКВІЄМ – заупокійна меса в католицькій церкві. Р. може бути також вокальний чи вокально-інструментальний траурний твір.

РИЗНИЦЯ – у християнських церквах та монастирях приміщення, де зберігається культовий одяг священників.

РИТУАЛ – сукупність і порядок обрядових дій, церемоній релігійного культу, що передбачають безумовне виконання твердих правил здійснення молитви віруючими тощо. Ритуал, виступаючи зовнішнім проявом релігійного акту (богослужіння, весілля та ін.), нібито надає можливість вступити в контакт з духами, богами тощо. Р. має магічне значення, притаманний усім релігійним культурам.

РОЗП'ЯТТЯ – зображення засновника християнства Ісуса Христа на хресті. Хрест із зображенням Христа є предметом поклоніння, особливо в католицизмі, як ікона у православ'ї. Р. – це ще й один із стародавніх способів страти непокірних рабів, який, за християнською легендою, було застосовано і щодо Ісуса Христа.

РУН-ВІРА ("Рідна українська національна віра") – заснована в 60-ті роки ХХ ст. вихідцем з України Л. Силенком (Орлигорою), що став організатором її громад (станцій) у місцях компактного проживання українців у США, Канаді, Австралії. Головний собор – Святиня Матері-України – розташована в Нью-Йорку. Літочислення рідновірівці ведуть від так званого Різдва Дажбога, який народився, гадають вони, на 9 тис. років раніше за Христа. Дажбог, у розумінні рунвірівців, "єдиносущий і всюдисущий", "сам себе виявляє у необмеженій кількості форм і дій", "не має однієї форми і дії", тому шовін "Світло, Самоутверджуюча Незнищима Енергія – Починання духовної і тілесної субстанції народу Українського". Останнім часом з'явилися групи прихильників цього релігійного напрямку і в Україні (Київ, Чернігів, Одеса та ін.). Основні положення віровчення і культова практика викладені Л. Силенком у книзі "Мага Віра" ("Могутня Віра"). Хоча в ній автор різко протиставляє своє вчення християнству, але деякі заповіді і молитви Рун-віри перекликаються

з християнськими своїм загальнолюдським характером. Для порівняння наведемо текст молитви онуків Дажбожих із цієї книги: "Дажбоже наш, ми вірні онуки Твої, в ім'я Твоє живемо і хліб твій споживаємо, і з вірою в Тебе утверджуємо працею волю життя нашого Тобі, Єдиний і Всюдисущий Господи наш, на славу, собі на здоров'я дітям нашим на життя достойне, Дажбоже наш! Дажбоже наш, Ти могутній, бо наша віра в Тебе могутня – Твоїми тайнами в нашійдушї народжена і освячена, і Тобою вона благословенна в ім'я волі і сили, слави і безсмертя народу нашого в царстві вічності Твоїї, Єди- носущий Дажбоже наш!" (див.: *Силенко Л.* Мага Віра. Рідна Українська Національна Віра (Рун-Віра). Велике світло волі. Співвідношення віри, науки, філософії, історії. – Велика Британія ; США ; Канада ; Австралія ; Західна Німеччина : Видання Об'єднання Синів і Дочок України Рідної Української Національної Віри, 1979. – 1420 с.).

РЯСА – верхній повсякденний одяг православного духовенства, довгий, майже додолу, зі стоячим коміром, з довгими і широкими рукавами, звичайно чорний або темного кольору. До XVII ст. Р. носили тільки ченці.

САВАОФ – одна з назв Бога-Отця у християнстві. Згідно з біблійними легендами С. нібито жив у Єрусалимі в особливому ковчезі (скрині), який стародавні євреї возили із собою у військових походах. На іконах зображується у вигляді бородатого старця. С. – один з багатьох прикладів політеїзму стародавніх євреїв, занотованого в Біблії шляхом перетворення імені цього бога в одне з імен Ягве.

САНСАРА – у вченнях, які виникли в Індії, релігійні уявлення про ланцюг перероджень з одного стану в інший у світі кінцевого і невічного; мандрування з життя в життя.

САТАНА (диявол, шайтан) – згідно з віровченням іудаїзму, християнства, ісламу – супротивник Бога, уособлення зла на землі, володар пекла.

САХАБА – подвижники, прибічники пророка Мухаммеда, ті, які були його близькими соратниками, безпосередньо бачили пророка, спілкувалися з ним, слухали його, брали активну участь у створенні мусульманської общини і ранньої ісламської держави.

СВІДКИ ЄГОВИ – деномінація у протестантизмі, заснована Ч. Русселом у США як Міжнародне товариство дослідників Біблії. Його керівники після Першої світової війни проголосили, що друге пришес-

тя Ісуса Христа вже відбулося, але незримо. У 1931 р. вони оповістили про створення Товариства свідків Єгови. Єговісти заперечують догмат про Трійцю і вчать про єдиного Бога – Єгову.

СВІЧКИ (церковні) – відголоски стародавнього вогнепоклонництва у християнстві, коли вогневі надавали безпосередньо магічного значення. Про це свідчать такі християнські звичаї, як кадити ладаном у нових будинках для вигнання бісів, ставити вогнем свічки хрест на одвірках дверей, запалювання її в грозу і під час пожежі. Та й сам християнський Бог-Отець безпосередньо пов'язаний з магічним шануванням вогню та диму: у вогні "неспалимого куща" з'являється він Мойсею, вогнем та димом являється Іллі.

СВОБОДА ДУМКИ, СОВІСТІ, РЕЛІГІЇ ТА ПЕРЕКОНАНЬ – принцип міжнародних правових документів (Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р.; Заключний Акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 серпня 1975 р.; Паризька хартія для нової Європи від 21 листопада 1990 р. та ін.), які виражають одне з фундаментальних прав людини – свободи в духовній області.

СВЯТІ – міфічні чи історичні особи в різних релігіях (християнство, іслам та ін.), наділені зверху, за їх праведне життя, стійке слідування віровченню і благочестя, даром дивотворення. Як посередники між Богом і людьми, С. вважаються "небесними захисниками" людей, тому їм слід молитися, прохаючи допомоги. С. є сталомом релігійного пориву, непохитності віри, служби Богові, з яким віруючі повинні зіставляти своє життя й поведінку.

СВЯТКИ – у православ'ї період між святами Різдва і Хрещення (від 25 грудня до 6 січня за ст. ст.). Святування С. супроводжується співом колядок, ворожінням, перерядженням і різноманітними обрядами, що є сумішшю язичеських та християнських обрядів.

СВЯТЦІ – збірник православно-церковних пісень, молитов та інших текстів. Тут же вміщено календар церковних свят. С. містять перелік святих (спочатку чоловіки, потім жінки) за днями їх поминання.

СВЯЩЕНИК – у християнстві сан служителя культу, котрий має право здійснювати богослужіння і таїнства (крім священства). Друга назва: іерей (старший священник – протоіерей).

СЕКТА – замкнута група, яка відкололася від основної течії релігії в певній країні; віросповідання, котрого дотримується, порівняно з основним напрямом, незначна кількість віруючих. С. може виступати в

ролі організації, яка є виразником протесту соціальних груп, незадоволених своїм становищем. Для С. характерна претензія на винятковість власної ролі, доктрини, ідейних принципів, цінностей та настанов.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ – процес звільнення різних сфер суспільства, суспільної, групової і індивідуальної свідомості, діяльності й поведінки людей, соціальних відносин та інститутів від впливу релігії.

СИМФОНІЯ (церков.) – своєрідний "предметний покажчик" до Біблії чи її частин, у якому в алфавітному порядку наводяться слова та деякі висловлювання з Біблії із зазначенням, у якій книзі, главі, вірші треба шукати це слово чи вислів.

СИКХІЗМ – релігія, яка виникла як протест торговців і ремісників проти кастової системи індуїзму і соціально-політичного панування династії Великих Моголів в Індії. Засновником учення С. був учитель (гуру) Нанак.

СИНАГОГА – молитовний будинок та громада віруючих. Виникла близько IV ст. до н. е. і була не тільки приміщенням для богослужінь, а й школою, готелем для приїжджих, центром суспільно-політичного і духовного життя єврейської громади. С. регламентує життя віруючих відповідно до настанов Тори і Талмуду.

СИНЕДРІОН – вища ієрократична установа в Єрусалимі із судовими та політичними функціями в I ст. до н. е. – I ст. н. е. Поряд з жрецтвом у С. засідали представники світської аристократії та законовчителі Іудеї.

СИНКРЕТИЗМ – злиття вірувань та обрядів різних релігій. Наприклад, християнство від самого початку мало синкретичний характер, поєднуючи елементи іудаїзму, стоїцизму Сенеки й античних культів. Такий самий характер має іслам, іудаїзм, сектантські віровчення та культ. С. свідчить про спільність і земний характер причин, які породжують релігію.

СИНОД – вищий орган управління в Руській Православній церкві, заснований у 1721 р. Петром I замість ліквідованого патріархату. При синодальному управлінні Руська Православна церква перетворилася на одну з урядових установ. Після 1917 р. С. став дорадчим органом при патріархові, до його складу входять митрополити Московський, Ленінградський, Київський, завідувач справами патріархату, керівник відділу зовнішніх церковних зв'язків, по черзі місцеві архієреї. В інших пра-

вославних церквах С. виконують різні функції. У протестантських церквах С. називають зібрання духовних та світських осіб країни, які скликаються для розв'язання релігійних справ.

СИНТОЇЗМ – традиційна релігія японців як широкий комплекс уявлень, ритуалів, звичаїв, традицій, вірувань, що є складовою частиною японського способу життя.

СІОН – частина Єрусалима (пагорб), де згідно з Біблією розташовувався цар Давид і храм Ягве. У Біблії неодноразово зазначається, що на С. "живе Бог". Тут відображено поширене серед стародавніх народів вірування, нібито гори є житлом богів. З часом слово "сіон" стало в іудаїзмі символом "вірності" Богові, у цьому ж значенні воно перейшло до християнства і одержало значне поширення у християнському сектантстві.

СКИТ – невеликий старообрядницький монастир в глухому місці, де віруючі ведуть усамітнене життя, здійснюючи на практиці "розрив зі світом". У православ'ї – філіал монастиря, який був звичайно в безлюдному місці.

СОБОР – 1) у католицизмі і православ'ї зібрання глав (а також інших представників) єпархій, дієцезій, монастирів тощо для вирішення питань церковного і релігійного життя (Вселенські собори, Помісні собори, Собори католицькі) 2) головний храм, зазвичай з кількома престолами.

СОФІЯ – (з грец. – знання, мудрість) – поняття-символ, міфологема в античній (Платон, Плотін) і середньовічній (Г. Сузо, Я. Бьоме) філософії. У вітчизняній релігійно-філософській і богословській думці насамперед асоціювалася з біблійною "Премудрістю Божою" (Іларіон, Л. Жидята, К. Смолятич, І. Вишенський, Г. Сковорода, П. Юркевич, о. С. Булгаков). С. знайшла відображення у богослужінні, храмовій архітектурі, іконописові, її іпостасна природа зумовила розуміння С. як богині. Вона виражає ідею вічної жіночості, яку греки шанували в образах Афродіти, Деметри, а східні релігії обожнювали як Ісиду, Кібелу, Іштар. У слов'янській міфології вона відобразилася в культурах Лади і Мокоші. Саме ця богиня давала назву першим християнським храмам у Русі-Україні. Оранта Софійського собору являє собою, за словами П. Флоренського, "нематеріальну сутність дому Софії Премудрості Божої", а не Богоматір, як вважають деякі дослідники, не помічаючи відсутність Немовляти, підняті руки, специфічну поставу тіла.

С. також дуже часто зображували на іконах св. Софії як жіноче божество з піднятими крилами за спиною, що символізувало її єдність з божественним світом.

СОФІОЛОГІЯ – релігійно-філософська течія, в основу якої покладено проблематику, пов'язану з поняттям-міфологеомою "Софія". Як всякий символ, вона припускає плюралістичний характер своїх можливостей. У київському християнстві (Іларіон, Клим Смолятич) вона асоціюється насамперед з "Премудрістю Божою". Відповідно до неї світ є не тільки творінням Бога, у його основі лежить особливе божественне начало – "душа світу", Софія – інстанція, що міститься між творцем і творінням, є джерелом божественної енергії, забезпечує рух нагору ("сходження від нас") і рух донизу ("сходження до нас"). Звідси походить іпостасна природа С., але вона не отожднюється ні з однією з трьох божественних іпостасей, а виступає як четверта. Через неї світ, природа, людина ніби допускаються в середину Божества, Трійці, які, приймаючи світ в себе, одночасно виявляють себе в ньому. Звідси долається той розрив між "творінням", що вважалося ділом Божим, і "спасінням", яке було проблемою людства. Цей підхід був притаманний візантійському і римському варіантам християнства. Київське християнство через софіологічну інтерпретацію намагається зняти цей розрив, вважаючи, що віра і спасіння ґрунтуються не на аскетично-чернечому спогляданні або логічно-розсудкових конструкціях, а на активному релігійному житті як продовженні творіння.

СПІРИТИЗМ – учення про те, що душі померлих, які продовжують своє існування після смерті в потойбічному світі, приходять у світ живих людей як фантоми або привиди чи заявляють про себе через повідомлення медіумів. Практичний бік С. виражається у викликанні духів на так званих спіритичних сеансах.

СПОКУТА (спокутування) – один з основних догматів християнства. Суть його полягає в тому, що Бог-Отець приніс у жертву свого сина для С. гріхів людей, які тягарем лежали на них від часу міфічного гріхопадіння Адама і Єви. Легенда про С. використовується служителями культу для навіювання віруючим ідеї покори й терпіння в ім'я блаженства у потойбічному світі.

СПОВІДЬ (каяття) – таїнство в православ'ї та католицизмі, під час якого віруючий розповідає священникові про скоєні ним гріхи, а священник від імені Бога дарує йому відпущення їх з напученням

або із застосуванням покарання – піст, молитва з поклонами тощо. С. в руках духовенства завжди була сильним засобом зміцнення влади над віруючими.

СТИХАР – довгий одяг з широкими рукавами, який одягає православне духовенство під час богослужіння.

СТОВПНИК – у християнстві людина, яка обрала місцем своїх духовних подвигів стовп (тобто окремо стоячу вартівню, колону чи вежу), у перебуванні на якому він проводив більшу частину свого життя. Причиною сходження християнських подвижників на стовп було прагнення до більшого усамітнення для постійного молитовного єднання з Богом.

СТРАЖДАННЯ – почуття, пов'язане з перенесенням болю, нестатків, гніту. Згідно з релігійними уявленнями С. – звичайний стан людини у земному світі. За індуїзмом та буддизмом, страждання взагалі є основною рисою буття. Згідно з іудейським, християнським та мусульманським врівченням С. було дане Богом як кара людству за гріхопадіння. Водночас релігійні ідеологи видають С. за "випробування" Богом людей на вірність релігії, з допомогою якої купується блаженство в потойбічному світі. Приховуючи за подібною містиккою реальні причини С. у суспільстві, релігія схиляє людей до покірнього терпіння усіх соціальних несправедливостей.

СТУПА (пагода) – вид буддійських пам'ятних споруд, які призначалися для збереження реліквій або позначення священних місць. Має вигляд пагорбоподібного могильного насипу. Уже в стародавні часи будувалися з каменю, на фундаменті, з верхівками у вигляді парасольок у кілька ярусів і прикрашалися статуями Будди. С. перетворено на об'єкти поклоніння і паломництва.

СУННА – священний переказ ісламу, викладений у розповідях про вчинки й висловлювання посланця Аллаха – пророка Мухаммеда, приклади його життя, його слова та висловлювання з різних питань віри – зразок і керівництво для всієї мусульманської общини й кожного мусульманина. С. поважається всіма напрямками і течіями ісламу як друге (після Корану) джерело віровчення ісламської релігії.

СХИЗМА – вид церковного розколу, відокремлення від раніше єдиної церкви якої-небудь частини, що водночас зберігає вірність церковній догматиці.

СХИМА – вищий чернечий ступінь, який вимагає від посвяченого в нього виконання особливо суворих аскетичних правил.

ТАБУ – релігійна заборона в первісних народів на речі або дії, вимовлення певних слів, на їжу, відвідування певних місць у храмі, святилищі тощо, за порушення якої загрожує "надприродна" кара, хвороба або смерть. Система Т. була особливо розвинена в Полінезії, де вона частково замінювала державні закони. У релігіях, що виникають пізніше, поняттю Т. приблизно відповідає ідея гріха.

ТАЇНСТВА – у християнстві магичні культові обряди, здійснення яких, згідно з церковним віровченням, дає віруючим надприродну силу – "Божу благодать" як необхідну умову для порятунку "гріховної душі" людини, сприяє лікуванню хворих, зміцненню шлюбу тощо. Католики та православні визнають сім Т.: хрещення, причастя, миропомазання, шлюб, священство, сповіді, елеосвяття. Протестанти дали Т. раціоналістичне тлумачення, яке фактично веде до їх заперечення.

ТАЛМУД – вивчення Тори, Мойсеєвого закону, П'ятикнижжя. Т. охоплює релігійно-правові, культові уявлення стародавніх євреїв. Тлумачення Тори, Мойсеєвого закону почалося ще в V ст. до н. е., а письмове оформлення здійснили в III–V ст. Матеріал тлумачень Св. Письма іудеїв отримав назву Мішна. Згодом тлумаченню підлягла і сама Мішна. Із цих тлумачень склалася Гемара. Мішна і Гемара утворили Т.

ТАНАХ – головна священна книга іудаїзму, яка вміщує основи віровчення і принципи релігійного життя. У неї входять три зведення текстів: Тора (Закон), Неб'їм (Пророки) і Кетуб'їм (Писання). За початковими буквами цих назв і утворено слово "Танах".

ТІАРА ПАПСЬКА – потрійна корона папи римського, з хрестом угорі, прикрашена коштовними каміннями. Символ його потрійної влади – "намісника Христа на Землі", католицького первосвященника і монарха папської держави (нині – Ватикану).

ТОНЗУРА – голене місце на маківці, знак належності до духовенства у католицизмі.

ТОТЕМІЗМ – давня форма вірувань у зв'язок певного роду або племені з пращуром – представником тваринного або рослинного світу.

ТРЕБА – молитва і служба, що здійснюються священником на прохання одного або кількох віруючих. Т. викладені в спеціальній богослужбовій книзі – Требникові.

ТРИПТАКА, чи **ТИПТАКА** – зібрання буддійських текстів мовою палі (які формально є записом проповідей Будди, його роздумів і висловів з різних питань), яке отримало в європейській буддологічній літературі назву Палійський канон. Відповідно до традиції, на I буддійському "вселенському соборі", який відбувся через три місяці після смерті Будди, було канонізовано зміст його проповідей, які дослівно запам'ятовували учні. Тоді ж, як вважається, канонічний вигляд знайшла послідовність проповідей і структура Т. Письмову їх фіксацію було зроблено в Шрі-Ланці між 83-м і 80-м роками до н. е. Обсяг Т. майже в 11 разів перевищує обсяг Біблії.

ТРІЙЦЯ – фундаментальна категорія християнського богослов'я, яка виражає троїчність, трьохособистністність божественної реальності. Т. становлять особи Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого. Діалектика взаємовідносин цих осіб не пов'язана зі створеним світом. Християнська тріадологія вважає, що всі три іпостасі Божества тотожні, але виявляють себе. Тотожність їхньої суті породжує тотожність їхньої енергії (благодаті), тобто образ дії і прояви в "зовнішньому" світі.

ТРОПАР – молитовний урочистий спів на честь визначного святого чи святого.

УЛЕМИ – мусульманські законознавці та богослови.

УПИР (вампір) – фантастичний персонаж у релігійних повір'ях: мрець, який нібито встає вночі з могили і смочає кров у людей, які сплять. Уявлення про У. нав'язані страхом перед померлим.

ФАКІР – мусульманський жебрущий чернець, дервіш. В Індії Ф. називають також бродячих ченців-індуїстів, які збирають гроші в населення за демонстрацію фокусів і дресированих тварин, за пророкування майбутнього, тлумачення снів та "лікування" заклинаннями й гіпнозом.

ФАКІХ – мусульманський фахівець з релігійного права, вправний у казуїстиці. Ф. мали великий вплив у середньовічних мусульманських державах. Іноді це слово використовувалось як синонім слова "алім" – обізнаний, учений.

ФАТАЛІЗМ – віра у визначену наперед, невідворотну долю, "Божу волю".

ФАТІХА – назва першої сури Корану. Ф. складається із семи віршів і є однією з найбільш ранніх сур; найчастіше – виголошувана молитва в мусульман.

ФАТУМ – стародавнє римське розуміння волі богів, нібито відкритої кому-небудь Юпітером або взагалі одним із богів. Ф. уявлявся невідворотним – байдуже, "злий" він чи "добрий".

ФЕТИШИЗМ – поклоніння неодухотвореним предметам, яким приписуються непритаманні їм властивості (здатність зцілювати, охороняти від ворогів, допомагати на полюванні і тощо).

ХАДЖ – паломництво мусульман у Мекку до храму Кааби або в Медину до гробу Мухаммеда, яке вважається подвигом благочестя. Один із п'яти основних обов'язків мусульманина. Хаджі – мусульманин, який здійснив Х.

ХАДИС – коротка розповідь про приписувані Мухаммедові та його прибічникам окремі вчинки або про вислови Мухаммеда.

ХАРИЗМА – наділеність якої-небудь особи (харизматичного лідера – пророка, проповідника, політичного діяча), інституту чи символу особливими якостями винятковості, надприродності, непогрішимості або святості в очах більш чи менш широкого кола прихильників або послідовників.

ХАСИДИЗМ – релігійна течія серед євреїв Польщі, України та Росії, що виникла на початку XVIII ст. Спочатку Х. відображав протест трудящих мас проти верхівки єврейських громад та рабинів. Хасиди вчили, що людина повинна прагнути до повного злиття з Богом не шляхом поглиблення у "священні книги", як того вимагали рабини, а щирою молитвою та благочестям. Цадики (святі, проповідники) як посередники між віруючими та богом відігравали велику роль у хасидизмі.

ХЕДЕР – початкова релігійна школа в єврейській громаді. Навчання в Х. зводиться до вивчення Біблії й Талмуду.

ХЕРЕМ – прокляття, відлучення від синагоги тих, хто порушує настанови і правила єврейської громади, бере під сумнів Тору і Талмуд.

ХОДЖА – титул мусульман, які ведуть походження (зазвичай фальсифіковане) від одного з чотирьох "праведних" арабських халіфів.

ХРАМ – культова споруда, призначена для здійснення богослужінь і проведення релігійних обрядів. У православ'ї Х. називаються церквами, у католицизмі – костьолами, в ісламі – мечетями, в іудаїзмі – синагогами.

ХРИСТИАНСТВО – світова релігія, що виникла в I ст. до н. е. у Палестині – східній провінції Римської імперії. Спочатку християнство існувало у вигляді розрізнених груп. Ранняхристиянські общини не знали догматики й культу пізнішого християнства. Общини не мали спеціальних місць для проведення богослужінь, не знали таїнств, ікон – єдине, що було спільним для них, – це віра в добровільну викупну жертву, принесену раз і назавжди за гріхи всіх людей посередником між Богом і людиною. Поступово Х. стало поширюватися у дедалі більш широких прошарках населення. У 312 р. було видано міланський едикт про віротерпіння щодо християнської релігії. У 325 р. імператор Костянтин забезпечує свободу і рівноправ'я Х. з іншими релігіями імперії. Процес формування і затвердження віровчення, культу й організацій християнської церкви був довгим і розтягнувся на кілька століть. Пізніше в процесі свого розвитку Х. розпалося на три великі гілки: православ'я, католицизм і протестантизм.

ЦАГАН-САРА-ХУРАЛ – богослужіння, яке здійснюється ламами з нагоди нового року ("білий місяць" – назва першого весняного місяця року за місячним календарем).

ЦАДИК – у хасидизмі очолює паству. Віра в могутність Ц. доходила до твердження: "Ц. можуть відмінити навіть присуд Бога".

ЦЕЛБАТ – безшлюбність, обітниця, яку приймають католицькі священики; введена в XI ст. У православ'ї обітниця безшлюбності пов'язана з прийняттям чернецтва.

ЦЕНзуРА (духовна) – перегляд церковниками друкованих видань з правом заборони випуску.

ЧАДРА – вид покривала, яке, згідно з настановами шаріату, зобов'язані носити жінки-мусульманки.

ЧАЛМА – головний убір, який складається з полотнища тканини, що обгортається звичайно поверх іншого головного убору – фески, тюбетейки тощо, рідше – просто навколо голови.

ЧАСОСЛОВ – православна церковна книга, яка містить тексти для богослужінь та молитов.

ЧАКЛУН (волхв, маг, чарівник) – згідно з марновірними уявленнями, запозиченими з язичества, особа, яка нібито володіє здатністю за допомогою магічних обрядів впливати на сили природи й суспільства. В історичному плані Ч. були попередниками жреців, а також сучасного духовенства. Культивували різноманітні забобони та містику.

ЧЕРНЕЦЬ – особа, яка прийняла обряд постригу в чернецтво і дала обітницю вести аскетичний спосіб життя в монастирі згідно з монастирським статутом. Вища церковна ієрархія – єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, священники зазвичай вихідці з чернецтва.

ЧЕТЬ-МІНЕЇ – збірники життєписів святих, повчань та інших релігійних текстів з поширенням їх на кожен день і місяць, за службами у православної церкви.

ЧИСТИЛИЩЕ – католицьке віровчення про те, що в потойбічному світі, крім раю і пекла, є і Ч., де душі померлих проходять очищення перш ніж ступити до раю. Очищення душ здійснюється шляхом різних випробувань. Рідні та близькі покійного за допомогою молитов і внесків на користь церкви можуть полегшити випробування душі. Доля душі померлого залежить не тільки від поведінки людини в земному житті, а й від старанності та матеріальних можливостей рідних і близьких померлого.

ШАМАНСТВО – форма релігії, культ переважно тих духів, які передрікають майбутнє, викликають дощі, лікують. Зберіглося у народів Північної Азії (чуків, бурятів та ін.). Для Ш. характерний особливий релігійний ритуал – камлання, до якого віруючі звертаються з метою лікування хвороб, забезпечення успіху в промислі тощо. Під час камлання шаман викликає у себе нервово-психічний стан, який призводить нібито до того, що духи входять у його тіло або його душа відправляється в світ духів.

ШАРІАТ – звід законів, складених на основі Корану і Сунни в період феодалізму в країнах поширення ісламу. Містить норми спадкового, кримінального, шлюбно-сімейного права, настанови про хадж і газават, регламентує молитву, піст тощо.

ШАХСЕЙ-ВАХСЕЙ – дні трауру в мусульман-шиїтів, які супроводжуються бузувірськими самокатуваннями віруючих у пам'ять мученика Хусейна, внука Мухаммеда. Духовенство використовува-

ло III.-в. для розпалювання релігійного фанатизму, який викликався прилюдними самобичуваннями, заподіяннями віруючими собі кривавих ран тощо.

ШЕЙТАН (шайтан) – фантастична істота сатани, "злого духу" в ісламі. Згідно з Кораном III. був ангелом, якого створив Аллах з вогню, але потім виключив із сонму ангелів за непокору. У мусульманській релігійній літературі III. зображується у вигляді володаря численних підступних джиннів або у вигляді безлічі злих духів, кожний із яких перебуває біля окремої людини для її "зведення".

ШЕЙХ – в ісламі – вища духовна особа, богослов і законознавець, глава громади дервішів. У Середній Азії – нащадок особи, похованої в мазарі (цвинтар); а також особи, які живуть біля мазару за рахунок приношень віруючих.

ЯГВЕ (Яхве, Єгова) – верховний Бог в іудаїзмі. У пантеоні богів його було висунуто на перше місце єврейськими племенами приблизно в X ст. до н. е.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аарон, іуд. первосвященик 458.
Абдул-Бага, голова В. багаї 177, 180.
Абрамович Д., дослід. релігії 321.
Абхай Ширан Де (Бх. Свами Прабхупада), заснов. Р. Х. Крішна 172, 174, 201.
Аввакум, бібл. 143.
Август, рим. імператор 129.
Августин Блаженний, один із отців церкви 33, 65, 242.
Авраам, бібл. 75.
Агван Лобсан Тензін Г'яцо, сучасн. Далай-лама 114
Агні, ведич. божество (далі "бож.") 60.
Адам, перша людина (Біблія) 56, 73, 141, 166, 167, 313, 349, 449, 477.
Адап, перша людина (Вавилон) 59.
Адвісура-Анахіті, давньоіран. бож. 103.
Адоніс, фінік. бож. 129.
Аїд, грец. бож. 63, 64, 63, 126.
Айєрт А., Нобелівський лауреат 229.
Аквінський Ф., катол. філософ 19, 20, 451.
Алексій, архієпископ РПЦ 349.
Алі, посланець Аллаха 150.
Алімпій, іконописець 312, 320.
Алі Мухаммед (Баб), засн. В. багаї 176, 178, 182.
Аллах, ім'я бога в ісламі 149, 150, 152, 308, 325, 339, 457, 460, 463, 478, 484.
Алмазов С., дослід. релігії 125.
Ал-Масуді, араб. хроніст 239.
Амастрідський Георгій, св. 238.
Аматерасу, япон. бож. 98, 99, 101, 440.
Амітабхи, тибет. будд. бож. 114.
Амон, єгип. бож. 56.
Амос, бібл. 143.
Ан, шумер. бож. 58, 59.
Анаксимандр, грец. філософ 205, 231.
Анаксимен, грец. філософ 205, 231.

Анастас (Настас) Корсунянин, соратник кн. Володимира 282, 284, 286, 287.
Ангелович, митрополит УГКЦ 367.
Андрєєв Д., рос. містик 165.
Андрій юродивий 132.
Андрій II, папа Римський 245.
Андрій II, угор. король 362.
Андрій Боголюбський, волод.-сузд. кн. 291.
Андрій Первозванний, св. ап. 147, 148, 239-244, 250, 277, 375, 435, 441.
Анна, візант. принцеса, дружина кн. Володимира 272.
Анна, мати Марії Богородиці 131.
Анна (Янка), донька кн. Ярослава Мудрого 241.
Анна Ярославівна, королева Франції 246, 312.
Анра-Майо, зороастр. бож. 102.
Анта, етруск. бож. 65.
Антоній, митрополит 329
Антонін (Грановський), обновлен. митрополит 355.
Анубіс, єгипет. бож. 56.
Апіс, єгип. бож. 55.
Аполлон, грец. бож. 63, 64, 67, 271.
Арій, свящ., засн. аріанства 118, 442.
Арджуна, індуїст. герой 79.
Арес, рим. бож. 67.
Арєстов В., дослід. релігії 201.
Арістотель, грец. філософ 20, 171, 299, 313.
Армстронг Дж., колишній саєнтолог 191.
Артамонов М., історик 293, 294.
Артеміда, грец. бож. 63.
Асіта, інд. мудрець 108.
Аскольд, київ. князь 262-264, 253, 268, 274, 276, 278, 285, 375, 435.
Астарта, фінік. бож. 59, 117, 131, 309, 443.
Афанасій Великий, св. 118, 255, 302.
Афіна, грец. бож. 63, 64, 194.
Афродіта, грец. бож. 63, 64, 65, 67, 176, 303, 475.
Ахурамазда, головне зороастр. бож. 102, 103.

Бабій М., дослід. релігії 433.
Багаулла, пророк у В. багаї 175–180, 182, 442.
Балагушкін Є., дослід. релігії 201.
Барт К., протестант. теолог 21.
Баст, єгип. бож. 56.
Башкін М., рос. вільнодумець 210.
Беленький Л., дослід. релігії 106, 156.
Белінський В., рос. вільнодумець 219, 220.
Бейль П., франц. вільнодумець 215, 231, 380.
Бекон Р., англ. філософ 209, 222.
Бекон Ф., англ. філософ 213, 214, 231.
Бенедикт VII, папа Римський 268.
Бердник О., фантаст 165.
Бердяєв М., рос. філософ 175.
Бернштейн С., філолог 293.
Бехерит, сир. сатана 195.
Бичко І., укр. філософ 238, 299.
Бичков В., рос. філософ 294, 298.
Блаватська О., рос. містик 55, 165.
Блажейовський Д., історик церкви 262, 344, 347.
Блайх Я., рабин 289.
Богораз В., етнограф 28.
Бодхидхарма, заснов. дзен-буддизму 114.
Бож, антський кн. 255.
Бойд-Орр Дж., Нобелівський лауреат 229.
Бойс М., дослід. релігії 106.
Боккаччо, італ. письменник 211, 231.
Болотов В., історик церкви 352.
Больштедт А., схоласт 451.
Бондаренко В., дослід. релігії 361.
Бородін О., історик 249.
Борецький І., Київ. митрополит 343.
Борецький М., митр. УАПЦ 358.
Борис, св. 282, 314.
Ботхисатва-Авалокі-Шварі, земне втілення лами 114.
Брайчевський М., укр. історик 253, 259, 263, 273-276, 278, 285, 301, 375.
Брахма, інд. бож. 62, 77, 78, 444.

Брахме, даос. бог-творець 95.
Бржосньовський В., білоцерків. єпископ 357.
Бруно, архієпископ 238.
Бруно-Боніфаций, катол. місіонер 268.
Бруно Дж., італ. вільнодумець 212-214, 223, 226, 231.
Буайє Ж., дослід. релігії 201.
Бублик С., дослід. релігії 3, 30.
Будда (Гаутама, Сіддхартха) 39, 79, 99, 108, 109, 111-114, 131, 156, 178, 223, 311, 313, 322, 335, 445, 448, 478, 479.
Булгаков С., свящ., рос. філософ 475.
Булдовський Т., єп. УАПЦ 355.
Бутинова М., дослід. релігії 55.
Бьоме Я., нім. містик 475.

Ваал, іуд. бож. 73.
Ван дер Леув Г., нідерланд. теолог 13.
Ваніні Лючіно, вільнодумець 213.
Ванф, єтруск. бож. 65.
Ван-Чун, кит. мислитель 202, 231.
Варда Фока, візант. полководець 272.
Вардхамана (Махавіра, Джина), заснов. джайнізму 104, 450.
Варнава, автор апокрифа 145.
Варуна, ведич. бож. 60.
Варух, бібл. 144.
Варфоломій, св. ап. 441.
Варфоломій, св. 446.
Василенко Г., укр. історик 251, 252, 336.
Василь Великий, один із отців церкви 33, 124, 312.
Василь Македонянин, імператор 245, 263, 273.
Васильєв Л., дослід. релігії 106.
Васильєвський В., візантіст 240.
Вашингтон Дж., президент США 155.
Вебер М., нім. соціолог 12, 27, 29.
Вельзевул, одне з імен сатани 195.
Венера, рим. бож. 67.
Велес, слов. язич. бож. 256, 257, 271, 310.
Веслі Джон, заснов. методизму 141.
Веста, рим. бож. 65, 67.

Видрін Д., дослід. релігії 202.
Вишенський І., правосл. чернець, письменник-полеміст 339, 340, 475.
Вішну, індіст. бог 77, 78, 79, 309, 311, 314, 439, 444, 448.
Власовський І., історик церкви 352, 355.
Воланд, одне з імен сатани 195.
Володимир, Київ. Кн. 237, 238, 242, 245, 250, 263, 267-274, 277,
280-284, 286-288, 291, 296, 301, 305, 309, 317, 343, 353, 373, 375, 435.
Володимир Василькович, волин. кн. 318
Володимир Мономах, київ. кн. 309, 315, 318.
Володимир (Сабодан), митрополит УПЦМП 359, 429.
Володимир (Стернюк), архієпископ УГКЦ 373.
Вольтер (Ф. М. Аруе), франц. вільнодумець 215, 216, 231, 380.
Воронін М., дослід. релігії 310. Вунд В., нім. психолог 12.

Гавриїл, архангел 131.
Гайдукевич М., дослід. релігії 367.
Галілей Г., вільнодумець 213, 214.
Ганеш, інд. бож. 81.
Ганімед, олімп. бож. 63.
Гараджа В., дослід. релігії 156.
Гаркаві А., дослід. релігії 269.
Гассенді П., франц. вільнодумець 214.
Геб, єгип. бож. 56.
Геба, грец. бож. 63.
Гегель, нім. філософ 10, 299.
Гедеон С. Четвертинський, Київ. митрополит 344, 346.
Гелей Г., дослід. релігії 156.
Гельвецій К., франц. вільнодумець 216, 217, 231, 380.
Гельмольд, нім. хроніст 329.
Генріх Наваррський, франц. король 446.
Гера, грец. богиня 63, 64.
Геракл, антич. герой 63, 129.
Геракліт, грец. філософ 205, 231.
Герасимович В., свящ. УГКЦ 369.
Гердер Й., нім. філософ 14.
Геріон, грец. чудовисько 63.
Герма, автор апокрифа 145.
Германаріх, король готів 255.

Гермес, грец. бож. 63.
Георгій, св. 52.
Георгій Амартол, історик-хроніст 313.
Гефест, грец. бож. 63.
Герцен О., рос. вільнодумець 219, 231.
Гестія, рим. бож. 65.
Гече Г., дослід. релігії 156.
Гітлер А., фашист. фіюрер 197.
Гліб, св. 282, 314.
Глухов А., історик 317.
Глушак А., дослід. релігії 246, 275, 286.
Гоббс Т., англ. вільнодумець 214, 231.
Гоголь М., укр. і рос. письменник 220.
Голубинський Є., православ. богослов 14, 240, 254, 265, 268, 273, 293.
Гольбах П., франц. вільнодумець 216, 217, 231, 380.
Гомер, давньогрец. поет 299.
Гор, егип. бож. 56, 131.
Горбачов М., президент СРСР 169.
Гордієнко Н., дослід. релігії 156.
Горський В., укр. філософ 156, 267, 292, 295, 303, 315.
Гостомисл, новгород. кн. 251.
Готьє Савейр, єпископ 313.
Греков Б., академік, історик релігії 265, 287.
Григорій, київ. митрополит 332, 333.
Григорій VII, Константиноп. патр. 359.
Григорій Богослов, один із отців церкви 118, 299, 302, .
Григорій Назіанзін, один із отців церкви 312.
Григорій Ніський, один із отців церкви 302, 312.
Григорій Цамблак, митрополит 329, 330, 338.
Григулевич І., дослід. релігії 156, 376.
Грін Г., Нобелівський лауреат 229.
Грушевський М., укр. історик 29, 198, 262, 273, 274, 288, 296, 316, 325, 341, 354, 369.
Губаржевський І., дослід. релігії 301, 302, 313, 376.
Губман Б., дослід. релігії 156.
Гудзяк Б., ректор Духов. акад. УГКЦ 334.
Гудима А., дослід. релігії 264.

Гузар Л., кардинал, митрополит УГКЦ 373, 431.

Гуревич П., дослід. релігії 201.

Гус Я., чес. вільнодумець 211.

Гусева Н., дослід. релігії 106.

Гуттен У., нім. вільнодумець 211.

Давид, іуд. цар 33, 475.

д'Аламбер, франц. філософ 216.

да Вінчі Леонардо, італ. вільнодумець 212.

Дажбог, слов. язич. бож. 257, 270-272, 471.

Даміан, св. 308.

Даниїл, бібл. 142.

Данило, чернець, ігумен XII ст. 316.

Данило Романович, галиц. кн. 332, 363.

Данилович В., професор, діяч УАПЦ 352.

Дарвін Ч., заснов. еволюційн. теорії 225, 232.

д'Арк Ж., нац. героїня Франції 162.

Дарманський П., дослід. релігії 156.

Дев, перс. ім'я сатани 195.

Деметра, грец. бож. 63, 176, 271, 303, 443, 476.

Демокріт, грец. філософ 205, 206, 223, 232, 379.

де Монтень М., франц. вільнодумець 212, 232.

де ла Соссе П. Ш. 7.

Дем'яненко С., дослід. релігії 201.

Деп'янчук І., укр. історик 68.

Джебраїл, ангел в ісламі 152, 460.

Джемс У., амер. філософ 12, 22, 28, 29.

Дзімму, перший япон. правитель 99.

Димитрій (Ярема), патріарх УАПЦ 192, 287.

Диявол, сатана 195.

Діана, рим. бож. 67.

Діва Марія (Марія, Богородиця, Мадонна) 119, 124, 127, 130, 131-133, 135, 145, 272, 282, 286, 287, 304, 310, 319, 321, 326, 443, 444, 465, 476.

Дідро Д., франц. вільнодумець 216, 217, 232, 380.

Дінара, іверс. цариця 313.

Діомед, фрак. бож. 63.

Діонис (Вакх), грец. бож. 63, 64, 312, 446.

Діонисій, Константиноп. патр. 346.
Діонисій Ареопагіт, автор "Ареопагітик" 300, 313, 336.
Діонисій Малий, ігумен 258.
Дір, київ. кн. 276, 285.
Дмитрієва Т., експерт-психолог 191.
Дмитрій (Ярема), патріарх УАПЦ 360, 430.
Добролюбов М., рос. вільнодумець 219, 220.
Докаш В., укр. релігієзнавець 29.
Долгорукий Ю., моск. кн. 291.
Домінік, чернець 451.
Дорошенко Д., дослід. релігії 330, 340, 376.
Драгоманов М., укр. вільнодумець 220.
Дрогобич Ю., укр. вільнодумець 210, 232, 336.
Дубинський Н., през. Об'єд. реліг. гр. іуд. віровизн. в Україні 289.
Дулуман Є., дослід. релігії 55.
Дьюї Д., амер. філософ 28.
Дюринг Є., нім. філософ 29.
Дюркгейм Е., нім. соціолог 12, 27.

Ездра, бібл. 142, 144.
Екклезіаст, бібл. 142, 145.
Екхарт Майстер, нім. містик 451.
Еліаде М., дослід. релігії 28, 29, 39, 55.
Енгельс Ф., нім. філософ-атеїст 24, 29, 55, 156, 157, 221, 232.
Еней, антич. герой 65. Енкі, шумер. бож. 58, 59.
Енліль, шумер. бож. 58.
Еншлен Ш., дослід. релігії 56.
Епікур, грец. філософ 206, 207, 214, 223, 232, 379.
Естер, бібл. 142.
Еткінс С., акторка-сатаністка 198.
Етьєн Р. (Стефанус), видавець Біблії 145.

Єва, праматір людства 141, 166, 167, 313, 333, 439, 449, 477.
Євсей, церков. історик 242, 243.
Євтихій, архімандрит 119.
Євтропій 242, 247.
Єгова, бібл. 129, 165, 431, 472.
Єзекііль, бібл. 142.

Єлизавета, рос. імператриця 347.
Єнох, персонаж апокрифа 145.
Єпифаній, візант. чернець 243, 244.
Єремія, бібл. 142, 144.
Єремія, Константиноп. патр. 341.
Єришев А., дослід. релігії 29.
Єфрем Сирін, один із отців церкви 313.
Єфремов С., академік, діяч УАПЦ 352.

Жидята Лука, старокиїв. книжник 237, 313, 314, 475.
Жоль К., дослід. релігії 202.

Забуга М., ректор КДА УПЦ 360.
Закович М., дослід. релігії 30.
Заморовський В., дослід. релігії 68.
Замалеев А., дослід. релігії 315.
Заратуштра (Заратустра, Зороастр), заснов. зороастризму 102, 103, 118,
131, 158, 178, 318, 455.
Заточник Данило, старокиїв. автор 238, 314.
Захарія, бібл. 143, 342.

Зевс, антич. бож. 63, 64, 150, 256, 271.
Зеньковський В., укр. і рос. філософ 299.
Зизаній С., укр. філософ-полеміст 337.
Знойко О., історик 251.
Зонар, візант. хроніст 238, 265.
Зоц В., дослід. релігії 315.
Зубар В., укр. історик 376.

Ібіс, єгип. бож. 56.
Ібн Рошд (Авероес), араб. вільнодумець 208.
Ібн-Руст, араб. хроніст 239.
Ібн-Сіна (Авіценна), таджик. вільнодумець 208, 231.
Ібн-Фодлан, араб. хроніст 239.
Ібн-Хуакль, араб. хроніст 251. I
ван XIII, папа Римський 278.
Іван, дяк, укладач "Ізборника" 238.
Іван, Київ. митрополит 286.

Іван Золотоустий, один з отців церкви 242, 299, 313, 336.
Іван Дамаскин, один із отців церкви 313, 336.
Іван Екзарх, болгар. просвітитель 313.
Іван Малала, історик-хроніст 313.
Іван Олексійович, рос. цар 344,
Іванов П., рос. знахар, заснов. реліг. секти 165.
Іван Павло II, папа Римський 134, 135, 431.
Ігнатій, візант. патріарх 245.
Ігнатій, автор апокрифа 145.
Ігор, київ. кн. 265, 305, 316.
Ігор (Ісиченко), архієпископ УАПЦ 361, 430.
Ідзанагі, синтоїст. бож. 98.
Ідзанаімі, синтоїст. бож. 98.
Ізяслав, київ. кн. 288, 290, 300.
Іконніков В., історик 250.
Іларіон, Київ. митрополит 245, 277, 279, 286, 288, 289, 295-297, 300,
302, 305, 306, 310, 312, 313, 314, 318, 329, 475, 476.
Іларіон (Огієнко), митрополит УАПЦ 14, 237, 253, 270, 281, 288,
289, 323, 326, 374, 376.
Ілля, пророк 52, 153, 254, 265, 310, 472.
Інжиєвський Ю., дослід. релігії 125.
Інна, слов'ян. учень св. ап. Андрія Первозванного 243.
Інокентій, папа Римський 242
Інокентій III, папа Римський 362.
Інокентій IV, папа Римський 363.
Іоанн Богослов, євангеліст 137, 141, 143, 144, 276, 441.
Іоанн Предтеча, пророк 124, 249.
Іоанн з Нікію, візант. хроніст 259.
Інокентій, Катериносл. єпископ 355.
Іпполит, рим. єпископ 242.
Іпполит, один з отців церкви 352.
Іраклій, Антіохій патр. 341.
Іраклій, імператор 119.
Іриней Ліонський, історик церкви 242, 243.
Ісаїв П., дослід. релігії 376.
Ісяя, бібл. 142.
Ісидор, київ. митрополит 330-332.
Ісіда, єгип. бож. 55, 57, 67, 130, 131, 194, 303, 476.

Исидор, київ. митрополит 193.
Істрін В., філолог 253.
Ісус Навін, бібл. 142.
Ісус, син Сіраха, бібл. 144.
Іуда Іскаріот, ап. зрадник 441.
Іфігенія, крим. божество 239.
Іштар, акадське бож. 59, 303, 443, 476.

Йоаким, Моск. патріарх 344.
Йов, бібл. 142.
Йов Почаївський, 338, 339.
Йоїл, бібл. 142.
Йона, бібл. 143.
Йона, митрополит 332.
Йосип, теся, бібл. 145.
Йосиф I, київ. митрополит 333.
Йосиф II, київ. митрополит 333.
Йосифчук М., укр. історик 349.
Йордан, рим. історик 255.

Кадм Боспорський, єпископ 253.
Кала, богиня зла 194.
Калінін Ю., дослід. релігії 3, 4, 29, 156.
Кальвін Жан, заснов. кальвінізму 139.
Каніткар В., дослід. релігії 156.
Капігон, єпископ 248.
Капустін Н., дослід. релігії 55.
Карташов А., історик церкви 293, 332, 333.
Катерина II, рос. імператриця 347.
Катерина Медичі, франц. королева 446.
Квірін (Вофіон), рим. бож. 66.
Картер Г., етнограф 68.
Кербер, пес Аїда 63.
Кий (Куврат), заснов. Києва 241, 258-260, 259.
Кирило, патріарх РПЦ 437.
Кирилов В., народний депутат 191.
Кияновська А., дослід. релігії 371.
Кібела, сир. бож. 132, 303, 443, 476.

Кіпріан, митрополит 329.
Климент I, четвертий рим. єпископ (папа) 242-246, 282, 288, 375, 435.
Климент Охридський, болгар. просвітител 313.
Клізовський А., дослід. релігії 202.
Клірик Остозький, укр. філософ-полеміст 337.
Клочков В., дослід. релігії 434.
Ключевський В., рос. історик 251.
Козицький П., укр. композитор, діяч УАПЦ 352.
Козьма Празький, чес. хроніст 278.
Коллінз А., англ. філософ 203, 232.
Колодний А., дослід. релігії 4, 29, 334, 335, 341, 346, 376.
Коник В., дослід. релігії 434.
Конс, рим. бож. 66.
Константин Багрянородний, імператор, історик 238, 263, 285, 286.
Константин Великий, імператор 118, 130, 151, 250, 482.
Константин Пагонаті, імператор 119.
Константин (Кирило), святий 238, 244, 245, 152, 157, 159, 165, 168, 253, 261, 263, 277-279, 283, 292, 293, 298, 313, 347.
Конфуцій, заснов. кит. реліг.-філос. течії 84, 85, 86, 87, 93, 94, 460.
Копистенський З., укр. філософ-полеміст 337.
Косвен М., дослід. релігії 55.
Косидовський З., дослід. релігії 157.
Косой Ф., рос. вільнодумець 210.
Косуха П., дослід. релігії 55.
Костельник Г., протопресвітер 365.
Коструба Т., дослід. релігії 245, 285, 286, 323, 376.
Косьма, святий 308.
Коперник М., пол. астроном 212, 213, 222, 223, 225, 232.
Коростовцев М., дослід. релігії 68.
Костомаров М., укр. історик 241.
Кравчук Л., президент України 426.
Крамер С., дослід. релігії 68.
Кривельов І., дослід. релігії 157.
Кривельська Н., дослід. релігії 202.
Кривоногов Ю. (Юоанн Свами), заснов. Білого братства 193, 194.
Крижанівський О., укр. історик 344.
Кримський А., академік, діяч УАПЦ 352.

Кримський С., укр. філософ 281, 282.
Крисаченко В., дослід. релігії, філософ 242, 250.
Крішна, аватара Вішну 79, 81, 83, 129, 160, 162, 165, 170, 172-175,
178, 201, 309, 314, 439, 448.
Кронос, антич. бож. 63.
Кроулі А., сатаніст 196, 197.
Ксенофан, грец. філософ 205, 232.
Куайн У., Нобелівський лауреат 231.
Кузанський М., філософ Відродження 222.
Куманецький К., історик культури 68.
Кун К., дослід. релігії 68.
Купало (Купайло), слов. язич. бож. 310.
Кучма Л., президент України 360.

Лабунько М., дослід. релігії 305.
ЛаВей Ентоні Шандор, заснов. Церкви сатани 197, 198.
Лавров П., історик -філолог 246, 298.
Лада, язич. божество 257, 270, 304, 476.
Ламанський В., історик 293.
Ламетрі Ж., франц. вільнодумець 216, 232, 380.
Лаодзи, заснов. даосизму 94, 106, 143, 450.
Латишев В., рос. історик 242, 243, 244, 255.
Лауер Ж., дослід. релігії 68.
Лев XI, імператор 262.
Лев Великий, папа Римський 242.
Лев Хозар, імператор 120.
Левицький В., ректор Львів. ун-ту 368.
Левицький М., митрополит УГКЦ 367.
Левицький М., письменник, діяч УАПЦ 352.
Леві-Брюль, етнограф 55.
Ленгтон С., упоряд. Біблії 144.
Ленін В., рос. філософ, войовничий атеїст 55, 157, 221, 222, 232.
Леон, київ. митрополит 285, 286.
Лех, один із легенд. слов. братів 253.
Либідь, сестра Кия 259.
Липківський В., митрополит УАПЦ 352, 357-359, 376.
Ліхачов Д., рос. літературознавець 266, 281, 296, 323.
Лобовик Б., дослід. релігії 55, 256, 257.

Лозко Г., дослід. релігії 252.
Лойола І., засн. ордену єзуїтів 317.
Лоон Б., дослід. релігії 157.
Лосєв О., рос. філософ 314.
Лотоцький О., міністр сповідань 350, 358, 359.
Лубський В., дослід. релігії 3, 4, 29, 27.
Лука, св. ап. євангеліст 141, 143, 441.
Лукіан, рим. вільнодумець 207, 232.
Лукрецій Кар, рим. філософ 207, 223, 232, 379.
Любачівський М., митрополит УГКЦ 373.
Лютер М., ідеолог Реформації 137, 138.
Люцифер, сатана 195.
Лада, слов. язич. бож. 172, 333.
Лазар, бібл. 128.
Лакшмі, інд. бож. 79, 81.
Любимов Л., дослід. релігії 320.

Мадхва, теоретик сикхізму 105.
Мазепа І., укр. гетьман 344, 360.
Майя (Махамайя), мати Будди 108.
Макавеї, іуд. рід 145.
Макарій Великий, один із отців церкви 302.
Макарій, рос. історик церкви 240, 241, 293.
Македоній, аріан. єпископ 118.
Македонський А., полководець 59, 61.
Максим, київ. митрополит 329.
Максуд Р., дослід. релігії 157.
Малахія, бібл. 143.
Мамо (Мамі), шумер. бож. 58.
Мант, етрус. бож. 65.
Ману, прарод. людства у брахманізмі 62.
Мара, інд. бож. 111, 323.
Маргарита Валуа, сестра франц. короля 446.
Мардук, вавилон. бож. 59.
Марк, св. ап. євангеліст 141, 143, 276, 441.
Маркс К, нім. філософ-атеїст 55, 156, 157, 221, 232.

Марой, преподобний 308.
Марс (Мамерс, Мармар, Март), рим. бож. 66, 67.
Мартин I, папа Римський 249.
Матвій, краків. єпископ 239.
Матфей, св. ап. євангеліст 141, 143, 145, 146, 441.
Махді, іслам. мислитель 462.
Мельє Ж., франц. вільнодумець 215, 232, 380.
Менделєєв Д., видат. рос. учений 224.
Мень А., рос. священник 106, 157.
Меркурій, рим. бож. 67.
Месія, спаситель 74, 117, 141.
Мессія-Калка, аватара Вішну 79.
Мефістофель, сатана 195.
Мефодій, св. 244, 245, 261, 263, 277-279, 283, 292, 293, 298, 313, 347.
Мефодій (Кудряков), митрополит УАПЦ 430.
Мешко, польс. король 272.
Миколай, св. 118, 262, 180, 292, 310, 320, 326, 369.
Миколай I, папа Римський 245.
Минорський В., дослід. релігії 264.
Мисаїл, київ. митрополит 333.
Митра, давньоіран. бож. 102, 103, 125, 129, 131.
Митрохін Л., дослід. релігії 55, 202.
Михаїл (Михайло), Київ. митрополит 262, 285, 286.
Михайло, Київ. митрополит, екзарх РПЦ 352. Михей, бібл. 143.
Міканусі Аміно, синтоїст. бож. 98.
Міллер У., заснов. адвентизму 139.
Мін Єгиптянин, св. 308,
Мінерва (Менрва), рим. бож. 64, 67.
Мітрохін Н., дослід. релігії 52.
Мних Яків, старокиїв. автор 238, 311.
Могила Петро, Київ. митрополит 332, 343, 344, 374.
Могильницький І., священник УГКЦ 367, 368.
Мозгова Н., укр. філософ 296.
Мойсей, пророк 72, 74, 141, 142, 145, 153, 178, 214, 454, 472, 478.
Мокош, слов. язич. бож. 257, 270-272, 304, 310, 476.
Мокрий В., дослід. релігії 318.

Мокшицький Мечислав, нунцій в Україні 136.
Молох, фінік. бож. 55.
Монтень М., франц. вільнодумець 380
Монро М., амер. акторка 197.
Мороз М., голова ВПЦР 352, 357.
Мошин В., дослід. релігії 289, 290, 292.
Мстислав, кн. 363.
Мстислав (Скрипник), патріарх УАПЦ 359, 430.
Мстислав, Тмутаракан. князь 284.
Мун Сан Мен, заснов. Церкви уніфікації (об'єднання) 166-170.
Мур'янов М, дослід. релігії 290.
Мухамед ібн Абд аль Ваххаб, ваххабіт 380.
Мухаммед (Магомет), заснов. ісламу, пророк 149, 150, 152, 153,
154, 156, 178, 335, 336, 338, 457, 460, 472, 472, 481, 484.
Мюллер Ф. М., нім. релігієзнавець 7, 28.
Мюнцер Т., ватажок селянської війни в Німеччині 211.

Набу, вавилон. божество 59.
Наврок, місіонер 293.
Нанак, заснов. сикхізму, гуру 104, 105, 474.
Нанді, бичок Шиви 78.
Натан, рабин 145.
Наум, бібл. 143.
Неємія, бібл. 142.
Нейхарут А., дослід. релігії 68.
Нептун, рим. бож. 67.
Нестор, літописець 238, 279, 311, .
Несторій, константиноп. патріарх 119.
Нефтида, єгип. бож. 56, 57.
Нечипуренко В., дослід. релігії 27.
Никифор Григора, візант. історик 250.
Никодим, митрополит 125.
Никодим, автор апокрифа 145.
Никон Печерський, історик 311.
Німбарка, теоретик сикхізму 105.
Ніка, грец. бож. 63.
Нікольський М., дослід. християнства 253, 254.
Нінігі, синтоїст. бож. 99.

Нінмах (Нінту), шумер. бож. 58.
Ніцше Ф., нім. філософ 16, 232.
Нут, єгип. бож. 56.
Нюнстрем Е., дослід. релігії 156.

Овдій, бібл. 143.
Огієнко І. – див. Іларіон. Огія, бібл. 143.
Олег, київ. кн. 264, 265.
Олексій, митрополит 329.
Олімар, ватажок данів 251.
Олпорт Г., амер. психолог 23.
Ольга, велика київ. княгиня 265, 266, 268.
Онищенко І., укр. баптист 142.
Онисифор Дівочка, Київ. митрополит 335, 341.
Онуфрій, київськ. митрополит 437.
Онуфрій, черніг. митрополит 288.
Опс, рим. бож. 66.
Оранта, іконогр. образ Богоматері 282, 304, 321, 476.
Орехівський С., укр. філософ 336.
Осіріс, єгипет. бож. 56, 57, 125.
Осія, пророк 142.
Острозький К., укр. князь, політ. діяч 332, 333, 335 .
Отто Р., нім. теолог 13, 22.
Оттон І, нім. король 266.
Оуен К., дослід. релігії 157.
Ошо (Багван Шрі Раджніш), індуїст. містик 83.
О-яма, япон. ім'я сатани 195.

Павленко Ю., укр. історик 376.
Павло, св.ап. 124, 137, 143-145, 149, 242, 243, 245, 276, 279, 297-299, 344.
Павло IV, папа Римський 456.
Павлов А., дослід. релігії 329.
Палама Г., візант. ченець, ісихаст 338.
Пан, грец. бож. 63.
Пань гу, даос. першолюдина 95.
Параскева-П'ятниця, св. великомучениця 310.
Пара-шурама, аватара Вішну 79.

Парваті, інд. бож. 61.
Парменід, грец. філософ 302.
Парнов Є., дослід. релігії 68.
Пархоменко В., дослід. релігії 250, 260, 268.
Паславський І., дослід. релігії 336.
Пастер Л., франц. учений 224.
Пересветов І., рос. вільнодумець 210.
Перун, слов. язич. бож. 241, 256, 257, 261, 265, 269-271.
Петлюра С., укр. політик 349, 350, 351, 358.
Петріці І., груз. філософ 297.
Петро, св. ап. 124, 132, 144, 145, 148, 149, 241, 242, 245, 276, 344, 441, 446.
Петро І, рос. імператор 344, 360, 466, 474.
Пивоваров М., єпископ Тульч. округи 357.
Пилип, св. ап. 441.
Пилявець Л., укр. історик 344.
Пимен (Пегов), митрополит УПАЦ 356.
Пирлінг О., дослід. релігії 246.
Пій ХІ, папа Римський 446.
Пінна, слов'ян. учень св. ап. Андрія Первозванного 243.
Пітерський П., дослід. релігії 125.
Платон, грец. філософ 299, 302, 313, 475.
Платон, митрополит РПЦ 349.
Плічковський Н., дослід. релігії 240, 376.
Плотін, рим. філософ 475.
Плохій С., укр. історик 344.
Плутарх, грец. історик 58.
Погорілко П., єпископ УАПЦ 355.
Поланський Р., амер. режисер 197, 198.
Полікарп, автор апокрифа 145.
Полікарп, єпископ ПАПЦ 359.
Помпонацці П., італ. вільнодумець 212.
Попова М., дослід. релігії 30.
Посейдон, грец. бож. 63.
Поспеловський Д., дослід. релігії 377.
Потебня О., укр. філолог 28.
Потієнко М., голова ВПЦР 358.
Потій І., митрополит УГКЦ 364.

Преловська І., укр. історик 358.
Привалов К., дослід. релігії 157.
Присьолков М., історик християнства 262, 263, 268, 273, 274.
Продовжувач Г. Амартона, візант. хроніст 238.
Продовжувач Феофана, візант. хроніст 238.
Прокопій Кесарійський, історик 238, 256.
Прометей, грец. бож. 63, 73.
Псевдо-Діонісій Ареопагіт, можливий автор "Ареопагітик" 172.
Псевдо-Матвій, автор апокрифа 145.
Псевдо-Симеон Логофет, візант. хроніст 238.

Ра, єгип. бож. 56, 57.
Радугин А., дослід. релігії 30.
Рама, інд. герой 79, 81, 173, 309, 314, 439, 446.
Рамануджа, сикхський. мислитель 105.
Ранович А., дослід. релігії 308.
Рапов О., дослід. релігії 246, 254, 291, 305.
Распутін Г., рос. містик 162.
Рассел Б., англ. філософ 232.
Редер Д., дослід. релігії 68, 106.
Ренан Е., дослід. релігії 125.
Рене Д., франц. філософ 434.
Рем, заснов. Рима 65.
Рея, грец. бож. 63.
Рибаков Б., дослід. релігії 257, 271, 285, 301, 304, 377.
Рибачук М., дослід. релігії 3, 30.
Рижський М., дослід. Біблії 157.
Ричинський А., дослід. релігії 274.
Рімма, слов. учень св. ап. Андрія Первозванного 244.
Рогоза М., один із ініціаторів Берест. унії 335, 341, 364, 365.
Род, слов. язич. бож. 256, 271, 310.
Роже Шалонський, франц. посол 246.
Розен В., історик 273.
Ромул, заснов. Рима 65, 129.
Рош, слов. плем'я 250.
Рус, один із легенд. слов. братів 253.
Руссел Ч., заснов. єговізму 146, 472.
Рут (Руфь), бібл. 142.

Рутерфорд Д., керівник єговістів 146.
Рутський Й.В., греко-католический митрополит 332, 374.
Рюрик, київ. кн. 251.
Рюриковичі, кн. династія 264, 291.
Рябіков В., дослід. релігії 125.

Саваоф, ім'я Бога-Отця 471, 472.
Саган О., дослід. релігії 326, 327.
Саї Баба, інд. учитель 83.
Самойлович І., гетьман 344.
Самігін С., дослід. релігії 27.
Самуїл, бібл. 142.
Саошинт, зороастр. бож. 103.
Сапунов Б., дослід. релігії 317.

Сарасваті, інд. бож. 81.
Сатана, диявол – антипод Бога 163, 165, 166, 194, 195, 198, 200, 310, 331.
Сатанаїл, одне з імен сатани 281.
Сатурн, рим. бож. 66.
Сахаров А., історик 266.
Сварог, слов. божество неба 271.
Светлов Г., дослід. релігії 106.
Світовид, слов. Бож. 257, 271.
Святополк, київ. кн. 284.
Святослав, київ. кн. 266-268, 305, 312.
Себек, єгип. бож. 56.
Сембратович С., митрополит УГКЦ 367, 370.
Сенека, рим. стоїк, філософ 332.
Сеник С., дослід. релігії 332.
Сербський В., лікар-психіатр 191.
Сет, єгип. ім'я сатани 56, 195.
Сиванма, даос. бож. 95.
Сигизмунд III, пол. король 365.
Сидоров О., дослід. релігії 125.
Силенко Л., заснов. РУНвіри 470, 471.
Сильвестр, Київ. митрополит 333.
Сильвестр Косів, Київ. митрополит 344.

Симон, св. ап. 441.
Сивілла, рим. бож. 67.
Сім, бібл., 277.
Сімаргл, слов. язич. бож. 270, 271, 311.
Сіта, дружина Рами 79.
Скілиця-Кедрін, візант. хроніст 238.
Скибицький М., дослід. релігії 55.
Сковорода Г., укр. філософ 175, 475.
Сміленко А., історик 248.
Сміт Д., заснов. баптизму 137, 442.
Сміт Дж., мормон 147.
Смолятич Климент, Київ. митрополит 237, 288, 289, 291, 299, 300, 302, 314, 318, 329, 475, 476.
Смотрицький Г., філософ-полеміст 337.
Смотрицький М., філософ-полеміст 337.
Снігурський І, єпископ УГКЦ 367-369.
Сократ, грец. філософ 302, 313.
Соловйов С., рос. історик 251.
Соломон, іуд. цар 142, 144, 145, 299, 300, 313.
Сорокін П., амер. соціолог 55.
Софія Премудрість Божа 266, 271, 282, 299, 302, 303, 306, 314, 317, 319, 321, 338, 344, 351, 475, 476.
Софонія, бібл. 143.
Спас, 310.
Спенсер Г., англ. філософ 28.
Спіноза Б., голанд. філософ 10, 214, 233, 380.
Стеценко К., композитор, діяч УАПЦ 352.
Стех Я., дослід. релігії 368, 369.
Стрибог, слов. язич. бож. 270, 271, 272.
Стороженко Г., учитель, діяч УАПЦ 352.
Стоун І., дослід. релігії 233.
Суєрбер А., рим. легат 363.
Сузо Г., середньовіч. містик 475.
Сурожський Стефан, св. 238.
Сур'я, ведич. бож. 60.
Сусаное, синтоїст. бож. 98, 99.
Сухов А., дослід. релігії 55.

Тайлор Е., дослід. релігії 28, 439.
Таммуз, вавил.-ассир. бож. 59.
Танчер В., дослід. релігії 56.
Тарнавський С., дослід. релігії 344.
Татищев В., рос. історик 251, 269.
Таубе М., дослід. релігії 289.
Таулер, середньовіч. містик 451.
Тацит, рим. історик 251.
Тейяр де Шарден П., католицький теолог, археолог 157, 227, 228, 231, 233.
Тевзадзе Г., грузин. філософ 297.
Теопемт, грек, київ. митрополит 284, 286, 288.
Тертуліан, християн. апологет 33, 251.
Тэфнут, єгип. бож. 56, 57.
Тикафуса К., синтоїст. проповідник 100.
Тимофій, бібл. 143, 144.
Тит, бібл. 144.
Тихон, патріарх РПЦ 349, 356.
Тіамат, вавил. бож. 59.
Тіле К. П. 7.
Тіній, рим. бож. 64.
Тінтрія, давньоіран. бож. 103.
Тітмар Мерзебурзький, нім. хроніст 239, 246.
Тіхоміров М., історик 287.
Ткаченко Н., дослід. релігії 246.
Товит, бібл. 144.
Токарев С., дослід. релігії 30, 106, 157.
Тог, єгип. бож. 56.
Трьольч Е., нім. теолог 18.
Трубецької Є., рос. філософ 378.
Трюггвасон О., вихованець кн. Володимира 239.
Туровський Кирило, старокиїв. проповідник 238, 314.

Уайт Є., адвентистка 144.
Угринович Д., дослід. релігії 30, 56.
Уїкліф Д., англ. вільнодумець 211.
Українка Л., видатна укр. поетеса 220.
Уні, рим. бож. 64.
Уран, рим. божество 271.

Урбан XIII, папа Римський 291.
Урфіла, готський перекладач Біблії 255.
Ут-Напіштім, шумер. жрець 59.

Фаворський І., дослід. релігії 342.
Фаддей, св. ап. 441.
Фалес, грец. філософ 205, 233.
Федів Ю., укр. філософ 296.
Федотов Г., дослід. християнства 324.
Фейербах Л, нім. філософ 218, 219, 233.
Феміда, грец. бож. 63.
Феогност, митрополит 329, 338.
Феодор, церков. діяч 119.
Феодоріан Кірський, церков. діяч 119.
Феодорит, митрополит 329.
Феодосій I, імператор 118.
Феодосій II, імператор 118.
Феодосій Печерський, св., ігумен 238, 310, 311, 314, 315.
Феофіл Готський, єпископ 253.
Феофіл, Єрусалим. патріарх 343.
Филимон, бібл. 144.
Филипович Л., дослід. релігії 202.
Фів, учень Климента I 245, 282.
Філарет (Денисенко), патріарх УПЦ КП 346, 360, 429, 466.
Філарет, Моск. патріарх 343.
Філарет, Моск. митрополит 219.
Філіп Херсонеський, єпископ 253.
Філосторгій, рим. історик 255.
Флора, рим. бож. 66.
Флоренський П., священник, реліг. філософ 35, 36, 227, 233, 298, 302, 321, 476.
Флоровський Г., православ. богослов 294.
Фома, св. ап. 243, 276.
Фома, смолен. пресвітер 300.
Фотій, митрополит 330.
Фотій, патріарх 238, 241, 245, 249, 261, 275, 285, 286.
Франко А., перший нунцій в Україні 135.
Франко І., укр. письменник 220, 367, 369.

Франциск, римський папа 135.
Фрезер Дж., етнограф 28, 56, 73, 106.
Фрейд З., австр. психолог 26, 30, 143, 185, 187, 188, 233.
Фромм Е., нім. психолог 26.

Хаббард Л.Р., заснов. Церкви саєнтології 185–190, 192, 201, 202.
Хайям О., араб. мислитель 208.
Хак-Джа Хан мун, дружина Муна 167.
Хаксі Дж., заснов. МГЕС 229.
Хам, бібл. 277.
Хаммурапі, вавил. цар 59.
Харишин М., дослід. релігії 344, 377.
Харлампович К., дослід. релігії 347.
Харон, етрус. бож. 65.
Харьковщенко Є., дослід. релігії 3, 4, 29, 275, 286, 377.
Хеопс, єгип. фараон 57.
Хмельницький Б., гетьман 344.
Хнум, єгип. бож. 55, 73.
Христос І., Син Божий, заснов. християнства, 35, 39, 46, 117–120, 122, 124, 125–131, 134, 138, 139, 141, 147, 148, 153, 155, 159, 161, 162, 166, 178, 199, 239, 241, 243, 247, 252, 276, 280, 297, 305, 309, 324, 326, 340, 357, 441, 443, 448, 451, 452, 455, 464, 465, 469–472, 479.
Хома, св. ап. 441.
Хорив, брат Кия 259.
Хорс, словян. язич. бож. 270, 271.
Хоуп Дж., дослід. релігії 157.
Хусейн, онук пророка Мухаммеда 154, 484.
Цвінґлі Ульріх, заснов. протестантизму 139.
Цвигун М. (Марія Деві Христос), бож. Білого братства 194.
Цезар, рим. імператор 129.
Церера, рим. бож. 66, 67.
Ціцерон, грец. оратор 31.
Цзонкаба, ламаїст. діяч 114.
Цзюнь дзи, конфуціан. ідеал 84, 86.
Цукийомі, синтоїст. бож. 98.

Чантанья, теоретик сикхізму 105, 173.
Черкасова Є., дослід. релігії 68.

Чернишевський М., рос. вільнодумець 219, 220, 233.
Чех, один із легенд. слов. братів 253.
Чехівський В., діяч УАПЦ 352, 357, 358.
Чорноризець Храбр, болг. просвітитель 292, 313.
Чубатий М., дослід. релігії 284, 286, 301, 328, 362, 363, 377.
Чуприна В., укр. історик 344.

Шайтан, араб. ім'я сатани 195.
Шакті, духовна енергія Шиви 78.
Шахматов А., рос. історик 273.
Шашкевич М., голова "Руської трійці" 369.
Шаян В., дослід. релігії 270, 271, 306, 307.
Шевченко В., дослід. релігії 30.
Шевченко Т., укр. поет, мислитель 220, 370.
Шелер М., нім. філософ 13.
Шелухін Ю., представник УАПЦ в Зах. Європі 358.
Шептицький А., митрополит УГКЦ 367, 369, 371-373, 374.
Шестов Л., філософ-екзистенціаліст 175.
Шимонович Ш., укр. філософ 336.
Шифман І., дослід. релігії 157.
Шишова А., дослід. релігії 68.
Шива, індуїст. бог 61, 77, 78, 81, 444.
Шкорпил В., дослід. релігії 247.
Шлейермахер Ф., нім. філософ 12, 22, 23.
Шогі Еффенді, охоронець В. багаї 180, 181.
Шопенгауер, нім. філософ 16.
Шпаков А., дослід. релігії 331, 332.
Шпет Г., рос. філософ 313.
Шрі Чинмой, йог, інд. митець 83.
Штейнер Р., дослід. релігії 106.
Штеренберг Л., етнограф 56.
Штраус Д., нім. філософ 157, 233.
Шу, єгип. бож. 56, 57.
Шуба О., дослід. релігії 229, 377.
Шудрін І., дослід. релігії 201.
Шухевич В., діяч УГКЦ 369.
Шюре Е., дослід. релігії 106.

Щербаківський Д., мистецтвознавець, діяч УАПЦ 352.
Щек, брат Кия 259.

Ювілеї, бібл. 145.
Юда, ап. зрадник 144.
Юдиф, бібл. 144.
Юнона, рим. бож. 64, 66, 67.
Юпітер, рим. бож. 64, 66, 67, 154, 256, 481.
Юрій Долгорукий, князь 167, 172.
Юркевич П., укр. філософ 175, 475.
Юркович І., нунцій 135.
Юстиніан I, імператор 248.

Яблоков І., дослід. релігії 30.
Ява, слов. божество матер. світу 271.
Ягве (Яхве), іуд. бог 73, 74, 129, 317, 321, 330, 332, 338, 454, 459,
472, 475, 485.
Яків, св. ап. 145.
Яків Старший, св. ап. 441.
Яків Анлфеїв, св. ап. 441.
Ям, зороастр. заснов. цивілізації 103.
Янус, рим. бож. 65, 66, 67.
Янушевський К., протоієрей 357.
Янь Хуень, учень Конфуція 84.
Ярило, слов. язич. бож. 310.
Ярмусь С., дослід. релігії 326.
Ярополк, київ. кн. 268, 269.
Ярослав Мудрий, київ. кн. 246, 284, 288, 312, 313, 317, 318, 323.
Яроцький П., дослід. релігії 29, 30, 376.
Яфет, бібл. 277.
Яхимович Г., митрополит УГКЦ 370.
Ях'я Антіохійський, араб. історик 239, 273.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
МОДУЛЬ 1	6
Розділ 1	
РЕЛІГІЄЗНАВСТВО ЯК НАУКА	6
1.1. Поняття "релігієзнавство", його предмет і принципи	7
1.2. Структура релігієзнавства	10
1.3. Основні релігієзнавчі концепції	14
Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт	27
Рекомендована література	27
Розділ 2	
РЕЛІГІЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ.	
РАННІ ФОРМИ РЕЛІГІЙНОСТІ	29
2.1. Сутність і походження релігії	29
2.2. Релігія як сфера духовної культури. Елементи релігії, структура і функції	33
2.3. Ранні форми релігійності	41
Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт	50
Рекомендована література	50
Розділ 3	
РЕЛІГІЇ У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ	52
3.1. Релігія Стародавнього Єгипту	54
3.2. Релігії народів Дворіччя	56
3.3. Релігія Стародавньої Індії	58
3.4. Давньогрецька релігія	60
3.5. Релігії Стародавнього Рима	62
3.6. Релігія у давніх германців і кельтів	65
Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт	71
Рекомендована література	72
Перший змістовий модуль	72

МОДУЛЬ 2 75

Розділ 4

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ РЕЛІГІЇ 75

4.1. Іудаїзм 76

4.2. Індуїзм 80

4.3. Конфуціанство і даосизм 86

4.4. Синтоїзм 99

4.5. Зороастризм 103

4.6. Джайнізм і сикхізм 105

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт 107

Рекомендована література 108

Розділ 5

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ 109

5.1. Буддизм 109

5.2. Християнство 118

5.3. Іслам 154

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт 160

Рекомендована література 161

Другий змістовий модуль 162

МОДУЛЬ 3 165

Розділ 6

НЕТРАДИЦІЙНІ РЕЛІГІЇ 165

6.1. Класифікація неорелігій 165

6.2. Церква уніфікації (об'єднання) 171

6.3. Рух Харе Крішна 175

6.4. Віра багаї 180

6.5. Церква саєнтологів 195

6.6. Сатанізм 195

Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт 201

Рекомендована література 201

Розділ 7

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ

КРИТИЧНОГО АНАЛІЗУ РЕЛІГІЇ 203

7.1. Вільнодумство Стародавнього Світу 203

7.2. Середньовічне вільнодумство 208

7.3. Вільнодумство епохи Відродження і періоду раних буржуазних революцій	210
7.4. Радикальні форми вільнодумства: французький атеїзм XVIII ст. і марксистсько-ленінський войовничий атеїзм	214
7.5. Природничо-наукове вільнодумство	222
7.6. Сучасні організації вільнодумців	227
Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт	229
Рекомендована література	230
Третій змістовий модуль	232
МОДУЛЬ 4	234
Розділ 8	
ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН	
РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ	234
8.1. Релігійно-культурні зрушення на землях сучасної України в I тис. н.е.	235
8.2. Софійний характер київського християнства	275
8.3. Рух за незалежну Руську митрополію і Українську Православну церкву (XI–XX ст.)	312
8.4. Українська Греко-Католицька церква	344
Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт	356
Рекомендована література	356
Розділ 9	
КОНСТИТУЦІЙНІ ГАРАНТІЇ	
І ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ	
СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ	358
9.1. Поняття свободи совісті як конституційно-правової категорії	358
9.2. Особливості українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації	364
9.3. Правові акти про свободу віросповідання (витаги)	378
9.4. Релігія і церква в Україні (статистичні матеріали)	405
Тематика рефератів, курсових і конкурсних робіт	411
Рекомендована література	411
Четвертий змістовий модуль	412
Короткий релігієзнавчий словник	414
Іменний покажчик	453

Навчальне видання

ХАРЬКОВЩЕНКО Євген Анатолійович

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Підручник

Редактор *Н. В. Казанцева*

Технічний редактор *Л. П. Шевченко*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60×84^{1/16}. Ум. друк. арк. 28,00. Наклад 100. Зам. № 217-8378.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Фл36.

Підписано до друку 21.12.17

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43

☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; тел./факс (044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua, redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02